

ВІЙНА

Ігор Рущенко

ЦИВІЛІЗАЦІЙ

анатомія російсько-
українського конфлікту

Київ

Видавничий дім

«Киево-Могилянська академія»

2020

Монографія є другою книжкою автора, що присвячена поточній російсько-українській гібридній війні. Проте її зміст – більш широкий, ніж події самої війни. Автор намагається дати відповіді на фундаментальні запитання: з ким, чому і за що ведеться війна? Що штовхає Московію 500 років поспіль незмінно спрямовувати зброю проти України? Якими принципами, методами, технологіями керується агресор? Теоретичною базою відповідей на поставлені питання є цивілізаційний підхід. Він дозволяє стверджувати, що поточна війна має міжцивілізаційний характер. Україна залишається форпостом європейської (західної) цивілізації і веде війну за існування та власну ідентичність із московсько-ординською цивілізацією, що не змінює власного соціокультурного коду сотні років від моменту свого виникнення на руїнах монгольської імперії.

Книжка розрахована на широке коло читачів, які цікавляться історією й сучасним станом українсько-російських відносин, військово-політичними питаннями, вона може бути корисною військовим, експертам у галузі національної безпеки, політологам, історикам, соціологам, представникам академічного середовища, які працюють зі студентами, тощо.

Рецензенти:

Тодоров Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету, директор Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної інтеграції УжНУ.

Лазарович Микола Васильович, доктор політичних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

ЗМІСТ

ВСТУП. Гіпотеза, якої не можна не розглянути	7
Частина 1. ДІАГНОЗ АГРЕСОРА В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ	19
Розділ 1. Росія: факти свідомості, які наводять на роздуми	21
«Тиранофілія». «Лібертофобія», або «Втеча від свободи».	
«Українське питання». «Вестернофобія». Агресивний нарцисизм.	
Як спрацювали факти свідомості на початку агресії	
Розділ 2. Цивілізаційний дискурс: у світі, Росії, Україні.....	45
Цивілізованість як тренд. Цивілізації у множині. Цивілізація як історичний цикл. Зіткнення цивілізацій. Що шукають європейці та росіяни в концепті цивілізації? Проголошення Москви «Третім Римом». Доба слов'янофільства. Праця М. Данилевського «Росія та Європа». Євразійці. «Радянська цивілізація». Дорогоовказ Льва Гумільова. Цивілізаціонізм як заміник марксизму-ленінізму. Українська цивілізаціоністика. Концепт цивілізації: методологічні зауваження	
Розділ 3. Монголосфера як материнська цивілізація	72
Великий поділ суспільної праці та розкол Євразії. Колективне несвідоме і ментальність степових номадів та їхніх нащадків. Гени й природні інстинкти. Монгольське суспільство як материнська цивілізація	
Розділ 4. Виникнення Москви і протоцивілізаційна фаза.....	96
Москва – монгольський проект. Перша міжцивілізаційна битва. Ординський спадок. Москва – спадкоємиця імперії Чингізидів, але із проблемою ідентичності	
Розділ 5. Соціальне конструювання по-московськи.....	118
Мовний проект. Конструкт російського етносу. Конструкт імперської нації. Вигадана історія як чинник інтеграції	
Розділ 6. Питомі риси московсько-ординської цивілізації.....	149
Цивілізація як «моноблок». «Двоядерність», або «Дві Росії». Приречена відсталість. Архаїзм	
Розділ 7. Генетичний код, або Соціокультурне ядро цивілізації-агресора	174
Агресивність як функція східної цивілізації. Тип ординця. Ординський соціум. Ординські цінності. Підсумок першої частини	

Частина 2. МОСКОВСЬКО-ОРДИНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ АТАКУЄ	191
Розділ 8. Від міжцивілізаційної війни до війни цивілізацій.....	193
Типи війн. Категоріальний апарат міжцивілізаційної війни. Кейси міжцивілізаційних війн. Загальні риси міжцивілізаційних війн. Концепт війни цивілізацій	
Розділ 9. Цивілізаційні основи російської військової культури.....	225
Чого навчили монголи. «Заповіт Петра I» та стратегія війни з Європою. Усе залишається без змін. Фальстарт В. Путіна	
Розділ 10. Концепт гібридної війни Путіна – Герасимова	254
Ключові ідеї концепту. Геополітична структура російсько-української війни. Гібридна зброя і напрями її застосування	
Розділ 11. Теоретична база гібридних операцій.....	277
Теорія обману. Декомпозиція, або Мистецтво сіяти хаос. Мережі на службі війни. Боротьба за мізки. «Заколот-повстання». Зовнішнє управління громадянськими конфліктами	
Розділ 12. Хронологія гібридної війни: латентна фаза	297
Проблема «D-day» у контексті гібридної війни. Гібридні загрози й гібридні удари до початку Революції гідності. Зовнішнє управління Майданом	
Розділ 13. Хронологія гібридної війни: активна фаза.....	324
18–21 лютого: перехід до активної фази гібридної війни. План «А» Путіна: події 22 лютого в Харкові. 23.02–01.03: дні неслави української влади. Хронологія подій від початку активної частини гібридної війни	
Частина 3. ВІЙНА І РОЗЛОМ ЦИВІЛІЗАЦІЙ.....	355
Розділ 14. Цивілізаційний розлом: теорія і реальність	357
Термінологічні уточнення. У чому помилився Самуель Гантінгтон. Соціологія «розлому». Зародження конфлікту в «міжцивілізаційному поясі». Динаміка конфлікту. Гібридні стратегії Гітлера й Путіна: спільні та відмінні риси. Штучна ескалація конфлікту	
Розділ 15. «Розлом» крізь призму соціального спостереження	385
Хто з ким воює. Зовнішнє спостереження. Трансформація соціальних мереж. Статистика «розлому». Опитування в «зоні АТО»	
Розділ 16. Битви на лінії розлому цивілізацій	402
Битва за місто. «Вулична війна». Структура, управління, форми боротьби «вуличних армій». Воєнні дії: цивілізаційний аспект	
ПІДСУМКИ	428

Вступ

ГІПОТЕЗА, ЯКОЇ НЕ МОЖНА НЕ РОЗГЛЯНУТИ

Навесні 2015 р. вийшла друком моя монографія «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога» [1]. Так трапилося, що вона стала першою книжкою на цю тему, і досі, очевидно, залишається єдиним дослідженням війни, яку розпочала Російська Федерація проти України, з погляду соціології з використанням відповідного категорійного апарату, а головне – предметом було обрано соціальний складник явища, зокрема так звані підривні соціальні технології, які саме й мають досліджувати соціологи. Я відверто поспішав із виходом монографії у світ, бо 2014 р. був абсолютно впевнений у тому, що ми програємо передусім в інтелектуальній боротьбі; у суспільстві, на верхніх щаблях влади, не розуміють природи того, що відбувається; не вироблено методів нейтралізації гібридних загроз; а отже, аналіз ситуації й висновки вченого можуть стати внеском у загальну боротьбу українського народу проти чергової інвазії північного «брата». Тоді розмірковувати про глибші, фундаментальні причини війни з Росією не було часу. Але конфлікт явно затягнувся, стають зрозумілими його неவிпадковість, щільний зв'язок із нашою історією та деякими фундаментальними речами, що визначають будову соціального світу. Щодня на поверхню впливає соціокультурна відмінність сторін конфлікту. Також відбулося певне групування країн світу стосовно нашої війни. Конфлікт від самого початку мав характер міжцивілізаційного зіткнення, а в ширшому розумінні – «український фронт» у війні цивілізацій.

За роки війни з'явилося чимало одноосібних і колективних монографічних досліджень українських політологів, істориків, військових теоретиків, де предметом вивчення фігурували ті чи ті аспекти сучасної війни [2]. Київський політолог Євген Магда видав дві монографії на цю тему [3]. Окремо треба відзначити наукові конференції, які в останні роки завдяки зусиллям учених-ентузіастів відбулись у різних містах України

з мінімальною участю державних структур. У збірниках тез представлено думки наукової спільноти стосовно війни, її причин, хронології подій і наслідків [4]. Побачили світ спеціалізовані випуски «Вісника Луганського національного університету», цілком присвячені соціологічним, культурологічним, кримінологічним аспектам російсько-українського конфлікту та ситуації у прифронтових районах [5].

Помітною є колективна праця Національного інституту стратегічних досліджень, що вийшла під керівництвом В. Горбуліна [6]. На жаль, столичні вчені у своїй праці чомусь не знайшли місця для посилань на українських авторів, що неприпустимо для наукового дискурсу (якщо книжка претендує на науковий статус, а не є робочим звітом). Можна погодитися, що зарубіжні вчені, передусім американське експертне середовище, були першими, хто почав писати на тему гібридної війни, і вони продовжують розвивати цю архіактуальну тематику з урахуванням досвіду нашої війни [7], навіть уміщують нову інформацію у спеціальних довідниках і посібниках військового призначення [8]. Але стосовно подій в Україні англomовним авторам явно бракує первинної інформації та розуміння складних історичних і культурних контекстів взаємовідносин Росії та України. Дається взнаки й мовний бар'єр, хоча дехто з українців, зокрема Тарас Кузьо, успішно репрезентує свої праці в англomовному інформаційному сегменті [9].

Для українців особливий інтерес можуть становити думки низки зарубіжних дослідників, які спеціалізуються на проблематиці Східної Європи, мають досвід роботи в Москві або Києві. Хоча й тимчасового особистого «занурення» для правильного погляду на природу нашої війни не завжди досить. Наприклад, Антуан Аржаковський трактує сучасну війну як «розбрат України з Росією», а саму Україну називає країною двох культур [10]. Сумнівні методологічні посилання призводять до того, що автор намагається виробити доволі утопічний пакет пропозицій щодо примирення сторін. Він бачить його зміст як комплекс узгоджених дій трьох сторін: української, російської та міжнародного співтовариства. У форматі коміксу пропозиції шанованого французького дослідника виглядають приблизно так: вовку терміново потрібно стати вегетаріанцем, чистити на ніч та зранку зуби й подружитися з теляткою, а останньому – не мекати, не бігати перед вовком і користуватися французькими парфумами... До честі А. Аржаковського, він гостро відреагував на статтю Едгара Морена, яка з'явилася 3 травня 2014 р. у газеті «Ле-Монд» (*Le Monde*). Автор газетної публікації пропону-

вав погодитися з анексією Криму, прийняти план В. Путіна щодо федералізації України; тобто хай Путін спокійно ковтає своїх сусідів, бо Франція не має засобів, щоб напоумити «російського людоджера» [10, с. 243–246]. Зрозуміло, що позиція А. Аржаковського є чесною і не заангажованою російськими чинниками, проте він спирається на доволі суперечливе розуміння українського й російського суспільств. Французький автор бере за основу специфіку масової свідомості по обидва боки фронту, що, на його думку, сформована на протилежних міфах щодо власного походження. І в цьому, виявляється, корінь «розбрату». Але шлях деміфологізації, який, за логікою А. Аржаковського, має вести до порозуміння, ні до чого не приведе на практиці, бо настанови свідомості не є базовими незалежними змінними; вони формуються принципово різними чинниками, що абсолютно не збігаються в росіян та українців. За фактами свідомості, на наш погляд, проступають різні типи цивілізацій. І ми це спробуємо довести шляхом історико-соціологічного аналізу.

Доволі глибоким, реалістичним, детальним є розгляд путінської імперської стратегії у книжці «Війни Путіна» Марселя Х. Ван Херпена, проте автор закінчив свій текст ще до початку російсько-української війни, а до українського видання дослідник додав спеціальний вступ, де побіжно торкнувся ситуації весни 2014 р. [11]. Тверезий і змістовний аналіз гібридної війни, яку Росія веде не тільки з Україною, але й із Заходом загалом, здійснює Едвард Лукас – відомий британський журналіст, старший редактор тижневика *The Economist*, віце-президент аналітичного центру *CEPA* (*Central European Policy Agency*). Про себе він каже так: «Мої критики називають мене скам'янілістю часів "холодної війни", і цей "титул" я ношу з гордістю» [12]. Про початок нової «холодної війни» британський журналіст попереджав ще до 2014 р., коли побачив події в Естонії 2007 р. і війну Росії проти Грузії в серпні 2008 р. [13]. До останнього часу західні діячі, як-от Е. Лукас, були в абсолютній меншості. Лише пряме втручання в американські та європейські справи з боку В. Путіна змусило багатьох експертів і політиків на Заході переглянути своє ставлення до Росії та прийняти думку щодо реальності гібридних загроз із боку східної імперії.

Безперечно, дуже швидко з'являються нові монографічні дослідження, вже не кажучи про те, що російсько-українську війну активно вивчають в усіх генеральних штабах країн світу, військових дослідних установах, оскільки військові експерти вбачають у ній образ війни ХХІ ст.

Окремо варто зауважити про записи поглиблених інтерв'ю, які здійснювали українські науковці – історики, соціологи – з учасниками подій 2014–2015 рр. [14]. Не треба також ігнорувати джерела, що формально не належать до наукового кластера. Видано чимало спогадів, хронік, публіцистичних нарисів, журналістських розвідок, які є цінним фактологічним джерелом для будь-якого дослідника [15]. Нарешті, ми вже маємо оригінальні мистецькі твори, які відображають нещодавні події. Деякі з них викликали широкий резонанс, як-от публіцистичний роман Сергія Лойка «Аеропорт», роман Сергія Жадана «Інтернат», фільм Ахтема Сеїтаблаєва «Кіборги» тощо.

Хоча, на наш погляд, природа російсько-української війни, історичні обставини нападу сусідньої держави, перебіг подій ще не вивчено в повному обсязі та не відображено в усіх аспектах. Є події, що потім досліджуються десятками й навіть сотнями років. Російсько-українська війна перетворилася на частину світової гібридної війни, яка де-факто триває, і з'являтиметься дедалі більше нових публікацій, що висвітлюватимуть світову кризу посткомуністичного періоду.

Не викликає критики теза, що московська політична верхівка обрала собі шлях відновлення Російської імперії, а В. Путін особисто взяв на себе безпрограшну для російського суспільства роль збирача російських земель. Це підкреслюють майже всі автори, дослідники, політики. Але є підозра, що конфлікт має більш ґрунтовну природу, ніж суперечність по лінії «колонія – метрополія», і до його основи домішані міжцивілізаційні сюжети та розрахунки. Збройний конфлікт триває вже шість років, що виходить за пересічні терміни сучасних воєн. Таку історичну розлогість російсько-українського конфлікту можна пояснити, якщо прийняти гіпотезу міжцивілізаційного зіткнення, бо саме війни на межі цивілізаційного розлому, згідно зі спостереженнями С. Гантінгтона, тривають пересічно довше, ніж «звичайні» війни всередині окремих цивілізацій. З огляду на дії В. Путіна в Сирії та спецоперації, проведені проти ФРН, США, Великої Британії, міцнішає думка, що конфлікт з Україною є частиною більш розлогих подій, тобто лише «українським фронтом» у боротьбі Кремля проти Заходу. Ось чому допомога, яку Україна отримує від США та європейських країн (спочатку на словах, а потім і в матеріальній формі), є наслідком усвідомлення в столицях країн по обидва боки Атлантичного океану важливої для нас думки: Україна займає ключове геополітичне становище на сході Європи, і жертвувати «новою демократією» аж ніяк не можна. Між Балтійським і Чорним

морями проходить невидимий, але реальний кордон між принципово різними культурними світами. І якщо Росія знову й знову кидає виклик Заходу, то на своєму боці треба мати всіх потенційних союзників, а не передавати їх під вплив агресору, подвоюючи його міць. Щодо України, то вона свій вибір (сподіваємося, назавжди) зробила, покінчивши з багатовекторністю. Війна набагато пришвидшила розворот до західного світу навіть на тих українських теренах, що їх російські політики доволі змоглядно вважали «исконно русскими» територіями.

У попередній монографії ми вже побіжно давали цивілізаційне пояснення подіям 2014 р., але більшу увагу зосередили на постаті В. Путіна, якого й зараз вважаємо винуватцем нашої трагедії. Зокрема ми обстоювали й науково доводили власну позицію в тому, що російський лідер є природженим політичним злочинцем. Останні роки лише посилили це припущення, бо з'явилися нові факти з біографії східного диктатора на підтвердження нашої гіпотези. Проте індивідуальна вина керівника держави та його природні, на наш погляд, кримінальні нахили не пояснюють усієї драматургії подій, коли абсолютна більшість населення Росії з ентузіазмом і радістю сприйняла злочин свого царя проти України. Вочевидь, існує щось більш ґрунтовне, ніж постать Путіна чи фантомний біль за втраченою імперією. У колективній свідомості громадян Росії, можливо, є приховані психічні пласти, до яких невимушено достукався їхній лідер. І коли поєдналися приховані масові почуття з агресивними діями влади, відбулася «хімічна реакція»: російське суспільство знову відчуло гармонію та внутрішнє задоволення. Цивілізаційний підхід може пояснити феномен «кримнашу», якщо припустити, що частиною культурного прафеномену російської цивілізації є, наприклад, природна агресія, прагнення територіальної експансії, патологічна ненависть до українців, які опираються «бути як усі», і ще – байдужість до людських утрат, бо «велика ціль виправдовує жертви».

Ідея міжцивілізаційного характеру російсько-української війни, як кажуть, розчинена в повітрі, її так чи так формулюють різні автори й політичні діячі. Відверто цю думку висловив російський політолог Андрій Піонтковський: «Війна, нав'язана Кремлем Україні, – це не територіальна суперечка про Крим або про Донецьк і не етнічний конфлікт. Це вирішальне світоглядне зіткнення спадкоємців Київської Русі та спадкоємців Золотої Орди, в якому ординці виявилися приреченими» [16]¹. Власне, наведену цитату можна було б використати як епіграф до нашої книжки.

¹ Тут і далі переклад цитат із російської редактора.

Головною тезою у з'ясуванні міжцивілізаційного характеру війни є твердження, що Україна й Росія належать до різних цивілізацій. Вочевидь, такої думки дотримується екс-міністр закордонних справ Володимир Огризко, бо він як дипломат бачить абсолютну цивілізаційну різницю між Києвом і Москвою від моменту зародження східної імперії. Він зазначає: «...До європейського цивілізаційного простору, який на сході Європи уособлювала Київська держава, росіяни прямого відношення не мають. Русь і Московія від самого початку були різними й антагоністичними: Русь – цивілізаційно та ментально була невід'ємною частиною Європи, Московія – Азії» [17]. Соціальний філософ Микола Михальченко у великому дослідженні, яке побачило світ під час війни, ставить мету «показати, що українська й московська (російська) цивілізації – це європейська та євразійська цивілізації, які кардинально суперечать одна одній» [18, с. 50]. Хоч український дослідник і не торкається безпосередньо війни як предмета вивчення, його діагноз конфлікту є очевидним – «зіткнення цивілізацій».

Український економіст і банкір Олександр Савченко, який нерідко коментує економічні й політичні події на телеканалах, вважає, що «Україна опинилася в епіцентрі боротьби між Західною та Московсько-православною цивілізаціями», і далі ставить собі запитання, на яке й дає відповідь: «Чому Путін почав війну цивілізацій? По-перше, насильство – це головний інструмент Московсько-православної цивілізації. А, по-друге, чим ще може Путін взяти Захід і Україну: економікою, наукою, може, сучасною культурою?» [19].

Видатний український інтелектуал, письменник із даром передбачення Юрій Шербак також розглядає конфлікт у термінах міжцивілізаційного протистояння, проте надає йому характеру зіткнення минулого з модерним. Він пише: «Все, що сталося в Україні під час і в результаті російської агресії, – це подія не локального і не регіонального значення. Це – явище всесвітньо-історичне, глобальне. Це – зіткнення двох цивілізацій: цивілізації минулого, середньовічних деспотій... й цивілізації майбутнього, заснованій на повазі до прав людини і прав народів на вільне існування» [20, с. 12]. Нарешті, український учений, археолог, доктор історичних наук Леонід Залізняк дає таке визначення війни з Росією: «Для українців, які захищають від російської агресії свою батьківщину, це безумовно вітчизняна війна, яка, однак, має виразні ознаки збройного зіткнення вищого порядку, що зветься військовою цивілізацій. Останню визначають як військовий конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції. Іншими словами, російсько-українська війна 2014–2016 рр. – це війна різних світів, війна між різними людськими цивілізаціями» [21].

Чи відомі спеціалізовані дослідження, де ідея цивілізаційного розлому на європейському сході й природа сучасної війни (як наслідок цього факту) отримали розвиток та ґрунтовне висвітлення? Здається, розгорнутих праць на цю тему ще немає. А чи потрібні вони? І яка в цьому контексті мета книжки, яку тримає в руках шановний читач? По-перше, якщо ми визнаємо міжцивілізаційний характер війни, то це змінює парадигму національної безпеки. Тепер ми мусимо по-новому дивитися не тільки на поточні події, а й планувати наше майбутнє в контексті фронтиру західного світу та захисту власних цінностей на розломі цивілізацій. Відповідно – шукати союзників і позиціювати Україну як форпост західної цивілізації. Це певний переворот у свідомості, сформованій на московських і радянських міфах. Але, не довершивши його, зокрема завдяки науковому дискурсу, ми ризикуємо знову повторити ситуацію безпорадності, що охопила українське суспільство під час кримської епопеї 2014 р. По-друге, варто долучити нові ідеї й розуміння обороноздатності країни до системи підготовки командирів оперативного-тактичної та стратегічної ланки. Офіцери Збройних сил (і безпекових служб) мають знати природу ворога, розуміти принципи його стратегії й тактики стосовно України. По-третє, масова свідомість має позбутися фейкового за своєю природою гасла російської пропаганди щодо «братніх народів» або «одного народу». Можна було б спокійно реагувати на такі заяви та вести суто наукову дискусію з російськими колегами, якби зазначені тези не набули характеру пропагандистської зброї у гібридній війні й не використовувалися для маскування агресії проти України. Ідеологічна війна, пропагандистський складник конфлікту виходить чи не на перше місце, бо боротьба ведеться за мізки пересічних людей. І українці мусять мати власну науково обґрунтовану відповідь на московські меседжі та сюжети, а також працювати на випередження, формувати в населення українське бачення минулого і сьогодення. Українцям треба зробити щеплення від московської пропаганди, аби знівелювати мільярди доларів, які Кремль укидає в інформаційну війну. На наш погляд, цивілізаційний підхід може плідно виконати всі три завдання.

І ще важлива обставина, яка змушує заглибитись у цивілізаційний аспект війни. Існує думка, що вже розпочалася нова світова війна: чи то «холодна», чи то «гібридна». І вона розгортається за схемою, яку в принципі передбачив С. Гантінгтон. У статті на сайті *Die Welt* оглядач Міхаель Штюрмер розмірковує стосовно зіткнення цивілізацій після відомого теракту

в Ніцці (липень 2016 р.), коли загинули 85 і зазнали поранень 40 осіб (громадяни 30 країн світу). Він згадує автора «The Clash of Civilizations» (цю книжку – «Зіткнення цивілізацій» – ми докладно аналізуватимемо в інших розділах праці) і констатує: 20 років тому те, що передбачив гарвардський професор, здійснюється на наших очах. М. Штюрмер зазначає: «Європу взято в кільце кризи – від Балтійського моря до Перської затоки. На кону, здається, уся стабільність, безпека й довіра, які були досягненням останніх десятиріч» [22]. Здається, книжка С. Гантінгтона стає ще більшим бестселером, ніж вона була уже далекого 1996 р. Свого часу американський політолог мав на меті доволі вузьке завдання: попередити адміністрацію Б. Клінтона, що світ, як і раніше, небезпечний, незважаючи на закінчення «холодної війни». Але працю перекладено на кілька десятків мов народів світу, що свідчить про її актуальність. Можливо, дослідник цивілізацій і не передбачав усього масштабу проблеми, якої він торкався доволі теоретично й умоглядно?

Після 11 вересня 2001 р., коли терористи атакували США, на ідеї С. Гантінгтона вже дивилися по-іншому, але «генеральний розлом» усі бачили в зіткненні з ісламською цивілізацією. А українських подій до останнього часу більшість західних експертів, позиція яких формувалася зокрема на основі російської міфологеми стосовно російсько-українських відносин, не розглядали в контексті війни цивілізацій. Типовою щодо цього є позиція французького дослідника Брюно Тертре, який у книжці «Реванш історії» вдається до критики тез американського професора на тій підставі, що його теорія не може пояснити, наприклад, війни Росії з Україною... [23]. Та ми збираємося довести протилежне: саме теорія зіткнення цивілізацій пояснює, чому В. Путін розпочав свої війни. На жаль, західна громадська думка й навіть експертні кола, як це ми бачимо на прикладах французьких діячів, дуже повільно відходить від старої парадигми, що Україна є частиною Росії. Принаймні багато хто помилково вважає, що українці належать до так званої православної цивілізації, спільної з росіянами. Також на Заході узвичаїлася думка, яка зародилася у XIX ст., що нібито Росія є частиною Європи. Відомо, що російські правителі – від імператорів до Горбачова – намагалися спекулювати цією тезою з політичною метою (наприклад, було проголошено гасло «Європа від Лісабона до Владивостока»). Ілюзія європейськості Росії в очах пересічного француза або німця досі не розвіялася, хоча теза вже виглядає сумнівною. Якщо зважати на величезну кількість міфів, які продукувалися на теренах Росії ще з часів Катерини II і

транслявалися до європейських країн, попереду – великі історико-ідеологічні й політико-соціологічні дискусії. І ми мусимо раз у раз доносити світові українське бачення історії, нашу інтерпретацію сучасних подій у державі й довкола нашої країни. На це також розраховане наше дослідження.

Наш підхід викликає сумніви й критику з різних боків. Так, в одній публічній дискусії, яку ми мали в Харкові у стінах Інформаційного центру «Майдан-Моніторинг», шановний польський колега пан Казімеж Войцицький не погоджувався з тим, що Росію варто розглядати як цивілізацію; тобто термін «цивілізація» не можна вживати щодо російської реальності. Схожу оригінальну думку висловлює український філософ Вахтанг Кебуладзе: він також заперечує, що термін, народжений свого часу у Європі для позначення саме її досягнень, стосується сучасної Росії. Український учений визначає північну сусідку як «тінь цивілізації», бо росіяни нібито спеціально все роблять усупереч європейським цінностям, практикам та інституціям [24].

Справді, якщо дотримуватися дуже вузького розуміння терміна «цивілізація» як ознаки високих досягнень техніки, культури, розвитку права та моралі, то відповідний статус Росії складно захищати. Але ми орієнтуємося на більш широку й менш емоційно забарвлену версію цього терміна, яку пропонує Самуель Гантінгтон. Він пише: *«Поняття “цивілізація” втратило властивість ярлика, й одна з багатьох цивілізацій може насправді бути доволі нецивілізованою в попередньому значенні цього слова»* [25, с. 47]. І ми навіть знаємо назву та розташування цієї «доволі нецивілізованої цивілізації».

Інше заперечення лунає від тих, хто звик думати про росіян та українців як одне ціле. Якщо це щодо віри, то ми не беремося втягуватись у схоластичну дискусію, бо віряни перебувають поза раціональним дискурсом. Якщо є сумніви й бажання вислухати аргументи, то саме наша книжка може стати путівником по непростому лабіринту цивілізаціоністики та підставою для неординарної думки: географічно близькі народи справді належать до різних цивілізацій. І ми є свідками не тільки міжцивілізаційної війни, а й історичного процесу розходження (дрейфу один від одного) двох народів саме на різних цивілізаційних платформах.

І ще один аргумент, який змушує нас залишатися в просторі цивілізаціоністики: сучасний спалах цивілізаційного дискурсу в Росії, де якраз і обстоюють думку, що одна сьома суші є особливою цивілізацією, принаймні, як хочуть вважати помірковані автори, становить інший полюс християнської цивіліза-

ції. Наприклад, пропонують таку сентенцію: «Сьогодні Росія і Європа – це два полюси християнської цивілізації, які взаємовилучають один одного і в аксіологічній площині, і в ментальному складнику. Не випадково майже всі попередні історичні епохи ці світи перебували в ситуації дисонансу (і навіть відкритого протистояння, зокрема військового)» [26, с. 112]. Але якщо цінності й ментальність є різними, то це означає повний цивілізаційний розрив, існування поруч двох різних і ворожих один одному історико-культурних типів. І на цьому тлі виникає «українське питання». В умовах когнітивної війни, відстоюючи європейську ідентичність України й українців, ми ставимо за мету виграти дуель в ідеологічних опонентів у межах опанованої російськими авторами проблематики, а не залишати дискурсивне поле бою супротивникові.

Отже, ми маємо на робочому столі гіпотезу: *Україна й Росія належать до двох різних цивілізацій; війна, яку Росія веде кілька сторіч проти України й новітня фаза якої припала на десяти роки XXI ст., має міжцивілізаційний характер і не є наслідком випадкового збігу обставин чи злої волі лише одного божевільного політичного злочинця, бо логічно продовжує експансію Росії на Захід з огляду на певні внутрішні цивілізаційні властивості.* Будемо намагатися довести цю гіпотезу й розглянемо поточний конфлікт у цивілізаційному контексті.

1. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
2. Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ : Брайт Стар Паблішинг, 2015. 392 с.; Фельштинский Ю., Станчев М. Третья мировая война: Битва за Украину. Киев : Наш Формат, 2015. 456 с.; Требін М. П. Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2015. № 1148. Вип. 34. С. 30–34; Хроніка російської агресії / Дм. Тимчук, Ю. Карін, К. Машовець, В. Гусаров. Київ : Брайт Стар Паблішинг, 2016. 240 с.; Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політологічне дослідження. Київ : Ніка-Центр, 2016. 184 с.; Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ : Видавець ПП Брехуненко Н. А., 2016. 248 с.; Східноукраїнський конфлікт у дзеркалі соціально-філософської рефлексії / Р. О. Додонов ; Український інститут стратегій глобального розвитку та адаптації. Вінниця : Глобус-Прес, 2016. 200 с.; Гібридна війна: in verbo et in praxi / за заг. ред. проф. Р. О. Додонова ; Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2017. 410 с.; Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Видавничий дім «Сти-

- лос», 2017. 880 с.; Лазарович М. Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 240 с.; Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності : монографія / [Копійка В., Дорошко М., Балаюк В. та ін.] ; наук. ред. М. Дорошко, В. Балаюк. Київ : Ніка-Центр, 2018. 280 с.; Лазарович М. «Душу й тіло ми положим за нашу свободу»: Україна в боротьбі проти збройної агресії Російської Федерації (2014–2018 роки). Ічня : ПП «Формат», 2018. 340 с.
3. Магда Е. В. Гибридная война: выжить и победить. Харьков : Виват, 2015. 320 с.; Магда Е. Гибридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ : Каламар, 2017. 268 с.
 4. Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Старобільськ, 29 вересня 2015 р.). Старобільськ : ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2015. 117 с.; Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 9 червня 2017 р.). Маріуполь : ДонДУУ, 2017; Тези доповідей науково-практичної конференції Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект» (30 червня 2017 р.). Харків : ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2017; Секція 6 «Соціальний простір України воєнного часу: нові поділи, девіації і суспільні рухи». *Тези доповідей та виступи учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України* (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. С. 104–135.
 5. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. 2016. № 5 (302). 265 с.; Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. 2016. № 5 (310). 272 с.
 6. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
 7. Кревельд М. ван. Трансформація війн / пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. 344 с.; Hoffman F. Hybrid Warfare and Challenges. *JFQ*. Issue 52, 1st quarter. 2009; Хоффман Фрэнк Г. Гибридные угрозы: переосмысление изменяющегося характера современных конфликтов. URL: http://www.intelros.ru/geopolitika/2013_XXI/4.pdf; Lasica D. T. Strategic Implication of Hybrid War: A Theory of Victory. Leavenworth : School of Advanced Military Studies, 2009. 62 p.; Jacobs A., Lasconjarias G. NATO's Hybrid Flanks: Handling Unconventional Warfare in the South and the East : Research Paper. *Research Division / NATO Defense College, Rome*. 2015. № 112; Galeotti M. Hybrid War as a War on Governance. *Small Wars Journal*. 2015. August 19; Hunter E., Perni P. The Challenges of Hybrid Warfare. *International Centre for Defense and Security*. Tallinn, 2015; Bartkowski M. Nonviolent Civilian Defense to Counter Russian Hybrid Warfare. Washington : Johns Hopkins University in Washington, 2015. 31 p.
 8. Russian new generation warfare handbook / unclassified // for official use only. *Asymmetric Warfare Group*. Version 1. December 2016.
 9. Kuzio T. Putin's war against Ukraine. Revolution, Nationalism and Crime. Toronto : Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto, 2017; Kuzio T., D'Anieri P. The Sources of Russia's Create Power Politics: Ukraine and the Challenge to the European Order. Bristol : E-International Relation Publishing, 2018.

10. Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи. Харків : Віват, 2015. 256 с.
11. Ван Херпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2015. 304 с.
12. Росія хоче послабити порядок, який ми будували з 1991-го. Промова британського журналіста Едварда Лукаса. URL: http://ukropnews.com/news/Rosiya_hoche_poslabiti_poryadok_yakii_mi_buduvali_z_1991go_Promova_britanskogo_zhurnalista_Edvarda_Lukasa_75133.html.
13. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. Київ : Темпора, 2009. 488 с.
14. Усна історія російсько-української війни (2014–2016) / ред. Г. Васильчука, В. Морока. Вип. 2. Київ : Фенікс, 2016. 464 с.; Розуменко В. Нескорені. Інтерв'ю із героями АТО. Книга перша. Київ : ВЦ «Просвіта», 2016. 368 с.
15. Сергацкая Е., Чапай А., Максаков В. Война на три буквы: хроника противостояния в репортажах и свидетельствах очевидцев. Харьков : Фолио, 2015. 381 с.; Слабошпицький М. Велика війна 2014. Київ : Ярославів Вал, 2015. 315 с.; Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО / Ольга Каліновська, Олег Кришток, Євген Назаренко, Валентин Трохимчук, Дарина Феденко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 510 с.; Билина П. Війна кличе. Стань переможцем! Нотатки на полях російсько-української війни. Частина перша : повість. Київ : Український пріоритет, 2017. 168 с.; Зінченко Р. А. Іловайський щоденник / пер. з рос. Харків : Фолио, 2017. 282 с.; Добробати / Катерина Гладка, Дмитро Громаков, Вероніка Миронова та ін. ; худ.-оформ. О. А. Гуталова. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Фолио, 2017. 325 с.; У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту / Сергій Глотов, Анастасія Глотова, Анастасія Воронова, Юрій Руденко, Дмитро Путята. Харків : Фолио, 2018. 540 с.
16. Пионтовский А. Гибридная капитуляция. URL: <http://obozrevatel.com/blogs/17405-gibridnaya-kapitulyatsiya.htm>.
17. Огризко В. Прощання «Славянки». URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/proshchanie-slavjanki--2463445.html>.
18. Михальченко Н. И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI веков. Киев : Парламентское изд-во, 2016. 504 с.
19. Савченко О. Україна і війна цивілізації. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/ukraina-i-vijna-tsilivizatsij.htm>.
20. Щербак Ю. Україна в епіцентрі світового шторму: оцінки, прогнози, коментарі. Київ : Ярославів Вал, 2017. 360 с.
21. Залізняк Л. Україна та Росія: війна цивілізації. URL: <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2017/2/vij-cyuv.html>.
22. Штюрмер Михаэль. На наших глазах происходит столкновение цивилизаций. URL: <https://www.inopressa.ru/article/22Jul2016/welt/book.html>.
23. Блюменфельд С. (Samuel Blumenfeld). Разлом цивилизаций становится причиной конфликтов. URL: <http://inosmi.ru/social/20170821/240077599.html>.
24. Россия – не мировое зло, а тень цивилизации, несчастная и опасная, – Вахтанг Кебуладзе. URL: <https://focus.ua/society/346419/>.
25. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
26. Марков А. П. Русская цивилизация в глобальном мире: вызовы, угрозы, ресурсы преобразования. Санкт-Петербург : СПбГУП, 2017. 453 с.

Частина 1

ДІАГНОЗ АГРЕСОРА
В КОНТЕКСТІ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ

*Колискою Московії було криваве болото монгольського рабства,
а не сувора слава епохи норманів.
А сучасна Росія є не що інше, як змінена Московія.*

К. Маркс

Розділ 1

РОСІЯ: ФАКТИ СВІДОМОСТІ, ЯКІ НАВОДЯТЬ НА РОЗДУМИ

Якщо ми прагнемо досягнути природу російської агресії проти України, зрозуміти стратегію й тактику ворожої сторони, то мусимо більш детально й глибоко дослідити специфіку російського суспільства. Цивілізаційний підхід, на наш погляд, – це шлях до розв’язання поставлених питань. Але почнемо з того, що лежить «на поверхні», аби, відштовхувшись від очевидних речей, перейти до прихованих структур, які щоразу спливають на поверхню та спричиняють агресивні дії сусідки.

Суспільство можна уявити як суму соціальних фактів, які Еміль Дюркгайм (1858–1917), класик соціологічної думки, поділив на дві категорії – морфологічні факти й факти свідомості. Наразі ми не будемо описувати перший компонент, а зосередимося на фактах свідомості, які французький учений вважав вирішальним компонентом будь-якого суспільства, що відображають його ідентичність. Суспільство він визначає як композицію усіляких ідей та вірувань, тобто фактів свідомості. «Є категорія фактів, – пише класик соціології, – що відрізняється вельми специфічними властивостями; її створюють: способи мислення, діяльності та почуттів, які перебувають поза індивідом і наділені силою спонуки...» [1, с. 31]. Факти свідомості не прості ситуативні збіги реакцій на зовнішні чинники маси ізольованих індивідів, а довготривалі речі, які до певної міри визначають свідомість громадян. Бо ті від народження вже перебувають під впливом фактів колективної свідомості, а отже, й індивідуальний спосіб мислення стає заручником цих надособових речей.

Суспільство нескінченно вище за індивіда як у часі, так і в просторі, воно має здатність нав’язати особі образи дій та думок, що освячуються авторитетом суспільства, – саме така слухна думка Е. Дюркгайма, яку ми хочемо покласти в основу аналізу фактів свідомості росіян, що, на нашу думку, становлять індикатори цивілізаційного характеру. Розгляньмо факти свідомості, які є досить тривалими, розлогими в часі та просторі,

що простежуються на всю глибину російської історії, тобто від часу виникнення Московії. За логікою визначеного нами підходу, схожі «константи» безпосередньо стосуються гіпотетичного «цивілізаційного коду», що наскрізь пронизує історію обраної для дослідження цивілізації. Більш дрібні історичні періоди, зміни форм державності, поточні ідеології та гасла не руйнують цих фундаментальних речей; факти свідомості можуть хіба що пригасати з погляду інтенсивності їхніх зовнішніх виявів, але потім – спалахувати з новою, не баченою раніше силою.

«Тиранофілія»

Любов до власних тиранів є чи не найбільш яскравим виявом специфіки російської колективної думки. Це суттєво відрізняє спосіб мислення європейця й пересічного росіянина. На Заході криваві тирані, як-от Калігула чи Гітлер, викликають змішані почуття, бажання зрозуміти причини та мотиви дій правителів, які мали руки по лікті в крові й немилосердно гнобили посполитих. Заохплюються такими постатями хіба що маргінали та фрики. У Росії все навпаки. Почуття рабської любові, гордість за великих людей вітчизни, таких як Іван Грозний, Петро I або Йосип Сталін, є мейнстримом, ознакою гарного тону й пропуском до «наших». І навпаки: слова «ліберал», «демократ» разом з іменами осіб, що з ними асоціюються, викликають негативну реакцію в більшості населення. Наразі ми маємо на увазі не сто відсотків громадян Росії, а переважну частину суспільства, що статистично збігається з палкими шанувальниками В. Путіна, який у XXI ст. став виразником почуттів і очікувань мільйонів «справжніх росіян». Кого найбільше зневажає ця «слухняна більшість»? Зокрема таких осіб, як Олександр Керенський або Михайло Горбачов, з іменами яких у XX ст. був пов'язаний рух до свободи та демократії. А з імператорів традиційно не люблять постатей на кшталт Петра III чи Павла I, тобто «царів-лузерів». Проте 1762 р. саме Петро III видає указ, за яким дворян було звільнено від обов'язкової служби зі збереженням прав на землю. Тобто з цього часу в Росії з'являється клас вільних громадян, який не залежить від держави, – так вважав історик П. Мілюков [2]. Той указ не вважається важливою подією, бо свобода в імперії, як то кажуть, не в тренді. Усіх «слабаків» ганьблять, «освістують», тролять чи просто забувають.

Свого часу так звана демократична платформа в КПРС намагалася протиставити найбільш кривавим комуністичним злочинцям лідерів «більш м'яких та гуманних». Створили міф про Леніна як антипода Сталіна, підняли на щит розстріляного Сталіним Миколу Бухаріна, возвеличували заслуги Микити Хрущова щодо десталінізації суспільства. До речі, цікавими є дрібні епізоди з життя М. Бухаріна, якого Ленін вважав «улюбленцем» партії. Звернімося до спогадів Анни Ларіної, дружини першого, яка пройшла сталінські табори: «Він легко плакав. Не можу сказати, що з будь-якого приводу, приводи були завжди серйозні. Коли Бухарін дізнався, що Жовтневе повстання в Москві минуло не так безкровно, як у Петрограді, і що загинуло кілька сотень людей, він розридався. У день смерті Леніна на очах багатьох його соратників я бачила сльози, але ніхто не ридав так, як Бухарін. Під час колективізації, проїжджаючи Україною, на маленьких полустанках М. І. бачив юрби дітей з розпухлими від голоду животами. Вони просили милостиню. М. І. віддав їм усі свої гроші. Це було влітку 1930 року. Після приїзду до Москви М. І. зайшов до мого батька і, розповідаючи про це, з вигуком “Якщо через понад десять років після революції можна спостерігати таке, так навіщо ж було її здійснювати!” впав на диван і істерично заплакав» [3, с. 104–105]. Саме таких у Росії не люблять і зневажають. І що це за більшовик? Як писав поет Володимир Маяковський у поемі про Леніна: більшовик, який плаче, міг би стати унікальним експонатом музею (мовою оригіналу):

*Если бы
выставить в музее
плачущего большевика,
весь день бы
в музее
торчали ротозеи.
Еще бы –
такое
не увидишь и в века!*

Отже, «улюбленець партії» виявився слабкою людиною, яка в принципі не може стати лідером історичної пам'яті росіян. І не став таким, його ім'я вже майже забуте. А всіх тиранів пам'ятають і шанують!

Свого часу вийшло друком багато антисталінських книжок, спогадів, викривальних відомостей про часи Великого терору, опубліковано наукові праці та статистику кривавих жнив. Ніщо не допомогло: героєм масової свідомості є Сталін! Наводимо дані масового опитування російських громадян, яке періодично

здійснює відомий «Левада-Центр». Запитання вже кілька років формулюють стандартно: «Назвіть найвидатнішу особу всіх часів і народів». І бачимо (див. таблицю 1), що російські респонденти обирають однакових співгромадян, серед яких у чотирьох руки по лікоть у крові.

Таблиця 1

Дані опитування громадської думки у РФ щодо найбільш видатних історичних постатей «усіх часів і народів», %

Видатні особи	2017 р.	2012 р.
Й. Сталін	38	42
В. Путін	34	22
О. Пушкін	34	29
В. Ленін	31	37
Петро I	29	37

Джерело: [4].

Цікаво те, що п'ятірка лідерів загалом не змінюється, але рейтинг В. Путіна підскочив після нападу на Україну та анексії Криму, і він перемістився за п'ять років з останнього місця на друге. Це саме те, на що чекає громадська думка в Росії від своїх лідерів: агресія, війна, територіальне розширення і «державна велич». Люди, які на перше місце висувають Сталіна, добре обізнані щодо його злодіянь, однак загибель чи страждання земляків не змінюють загальної позитивної думки. Для Миколи II ще за його життя опоненти вигадали прізвисько «кривавий», і це повністю відповідало реальності. Але не кров на державному скіпетрі похитнула його престиж, а людська слабкість – історія з Распутіним, невміння впоратися з дружиною-німкенею. А «кров» – це звичайне явище для російських правителів; у наш час РПЦ проголосила імператора святим мучеником, і «кров на скіпетрі» цьому не перешкодила.

Московських правителів переважна більшість власних підданих оцінює з позиції величі держави, а саме імперія Сталіна буквально повторювала географічні кордони імперії Чингізхана: від Китаю й Тихого океану до Німеччини, Чехії, Угорщини, Балкан, Адріатичного узбережжя. За це Сталіну прощають будь-які гріхи, тим більше, все можна пояснити словами на кшталт «такий був час», «довкола були вороги», «вождя обманювали», «мало замордував, треба було би більше: тоді б не з'явилися такі, як Горбачов» тощо.

Що означає слово «Сталін» для пересічного росіянина? Як відповідь використовуємо відомі рядки російського поета, хоча

вони й написані з іншого приводу: «...О скільки в цьому звуці для серця руського змилось» (Олександр Пушкін «Євгеній Онегін»). «Сталін» – це символ необмеженого насильства, страху й зневаження ворогів (справжніх або фейкових). Андрій Архангельський, російський журналіст, завідділу журналу (мовою оригіналу) «Огонек», вважає: слово «Сталін» перетворилося на мем, метафору влади та уособлення безвідповідальності, що виражає *«невіру в людську суб'єктність, відмову розглядати людину як самостійну одиницю, яка почуває й мислить»* [5]. «Сталін» – це вища сила, могутня й непереборна, якою колись була постать, наприклад, Чингізхана. І це ірраціональне відчуття, яке підіймається з глибин менталітету людини російських рівнин, поглинає масову свідомість сучасного російського суспільства.

«Тиранофілія» абсолютно не властива українцям, європейцям, американцям. І тут ми бачимо важливий критерій, що розділяє представників різних цивілізацій. До речі, в Україні є також прихильники Сталіна, найбільше їх залишилося на окупованих територіях, бо цивілізаційний розлом відбувався і по географічних межах, і по душах людей. Сталіністи є природними агентами «русского мира».

«Лібертофобія», або «Втеча від свободи»

Терміном «лібертофобія» ми позначаємо важливу рису масової свідомості, яка виявляється протягом усього періоду існування російського суспільства. Вона полягає в готовності мас фактично добровільно обмежувати власну свободу на користь влади однієї особи. Свобода в Росії завжди викликала підозру як чужа та зайва цінність, що є згубною для душі пересічного росіянина й може спровокувати бунт, непокору та різанину. Прихильність до Сталіна, розглянута вище, є побіжним свідченням: велика частина росіян готова відмовитися від фундаментальної європейської цінності на користь радості бути підданими «великого хана». Цей факт вартий того, аби бути предметом дослідження, його потрібно враховувати, коли розглядається специфіка російської цивілізації.

Феномен «втечі від свободи» був докладно проаналізований американським соціологом, неофрейдистом Еріхом Фроммом (1900–1980), який використав це словосполучення для назви відомої книжки [6]. Погляньмо на це «дивацтво» росіян крізь призму психодинаміки. Е. Фромм «втечу від свободи» розглядав у межах дихотомії «свобода – безпека». Яку стратегію життя

в принципі може обрати людина? Американський учений формулює чотири варіанти: 1) втеча від свободи, 2) деструктивність, 3) конформність, 4) позитивна свобода. Фромм як соціолог пов'язує вибір стратегії поведінки (і тип особистості) із соціальною структурою, він вважає, що особистість еволюціонує від одного до другого варіанта залежно від типу суспільства. Цікаво те, що російське суспільство зовні й за своєю внутрішньою структурою помітно змінювалося останні 200 років. Якщо, наприклад, узяти стан до реформи 1861 р., наприкінці XIX – на початку XX ст., за часів Сталіна і, нарешті, в путінській Росії, то існували різні економічні системи, суспільні стани, класи, прошарки, інституції. Незмінною залишалася нелюбов до свободи. У розпачі відомий письменник М. Чернишевський вигукував: *«Жалюгідна нація, нація рабів! Знизу догори – геть усі раби»* [7]. Упродовж XX ст. країна двічі мала шанс демократизуватися й отримати більше свободи для особистості (кілька місяців від лютого до жовтня 1917 р. і декілька років на початку 1990-х рр.), але щоразу повторювалася «втеча від свободи».

Стан свободи перетворювався на хаос, і суспільство врешті-решт вітало чергового тирана. Країна (більшість населення) зітхнула з полегшенням на початку нульових років, коли на трон після Бориса Єльцина зійшов Володимир Путін: свободою можна було легко пожертвувати в обмін на звичний устрій. Перезфразовуючи маркіза де Кюстіна, можна сказати про сучасну Росію: *«Вся Росія – тюрма, ключ від якої зберігається в президента»*. Але народ не бунтує, слабкі виступи інтелігенції та «демократів», які ще не поїхали геть із країни, легко придушує влада, й вони не знаходять широкого відгуку в серцях більшості.

Повернімося ще раз до соціологічних опитувань. 2017 р. здійснено масштабне дослідження «Народна еліта Росії», у ході якого виявлено 100 осіб із найвищим індексом визнання російського суспільства. Ось перша трійця: В. Путін, С. Лавров, С. Шойгу. Тобто саме ті, хто цементує новітню імперію, виражає її агресивну політику та несе пряму відповідальність за війну з Україною. А хто становить топ-рейтинг «антигероїв»? У звіті дослідження є відповідь: до першої трійці увійшли Ксенія Собчак, Олексій Навальний, Микита Джигурда [8]. Тобто остання трійця і є тими персоналіями, які асоціюються не тільки з опозицією до Путіна, але й із вільнодумством та небажанням утікати від свободи.

Така сучасна Росія, але такою вона була завжди, від перших московських князів. Отже, ми розглядаємо факт свідомості, який є національною константою. На Заході існує думка, що

Росії завжди не таланило на лідерів і за збігом обставин вона щоразу втрачала свободу й поринала в морок деспотії. Це тільки половина або навіть четверта частина правди. Народ вартий своїх правителів, втеча від свободи має зворотний бік – лояльність до диктаторів. Усі спроби «перебудов» завершувалися новим періодом закручування гайок. Колишній радянський, а згодом американський професор Олександр Яков іще до Перебудови 1985–1991 рр. підрахував, що загалом в історії Росії було 12 таких «реформацій» [9]. Горбачовська стала 13-ю, а Єльцинська – 14-ю. Усі спроби дихати хоч трохи вільніше закінчувалися перемогою реакційних сил. Справа Горбачова – Єльцина також прогала. Росія не хоче бути вільною зсередини. Вільнодумство в Росії – це страшний злочин і ярлик для людини, що виводять геть із кола «наших». Цікаву записку якось написав імператор Павло I: *«Пане генерале від кавалерії фон-дер-Пален. Після отримання цього посадити до Петропавлівської фортеці прокурора військової колегії Арсеньєва, який звернувся до мене з проханням про місце обер-прокурора в сенаті і який, вочевидь, вільнодумець. До вас прихильний Павло»*. І це навіть не звинувачення у свободі дій, а підозра щодо можливого напрямку мислення.

Втеча від свободи, за Фроммом, потребує, по-перше, придушення індивідуальності, по-друге, поєднання свідомості особи з авторитаризмом. Останній виявляється як у мазохістських, так і в садистичних тенденціях. У першому разі – надмірна залежність, підкорення, беспорядність, у другому – експлуатація інших, домінування над слабшими. Усе це може поєднуватися в одній особистості. Пригадаймо геніальну сцену «генерального мордобоя» з поеми «Сон» Тараса Шевченка, де авторові вдалося проникнути у глибинні шари «русской души», яка поєднує мазохізм із садизмом. З одного боку, готовність принижуватися й плазувати перед могутнішим, отримувати стусани й образи, а з іншого – свавілля й необмежена жорстокість до істот, які перебувають на соціальній драбині щаблем нижче. Отже, якщо Фромм має рацію в тому розумінні, що вибір залежить від суспільних чинників, то це мають бути екстраординарні фактори, бо вони фундаментальніші, ніж звичайні об'єкти соціологічного аналізу. Треба виходити на ширший методологічний простір і шукати відповіді на загадку відмови від свободи в цивілізаційному чиннику, що закладається не з учора на сьогодні, а є базовим ґрунтом, на якому будується та еволюціонує суспільство.

Чи потрібно доводити, що ставлення до свободи в Україні завжди було діаметрально іншим? Волелюбність українців не

раз підкреслювали іноземні спостерігачі й мандрівники ще в далекі козацькі часи. Максиміліан Еммануїл, принц, учасник походу Карла XII, свідок Полтавської трагедії, зазначає: *«Жителі України хочуть бути вільним народом, не під'яремним ні Польщі, ні Москві, тому вони завжди борються за свої привілеї та права, що, власне, і стало причиною переходу І. Мазепи на сторону Карла XII...»*. І ще цитата від Вольтера: *«Україна завжди прагнула до свободи, але, оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, змушена була шукати собі протекторат в одній з цих держав...»* [10]. Чи щось схоже хто-небудь казав про московитів?

Але погляньмо на свободу очима росіян. Втеча від свободи як психологічна настанова має свої переваги в тому, що людина не почуватися самотньою, а зливається з масою, відчуває полегшення в «спільній долі». Також спрацьовує відомий армійський принцип: у строю можна не думати, є начальник, і хай він за всіх вирішує. Люди в одностроях, у «коробці», не хочуть розуміти тих, хто не бажає «ставати у стрій». Виникає запитання: чому вони не такі, як ми? Росіяни мають довічне прагнення усіх зробити такими самими, якими в надрах душі є вони, і силою змусити інші народи розділити з ними їхню рабську долю.

«Українське питання»

Факультативним складником свідомості росіян у частині «втеча від свободи» є ставлення до так званого українського питання. Не можна бути вільним і водночас гнобити інших. Це аксіома. І ми констатуємо: абсолютна більшість росіян з усіх соціальних прошарків не здатна для самої себе розв'язати «українське питання». «Чому вони (хохли) не хочуть бути такими, якими є ми в Росії?», – звучить рефреном з уст і простого люду, і від переважної більшості інтелігентів. Чому вони обирають якусь там свободу замість теплового місця в спільному бараці? Путін настирливо повторює, що ми чи то один, чи братні народи, тобто мусимо стати в один військовий стрій. З ним погоджується абсолютна більшість росіян і, за незбагненною логікою представників східної цивілізації, бажає нашої крові, тобто схвалює війну проти України. Вочевидь, російські солдати й офіцери, які взяли участь у війні, не потребували спеціальної агітації, внутрішньо вони були вже готові, як кажуть «за поребриком», «косити укріп». Прагнення українців до незалежності та європейський вибір сприймаються на сході як зрада; це го-

стре відчуття посилюється тим, що українці зробили вибір на користь довічного ворога – західного світу. Тобто українці наважилися перетнути цивілізаційну межу й зрадити в екзистенційній основі буття, у чомусь абсолютно неприпустимому, що, на думку росіян, виходить за межі їхнього розуміння і вражає в самісіньке серце.

Російський журналіст висловлюється стосовно цього з певною часткою емоційності: *«...Об'єднує їх не любов до Путіна, а загальне, колективне почуття ксенофобії й тричі проклятий великодержавний шовінізм, який в'ївся в їхній кістковий мозок і тече в їхніх жилах. І найчастіше вони спотикаються на українському питанні. Дехто з них на перший погляд може здатися навіть пристойним і вдумливим, поки не заговорить про Україну, українців, Крим і Донбас. Їхні злість і почуття власної переваги розпливається в різні боки (у кожного своє) – антисемітизм, ісламофобія, расизм, гомофобія, антизахідництво. Але є одна незмінна константа, що уособлює їхню найнижчу, тваринну, ірраціональну й жахливо підлу натуру, – ця константа – українське питання»* [11].

Пригадується в цьому контексті одна вже стара історія: спілкування двох соціологів – росіянина Питирима Сорокіна (як правий есер був помічником О. Керенського) і українця Микити Шаповала, який брав участь у діяльності урядових установ УНР. Їх об'єднувала любов до соціології, а ще – спільна доля в тому, що обидва опинилися в Празі, де емігрантів із колишньої імперії прихистив президент Чехословаччини Томаш Масарик (до речі, соціолог і філософ). Далі Сорокін перебрався за океан до Америки, де згодом його було визнано класиком соціології ХХ ст., а Шаповал як засновник Українського соціологічного інституту залишився в Празі. Вони листувалися аж доти, доки не спіткнулися на «українському питанні». Сорокін зайняв, як справжній «русский человек», великодержавну позицію, листування припинилося. Цікаво, що його мати належала до угрофінської народності (була зирянкою), Сорокін знав рідну мову, йому подобалася «мала батьківщина», саме матирина родина допомагала йому стати на ноги. Батько у нього був нібито росіянин, страждав від алкоголізму, власного дому не мав і рано помер. Очевидно, він походив із якогось волзького народу, а, за Пушкіним, якщо потерти росіянина, татарин вилізе. Це ми додаємо факт до походження «істинно русских людей», які вперто не хочуть визнавати українців за рівних. П. Сорокін був нібито вельми сучасним, згодом очолив Американську соціологічну асоціацію, дотримувався демократичних поглядів, але не щодо українців... Усі інші сусіди, близькі і

далекі від нас народи, українців визнають беззаперечно як окремих етнос. Проте переступити через «українське питання» – складна перешкода для будь-якого росіянина. Ненависть до вільнолюбних українців є глибоким ірраціональним почуттям на рівні цивілізаційного інстинкту.

Логічним виглядає нерозуміння пересічними росіянами дій українців, які боролися проти встановлення авторитарного режиму, нав'язуваного з Москви, і раз у раз повставали на своїх Майданах останні 30 років. Російські демократи зітхали й казали: «У нас це неможливо». А чому? Існує принципова цивілізаційна різниця, що виражається в різних типах особистості та притаманних кожній стороні практиках. Тут навіть не можна засуджувати або захоплюватися. Українці й росіяни – фундаментально різні. Росіяни вибирають безпеку, жертвуючи свободою, українці вибирають свободу, нехтуючи безпекою, поринаючи в боротьбу, навіть якщо перспектива перемоги примарна. Видатний німецький філософ Карл Ясперс (1883–1969) писав: «*Вирішальною ознакою вільного стану є віра у свободу... З цього виникає надія на майбутнє*» [12, с. 183]. Українці таку віру, а отже, й надію мають, росіяни ж – категорично ні. Монархія в Україні неможлива в принципі, українці ніколи не мали свого царя, бо той був їм не потрібен через небажання втратити волю. Цього не розумів недалекоглядний примітивний Янукович, який намагався копіювати московський режим.

«Вестернофобія»

Попередні соціальні факти не будуть зрозумілими до кінця, якщо не бачити ще одного фундаментального чинника російської колективної думки – патологічного несприйняття європейської, а якщо ширше – західної цивілізації. Емоція «вестернофобії» генетично ховається в надрах московської історії. Є поміж істориками думка, що точкою відліку була позиція московських князів ще в далекому XV ст. У певні моменти вони свідомо обрали антизахідну позицію. Василь II (Темний) відкинув Флорентійську унію, на яку погодився московський митрополит, грек Ісидор, який брав участь у Ферраро-Флорентійському соборі 1438–1445 рр. і підписав документ про об'єднання католицьких та православних церков. Князь позбавив митрополита сану, і той мусив тікати якомога далі від Московії. Іван III своєю чергою не став на бік релігійного руху так званих нестяжателів, що нагадували за способом мислення майбутніх протестантів

у Європі. «Наївно, звичайно, вважати, що стань тоді, 1503 року, Іван III на бік некористолюбців, і все чарівно змінилося б, – зазначають російські історики. – ...Але тоді, на межі XV і XVI століть, Московська Русь могла зробити крок у бік європейського шляху розвитку. І не зробила» [13, с. 309].

Ми бачимо ситуацію по-іншому: дії московських князів були не випадковими, бо в Москві від початку її існування в масову свідомість було закладено ненависть до так званого латинства. Навіть у дрібних, як нам нині здається, звичках уже не можна було відходити від стандарту й наближатися до «клятої Європи». Ось кілька анекдотичних (на нашу думку) випадків. Василь III узяв за дружину 20-літню дівчину Олену Глинську, яка приїхала з Литви (а це – Європа!). Вона звикла до поголених обличчя і попрохала не дуже молодого чоловіка позбутися бороди. Він погодився. Це обурило священників, вони скликали спеціальний собор, на якому постановили, що гоління обличчя для чоловіків – гріх, за який треба відлучати від церкви. Князь відпустив бороду знову. А так званий Лжедмитрій під час перебування на троні в Москві 1605 р. не спав після обіду, за що отримав догану від духовенства, бо православні після обіду сплять! [12, с. 297].

«Петербурзькі часи», можливо, трохи послабили острах перед Заходом, але повністю його не знищили, і цей базовий релікт чудово «перезимував» і пишню розквітнув на ґрунті сучасного російського суспільства. Але навіть імператори, які самі походили з німецьких династій, не відкидали концепту закритого суспільства. В Російській імперії завжди існували виїзні візи для власних підданих, а іноземці не могли вільно пересуватися по російській глибинці. Маркіз де Кюстін – виняток, дозвіл подивитися країну йому дав особисто Микола I. А потім дуже шкодував, бо замість захоплення величчю імперії невдячний іноземець написав страшний «пасквіль» про країну-тюрму. Зокрема французький мандрівник стверджував: «Російська імперія – це табірна дисципліна замість державного устрою, це стан облоги, зведений у ранг нормального стану суспільства» [14, с. 132]. Хіба щось змінилось у радянські часи? Ні, ця країна існувала за «залізною завісою». Лише кілька особливо довірених дипломатів і журналістів мали змогу самостійно (у відрядження) виїжджати на Захід. Путінська Росія після певної лібералізації у 1990-ті рр. з початку нульових років почала «зачинятися» (наприклад, військові, держслужбовці не мають права вільно виїжджати за кордон і мусять відпочивати не в Туреччині чи Єгипті, а в Сочі чи в захопленому Криму). Антиамериканська пропаганда набула істеричних форм.

Отже, ми маємо усталений факт масової свідомості. Він, на перший погляд, не має раціонального пояснення й зачіпає глибини колективного несвідомого пересічного мешканця російських рівнин. Можливо, цей стереотип зародився ще за часів, коли предки московитів, угрофінські народності, жили в лісистій місцевості, повністю ізольовані від світу? Сучасники свідчили, що народ мокша, на території якого розташувалася Москва, міг убивати випадкових мандрівників і чужинців. Достовірно відомо, що перший християнський єпископ Леонтій, який 1073 р. почав свою місію в Ростово-Суздальській землі, був убитий місцевим населенням. Очевидно, така сама доля спіткала і його наступника [15, с. 213–215]. Можливо, фіни боялися, аби зайти не запам'ятали лісових стежок до кам'яних поганських ідолів, що стояли по берегах озер та річок? Хто знає, зрозуміти темний бік людської психіки доволі складно, тут потрібен колективний сеанс психоаналізу. Зазначимо, що в українців ніколи нічого схожого не було, у давнину українська козацька шляхта залюбки навчалася «латинства», а прості люди були привітні до іноземців. Богдан Хмельницький у юнацькі роки навчався в єзуїтському колегіумі у Львові, знав латину, розмовляв різними мовами. Традицію європейської освіченості продовжував Іван Мазепа. Жан Валюза, французький дипломат, написав звіт про свої зустрічі з українським лідером: *«Гетьмана І. Мазепу дуже шанують у Козацькій країні, де народ вільнолюбивий і гордий і не любить, щоб хто-небудь панував над ними... Розмова з цим володарем (Мазепою) була дуже приємною, він має великий досвід у політиці й, на відміну від московитів, стежить і знає, що діється в інших країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також велику бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки...»* [10].

У «вестернофобії» сусідів завжди був головний ворог, хоча його обличчя в різні епохи й змінювалось, – поляки, німці, британці. А от нині – США, і «вестернофобія» перетворилася на «американофобію». Це відображено в даних соціопитувань. Станом на 2018 р. Америка навіть є більшим ворогом, ніж Україна, проти якої федерація веде війну. Отже, за даними опитування російських громадян дослідницьким центром «Левада-Центр», США й Україна – найбільші вороги росіян. Серед тих, хто вважає, що Росія має ворогів, 68 % називають ворогом США, 29 % – Україну, 14 % – ЄС [16]. Але чому саме Америка? Вона, вочевидь, у сучасних умовах є перешкодою до експансії та нових територіальних захоплень, тобто не дає повністю «встати з колін». США ніколи безпосередньо не воювали з Росією, не захоплювали

й не анексували її території, а от стратегічним союзником були. Ми наведемо п'ять епізодів із не такої вже далекої історії, коли американці буквально рятували життя десяткам мільйонів росіян. Потрібно це для того, аби вирішити: «американофобія» – це раціональний вибір чи ірраціональне почуття, яке щодо західного світу успадковується ніби генетично?

Епізод перший. Допомога продовольством у 1891–1892 рр. Американські благодійні організації проводять потужну кампанію зі збору коштів і створюють програму «Флот голоду» для транспортування борошна до Росії. Під впливом цієї події живописець Іван Айвазовський, який на той час перебував у США й бачив усе на власні очі, написав дві картини. На першій він зобразив американський корабель, що перевозив вантажі до Росії, а друге полотно символічне: центральною вулицею селища мчить підвода, навантажена мішками з борошном, чоловік тримає в руках смугастий американський прапор, а російські обивателі обабіч дороги вітають їх. Ці картини, про які в Росії ніколи не згадували, було продано на аукціоні *Sotheby's* 2008 р., про що й написав у своїй розвідці грузинський професор Олег Панфілов під промовистим заголовком «...Як плюнути в простягнуту руку» [17, с. 264–269]. У рік неврожаю та голоду в багатьох російських губерніях пересічні американці зібрали 75 млн доларів, що було на ті часи величезною сумою. Росіяни вперто замовчують цей епізод.

Епізод другий. Голод 1921–1923 рр. Большевики довели країну до повного зубожіння й голодомору, що охопив 30 млн населення (і це ще занижені дані). Американці знову відгукнулися: на заклик багатьох священиків і громадських діячів розгорнулася потужна кампанія зі збору коштів і продовольства. Кампанію проводила недержавна організація *ARA (American Relief Administration, Американська адміністрація допомоги)*, яка за три роки завезла 595 тис. тонн продовольства, медикаментів, одягу на 136 млн золотих рублів. Для харчування було відкрито 15 тис. їдалень. І не тільки на Поволжі. У Петрограді, наприклад, американці відкрили 120 пунктів, де харчувалися 42 тис. дітей. Американці не довіряли большевикам, бо ті, користуючись моментом, за наказом Леніна почали грабунок церковного золота й срібла, яке назавжди зникло в «закромах родини». Американська організація висунула жорстку умову: гуманітарну допомогу розподілять під наглядом представників США або уповноважених осіб.

Ця безпрецедентна допомога врятувала життя понад 10 млн росіян. Саме цифру 10 млн наводить у своїх спогадах

очевидець – П. Сорокін. Він мав нагоду побачити голод у Поволжі на власні очі під час експедиції, влаштованої науковцями. Надамо йому слово: «Взимку 1921 року я вирушив у райони лиха Самарської й Саратовської губерній для наукового вивчення масового голоду. Я майже відразу переконався, що не зможу здійснити цей намір. Жодного експерименту не було змоги провести, але я бачив голод і знаю тепер, що це означає. Те, що я дізнався там, у цих страшних губерніях, перевершувало будь-який науковий досвід. Моя нервова система, яка звикла до багатьох жахів у роки революції, не витримала видовища справжнього голоду...» [18, с. 154]. Далі П. Сорокін описує фантазмагоричні картини страждань простих людей, які втрачали від голоду розум, і зазначає: «Цей сигнал лиха божевільного селянина в самій глибині російської землі було почуто. Він перетнув океан, досяг сердець великої американської нації й приніс допомогу, яка врятувала від жорстокої смерті принаймні десять мільйонів чоловіків, жінок і дітей. Бог не забуде вашої доброї справи» [18, с. 156]. Бог, можливо, й пам'ятає, а от росіяни стовідсотково забули, звідки надходила допомога. Майбутній класик соціології й сам пережив жорстокий голод у Петрограді, де після звільнення з більшовицької тюрми працював професором в університеті. П. Сорокін ще в Радянській Росії (соціолога було вислано з країни 1922 р.) написав книжку «Голод як фактор», але вона не побачила світу: набір шрифту, за спогадами автора, було розкидано в типографії. Отже, мільйони нащадків тих росіян, хто завдяки американцям пережив голод на початку 1920-х рр., мабуть, не усвідомлюють, кому вони завдячують появою на світ, і, вочевидь, багато з них заражені «американофобією»...

Епізод третій. Побудова промислового фундаменту, що дав змогу СРСР перетворитися на озброєну супердержаву, бути серед переможців у Другій світовій війні. Цей фундамент було закладено в 1930-х рр. завдяки безпрецедентній проектувальній та інженерно-технічній роботі американських спеціалістів. На замовлення радянського уряду за справу взялася компанія *Albert Kahn*, зусиллями фахівців якої було збудовано понад 500 підприємств, серед них відомі гіганти в Харкові, Дніпропетровську, тодішньому Сталінграді, Нижньому Тагілі, Челябінську, Новосибірську, Магнітогорську тощо. Без цих стратегічних об'єктів СРСР не мав шансів перемогти у війні з нацистами. Підприємства було оснащено станками й технікою зі США, Німеччини, Англії та інших країн. До речі, багатьох радянських спеціалістів, які контактували з американцями, закуповували техніку, навчалися в них, було репресовано наприкінці 1930-х рр. [19]. Про все це також не люблять згадувати в Росії.

Епізод четвертий. Ленд-ліз. Знаменита програма постачань зі США, яка уможливила спротив СРСР Німеччині під час Другої світової війни. Сталін фактично безкоштовно отримав зброю, матеріали, продовольство на 11 млрд доларів, що за сучасними цінами становить 160 млрд. Зокрема було передано понад 18 тис. літаків, понад 11 тис. танків, понад 44 тис. джипів, більше 500 кораблів і катерів. А також багато матеріалів, як-от листовий прокат, мідь, олово, алюміній, молібден тощо, без яких неможливо будувати танки, літаки, виготовляти патрони. Американські продукти – тушенина, борошно, цукор, жири, яєчний порошок – уже вкотре рятували людей від голодної смерті. І це добре знали фронтовики, вони все це бачили, споживали, їздили на знаменитих «студебекерах» і «вілісах», воювали американською зброєю. А іноді й не здогадувалися, що на початку війни в СРСР не було вибухівки, нічим було заряджати патрони, і геть усе необхідне постачала «клята» Америка. Американці передали ленд-лізом удесятеро більше вагонів, ніж було вироблено в СРСР за весь мирний період, а також 1900 паротягів, 66 дизель-електровозів, яких зовсім не виготовляли в СРСР. Після війни почалися торги стосовно оплати постачань, американці погодилися знизити ціну майже до 770 млн доларів, але ще й досі Москва не розрахувалася повністю [20].

Епізод п'ятий. «Ніжки Буша». Уже вкотре, щойно Росія опинилася на межі голоду, американці взяли за звичну роботу – рятувати невдячних. Операція з доставляння повітрям продовольчих вантажів *Provide HOPE* тривала аж 5 років – з 1992-го до 1997-го [21]. Тепер надамо слово американському президентові Джорджу Бушу-старшому, який починав програму. В інтерв'ю 1992 р., коли він прощався із владою, Буш розповів про свою стратегію – нагодувати Росію, аби вона не забула доброї волі Америки, коли стане сильною. Зі слів президента, він сам оплачував продовольчі вантажі: *«Це все було з моїх власних коштів. Росіянам потрібні були гроші, і я як міг їх підтримував. Їм потрібна була їжа, і я наказав годувати їх за мої власні кошти. Були люди, які стали моїми співниками, але ми не витратили на це ні цента з федеральної скарбниці. Ні цента»* [22]. Буш підкреслював, що ненавидів СРСР, але хотів допомогти Росії... Дуже неоднозначні уявлення щодо сутності першого й другого, бо насправді СРСР був лише тимчасовою формою старої Російської імперії. Такою є й путінська Росія, вона не перетворилася на відкрите суспільство, і ніякої подяки Сполучені Штати ніколи не дочекаються, бо мають справу з іншою, не західною цивілізацією, де власні уявлення щодо таких понять, як совість і вдячність, а також

того, хто кому винен. І це укорінено на рівні підсвідомості, а не є раціональним вибором.

Зворотним боком «вестернофобії» як факту колективної свідомості є концепція «русофобії», що розвивається в політичних і академічних колах Росії з ХІХ ст., а за правління Путіна перетворилася на топ-тему, отримала грантову підтримку від уряду для дослідницьких програм. Відповідно до неї, погане ставлення до Заходу є лише вимушеною відповіддю на притаманну Європі та США «русофобію». Отже, з'явилося просте й нібито раціональне пояснення і «вестернофобії», і критики агресивних дій Росії. Чому на Заході так голосують через анексію Криму та війну на Донбасі, вводять санкції? Звичайна річ: вони русофоби, просто не люблять великої Росії у світі, задрять її розмірам і бояться збройних сил. Щодо цього польські дослідники так званого питання русофобії зазначають: *«Міфологізований стереотип русофобських країн залишається простим поясненням сталої напруженості у відносинах між Росією та Заходом і провідним аргументом у теоріях змови про зрадницький світ»* [23]. Але «русофобія» не тільки теоретичний концепт, бо широкий загал мешканців Росії щиро вважає, що населення інших країн є ворожим до росіян. За даними масового опитування «Левада-Центру», 2018 р. навіть спостерігалось зростання відчуття, що ставлення низки країн не є дружнім. Так, кількість тих, хто відзначає ворожий настрій США щодо Росії порівняно з 2017 р., зросла з 69 до 78 %. Водночас більш ніж удвічі (з 15 до 38 %) зросла частка респондентів, які вважають недружнім ставлення Великої Британії до РФ. Серед вороже налаштованих держав респонденти також називали Україну (49 %), Латвію (26 %), Польщу (24 %) та Литву (23 %) [24]. Власне, ми бачимо, що суб'єктивне відчуття «русофобії» добре корелюється з фактом «вестернофобії». А загалом і перше, і друге – це певний діагноз стану масової свідомості в межах соціального світу – антагоніста західної цивілізації.

Агресивний нарцизм

«Агресія», «месіанізм», «великодержавність» – слова нібито з різних смислових рядів. Але в колективній свідомості росіян вони зливаються в цілісне гостре відчуття, яке буквально розпирає їхні душі. Мільйони людей у Росії інкорпоровали цю вибухову суміш, зробили частиною свого Его. Самозакоханість і самовозвеличування можна було б розглядати як чудернацькі

риси національного характеру, якби вони не поєднувалися з експансією та бажанням «нахилити» інших. Ці складники, наприклад, органічно сплелися у так званому «победобесии» – святкуванні перемоги над нацистами в Другій світовій війні, яке за часів Путіна перетворилося на державну релігію, що випромінює агресивний нарцисизм. Регулярні святкування набирають сили релігійного екстазу, де центральною подією є не згадка про марно загублені десятки мільйонів людських душ, а велич держави й підкреслена неприязнь до ворогів із Заходу. Агресивний месіанізм, сформований на гордості за велику імперію, був завжди притаманний московитам, росіянам, радянським людям. Фонтанує він і досі. Цей факт свідомості має кілька виявів: філософсько-богословський, офіційно-державний, «народно-розливний».

Російська філософія XIX–XX ст. розвинула кілька концепцій, які становлять світоглядну базу саме тих суспільних настроїв, що їх ми досліджуємо. Ідея «Росія – Третій Рим» оформилася як російський месіанізм, який нібито органічно притаманний росіянам: *«Після народу єврейського російському народу найбільш властива месіанська ідея, вона проходить через усю російську історію аж до комунізму»*, – зазначає філософ Микола Бердяєв (1874–1948) [25, с. 49]. У чому російські інтелектуали углядели місію Росії? Федір Достоєвський прямо проголошував, що російська людина – *«вселюдина»*, що дух Росії – *«вселенський дух»*. Росія покликана звільняти народи, що місію нібито закладено в її особливому дусі.

На наш погляд, коли росіяни кажуть, що вони хочуть когось звільнити, то це перша ознака планування агресії та військового захоплення територій. Російський мислитель Володимир Соловйов (1853–1900), що 1887 р. вводить поняття *«русская идея»*, вважає, що Росія має повести за собою все людство до щасливого майбутнього й об'єднати Західну і Східну церкви в спільному Християнстві. П. Чаадаєв особливу місію Росії виводив із її циклопічних розмірів. Він стверджував, що Провидіння *«створило нас надто великими»*, аби бути егоїстами й думати лише про себе. Провидіння доручило Росії інтереси всього людства. *«З давніх часів було передчуття, – зазначає М. Бердяєв, – що Росія призначена для чогось великого, що Росія – особлива країна, не схожа на жодну іншу країну світу. Російська національна думка жила по почуттям богообраності й богоносності Росії»* [26, с. 1].

Загальна думка, поширювана філософами, полягала в тому, що росіянам нібито притаманна особлива релігійність, пошук Бога й справедливості, чого не знайдеш на Заході. Отже,

і завдання вони мають виконувати відповідного масштабу: змінювати світ і вирішувати долю народів. Коли почалася Перша світова війна, М. Бердяєв переймався тим, що дух Росії ще не здатен диктувати тих умов, які здатна диктувати російська дипломатія, але війна закінчиться на користь Росії, і ось тоді *«творчий дух Росії займе, нарешті, великодержавне становище в духовному світовому концерті»* [26, с. 2]. Не більше і не менше. А от сучасний росіянин, відомий актор кіно Олексій Серебряков, який зіграв головну роль у знаковому фільмі «Левіафан», розкрив державну таємницю: він, як у тій казці про голого короля, визначив «русскую идею» простими, нефілософськими словами: *«сила – нахабство – хамство»*. І що тут почалося! Вийшов великий скандал: О. Панкратов-Чорний, А. Кончаловський, К. Шахназаров та інші відреагували досить жорстко. Були пропозиції обірвати з актором усі контакти, позбавити його громадянства, зробити персоною нон-грата, відправити в Гондурас (?) за такі мерзенні слова про Росію [27].

Отже, ідея вселенськості, соборності, святої Русі, народу-богоносця, особливої величчч «русской души», сакральної місії, «умом Россию не понять», «Россия призвана быть освободительницей других народов» та схожі конструкти на межі маячні склались у світоглядний фундамент особливого світосприйняття, розуміння виняткової ролі країни у світі. Месіанізм росіян не мирний і невинний, а небезпечний і експансіоністський. Він пробуджує й надихає масову свідомість до імперської політики та агресивних дій у світі. Не випадково спічрайтери В. Путіна постійно вкладають у промови володаря Кремля цитати із праць російських філософів, передусім консервативного напрямку. Найчастіше в публічних виступах він посилається на фрагменти праць консервативного філософа Івана Ільїна (1883–1954), наприклад, коли намагається підкреслити роль російського воїна, який, як свідчив Ільїн, *«представляет всероссийскую народную единьсть, російську державну волю, силу й честь»*. Іншого разу посилається на неоднозначну цитату філософа, коли завуальовано проводить думку щодо правильності свавільних дій усупереч міжнародному праву на «защиту русских» та «свободы России». Російський президент згадує також Льва Гумільова, коли намагається обґрунтувати потребу Росії діяти рішуче, пасіонарно, не бути аутсайдером [28].

Отже, філософські ідеї не вмирають, консервативні концепції стають особливо затребуваними, коли європейська обгортка Росії рветься на шматки й оголюється справжній цивілізаційний колір країни. Російські філософи, як і більшість обивате-

лів, мають питому психологічну рису – відсутність емпатії. Вони звикли, що імперія завжди десь там веде бойові дії, як правило, дуже далеко, на окраїнах чи в інших частинах світу. Їх не цікавлять ті люди, долі яких ламає війна, або вони втішаються тим, що на тих територіях живуть терористи, фашисти, бандерівці, басмачі та інші особи, яких не шкода. Філософи можуть проводити свої симпозіуми, обговорювати, наприклад, космізм Федорова й не звертати уваги на те, що в цей самий день авіація їхньої країни бомбардувала фосфорними бомбами чергове місто в Сирії (чи в іншій точці світу) й під руїнами загинули десятки чи навіть сотні осіб.

Держава, правителі, чиновники вбачають своє завдання в тому, щоб опікуватися військово-патріотичним вихованням, влаштувати військові паради, тішити населення святкуваннями пам'ятних державних і військових дат, фінансувати мілітаристські кіносценарії тощо. Особлива місія належить ЗМІ, телебаченню, яке може буквально за два тижні розвернути громадську думку в інший бік, наприклад, зробити з турків ворогів або навпаки (події 2016 р.). Когорта спеціалістів з інформаційної війни й тренування масової свідомості щодня виконує завдання щодо підтримання загального тону агресивності, не дає населенню розслабитися, гуртує колективну думку довкола боротьби з ворогами. Сюжети новин, технології політичних ток-шоу, документалістика зроблені так, аби розпалити почуття ненависті до ворогів і водночас підняти велич держави та її правителя. Так будували пропаганду й у СРСР, але путінська Росія, здається, підняла планку ще вище, використовуючи сучасніші методи зомбування, зокрема здобутки цифрової революції, Інтернету. ЗМІ весь час проводять думку, що Росії належить невід'ємне право втручатися у внутрішні справи інших країн, повчати народи, захищати етнічних «русских» за кордоном тощо.

А народні маси показують своє зараження вірусом агресивного месіанізму та великодержавності брутальною поведінкою в побуті, на відпочинку, у взаєминах із людьми, за стаканом горілки та оселедцем. Зовні це набуває карикатурних і небезпечних форм. Росіяни особливо брутально поведуться за кордоном, у туристичних поїздках, де вони можуть зустрітися з представниками інших країн. Дійшло до того, що європейці спеціально цікавляться у своїх турсоператорів, чи не буде, часом, у готелі росіян. Якщо поглянути збоку, то побачимо не тільки безкультурність і пияцтво «в особливо великих розмірах», але й намагання прикувати до себе увагу, підкреслити

свій особливий статус, наприклад, шляхом надмірної демонстрації державних символів, безглуздими написами на майках, розхристаними манерами, гвалтом тощо. Спортивні змагання, олімпіади, різні чемпіонати, пісенні конкурси вони перетворюють на битви та спосіб поквитатися з «ворогом». Під час футбольного чемпіонату Євро-2016 у французькому Марселі групи російських футбольних бойовиків напали на інших фанатів, як на справжній війні, з вигуками «Русские, вперед!». Росію покарали умовною дискваліфікацією й штрафом. Проте в Росії навіть чиновники не боялися схвально відгукуватися про своїх уболівальників; офіційний представник Слідчого комітету РФ назвав бойовиків «справжніми мужиками». Експерти припустили, що це взагалі була спецоперація гібридної війни, і в ролі футбольних фанатів виступили перевдягнені спецпризначенці [29]. Російське хамство – соціальне явище, особлива форма агресивної поведінки, яка культивується в країні на всіх соціальних щаблях. Створюється враження, що в такий спосіб росіяни намагаються компенсувати своє відчуття неповноцінності в міжцивілізаційному діалозі.

Як спрацювали факти свідомості на початку агресії

Чи випадково масова свідомість росіян із колосальним ентузіазмом сприйняла агресію своєї держави проти України навесні 2014 р.? З огляду на факти колективної свідомості, які ми проаналізували вище, так і мало статися. Ще на початку 2014 р. широкі верстви сусідньої країни нічого не знали про майбутню агресію, та й очевидного приводу для війни не було. Топмедійною подією була зимова Олімпіада в російському Сочі, до чого країна готувалася кілька років поспіль, і щодо цього тривала потужна піар-кампанія. Погодимося, події на київському Майдані широко обговорювалися на російському телебаченні з позиції захисту режиму Януковича, але з того, що відбувалося всередині України, не впливала воєнна перспектива. Конфлікту з Україною на міжнародному рівні не було, спірних територій, не врегульованих міжнародними договорами між двома країнами, не існувало, якихось взаємних образ та «гарячих» точок зіткнення – й поготів, отже, були відсутні очевидні та зрозумілі причини для війни. І дуже підозрілим виглядає той незаперечний факт, що масова мобілізація громадської думки на користь агресії відбулась у лічені дні. Яка «потойбічна» сила раптово зробила росіян смертельними ворогами України?

Наприкінці лютого Путін береться діяти у форматі блицкригу, хоча й приховуючи власну роль в організації наступу на Україну (про свій рішучий внесок у захоплення Криму кремлівський вседержитель відверто скаже через рік). Але як на агресію, анексію чужої території відреагує власне суспільство? Путін не помилився у своїх розрахунках. Виявилось, що переважна більшість його підданих не тільки підтримала дії вождя, але й публічно виявила високе емоційне напруження у формі радості, ейфорії, а також зневаги та ненависті до українців. Це була ірраціональна схвальна реакція на авантюрні дії політичного керівництва, момент глибокого підсвідомого сплеску й виходу емоцій назовні, що набуло вигляду національного єднання влади та народу. Рейтинг Путіна виріс до непристойно захмарної висоти. «Кримнаш» перетворився на мем, у суспільстві топовою ідеєю стає «вставання з колін». Тобто для росіян «встати з колін» – почати агресивну війну за розширення власної території.

Задля справедливості слід згадати кілька антивоєнних демонстрацій, які навесні та влітку 2014 р. відбулися в Москві й Петербурзі, але вони засвідчили настрої набагато меншої частки росіян, що переважно концентрується в столичних центрах і охоплює опозиційні кола інтелігенції. На антивоєнних мітингах люди намагалися мислити раціонально, передбачаючи великі проблеми для Росії; їх обурював аморальний зміст агресії щодо близького сусіда, який не давав приводу для війни. На наш погляд, «мисляча» частина суспільства реагувала саме так, як мали б реагувати сучасні європейці, дізнавшись, що їхній уряд раптово збожеволів. Без сумніву, в аналогічній ситуації в Україні здійснюється б справжній політичний шторм, якби можновладці знічев'я брутально порушили міжнародне право й кордони сусідньої держави. Проте в Росії «європейців» виявилось не більше 10–15 % (рейтинг Путіна сягнув 85 %).

А як саме можна ідентифікувати більшу частину російського населення? Хто ці люди, якщо вони «не європейці»? Більшість охопило давно не бачене піднесення, раціональні аргументи не сприймалися, відбувся потужний викид емоційної енергії двох кольорів: чорної ненависті і райдужного щастя. У психології є поняття компенсації, за допомогою якого, вочевидь, можна описати те, що відбувалося з масовою свідомістю. Якесь внутрішнє напруження (фрустрація) роздирало душі цієї частини росіян, а потім відбулися вивільнення й енергетична розрядка. Спрацював, згідно з ученням Фрейда, принцип задоволення? У чому полягала фрустрація, яка напружу-

вала нейрони мільйонів росіян до моменту агресії? Можна припустити, що в глибинах народної психіки у стані напівсну були ідеї та образи війни за оволодіння українськими землями (очевидно, не тільки українськими), а дії Путіна лише відкрили скриньку Пандори.

Можна зробити висновок, що схожі потаємні ідеї глибоко вкорінені у свідомості й підсвідомості більшості росіян, вони відображають ідеологічний стрижень російського світу, зорієнтований на зовнішню експансію; а на рівні архетипіки містять згадки про низку воєн на «українському фронті». Автори книжки «“Братня” навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст.» докладно описали 10 воєнних конфліктів лише з 1500 р. [30]. Тобто агресія в українському напрямі має системний та історичний характер. Окрім прямих воєнних інвазій, упродовж останніх трьох століть спостерігалася широка культурна, мовна, освітня, економічна експансія, агресія у стилі «м'якої сили», а вершину насильницьких дій посів штучний голодомор у ХХ ст. Проголошення незалежності України 1991 р. нібито знівелоувало титанічну колоніальну роботу, у підсумку – стан фрустрації. Отже, позитивна реакція на російсько-українську війну була закономірним явищем, вона до певної міри виразила внутрішню сутність «русской души». Україна в масовій свідомості північного сусіда є тим самим Карфагеном для римлян, «який треба зруйнувати», ідея фікс, що скріплює колективну свідомість народних мас. Агресивний антиукраїнський вектор, як свідчать історичні факти, не залежить від епохи, дійових осіб та ситуацій; при нагоді війна мала відбутися. А Україна своїм послабленням і внутрішньою політичною боротьбою 2014 р. створила сприятливі умови для початку чергової інвазії.

Путіністи від самого початку агресії зважали на факти колективної свідомості росіян. Саме до них апелювала пропаганда Кремля, коли події на Майдані подавалися як протистояння зі США. Війна з Україною зображується як боротьба за російські інтереси проти зазіхань ворожих західних сил. Про інтереси й почуття українського народу взагалі не йдеться, пропаганда перемикає свідомість на звичні рейки «вестернофобії» й агресивного нарцисизму. І задум спрацював: піднесення в суспільстві навесні 2014 р. було нечуваним. То була безпрограшна партія, бо зворотна реакція населення чітко прогнозувалася: агресія абсолютно відповідала довічним стереотипам російської масової свідомості. Через чотири роки після захоплення Криму Путін у публічному інтерв'ю філософськи розмірковує, нібито йому здається, що саме зовнішні сили підготували

тоді Росію до рішучих дій. Звісно, Америка винна в тому, що Путін анексував Крим – просте й доступне для простого мешканця російських рівнин пояснення, воно збігається із внутрішніми відчуттями, успадкованими від батьків та прадідів.

Можна попередньо зробити висновок, що в російському соціумі у соціально-психологічному вимірі присутня нетипова для будь-якої сучасної західної країни соціальна більшість, і її існування не можна пояснити ситуативними причинами. Саме вона є носієм ексклюзивного історико-культурного спадку, що його в суспільних науках передає термін «цивілізація». Україна зіткнулась у двобої з державно організованою неєвропейською спільнотою. Є сенс продовжити аналіз історичних, культурних, цивілізаційних підвалів російського суспільства. Цей шлях має відкрити «цивілізаційний код», що є визначальною рисою суспільства й становить основу військово-політичної філософії країни-агресора.

1. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр. Москва : Канон, 1995. 352 с.
2. Милюков П. Н. История второй русской революции. Москва : РОССПЭН, 2001. 767 с.
3. Ларина (Бухарина) А. М. Незабываемое. Москва : Изд-во АПН, 1989. 368 с.
4. Самые выдающиеся люди всех времен и народов – Сталин, Путин, Пушкин: опрос. URL: <https://regnum.ru/news/2292761.html>.
5. Архангельский А. Воскрешение Сталина, или Современные идеологи насилия. URL: <https://www.obozrevatel.com/society/76345-voskreshenie-stalina-ili-sovremennyye-ideologi-nasiliya.htm>.
6. Фромм Э. Бегство от свободы; человек для себя / пер. с англ. Минск : ООО «Попурри», 1998. 672 с.
7. Николай Чернышевский: «Жалкая нация... Нация рабов, – снизу доверху, все сплошь рабы».
8. Аналитическая записка по результатам социологического исследования «Народная элита России» / д. соц. н. О. В. Крыштановская. Москва : Лаборатория Крыштановской, 2017. 37 с.
9. Лосев І. Азійсько-деспотичні орієнтири. Чому протистояння Москви із Заходом не є тимчасовим. URL: <http://tyzhden.ua/History/192538>.
10. Що казали іноземці про Україну і українців у XVIII столітті? URL: <http://ck.ridna.ua/2014/09/25/scho-kazaly-inozemtsi-pro-ukrajinu-i-ukrajintsiv-u-xviii-stolitti/>.
11. Тверской А. В России произошло массовое помешательство миллионов людей. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/v-rossii-proizoshlo-massovoe-pomeshatelstvo-millionov-lyudej.htm>.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. ; 2-е изд. Москва : Республика, 1994. 527 с.

13. Бушков А., Буровский А. Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование. Красноярск : Бонус ; Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. 512 с.
14. Кюстин А. де. Россия в 1839 году : в 2 т. / пер. с фр. под ред. В. Мильчиной ; коммент. В. Мильчиной и А. Осовата. Т. 1 / пер. В. Мильчиной и И. Стаф. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1996. 528 с.
15. Білінський В. Країна Моксель, або Московія : роман-дослідження : у 3 кн. Кн. 2. 2-ге вид., виправл. і допов. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2015. 320 с.
16. Портников В. Якщо Росія розпадеться, то сусідом України буде найбільший і найагресивніший шматок – Новіков. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28969576.html>.
17. Панфілов О. Антирадянські історії. Тернопіль : Мандрівець, 2016. 296 с.
18. Сорокин П. А. Долгий путь : автобиографический роман / пер. с англ. П. П. Кротова, А. В. Липского. Сыктывкар : Союз журналистов Коми АССР ; Шыпас, 1991. 304 с.
19. Никонов А. Самая большая ложь Сталина. URL: <http://a-nikonov.livejournal.com/1447234.html>.
20. Чеславский О. «Украденная» союзниками великая победа советского народа. URL: <http://fakeoff.org/history/-ukradennaya-soyuznikami-velikaya-pobeda-sovetskogo-naroda>.
21. Пятигорец Д. Помни, россиянин, без США ни тебя, ни твоих предков не было бы в живых. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/pomni-rossiyanin-bez-ssha-ni-tebya-ni-tvoih-predkov-ne-byilo-byi-v-zhiviyh.htm>.
22. Интервью Буша-старшего в 1992 году. URL: <https://politikus.ru/events/45653-intervyu-busha-starshego-v-1992-godu.html>.
23. «Русофобия» в стратегии Кремля – оружие массового поражения / Дарчевска Джоланта, Зоховски Петр ; Центр восточных исследований, Варшава, Польша. URL: <http://sprotyv.info/ru/news/kiev/rusofobiya-v-strategii-kremlya-oruzhie-massovogo-porazheniya>.
24. Россияне поставили Украину в один список с США и Великобританией. URL: <https://www.rupor.info/news/138308/rossiyane-postavili-ukrainu-v-odin-spisok-s-ssha-i-velikobritaniy>.
25. О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. Москва : Наука, 1990. 528 с.
26. Бердяев Н. Судьба России. Москва : Изд-во МГУ, 1990. 256 с.
27. Актер Алексей Серебряков: Русской национальной идеей являются сила, наглость и хамство. URL: <https://charter97.org/ru/news/2018/2/22/280492/>.
28. Калинин М. Путин и русские философы: кого и почему цитирует президент. URL: <http://rustoria.ru/>.
29. Закиянов Д. Футбольный фронт гибридной войны: что стоит за потасовками в Марселе. URL: <http://forbes.net.ua/nation/1417864-futbolnyj-front-gibridnoj-vojnny-что-stoit-za-potasovkami-v-marsele>.
30. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України ХІІ–ХХІ ст. Київ : Видавець ПП Брехуненко Н. А., 2016. 248 с.

Розділ 2

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ДИСКУРС: У СВІТІ, РОСІЇ, УКРАЇНІ

Доведення або спростування істинності гіпотези щодо міжцивілізаційного характеру російсько-української війни потребує уточнення відповідних понять і припущень. Цьому питанню ми присвячуємо другий розділ. Дуже стисло й схематично зробимо огляд так званої цивілізаціоністики – наукової міждисциплінарної традиції, що ґрунтується на понятті цивілізації й трактує історичні та геополітичні процеси з позиції конструкту цивілізації.

Поняття «цивілізація» вперше з'явилося у Франції в середині XVIII ст., і на те були певні підстави. Європейці раптом опинилися в авангарді суспільного прогресу й почали дивитися на неєвропейців як на варварів, подібно до того, як це робили стародавні греки та римляни щодо народів ойкумени. Ніл Фергюсон – дослідник європейської цивілізації – вважає, що до 1500 р. розподіл сил у світі був геть іншим, європейці програвали й арабському Сходу, і китайцям. Європа була доволі убогою та, порівняно зі Сходом, малоцивілізованою [1]. Але за два з половиною століття ситуація змінилася на користь Європи, а попереду ще були індустріальна революція, великі наукові відкриття, колонізація європейськими країнами дві третіх світу, славна епоха модерну, науково-технічна революція й багато іншого. Отже, поняття «цивілізація» з'явилося вчасно, і не випадково в найбільш розвинутій країні свого часу.

«Цивілізація» – це певний інтелектуальний конструкт, яким соціальні філософи, історики, соціологи, культурологи, політологи намагаються впорядкувати емпіричні факти, що торкаються макросоціальної реальності в умовах глобалізації, діалогу культур, міжнародних суперечностей і воєнних конфліктів. Як і абсолютна більшість понять наук про культуру, поняття «цивілізація» має різні трактування, і ми не будемо розглядати всі погляди: це вже ретельно зробили «цивілізаціоністи» [2]. Ми сформулюємо власний підхід, але трохи пізніше, після огляду

напрямів, за якими розвивалась ідея цивілізаційного устрою людства. Для зручності поділимо цивілізаційний дискурс на кілька складників, а також виокремимо європейську, російську та українську суспільствознавчі традиції.

Цивілізованість як тренд

Перший напрям розвитку цивілізаціоністики полягав у тому, щоб відокремити «цивілізоване» від того, що таким не є. На початку цивілізованість розуміли як вихованість, манери, високу культуру, міський спосіб життя на противагу селоцтву. Етимологічно «цивілізація» походить від латинського слова *civilis*, що співвідноситься з якостями громадянина як міського мешканця. Вважалося, що цивілізація концентрується в містах, де розвивається сучасна архітектура, є освітні й культурні заклади, збираються інтелектуальні еліти тощо. Паралельно вживалося слово «культура». Гегель у своїх лекціях послуговувався цими поняттями як синонімами. Але в німецьких університетах пріоритет отримала саме «культура», можливо, як опозиція до «первородства» французьких інтелектуалів. Урешті-решт німецькі філософи вирішили, що цивілізація є останньою фазою розвитку культури, коли на перший план виходить не живий народний дух, а матеріальні чинники, засоби комфорту та знаряддя праці. Треба мати на увазі, що цивілізація завжди має дві сторони: духовну культуру та матеріальні чинники. «Цивілізуватися» означало ставити високу мету. Цивілізованим вважався суб'єкт або народ, що досяг найвищої фази розвитку.

У XIX ст. термін «цивілізація» було використано для позначення стадії соціального прогресу. Це зробив відомий американський учений – етнограф і соціолог Льюїс Морган (1818–1881) – у праці «Стародавнє суспільство», де історію людства поділено на три стадії: дикість, варварство, цивілізація [3]. Цивілізація настає, коли з'являються писемність і література, міста й архітектура, класовий устрій і держава, ремісництво та промисловість. Стадія цивілізованості є революційною по своїй суті, бо весь час змінюється матеріальна основа життя людей і культурні рефлексії.

Підйом до вершин цивілізації докорінно змінив військову справу, зброю, тактику, систему військової підготовки тощо. Сучасні гібридні війни, які засновані на інтелектуальній зброї, охоплюють інформаційні атаки та кіберзагрози, є безпосереднім наслідком розвитку цивілізації. На цій ідеї побудував свою

відому книжку про сучасні війни футуролог Елвін Тоффлер (1928–2016). Його праця «Війна та антивійна» [4] побачила світ у 1990-ті рр. майже одночасно із книжкою С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій», і обидві вони написані в цивілізаціоністському руслі, але в різних його ідейних аспектах. Е. Тоффлер трактує новітні війни з позиції власної теорії «трьох хвиль» цивілізаційного процесу та зіткнення суспільств, що перебувають на різних щаблях цивілізаційного розвитку. Сучасні війни, згідно з міркуваннями футуролога, будуть засновані на результатах інтелектуальної революції, яка здійснюється в певній частині світу. С. Гантінгтон розглядає проблему в іншій площині – конфлікт на основі різних типів культур та ідентичностей. І це ідея з іншого арсеналу цивілізаціоністики. Тут ідеться про неповторність і оригінальність усіх без винятку культур.

Цивілізації у множині

Як констатує французький історик Люсьєн Февр (1878–1956), тільки з 1819 р. слово «цивілізація» починає вживатися у множині [5, с. 239–281]. На початку цивілізаційного дискурсу центральне поняття трактувалося доволі абстрактно й узагальнено. Це відповідало схемі лінійного соціального прогресу, окресленій засновником соціології Огюстом Контом (1798–1857), яку підтримувало багато вчених XIX ст. Згідно з цим поглядом, усі країни та народи просуваються спільним шляхом прогресу та цивілізованості крок за кроком стежиною, яку «протоптали» лідери – країни західної Європи (Франція, Англія, Бельгія, Голландія). Але такий європоцентризм наражався на дедалі більший опір відтоді, як європейці ближче познайомилися з іншими світами, передусім у своїх колоніях. Визрівала думка щодо автентичності народів та культур, які не збігаються з європейською цивілізацією у принципових речах і культурних засадах. Концентровано цю думку висловив письменник і мандрівник Редьярд Кіплінг (1865–1936) у найбільш цитованих рядках його «Балади про Схід і Захід» («The Ballad of East and West»): «Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтися вдвох».

На ґрунті цих ідей німецький філософ Освальд Шпенглер (1880–1936) обґрунтував власну теорію цивілізацій, яку виклав у двотомному виданні «Присмерк Європи» (1918, 1922) [6]. Шпенглер не вважав європейську хронологію «Стародавній світ – Середні віки – Новий час» універсальним конструктом, бо кожна культура не тільки унікальна та неповторна, а й має

свій історичний час, який пересічно триває 1000 років. Німецький філософ оперував поняттям «душа культури», вважаючи, що всі так звані великі культури мають власну душу й символи. Він виокремив вісім великих культур: вавилонська, арабовізантійська, єгипетська, індійська, китайська, мексиканська, греко-римська, західноєвропейська. Щодо російсько-сибірської культури, то, на думку О. Шпенглера, вона тільки зароджується. За його схемою, культура у своєму розвитку переходить у цивілізацію, тобто російсько-сибірська культура ще не перетнула порогу цивілізації. Німецький філософ украй мало пише про неєвропейські цивілізації, а російській присвячує буквально кілька рядків. Він рішуче не визнає належності Росії до Європи, незважаючи на піар-кампанію, яка з боку Петербурга тривала не одне десятиліття на користь «європейськості» країни. Він пише: «Слово "Європа" і комплекс уявлень, що виник під його впливом, були єдиною причиною, яка змусила нашу історичну свідомість поєднати Росію з Європою у єдине ціле». І далі: «...Руський інстинкт з ворожістю, уособлену в Толстому, Аксакові та Достоевському, дуже правильно відокремлює "матінку Росію" від "Європи"» [6, с. 50]. Також німецький філософ висунув ідею циклічного розвитку кожної цивілізації, і цю ідею підхопили інші цивілізаціоністи.

Цивілізація як історичний цикл

Цикл починається із зародження (виникнення), охоплює стадії піднесення та найвищого розвитку, а потім завершується занепадом і знищенням цивілізації не без допомоги варварів. Детальний аналіз цивілізаційного циклу, як і огляд усіх локальних цивілізацій, здійснив англійський історик Арнольд Дж. Тойнбі (1889–1975) у монументальній багатотомній праці «Дослідження історії». Він провів порівняльний аналіз 26 цивілізацій, 16 із яких становлять кластер «зниклих». Книга А. Тойнбі вже стала предметом численних досліджень і коментарів. Отже, зупинімося лише на тих моментах, які можуть бути пов'язані з предметом нашої роботи. Виникнення цивілізацій англійський учений розглядає в межах власної теорії «Виклик – Відгук» (англ. *Challenge – Response*). Тягар «відповіді» бере на себе творча меншина, яка веде за собою більш інертну масу населення. «Викликом» можуть бути: 1) суворий клімат; 2) нові землі, наприклад, переселення на заморські території; 3) «удар»; 4) «тиск»; 5) «гноблення». Але історія цивілізації, яка нас цікавить, почи-

нається по-іншому: Росія, на наше переконання, не є первинною цивілізацією, вона – спадкоємиця більш ранньої й не «канонічної» (з погляду цивілізаціоністів) степової культури.

У зазначеній праці фігурують дві «православні» цивілізації. Перша – православно-візантійська (автор називає її «головним стовбуром»), що утворилася на базі еллінської культури, а наступна – православно-руська, що з'явилася на світ Божий у Х ст. на Русі і є «руським відгалуженням» [7, с. 546]. З цією послідовністю та хронологією не можна не погодитися. Але англійському історикові потрібно було виконати ще одне завдання – приєднати до православного цивілізаційного кластеру сучасну Росію. І він знаходить оригінальний, але антиісторичний спосіб. Учений звертається до історичних подій, бере за основу похід Батия на Русь й інтерпретує наступні перипетії в межах теорії «Виклик – Відгук». Ось що він пише: *«І вельми цікаво відзначити, що й у цьому випадку, як і в інших, виклик надзвичайної сили породив відгук навдивовижу своєрідний і сповнений могутньої творчої наснаги»* [7, с. 123]. Але хто спромігся на безпрецедентний відгук? Читаємо далі: *«Козаки, які здійснили цей безпрецедентний подвиг, були жителями прикордонної смуги руського православно-християнського світу, загартованими у вогні постійних збройних сутичок з євразійськими кочовиками (“Золотою Ордою”, створеною ханом Батием)...*».

Не можна не продовжити цитування, бо для західного вченого акцент саме на Україні-Русі є нетиповим підходом з огляду на те, що зарубіжні історики черпають свої знання переважно з російських джерел. *«Ці первісні козаки, – пише Тойнбі, – утворювали напівчернецьке військове братство, маючи спільні риси з еллінським братством воїнів-спартіатів та з орденом рицарів-хрестоносців. Ведучи нескінченну і безперервну війну проти кочовиків, вони дійшли до розуміння, що, коли цивілізація хоче домогтися успіху в боротьбі з варварами, вона мусить удатися до іншої зброї і до інших засобів, ніж ті, якими користуються вороги»* [7, с. 124]. Дуже глибока думка щодо застосування асиметричної відповіді у гібридній війні!

Англійський дослідник зробив висновок, що такою несподіваною відповіддю козаків-запорожців було оволодіння тактикою бою на великих річках, які самі по собі наганяли жах на кочовиків: *«...І саме на човнах, а не в кінському сідлі, добулися вони до своєї головної мети – панування над Євразією. З Дніпра вони переправилися на Дон, з Дону – на Волгу. Звідти в 1586 році вони перейшли через вододіл між Волгою та Об'ю, і на 1637 рік сибірські водні шляхи вивели їх на Тихоокеанське узбережжя – до Охотського моря»*

[7, с. 124]. Виглядає гарно й привабливо, але не відповідає історичним реаліям. Якщо А. Тойнбі має на увазі походи бандформування Єрмака (цілковитий аналог сучасної російської «ПВК Вагнера» (рос. «ЧВК Вагнера»)) з метою підкорення Сибірського ханства, то це вже інша історія, і до України-Руси вона не має прямого стосунку.

Але в «Дослідженні історії» є інша вельми перспективна для нашої роботи думка – теорія виникнення сучасних цивілізацій не через механізм «Виклик – Відгук», а шляхом, так би мовити, «брунькування» й утворення «дочірніх» цивілізацій. Точніше, відгук формується не в площині взаємодії з природним середовищем чи брутальним ворогом, а в царині родинних взаємин між «суспільством-предком» і «суспільством-нащадком». Альтернативний механізм народження А. Тойнбі описує так: *«Він неявно присутній у самих взаєминах, які рано чи пізно починають послаблюватись і завершуються розколом. Процес диференціації-відокремлення поступово розвивається в тілі попередньої цивілізації, коли вона починає втрачати творчу наснагу, завдяки якій у часи свого розвитку вона вселяла пошану людям, що жили на самому її дні або за межами її кордонів»* [7, с. 87]. Приблизно саме так ми бачимо процес генезису російського суспільства, матір'ю якого була не Русь, а імперія монголів, або Монголосфера.

Що заважало західному історика стати на методологічно правильну позицію? Очевидно, була нестача інформації щодо реальних подій на євразійському просторі, але простежується ще одна причина – недооцінка кочової культури, яка може перерости в цивілізацію. Для західної людини номади – це руйнівники, варвари, які хвилями накочувалися на Європейський півострів із глибин незрозумілої Азії. На старих європейських мапах світу на місці сучасної Росії писали загальну назву території – «Тартарія», що є похідною, по-перше, від грецького «тартар» (грец. *Tartaros* – підземний дім мертвих, пекло) і, по-друге, збігається з назвою степових номадів – «татари». Для європейців це був потойбічний світ, таємний і жакний, достовірної інформації щодо сибірських народів було обмаль, але міфів – удосталь.

А. Тойнбі був допитливим ученим, кочовиків Євразії часів Середньовіччя він зараховував до «недорозвинутих» цивілізацій, проте не завжди долучав їх до своїх класифікаційних схем. Він використовував, радше, дедуктивний метод, а логіка підказувала, що православні повинні мати спільне коріння, а отже, треба знайти місток поміж Руссю та Московією. Якщо не вистачає емпіричних фактів, можна обмежитися концепту-

альним припущенням. Цікаво, чи знав англієць, що монголи вельми люб'язно ставилися до православної церкви і вважали її своєю інституцією? Ба більше, ще до приходу на Русь монголи були знайомі з нестеріанством – гілкою християнства. Ми ще повернемося до цього ключового питання в розумінні відносин Києва та Москви. А тепер розгляньмо ще один, можливо, центральний, аспект цивілізаційного бачення історії та сучасності.

Зіткнення цивілізацій

Цю проблему поставив руба С. Гантінгтон, хоча питаннями відносин між цивілізаціями переймалися й більш ранні автори. До речі, американський професор у своїй популярній праці пише, що першим перспективу «зіткнення» побачив відомий політик і громадський діяч Лестер Пірсон. Вочевидь, йдеться про його виступ під час вручення Нобелівської премії миру в уже далекому 1957 р. [8]. Західна цивілізація у XIX–XX ст. перетворилася на могутню керівну силу у світі, всі інші сучасні цивілізації змушені наслідувати її досягнення, цінності, культурні рефлексії. Виникла універсальна цивілізація, що нібито велетенським рядом укриває геть увесь світ. Але паралельно поволі визріває бунт «зовнішнього пролетаріату» (якщо використовувати термінологію А. Тойнбі). Економічні успіхи кількох країн Азії та басейну Тихого океану, швидкий поступ Китаю, Індії, Бразилії роблять ситуацію напруженою, бо ніхто з «великих культур» не збирається жертвувати своєю ексклюзивністю та ідентичністю, а дистанція між новими лідерами і Старим світом чи США вже скоротилася до мінімуму.

Самуель Гантінгтон уловив важливий момент, коли після закінчення «холодної війни» та виникнення ілюзії «кінця історії» (немає більше великого протистояння й битви ідеологій) виникає нова глобальна загроза – зіткнення цивілізацій по лініях їхніх кордонів і цивілізаційних розломів. Низка подій, початковою точкою яких була терористична атака на США 11 вересня 2001 р., підтверджують цю сміливу гіпотезу. Звичайно, нас цікавитиме місце України й Росії в геополітичному розкладі. І, на нашу думку, ці країни опинилися по різні боки барикади: нащадки Золотої Орди стали пліч-о-пліч із тими, хто кинув виклик світовому ладу й почав війну із Заходом. Україна відповідно до власного культурного стрижня зробила свій геополітичний вибір на користь Європи.

Що шукають європейці та росіяни в концепті цивілізації?

У Європі та США цивілізаційний дискурс був від самого початку забарвлений в алармістські кольори: європейців хвилювало близьке майбутнє західної цивілізації. Забили на сполох саме ті автори, які мали власний досвід спостереження за позаєвропейськими світами й розуміли великий прихований потенціал насамперед азіатів. Такою людиною в XIX ст. був французький аристократ, мандрівник, письменник і соціолог Жозеф Артур де Гобіно (1816–1882). Його інтелектуальною відповіддю на латентну загрозу стала відома праця «Дослідження нерівності людських рас», яка поклала початок расово-антропологічному напрямку в суспільних науках. Французький літератор полемізував, зокрема, з відомим істориком Франсуа Гізо (1787–1874), автором «Історії цивілізації в Європі» [9] щодо сутності поняття «цивілізація». Його не влаштувало звуження розуміння цивілізації та європоцентризм: *«Звичайно, я сповнений поваги й захоплення до великого народу, чий перемоги, індустрія, торгівля свідчать про могутність і успіхи. Але мої поваги й захоплення не обмежуються Англією: мені здається принизливим і образливим для людства визнати, що впродовж багатьох століть воно змогло створити цивілізацію тільки на невеликому острові західного океану і втілити свої закони, тільки починаючи з епохи царювання Вільгельма й Марії. Не можна не визнати вузькість цієї концепції. І не можна забувати про її небезпеку»* [10, с. 39].

Гобіно визнавав множину цивілізацій, проте це не завадило йому обстоювати принципову нерівність між білою, жовтою та чорною расами, співвідношення яких визначало «якість цивілізацій». Для французького аристократа це, очевидно, створювало точку опору в діалозі з неєвропейськими культурами, які можуть домагатись історичного реваншу. Також загальною канвою расово-антропологічного напрямку була думка щодо шкідливості расового змішування, яке може зіпсувати генетичний код «білої людини» та знищити європейську насагу й лідерство. Але історичний процес розгортався не в напрямі ізоляції континентів і країн, а навпаки – набирала сили глобалізація, спровокована саме західною цивілізацією.

Расово-антропологічний напрям було фактично закрито після провалу нацистського доктринерства й відомих злочинів Третього Рейху. Але самої проблеми майбутнього Європи з порядку денного ніколи не знімали. Тривога європейських до-

слідників була пов'язана з тим, що європейська цивілізація вже стала на шлях переродження та втрати свого енергетичного потенціалу. Не випадково й О. Шпенглер обрав для своєї фундаментальної праці песимістичну назву «Присмерк Європи», яка згодом перетворилася на мем.

Демографічна криза останніх десятиріч років на тлі великої народжуваності в Африці та Азії лише посилює побоювання, що на Європу чекає доля стародавнього Риму. Питирим Сорокін (1889–1968), визнаючи кризу західної цивілізації, знайшов вихід у тому, що цивілізація не зникає як така й не руйнується до основ, а переходить в іншу циклічну фазу – ідеціональну (теорія кругообігу ідеальної, ідеціональної, чуттєвої фаз), що потребуватиме від звиклих до комфорту й марнотратства мешканців розвинених країн певної ревізії етичних принципів, ціннісних настанов та світоглядних орієнтирів.

Отже, чуттєва (пожадібна) фаза європейської культури тривала шість століть, вона закінчується кризою й духовним сутінком. Сутність кризи, за П. Сорокіним, не в економіці, а в послідовній девальвації етичних і правових норм, моральному хаосу та анархії, гедонізмі й утилітаризмі, відсутності солідарності в суспільствах, де кожна група прагне відірвати собі більше матеріальних цінностей завдяки іншим. А вихід існує? *«Ніч цієї перехідної епохи починає спадати на нас, з її кошмарами, лячними тіннями й страхіттями. За її межами, проте, бачиться розквіт нової ідеціональної культури, що вітає нову генерацію – людей майбутнього»* [11, с. 427]. Але звернімо увагу: з моменту написання цих рядків минуло вже майже сто років, а західна цивілізація не тільки не змарніла, а ще й піднялася на нові вершини: науково-технічна революція, четверта промислова й цифрова революції, нові стандарти миру й демократії у Європі, боротьба за права людини й цінності гуманізму та ще багато цікавого. То чи не зарано незахідні цивілізації вирішили одягти на себе шати «зовнішнього пролетаріату» й піти на штурм західного світу? Можливо, ця цивілізація наділена властивістю щоразу поновлювати власний код і ганьбити всіх консерваторів з довічними цінностями й «скріпами»?

Російський цивілізаційний дискурс принципово відрізняється від європейського саме антиєвропейською спрямованістю. Росіяни більше переймалися не власним майбутнім, а, віддаючи данину власній «вестернофобії», намагалися консолідуватися на стежині боротьби із західним світом. Розглянемо схематично основні етапи розвитку конструкта цивілізації за російським рецептом.

Проголошення Москви «Третім Римом»

Ідея власного цивілізаційного простору, який протистоїть католицькому Заходу, формувалася в Росії кілька століть поспіль. Старець Філофей на початку XVI ст. проголосив Москву «Третім Римом», і хоча це не було науковою подією, але всі пізніші російські цивілізаційні проекти беруть свій початок у цій формулі. Навіть була думка, що перші рядки сучасного російського гімну (слова – С. Михалкова) кореспондуються з мемом «Третій Рим». Одночасно теза Філофея стає ідеологічним підґрунтям боротьби за Київ, бо без символічного та фізичного володіння Україною руйнувалася ідея передання естафети християнства через Візантію й Київ до Москви. З іншого боку, нова ідеологема в замаскованій формі означала розрив з ординською традицією, Москва відмовлялася в такий спосіб від спорідненості з монголо-татарами й «старими царями» – правителями Золотої Орди. Чи відбувся розрив у ментальній площині – доволі суперечлива тема. Нова історична ретроспектива не змінювала культурного й політичного укладу життя, заснованого під орудою монголів. Ні Рим, ні Константинополь не мали прямого стосунку до формування Московщини як спільноти й держави, а от східний режим відіграв свого часу визначальну роль.

Доба слов'янофільства

Розпочалась у першій половині XIX ст., тобто в Санкт-Петербурзький період, коли російська верхівка намагалася позиціювати країну як європейську державу. Слов'янофіли склали консервативну опозицію офіціозу. Їх за це не дуже шанували, проте вони мали численних прихильників у різних верствах. Слов'янофільська ідеологія спростовувала спорідненість країни з Європою, розглядала Росію як самотній культурний простір, що може долучити до свого ареалу абсолютно весь слов'янський світ. У першій половині XIX ст., коли виникла ідейна течія, всі слов'янські народи входили до складу трьох імперій – Австро-Угорської, Османської та Російської. Отже, остання теоретично могла претендувати на те, аби перетягти слов'ян на свій бік і зарахувати ці народи до зони свого контролю. Але таке могло трапитися лише за умови розпаду перших двох імперій або воєнного наступу зі сходу та повстання слов'ян проти «гнобителів». Це, врешті-решт, зумовило втручання

Російської імперії в балканські справи під гаслом «визволення балканських слов'ян» та війну з османами (1877–1878). Ідея панслов'янської імперії набула неабиякої популярності в до-революційній Росії, власне, фатальний вступ країни в Першу світову війну був офіційно мотивований духовним обов'язком допомогти братам із віри й цивілізації (сербам).

Доба слов'янофільства пов'язана з іменами братів І. Аксакова (1823–1886) та К. Аксакова (1817–1860), С. Шевирьова (1806–1864), О. Хом'якова (1804–1860), М. Погодіна (1800–1875) та інших. Одним із засновників слов'янофільства був філософ консервативного напрямку Іван Киреевський (1806–1856). Він доводив, що Європа занепадає й загниває, а майбутнє належить слов'янам і православ'ю. Теза загнивання Європи стає певним інформаційним кодом, що повторюватиметься і єднатиме «вестернофобів» різних часів – імперського, радянського, пост-радянського періодів. Самі ж європейці цим не переймалися, бо слов'янофільських вони трактатів не читали.

Слов'янофіли ідеалізували допетровські часи (Московщину); західному раціоналізму протиставляли сакральний ірраціоналізм і віру в незіпсовану душу «простого русского человека», вважали селянську общину ідеалом суспільно-економічного устрою, а «русский народ» оголосили народом-богоносцем. Звідси виводилась особлива місія Росії – спасіння силою православ'я усіх народів світу, що є до певної міри філософським обґрунтуванням агресивного месіанізму й імперської сутності Росії. Слов'янофіли визначали основні тези та спрямованість російського цивілізаційного дискурсу на багато років наперед. Вони першими сформулювали тезу щодо окремого й самобутнього духовного простору, що лежить за межами раціоналістичної й матеріалістичної Європи, намацали «грунт» для самостійної потужної держави, яка має позбутися традиції «прогинання» перед Європою. А це було серйозною заявкою на самодостатню цивілізацію.

Праця М. Данилевського «Росія та Європа»

Окрема й визначна сторінка в цій хронографії належить праці російського літератора Миколи Данилевського (1822–1885), який випередив Шпенглера в описі окремих цивілізацій, потрактувавши їх як самостійні культурно-історичні типи. Проте цікавими для нас є не наукові доробки, а політична й геополітична спрямованість книжки, в якій порушено питання

споконвічного зіткнення Росії з європейською цивілізацією й обґрунтовано ідею невідворотної боротьби між Росією та Європою за панування над територіями й народами. «У продовженні цієї книжки, – зазначає автор, – ми постійно проводимо думку, що Європа не тільки щось для нас чуже, але навіть вороже; що її інтереси не тільки не можуть бути нашими інтересами, але здебільшого їм протилежні» [12, с. 528]. М. Данилевський у справі «вестернофобії» користується методом «від зворотного», застосовує концепт «русофобії», доводячи, що не Росія, а саме Європа не любить і побоюється східної імперії. І причина в тому, що європейці неправильно розуміють завоювницьку політику Росії та її законні геополітичні інтереси, гостро реагуючи на чергове «звільнення» «исконно русских земель».

Обґрунтування експансії російським політичним філософом є показовим, бо саме така схема легітимації російських війн по периметру імперії збереглася й донині. Його аргументи містять такі тези: 1) приєднуємо, бо всі «русские люди» вважають, що це їхня територія; 2) зважаємо на географічний фактор; 3) караємо бусурманів за діло, і це наше святе право; 4) підкорюємо для блага самих народів; 5) дослухаємося до всіх прохань; 6) просто займаємо пустопорожні місця; 7) беремо до уваги лінгвістичний фактор – близькість мов. М. Данилевський робить огляд останніх завоювань по периметру Російської імперії від Фінляндії через Польщу до Криму, Кавказу, азійського простору, Сибіру та Далекого Сходу. І в нього виходить усе законно, логічно, похристиянськи, морально й політично виправдано (як останній аргумент – «а європейці чинять ще гірше»). І він нібито не розуміє, чому росіяни, зрештою, не люблять і не шанують.

Не можна не навести із книжки кілька відповідних цитат. Ось він дивиться в західному напрямку: «За прибалтійськими областями починається країна, відома нині під назвою Північно-Західного і Південно-Західного краю, а колись іменувалася польськими провінціями..., бо не можна завоювати того, що наше без будь-якого завоювання, завжди таким було, завжди навіть таким вважав його весь російський народ...» [12, с. 41]. Цитуємо далі: «Всі південно-російські степи (південь України. – Авт.) також були вирвані з рук турків. Степи ці належать до Руської рівнини (якщо рівнину самі ж росіяни назвали «руською», то вона автоматично стає власністю Москви? – Авт.) ...навіщо ж і з якого права занесло сюди турецьку владу? Те саме потрібно сказати про Кримський півострів, хоча й не належить він здавна Росії...» [12, с. 49–50].

Із Кримом гірше, бо кримські татари воювали з Москвою, а за це треба відплатитися: «Якщо я назвав будь-яке взагалі завою-

вання національним убивством, то в цьому випадку це було таке вбивство, яке допускається і Божеськими, і людськими законами, – вбивство, скоєне у стані необхідної оборони й заразом у вигляді справедливої кари» [12, с. 50]. Фантастична аргументація! Тобто кримських татар карають і в XXI ст. у стані вимушеної оборони? Водночас російський автор у багатьох місцях книжки зазначає, що всі народи мають право на вільне існування та власну самобутність. Вочевидь, виняток робиться для тих, у кого «погана географія» й кому випало розташуватися поблизу російського кордону, який, до речі, весь час переноситься далі й далі від Москви. Автор торкається підкорення магометанських ханств – Кубанського, Бакинського, Ширванського, Шекинського, Ганджинського, Талишенського, які вже перетворилися на російські повіти. Читаємо текст: «Назвемо, мабуть, це завоюваннями, хоча завойовані через це тільки виграли. Не настільки задоволені, що правда, російським завоюванням кавказькі гориці» [12, с. 51].

Зазначимо, що чеченці 50 років боролися за свою свободу в XIX ст. та продовжили боротьбу у XX й XXI ст. На думку М. Данилевського, щодо ханств відбулося щеплення цивілізації, а Європа цього не зрозуміла, вочевидь, через хибну думку про російський імперіалізм: «Не любить Європа, щоб Росія бралася за цю справу» [12, с. 51]. Із Сибіром та Алтайським краєм усе простіше, автор книжки визначає їх як «пустопорожні місця» (про корінні народи цих земель він, мабуть, ніколи не чув), а отже, гріх було не прихопити ще трохи земельки й вийти до Тихого океану.

Україні та Білорусі зовсім не поталанило, бо вони обидві підпали під категорії етнічно близьких: «Народ, який розмовляє мовою, чії окремі наріччя й говірки настільки близькі між собою, що в практичному житті... не становлять труднощів до взаємного розуміння, мають становити єдине ціле. Так, народ російський, незважаючи на відмінності в наріччях великоросійському, малоросійському й білоруському, або народ німецький... мають становити однорідні самостійні політичні одиниці, які зветься державами» [12, с. 127]. Підкреслимо ще раз: уся аргументація з тих часів зберігається майже в незмінному вигляді. Тобто таких аргументів досить для «братньої» війни, аби відновити правильну логіку буття в розумінні Москви. На прикладі М. Данилевського можна простежити деякі цікаві особливості російського менталітету: «гнучка», релятивістська логіка, коли підґрунтя для висновку щоразу змінюється, а мета залишається та сама – довести право імперії на агресивні війни проти сусідів. І ще одна важлива обставина: московити забувають запитати в підкорених народів, яке їхнє ставлення до російської навали.

Російський літератор також вважав за потрібне й практично можливе утворити суперслов'янську політичну спільність (Всеслов'янський союз) від Адріатики до Тихого океану під егідою Москви. До неї мали б увійти: Королівство Чехо-Мораво-Словацьке, Королівство Сербо-Хорвато-Словенське, Королівство Бугарське, Королівство Румунське, Королівство Еллінське (зокрема Крит, Кіпр, Епір, Родос), Королівство Мадярське, Царгородський округ. Сентенцією (мовою оригіналу) «*Славянство должно слить все эти потоки в один обширный водоем*» М. Данилевський завершує свою фундаментальну працю [12, с. 612].

Але як цього можна досягнути на практиці? За аналог має слугувати приклад України, яка після звільнення добровільно увійшла до складу Росії, а отже, автор сподівається, що «...такий самий сенс і такт виявлять й інші слов'яни, добровільно визнавши після відвоювання своєї незалежності гегемонію Росії...» [12, с. 582]. Тобто всі слов'яни повинні бути гречними й тактовними щодо московитів і, не пручаючись, самі на себе надіти російські кайданки. І тоді, за логікою російського філософа, утвориться велика слов'янська цивілізація як особливий культурно-історичний тип. Проте він не був наївним і розумів, що таке розширення територій імперії можливе лише через низку війн. 16-й розділ книжки М. Данилевський називає «Боротьба» і тут розвиває свої стратегічні й тактичні ідеї щодо боротьби з європейськими країнами. Вони цікаві в контексті російського експансіонізму, і ми їх розглянемо у «воєнному» розділі нашої праці. Власне, праця «Росія та Європа» містить майже всі основні думки російських «цивілізаціоністів» правого консервативного напрямку, що розвиваються й понині.

Євразійці

Їхній час настав після Першої світової війни, Російської революції, у вигнанні. 1920 р. у Софії євразійський рух заснували кілька енергійних інтелектуалів: видатний лінгвіст князь М. Трубєцької (1890–1938), економіст і географ П. Савицький (1895–1968), богослов Г. Флоровський (1893–1979), музичний критик П. Сувчинський (1892–1985). Потім до напрямку долучилися кілька десятків російських емігрантів у різних країнах Європи. Вони були впевнені у швидкому розкладі європейської культури й бачили шлях спасіння, по-перше, в побудові кордонів поміж різними культурами, по-друге, в повороті до Азії, із якої мусить надійти життєдайний імпульс для відродження Росії.

Програмним виданням була збірка статей (мовою оригіналу) «Исход к Востоку» (1921). Євразію, на погляд П. Савицького, становила континентальна рівнина, тобто частина Європи й Азії, що поєднує Східноєвропейську, Біломоро-Кавказьку, Західносибірську й Туркестанську рівнини [13, с. 188]. Євразійці вперше порушили питання про визначальний вплив на російську культуру й менталітет мешканців російських теренів так званих туранських народів, до яких належали численні урало-алтайські племена. І тому соціальну психологію російської спільноти, на їхній погляд, потрібно вивчати з урахуванням азійського етнічного коріння східної цивілізації. Отже, відбувся епохальний розворот російської цивілізаційної думки у двох вимірах – історичному (азійський генезис російського етносу) та географічному. У суспільствознавчий дискурс увійшло поняття «Євразія» як територіальна й соціокультурна платформа російської цивілізації.

«Радянська цивілізація»

Поняття, що його вживали в останній період існування СРСР. Звичайний для радянських ідеологів крок – перехопити гасло, ідею, поняття, яке набуло популярності на Заході. Звичайно, радянська цивілізація трактувалася як вищий етап розвитку людства. До цієї теми повернувся вже за часів «дикого капіталізму» Сергій Кара-Мурза – московський політолог, публіцист, «системник». Він видав на початку першого десятиліття ХХІ ст. двотомну працю «Радянська цивілізація», яка де-факто продовжила стару слов'янофільсько-євразійську традицію, але на ґрунті туги за славним минулим радянських часів. Росію-СРСР автор трактує як цивілізацію, вважаючи: *«Немає сумніву в тому, що на геополітичні уявлення радянського керівництва (і, гадаю, самого Й. В. Сталіна) вплинули праці, створені в еміграції в руслі культурно-наукового напрямку, званого євразійством. Це був розвиток концепції Росії – СРСР у межах цивілізаційного підходу»* [14, с. 193]. С. Кара-Мурза буквально повторює основоположну думку М. Данилевського: *«Чітко зафіксуємо факт, який на Заході й не заперечується: між Заходом і Росією здавна існує напруженість, неминуча у відносинах між двома різними цивілізаціями, одна з яких дуже динамічна й агресивна (Захід немислимий без експансії)...»* [14, с. 196]. Московський літератор критикує російських лібералів, західників за те, що вони не розпізнали злого оскалу Європи, у найкращих традиціях «вестернофобії»:

«Зараз навіть складно зрозуміти, як наші демократи кльонули на це слівце західної “новомови” – відкрите суспільство, яким нібито є Захід. Вони його зрозуміли абсолютно неправильно. У розумінні “входу для сторонніх” Захід – не просто закрите суспільство, а неприступна фортеця. Початково агресивна й недовірлива, замішана на расизмі молода цивілізація Заходу була представлена як якийсь добрий дядечко, який дотримується міфічних “загальнолюдських цінностей” і найбільше дбає про права кожної маленької людини» [14, с. 197]. Тут можна зробити таку ремарку: справді, складно увійти до західного співтовариства, ґрунтуючись на цінностях радянської або російсько-імперської системи. С. Кара-Мурза вважає, що не все ще втрачено, він пропонує «новий радянський проект», і його книжку в лівих націоналістичних колах вважають «Біблією советизму».

Дороговказ Льва Гумільова

На межі 1980–1990-х рр., коли впала радянська цензура й комуністична ідеологія, зійшла зірка багатолітнього в'язня ГУЛАГу Льва Гумільова (1912–1992). Ознайомлення громадськості з його новаторськими працями «Древні тюрки», «Етногенез і біосфера Землі», «Древня Русь і Великий Степ» та іншими (Гумільов за кілька років Перебудови дав багато інтерв'ю, його записували на телебаченні) мало ефект вибуху у свідомості ще радянських по суті читачів. Треба зазначити, що вже протягом 1970–1980-х рр. гумільовська теорія етногенезу викликала великий інтерес в інтелігенції, рукопис його книжки «Етногенез і біосфера Землі» копіювали й нелегально поширювали в Ленінграді, хоч офіційно вона вийшла друком лише 1989 р. Цю теорію, вочевидь, можна вважати розвитком (або альтернативою) концепції А. Тойнбі «Виклик – Відгук». У Тойнбі за справу заснування нового суспільства береться «творча меншина», а в російського автора – «пасіонарна меншість». Він був свідомим євразійцем і відкрив новий ракурс для цивілізаційного дискурсу та розуміння історії Росії. Л. Гумільов увів поняття компліментарності етносів і суперетносів, вважаючи, що Русь (Московщина) і Степ перебували саме в такому типі відносин. Історик відстоював думку, що ніякого монголо-татарського іґа не було, а руські князі (північного сходу Русі) добровільно приєдналися до великої східної імперії Чингізидів. Очевидно, спрацювала близькість психотипів і певне розуміння одне одного. Ми також підтримуємо цю гіпотезу, хоч і з відомими зауваженнями щодо українських теренів.

Цивілізаціонізм як замітник марксизму-ленінізму

У сучасній Росії відбувається справжній бум цивілізаціоністики в наукових і навколонуаукових колах. Очевидним є те, що держава опікується цим напрямом і дає щедрі гранти на підтримку концепту, який у свідомості росіян поволі заміщає марксизм-ленінізм старого зразка. Така країна, як Росія, з авторитарним режимом і звичкою маніпулювати громадською свідомістю, мусить мати певну ідеологію. І, здається, вона з'явилася. Інтернет рясніє оголошеннями про різні заходи на цю тему. «Російська цивілізація» буквально за кілька років перетворилася на широковживане поняття, вже складено розлогу історіографію дослідницьких праць і напрямів у зазначеній царині [15].

Активну діяльність провадить Інститут російської цивілізації, який було засновано 2003 р. (на нашу думку, саме цього року починається перша фаза неоголошеної гібридної війни проти України). Інститут має розлогу видавничу програму: під рубрикою «Російська цивілізація» публікують праці старих слов'янофілів, євразійців, представників консервативної філософської та православно-богословської думки. Напрошується аналог зі знаменитим ІМЛ – Інститутом марксизму-ленінізму радянських часів: той також казенним коштом видавав конче потрібну для радянських людей літературу. 2017 р. Інститут проводив так званий Ювілейний Загальнослов'янський з'їзд, на якому зібралися й представники «слов'янських рухів» із різних країн, зокрема самопроголошених «республік» – Придністров'я, ДНР, ЛНР. На з'їзді ухвалили створення спільної слов'янської держави. А потім був тур теплоходом сакральними місцями, тобто в грошах організатори обмежень не мали. А ще видали праці з'їзду (1072 сторінки) в дорогій палітурці під назвою «Всесвітнє завдання слов'янства» [16].

Володимир Путін так само заговорив відповідною лексикою: *«Якщо ми існуємо понад 1000 років, так активно розвиваємось і зміцнюємо себе, отже, щось у нас є таке, що цьому сприяє. Це щось – це внутрішній “ядерний реактор” нашого народу, нашої людини, руської людини, російської людини, який дозволяє рухатися вперед. Це якась пасіонарність, про яку свого часу говорив Гумільов, яка підштовхує нашу країну вперед»*. На масштабному заході під назвою XII Цивілізаційний форум із глобальних процесів про роль російської цивілізації в новому світовому устрої, який відбувся 2017 р., програмний доповідач академік Олександр Агєєв, вочевидь, із піднесенням прокоментував слова вождя: вперше за 300 років очільник країни сказав, що Росії понад 1000 років. *«Це істотне зрушен-*

ня в цивілізаційному розумінні тих основ, на яких ґрунтується наша цивілізація» [17]. Російських академіків не завжди можна зрозуміти відразу: то що, справді Петро I говорив про 1000 років «нашої цивілізації»? А можливо, щось таке й було в ту далеку епоху, бо перший російський імператор дуже зловживав спиртними напоями... А хіба холопи мали право виправляти царя? Складно залишатися серйозним, коли стикаєшся зі стилістикою наративу в стилі «Північна Корея» та ще й у стінах МДУ, нібито провідного університету Росії.

Отож, спостерігаємо сплеск цивілізаціоністики з відтінком нової державної ідеології. На цьому тлі вже якось загьмарився образ головного ідеолога «консервативної революції» та євразійства в Росії – Олександра Дугіна, якого ще не так давно сприймали як маргінального теоретика. А він не тільки теоретик, а ще й практик євразійського руху, що, як той «вітер зі сходу», має подолати «вітер із заходу». У праці, виданій 2013 р., Дугін закликав проголосити Росію особливою цивілізацією, і якщо «Росія стане на такий шлях і визнає себе цивілізацією..., це означатиме хрестовий похід проти Заходу, заперечення його універсальної місії...» [18, с. 450]. Проголосили. І відразу почали «хрестовий похід» на Захід, для початку через Україну й Сирію.

Ось воно й відбулося: усі в Росії добре знають, що вони – окрема цивілізація. І це, мабуть, додає ще більшого піднесення відчуттю величчя й державності, агресивному нарцисизму, які так пасують російському менталітету. На наш погляд, такий напрям сучасної російської суспільної думки українцям тільки на користь. У Росії фактично зробили вже половину потрібної роботи: визнають, що не є європейцями! Усі розмови про Європу як єдиний простір «від Лісабона до Владивостока» варто назавжди припинити. Тепер українському дослідникові слід опрацювати другу частину – довести, що ми, українці, до російської цивілізації не належимо.

Якщо вже самі росіяни вважають себе окремою цивілізацією, то уточнімо її назву. Почнемо з дефініції. У Російській Федерації вживають маркери «російська», «православна», «євразійська», «руська» цивілізація. Усі ці визначення, на наш погляд, неточні, двозначні й ідеологізовані, бо вже у назвах приховується експансіоністська претензія. Наприклад, православна релігія є основною в 16 країнах світу, із яких 15 не мають бажання потрапити під контроль Москви. Євразія в точному розумінні – це величезний континент, де, крім російської, розташовані кілька великих світових цивілізацій: синьська, індійська, арабо-мусульманська, європейська. «Русь» сьогодні – це

важливий символ, який ми не хочемо дарувати нащадкам Батия. Дефініція «російська» також викликає підозру після відомих слів Путіна, що Росія взагалі не має кордонів.

На наш погляд, коректною й науково обґрунтованою є назва «*московсько-ординська цивілізація*». По-перше, Москва є колиською, політичним і духовним центром цього простору. І таку тезу ніхто, сподіваємося, не оскаржуватиме. По-друге, «Москва» є чудовим маркером, який відразу і вказує на територіальне розташування об'єкта, і породжує багато правильних конотацій. Що ж до другого складника, то в наступних розділах ми доведемо: соціокультурний код північної цивілізації було закладено від часів належності Москви до Золотої Орди. І люди, які несуть цей код по життю, є умовними ординцями, або «неординцями», аж дотепер. Саме вони й розв'язали війну проти України та пішли на захід убивати українців, як це систематично відбувалося протягом останніх п'ятисот років. Орда назавжди визначила соціокультурну матрицю, де складниками є і окремий соціально-політичний устрій, і певний світогляд, і специфічні архетипи свідомості та багато іншого.

Українська цивілізаціоністика

А чи існує українська цивілізаціоністика? Так, елементи цивілізаційного підходу ми можемо знайти в працях українських інтелектуалів ще до здобуття незалежності 1991 р. А тепер уже ніхто не заважає українським історикам, культурологам, соціологам, політологам користуватися відповідною методологією.

Основи української позиції, на нашу думку, було закладено ще у відомому анонімному рукописі «Історія Русів». В умовах Російської імперії автор, очевидно, не ризикував бути мішенню для цькування, бо його підхід не збігався з офіційною лінією та стилістикою. Невідомий творець рукопису відстоює назву «Русь» як притаманну українським землям, а не Московії. «Україна» йому, вочевидь, не подобається як новітня назва, бо вона відривала у масовій свідомості нашу країну від давніх славних часів періоду київських князів, а отже, до певної міри руйнувала звичну для народу ідентичність, а Московії, яка перебрала на себе стародавню назву Київської землі, навпаки, давала гарний шанс на легітимізацію панування над русичами.

Рукопис просякнуто ідеями свободолобства, української ідентичності, демократизму, критичного ставлення до північної сусідки. Історик Сергій Плохій, який ґрунтовно досліджує

загадку авторства «Історії Русів», показав, що в Росії документ досі зараховують до категорії небезпечної літератури, його сприймають як ідейну основу українського сепаратизму й «маніфест українського націоналізму». Дослідник вважає, що «Історію Русів» варто розглядати в трьох основних контекстах: модерне націєтворення, історія імперій та роль міфу в ідеологічних конструкціях [19, с. 360]. На наш погляд, існує й четвертий, контекстуальний, рівень – цивілізаційний. Документ містить доволі глибокі роздуми щодо принципової культурної відмінності українського й московського світів.

Як саме визначається цивілізаційна ідентичність? Найперший підхід – визначити, ким ти насамперед не є. І саме такий метод «від зворотного» пропонує анонімний автор. Він свої думки щодо Московії вкладає в уста кримського хана, який нібито під час зустрічі з українським очільником докоряє гетьманові Хмельницькому за те, що той віддає Русь під протекцію Москви. Цікава аргументація хана. Він указує на те, що тепер Русь (Україна) буде полігоном для воєн, що їх Москва безперервно веде з різними народами й державами: *«Війни ж з Московією суть неминучі і безконечні для всіх народів, бо, не дивлячись на те, що вона недавно вийшла з-під влади татарської єдино через міжусобиці татарські, яким і нині є данниця, не дивлячись, що в ній всі урядники і народ майже неписьменні і численністю різновіств і химерних мольбиц подобляться поганству, а лютістю перевершують дикунів, не дивлячись, кажу, на невігластво і грубіянство, слід нагадати їх причепливість за самі дрібниці та вигадки, за які вони вели безглузду і довголітню чвару і війни зі шведами і поляками... і між собою вони безперестанно чубляться і тирантують, знаходячи в книгах своїх і хрестах щось не до ладу і не по праву кожного. Пригадайте варто жадобу їхню до властолюбства та домагань, за якими привласнюють вони собі навіть царства, імперії Грецьку та Римську, викравши на той кінець Державний герб тих царств, себто орла двоголового... Пригадаймо, нарешті, нестале правління їхнє царське і винищення самих царів, котрих декілька вони самі злочинно замучили, а одного продали полякам на убій».* І, нарешті, пророчий висновок: *«...І русаки ваші плазуватимуть поміж москалями, як вівці поміж вовками»* [20, с. 183].

Безперечно, це не думки й слова кримського хана, ми свідки літературного прийому, коли автор з певних міркувань укладає свої ідеї у вуста реального або вигаданого персонажа. Отже, автор рукопису добре обізнаний з історією Московії, він знає, що країна була під Ордою, і навіть на той момент продовжує платити данину, до речі, тим самим кримським татарам (це

тривало до 1700 р.). Московія є агресивною по своїй суті та менталітетом правлячої верхівки, й агресія розподіляється як назовні – низка війн, так і всередині – кривава боротьба за владу. Північний народ стоїть на нижчому цивілізаційному щаблі, малограмотний, із незрозумілою релігійною мішаниною в головах, схильний до примітивного догматизму, невігластва й тиранії, а лютістю навіть переверщує дикунів. Зрештою, автор критично ставиться до концепції «Третього Риму» та претензії на візантійську державну спадщину, вважає це елементарною крадіжкою й шахрайством. Блискучий цивілізаційний аналіз!

Намагання відокремити історію русів від історії північної імперії було наріжним каменем української історіографії від М. Костомарова до М. Грушевського. Україна в працях дореволюційних учених традиційно розглядається як частина європейського культурного й політичного простору. Навіть популярне в ХІХ ст. слов'янофільство інтерпретувалося зовсім по-іншому, на європейський або американський кшталт. Так, Михайло Драгоманов (1841–1895), якому українські націоналісти закидали певну «колаборацію», вважав за можливе заснувати слов'янську федеративну державу, але не під рукою Москви, а на принципах добровільності та повної рівності суб'єктів за прикладом Сполучених Штатів Америки або Швейцарської конфедерації. І суб'єкти – це не державні утворення, а вільні громади, побудовані на принципах «безначальства», тобто засновані за рецептами європейських анархістів. Нічого спільного з великодержавництвом росіян це не мало.

Цивілізаційний підхід був притаманний Дмитрові Донцову (1883–1973), який закликав до орієнтації на загальноєвропейські (західноєвропейські) цінності, виступав за боротьбу й опір імперському націоналізму Росії та шовінізму Польщі, проти засилля чужих ідей та ідеалів. Обґрунтовуючи свої погляди, Дм. Донцов висуває теорію існування двох світів («Латинонімецький» і «Московсько-азіатський»), які постійно ворогують між собою. Кордон цих «світів» проходить по східній частині етнічних кордонів України й Білорусі. Цим Дм. Донцов обґрунтовував потребу орієнтації української зовнішньої політики на Європу. Українські націоналісти традиційно були прихильниками цивілізаційного підходу, бо не мали жодного сумніву, що Україна й Росія – культурно різні світи, а політично імперія – довічний ворог українства.

Михайло Колодзінський, автор «Военної доктрини українських націоналістів», визначав українську місію в цивілізаційному вимірі так: *«Ми є учасниками відвічної боротьби між*

цивілізацією і вандалізмом, між поступом і темнотою, між порядком і розбійництвом, між плугом і степом. Бо ми, українці, і сьогодні репрезентуємо цілою нашою національною спільнотою – поступ і цивілізацію, яка є твором духа європейських народів. А Москва і сьогодні заступає той руйнівний напрям, що був прикметою орд Атилли й монгольських кочовиків.

Ми сьогодні знову, як і в давніх часах, боронимо європейську культуру від наступу московських ідей, а навіть зорганізованих повоєнному її орд, які є не менш загрозливі, як орди Атилли й Джінгіс-хана. Це наша місія і призначення історичне, і ми мусимо бути цього свідомі» [21].

У 1920-ті рр. символом української культурної опозиції стає гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви!». Він еством письменника відчував потребу встановити культурний, духовний кордон, який би відділив душі українців (і працю письменника) від агресивного впливу «московщини», і зорієнтувати українців на «психологічну Європу». На наш погляд, це виразна цивілізаційна позиція. Літератор відгукувався й на ідеї євразійців, але сприймав їх по-своєму. Аргументував власні думки так: «Європа – це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив “на закаті”, не та, що гние, до якої вся наша ненависть. Це – Європа грандіозної цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу» [22]. Це була дуже гостра й небезпечна позиція. 1933 р. М. Хвильовий застрелився у власній квартирі в будинку «Слово» у Харкові. Настали лихі часи.

Радянський період силою репресій знівелював позиції й підходи як науковців, так і літераторів. У радянській Україні панував єдиний погляд, який формувався у Москві. Хоча в різні періоди історії радянського комунізму відбувалися певні коливання щодо «істини в останній інстанції». Наприклад, до Другої світової війни можна було відкрито критикувати російський великодержавний шовінізм (стосовно дореволюційної історії), а вже після війни традиційний москвоцентризм посилювався, а «русский народ» посів місце «старшого брата» або «найбільш рівного серед рівних». Українські діячі, що отримували зарплату в державних установах, чітко уловлювали всі новітні віяння й здебільшого давали адекватну відповідь. Якась частина «старої гвардії» так і залишалася на радянських позиціях, прикладом тут, мабуть, залишається й дотепер академік Петро Толочко, постать якого нагадує особистість ще одного непересічного українця – академіка Трохима Лисенка. Що їх поєднує? Народний академік до кінця життя (помер 1976 р.) не

вірив в існування генів і не вважав генетику за науку, а історик – навпаки, досі вірить в існування єдиної давньоруської народності, із якої потім і виникли «братні народи». Останнє є саме тим, чого завжди чекала Москва від українських науковців: зректися Київської Русі як стародавньої української держави, визнати єдиний цивілізаційний простір – від Карпат до Уралу й Сибіру.

Свобода слова, що запанувала з початку 1990-х рр., дала змогу письменнику Євгену Гуцалу видати книжку з красномовною назвою «Ментальність орди» [23]. Вона присвячена способу мислення та існування росіян, відображених у російських літературних джерелах. Головний мотив – агресивна природа «ординців», яка транслюється до сучасності. Хоча збірку новел написано не в науковому, а, радше, в публіцистичному стилі, ідейна спрямованість видання очевидна, тому ми можемо його також зарахувати до української цивілізаціоністики, де центральним питанням є зв'язок України з Московією.

Цивілізаціонізм не став мейнстримом українського наукового співтовариства, проте певний поворот уже відбувся на тлі дискусій щодо геополітичної орієнтації країни та гострих міжнародних суперечок довкола України. Розуміння того, що Україна перебуває на розломі цивілізацій, поступово входить у політичну свідомість. Намагається йти в ногу з часом і експертне середовище. Микола Михальченко визначає Україну та Росію як цивілізації, що розходяться. З цим не можна не погодитися в принципі. Але чи є наше суспільство окремою цивілізацією? Вочевидь, М. Михальченко кожному значну самостійну культурну одиницю вважає цивілізацією. Він визначає українську регіональну цивілізацію європейською по суті, хоча й аутсайдерського, лімітрофного типу. Також вона є формою заперечення російської цивілізації, яка належить до євроазійського, імперського типу [24].

Концепт цивілізації: методологічні зауваження

Наявні методологічні розбіжності спонукають до того, аби методологічний огляд завершити визначенням змісту й питомих ознак цивілізації як наукового конструкта. Ми не підтримуємо довільного розширення терміна «цивілізація». Принаймні він не повинен перетинатися з уже добре відомими й розробленими раніше поняттями або підміняти їх собою. Ми дотримуємося думки, що терміном «цивілізація» позначаються

проміжні соціальні одиниці поміж етносами й націями, з одного боку, та людством загалом – з іншого. Отже, цивілізації можуть бути обгорткою для кількох або багатьох етносів та націй-держав. Саме так, як множинне утворення, розвинулася європейська цивілізація, і свого часу вона перетнула поріг континенту й перетворилася на західну цивілізацію, що охоплює країни Північної Америки та Європи. Чи належать спільноти Південної й Центральної Америки до західної цивілізації? Це суперечливе питання ми залишимо для дискусії експертам-знавцям щодо цих країн.

Стара європейська цивілізація охоплює багато народів, які мають регіональні культурні й історичні відмінності. Можна виокремити кілька гілок європейської цивілізації, і, на нашу думку, українське суспільство є складником східної гілки європейської цивілізації. Отже, через східну гілку ми долучаємося до тіла європейської цивілізації і в такий спосіб об'єктивно репрезентуємо й західну цивілізацію загалом. Звичайно, європейська цивілізація, розташована на півострові Євразійського континенту, починалася зі спільного територіального простору й близьких умов господарювання та політичної організації суспільств. Але за століття еволюції, і передусім у складних умовах боротьби ідеологій, визрів уже не територіальний, а спільний ціннісний простір. Європейці – це ті люди й народи, хто поділяє певні загальні цінності. Саме чітке наслідування культурної традиції, народженої зокрема через подолання наслідків кривавих війн, конфліктів і ворожнечі, відкриває народам двері до спільних європейських інституцій. Отже, європейський вибір – це не механічне приєднання до групи високорозвинених країн та їхніх організацій, а дотримання того соціокультурного зразка, який являє собою стрижень цивілізації загалом. Чи є всередині українського етносу, культурної й державницької традиції народу ті риси, що можуть бути розвинені як європейські? На нашу думку, так.

За якими критеріями можна відокремлювати цивілізації та порівнювати їх? Будемо вважати, що вирішення цього завдання є стандартною ситуацією соціологічного аналізу. Він вимагає, аби об'єкт аналізу умовно було поставлено в соціологічну матрицю й надалі розглянуто на перехресті основних вимірів – людського, соціального, культурного. Тож виникає «антропо-соціо-культурна» матриця. Зважаючи на специфіку об'єкта, додаємо ще один вимір – географічний. Отже, маємо цивілізаційну матрицю, або «квадрат цивілізації», де сторонами є: 1) територія, географічне розташування цивілізації та все, що

пов'язане з цим чинником; 2) опис людського матеріалу з боку специфіки й біологічних організмів, а також типів особистості, що залишаються питомими для тої чи тої цивілізації; 3) суспільство (суспільства) як тип соціальної системи з характерними для тої чи тої цивілізації інституційними та соціальними структурами; 4) культура як характеристика найзагальніших рис духовного й матеріального життя в межах цивілізації. Але й це ще не все, бо залишаються динамічні ознаки – специфіка історичного розвитку, характер етапу, на якому перебуває розвиток досліджуваної цивілізації.

Сукупність елементів, ознак, рис, якими можна описати цивілізацію, ми називатимемо цивілізаційною матрицею; вони утворюють множину якісних і кількісних показників. На практиці, якщо перейти до наповнення різноманітних аспектів емпіричним матеріалом, виникне велика система, яка перевищує когнітивні можливості пересічної людини та робить вельми сумнівним завдання компаративістики. Цивілізаціоністи знаходили вихід у тому, що намагалися визначити один провідний чинник – культурний «прафеномен» цивілізації. Наприклад, у стародавніх греків це естетика, в індусів – релігія, у європейців – раціоналізм тощо. С. Гантінгтон відверто зізнався на початку своєї книжки, що шукав один простий критерій, аби поділити мапу світу на чіткі сегменти. Учений зупинився на панівних релігіях, що в межах цивілізаційного підходу дають у розпорядження дослідника ясну й корисну «лінзу», кризь яку можна розглядати міжнародні процеси [25, с. 8].

Проте «моністика» є значним звуженням проблеми ідентифікації цивілізацій і може призвести, як кажуть соціологи, до «системної похибки». Тут виникає простір для суб'єктивізму. Ми пропонуємо ввести поняття *соціокультурного ядра*, яке б несло певну обмежену кількість визначальних ознак, що мають операціональний характер і можуть бути застосовані для компаративістики. «Ядро» в історичній перспективі виконує функцію генетичного коду, бо транслює визначальні властивості цивілізації протягом сотень років, тобто мусимо шукати ті характеристики, що їх можна простежувати наскрізь для історії певної цивілізації від зародження до розпаду. І сюди треба зарахувати не тільки суто культурні чинники. Хіба можна відірвати культуру від людини й соціуму?

Дефініцію цивілізації можна дати через поняття соціокультурного ядра, наприклад: *цивілізація – це поняття, яким ми поєднуємо етноси, нації-держави, що мають спільне соціокультурне ядро, в один історичний тип*. Оскільки ми ставимо завдання

з'ясувати специфіку московсько-ординської цивілізації, то це означатиме: 1) визначення пересічного типу людини, яка транслює гени, архетипи, питомі інстинкти, нарешті, ментальність, що в сукупності дає змогу кожній новій генерації відтворювати специфічний «русский мир»; 2) виокремлення провідних рис суспільної організації, політичної системи та способу володарювання, які є нетлінними принаймні останні 500–600 років; 3) групування цінностей, які визначають духовний світ та світоглядні орієнтації суспільства та індивідів по той бік східного кордону. Ми вбачаємо власне завдання ще й у доведенні того, що українське соціокультурне ядро аж ніяк не тотожне російському. І що наш «генетичний код» у загальних рисах збігається з питомими характеристиками європейських спільнот. Отже, кожна російсько-українська війна набуває ознак міжцивілізаційного зіткнення.

1. Фергюсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним / пер. з англ. В. Циба. Київ : Наш Формат, 2017. 488 с.
2. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия : учеб. пособие для студентов вузов / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. Москва : Аспект Пресс, 1998. 556 с.
3. Морган Л. Г. Древнее общество, или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Ленинград : Ин-т народов Севера ЦИК СССР, 1935. 373 с.
4. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Война и антивоина = War and Anti-War, 1995. Москва : АСТ, 2005. 416 с.
5. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей. *Бою за исторію* / пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова ; статья А. Я. Гуревича ; коммент. Д. Э. Харитоновича. Москва : Наука, 1991. 635 с.
6. Шпенглер О. Закат Европы / пер. с нем. Москва : Наука, 1993. 592 с.
7. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
8. Lester Bowles Pearson – Nobel Lecture «The Four Faces of Peace». URL: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1957/pearson-lecture.html.
9. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2007. 336 с.
10. Гобино Ж. А. Опыт о неравенстве человеческих рас. 1853 г. Т. 1. URL: <http://velesova-sloboda.info/archiv/pdf/gobino-opyt-o-neravenstve-chelovecheskih-ras.pdf>.
11. Сорокин П. Кризис нашего времени. *Человек. Цивилизация. Общество* / общ. ред., сост. и пред. А. Ю. Согомонова ; пер. с англ. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.

12. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / сост. и коммент. А. В. Белова ; отв. ред. О. А. Платонов. Изд. 2-е. Москва : Ин-т русской цивилизации ; Благословение, 2011. 816 с.
13. Савицкий П. Н. Избранное. Москва : РОССПЭН, 2010. 776 с.
14. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. Т. 1. Москва : Алгоритм, 2001. 315 с.
15. Бібліографічне дослідження «російської цивілізаціоністики» станом на 2014 р. здійснив Микола Морозов (Морозов Н. М. Концептуалізація історического знання о російской цивилизации на рубеже ХХ–ХХІ вв. Кемерово : Практика, 2014. 401 с.), останні чотири роки світ побачили нові розлогі публікації, зокрема: Россия как цивилизация: материалы к размышлению / под общ. ред. О. И. Шкаратана, В. Н. Лексина, Г. А. Ястребова. Москва : Редакция журнала «Мир России», 2015. 466 с.; Стратегическое прогнозирование международных отношений / под ред. А. И. Подберезкина, М. В. Александрова. Москва : МГИМО-Университет, 2016. 743 с.; Марков А. П. Русская цивилизация в современном мире: вызовы, угрозы, ресурсы преобразования. Санкт-Петербург : СПбГУП, 2017. 453 с.; Европа. Евразия. ХХІ век начинается / отв. ред. К. В. Никифоров. Москва : Институт славяноведения РАН ; Полимедиа, 2018. 496 с.
16. Всемирная задача славянства. Труды Юбилейного Всеславянского съезда (26 мая – 3 июня 2017). Москва : Русская цивилизация, 2017. 1072 с.
17. XII Цивилизационный форум по глобальным процессам о роли российской цивилизации в новом миропорядке. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/18436>.
18. Дугин А. Г. Теория многополярного мира. Москва : Евразийское движение, 2013. 532 с.
19. Плохій С. Козацький міф / авториз. перекл. з англ. Миколи Климчука. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 400 с.
20. Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. Київ : Радянський письменник, 1991. 318 с.
21. Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. URL: www.ukrnationalism.org.
22. Дзюба І. Микола Хвильовий: «Азіятський ренесанс» і «Психологічна Європа» / скорочений варіант лекції, виголошеної в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». URL: https://dt.ua/CULTURE/mikola_hviloviy_azyatskiy_renesans_i_psihologichna_evropa.html.
23. Гуцало Є. П. Ментальність орди. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 205 с.
24. Михальченко Н. И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже ХХ–ХХІ веков. Киев : Парламентское изд-во, 2016. 504 с.
25. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

Розділ 3

МОНГОЛОСФЕРА ЯК МАТЕРИНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Здається, росіяни скоїли страшний гріх, відмовившись від своїх предків. Хоч би які були пращури, але ж вони залишаються біологічними та духовними батьками, й інших не буде, хай би які фантазії втілювали у своїх працях московські історики й пропагандисти. І навіть пам'ятник великому київському князю Володимирі, встановлений із волі В. Путіна у столиці РФ, нічого не вирішує, бо правда все одно знайде дорогу. Логічним кроком було б спорудження монументів Чингізхану, його синові Джучі, онукові Батию й усім так званим старим царям за списком аж до того моменту, коли з політичної мапи світу зникла Золота Орда, а Московія пустилася в самостійне плавання.

І це не тролінг наших сусідів, бо в середовищі російських інтелектуалів цю спорідненість із монголо-татарами визнає певна частина дослідників. Так вважали євразійці у першій половині ХХ ст., спорідненість зі Степом відстоював Л. Гумільов, а відомий сучасний російський історик О. Шкаратан у статті, опублікованій у «Соціологічному журналі», прямо пише, що Московська держава виникла в «тілі» Золотої Орди [1, с. 96]. А набагато раніше блискучий аналіз генезису Московії зробив Карл Маркс, який не полінувався розібратись у хитросплетіннях російської історії, дійшовши висновку: *«Колискою Московії було криваве болото монгольського рабства, а не сувора слава епохи норманів. А сучасна Росія є не що інше, як змінена Московія»* [2].

Ми не цитуватимемо інших авторів, тим паче українських, які в переважній більшості солідарні з такою позицією. Ліпше перейдімо до питання, як і коли Москва та Київ опинилися по різні боки цивілізаційних барикад, які поділили континент від моря до моря поміж європейським і ординським культурними типами. Отже, беремо за основу концепцію А. Тойнбі, згідно з якою для сучасних цивілізацій більш логічним шляхом утворення є не «відгук» на «виклик», а зародження в лоні материнської цивілізації й перехоплення естафети після історичних

«пологів». Закономірно постають питання: а чи була імперія Чингізидів утворенням, спроможним породити новітню східну цивілізацію? Які настанови чи культурні здобутки спромоглися передати монголо-татари Московському улусу, який з часом сам перетворився на надпотужну імперію, що вважає себе окремою цивілізацією? Щоб відповісти на ці запитання, почнімо з того моменту, коли Євразія розпалася на різні територіально-економічні утворення й відмінні соціальні світи.

Великий поділ суспільної праці та розкол Євразії

Перший великий поділ праці відбувся за часів неоліту й полягав у відокремленні хліборобської праці та побуту від скотарсько-кочової економіки та відповідного способу життя. На перших фазах «неолітичної революції» (термін англійського археолога Гордона Чайлда) вирощування свійських тварин і аграрна діяльність доповнювали одне одного. Одомашнені тварини були не тільки резервом харчування, але й мускульною силою і транспортним засобом. На наступному етапі відбувається географічний поділ праці. Цьому передувала важлива подія – приручення коней і опанування мистецтвом верхової їзди, що відбулося 5–6 тисяч років тому. Завдяки коню можна було перейти до повністю кочового способу життя. Він перетворюється на культ, стає символом придатних для нового типу суспільного виробництва регіонів. Долі землеробів і скотарів-кочовиків на цьому історичному пункті надовго розходяться.

Скотарство як велика спеціалізована галузь у певних географічних районах світу стає ефективнішим і прибутковішим. Головна умова – степовий простір і великі площі для випасання худоби. Коні, верблюди, вівці стають ідеальними тваринами для швидкого розвитку степово-кочового скотарства, тим більше в тих регіонах, де землероби не мали конкурентних шансів через складні кліматичні умови. Виникає особливий спосіб життя – *степовий номадизм*. Він формує певні фізичні особливості людей: високу витривалість, уміння переживати великі морози й вітри на відкритих просторах, а також специфічні риси характеру, пов'язані з постійним пересуванням і конкуренцією за кращі випаси. Суворі умови буквально змінили зовнішній вигляд соціальних груп, яких сучасні європейці зараховують до монголоїдного типу. Ось яку характеристику зовнішності номадів дає американський дослідник історії монголів Е. Філіпс: «...Досить товста жовтувата шкіра з меншою,

ніж в інших рас, кількістю пор, волосяних мішечків і сальних залоз та більш глибоким розташуванням нервових закінчень, тому тіло не так сильно втрачає тепло на холоді й вологу під час спеки» [3, с. 34].

Докорінно змінився психотип номадів через невгамовну потребу війни та звірячого полювання. Вони стають значно агресивнішими, ніж їхні далекі родичі, які залишились у зонах аграрної праці. *«Номадизм, – пише Юрій Ричков, доктор біологічних наук, – не тільки історично, але й екологічно агресивний: знищення рослинності стадами, кількість яких щораз зростає (оскільки ними вимірюється добробут населення), деградація степів, виснаження природних ресурсів. Наслідок цього – пошуки нових просторів і відвоювання їх в інших народів. Можна припустити, що історична агресивність номадизму зумовлена впровадженням його господарсько-культурного укладу у сферу міжетнічних і міжкультурних взаємодій. Світ древні номади бачили полем боротьби, що відображено в знаменитому “звіриному стилі” мистецтва номадів євразійських степів»* [4].

Природна агресивність номадів нам здається головним фактором, що пояснює виникнення й сенс існування Монголософери, а також сутність її спадкоємиці – Московії. Те, що кочівники агресивніші, ніж народи, які ведуть інший спосіб життя, підкреслює й Моріс Дейві – автор фундаментального дослідження *«Еволюція війн»*: *«Кочівники, як правило, більш войовничі, ніж осілі племена, які займаються землеробством, тому частіше воюють; їхні постійні мандри в пошуках води й пасовищ або мисливських угідь ведуть до постійних конфліктів з іншими племенами»* [5, с. 47]. Автор пояснює природу війн у первісних суспільствах боротьбою за життя. Для кочівників простір степу, випас, не побита копитами тварин трава були фактором виживання. Сутички на цьому тлі були нормальним і зумовленим явищем, частиною способу життя номадів. Вони не дбали про землю, на якій стояв їхній табір сьогодні, бо назавтра мали йти далі, й так усе своє життя. За давніх часів первісним номадам не потрібні були будь-яка ідеологія або релігія, аби виправдовувати дрібні війни, бо вони боролися за власне життя. Але на етапі великих імперій агресивна війна має вже інший сенс, вона потребує і легітимації, і пояснення з погляду доцільності й невідворотності. Тут уже починає діяти інша логіка, хоча, можливо, саме первісні інстинкти криються за більш пізніми нашаруваннями релігійного й філософського змісту.

Натомість землероби не тільки були приречені вести осілий спосіб життя, але й дбати про землю. Мир – умова їхнього процвітання та спокійної праці, що протягом року мала циклічний

характер. Хоча на перших етапах, у період так званого підсічно-вогневого землеробства, селянам доводилося час від часу змінювати свою «диспозицію». Нападати на сусідів і посувати їх далі не мало особливого сенсу, бо землеробам потрібен був невиснажений ґрунт. А пізніше, на вищих стадіях розвитку, землероби перейшли до досконаліших систем господарювання, і села остаточно закріпилися на географічній мапі. Номади завжди були схильні до нападів та грабунків і через свої войовничість та рухливість, і через нестачу певних продуктів та ремісничьких виробів. Селяни мусили озброюватися, аби захиститися від набігів номадів, вони могли навіть жертвувати свободою, віддавшись під захист князів та їхніх професійних воїнів-дружинників. Так, вочевидь, виникали перші держави, в основу яких було покладено суспільний договір між селянами-землеробами та військовою кастою, що творила державу. Держави номадів виникали на інших засадах. Їхня основна функція – агресивні дії та ведення війн.

Очевидні три висновки. Перше: расові відмінності є біологічно-генетичною відповіддю на потребу адаптації людського організму до умов фізичного середовища. Друге: культури й цивілізації є соціальними формами пристосування (принаймні на ранніх стадіях історії) великих груп людей до кліматичних умов та економічної діяльності, яку диктували природні умови. Третє: спосіб життя й світогляд землеробів, з одного боку, та номадів, з іншого боку, кардинально розійшлися внаслідок першого великого суспільного поділу праці, що набув географічного виміру.

Великі степові простори ми спостерігаємо на півночі африканського континенту, на півночі Америки й на теренах Євразії. Найбільший ареал для номадизму природа створила на просторі від Тихого океану до Дону й Дніпра. Хоча є думка, що ця територія сягає угорської степової зони. Проте по лінії від Балтики до Чорного моря, на якій лежать землі сучасної України, починаючи з часів трипільської культури, склалася зона землеробства. Зі сходу, із Сибіру та Монгольського степу, на Європейський півострів час від часу накочувалися хвилі степовиків-номадів. Причини руху народів Сходу, очевидно, були різні: демографічні вибухи або особливо складні засушливі періоди, коли потрібно було шукати нові землі чи грабувати землеробів. Гуни та авари згодом зовсім покинули скотарство, зробили війну головною справою й переймалися лише вирощуванням коней. Сучасники називали державу аварів «державою грабіжників».

Великий Степ породжував і великі агресивні імперії кочових народів. Першою була держава гунів ще в II та IV ст. н. е. Потім виникла так звана імперія тюрків. Отже, Чингізхан лише повторив шлях, проторований більш ранніми вождями Степу. Цікаво, що на картах, які складають історики, ці імперії займають приблизно однакові степові простори від Китаю й Тихого океану до сучасних кордонів України, а якщо й перетинають межу, то в невеликій ділянці Луганщини як найбільш східного нашого регіону. Тобто завжди існував «міжцивілізаційний кордон» між культурами аграріїв і степовиків. Російська імперія абсолютно не випадково намагалася зайняти ті самі території, що й материнська цивілізація монголів, а оскільки московити більше не були обмежені випасанням коней, то їхні амбіції почали ширитися на території, зайняті європейськими народами.

Отже, витоки проблеми відносин між сучасними цивілізаціями на євразійському континенті по північній лінії ми вбачаємо в першому великому розподілі суспільної праці. Різний тип людей, відмінна ментальність, способи господарювання та державного врядування на сході та заході Євразії визначили подальшу долю народів та їхні взаємини в другому тисячолітті від Різдва Христового.

Колективне несвідоме і ментальність степових номадів та їхніх нащадків

Свідомість степових номадів і землеробів на різних рівнях організації «тонкої матерії» має помітні відмінності. Спробуємо зазирнути в найглибші шари колективної та індивідуальної психіки кочовиків, аби краще зрозуміти, які гени могли передати монголи й інші степовики служивим Московії.

Почнемо з колективного (соціального) несвідомого, яке становить певну функціонально значущу ділянку ірраціонального. Карл Юнг (1875–1961), який першим із психологів дослідив явище колективного несвідомого, вважав його об'єктивно-психологічним феноменом, бо воно в прихованій частині свідомості зберігає для великих мас людей природжену настанову. Швейцарський учений увів поняття архетипу підсвідомого та у своїх працях мав нагоду описати певну кількість загальнолюдських архетипів. Несвідоме він поділив на два шари: 1) індивідуальне несвідоме, яке містить образи та спогади, що були впродовж життя витіснені з актуального шару свідомості; 2) колективне несвідоме, тобто, словами метра психології, «...мова

йде про маніфестації глибшого шару несвідомого, де дримають загальнолюдські, початкові зразки. Ці образи й мотиви я називаю архетипами (а також домінантами)» [6, с. 105].

Які ж саме мотиви та образи «спочивають» у прихованій свідомості номадів? До речі, Карл Юнг не мав заперечень, аби ставити питання щодо особливих архетипів, притаманних окремим народам. У випадку степових номадів ідеться про кілька тисяч років безперервного життєвого досвіду (не менше 100 поколінь вершників), який за тривалістю абсолютно достатній, аби сформувалися ті чи ті спільні архетипи. В одному місці, згадуючи про клінічний випадок лікування, класик психоаналізу описує особливості неврозу пацієнтки, звертаючи увагу на її етнічність, бо, на його переконання, мозок жінки функціонував так само, як у стародавніх германців [6, с. 192]. То чому, за аналогією, мозок кремлівського політика не може функціонувати, як і в стародавніх степових номадів?

Але як виявляти архетипи? Яким методом треба користуватися, аби уникнути відвертої наукової спекуляції? Звернімося ще раз до праці Юнга. Він пише: *«Колективне несвідоме як осад, що його залишає досвід, і водночас як деяке його, досвіду, а priori є образ світу, що сформувався вже в предковичні часи. У цьому образі з плином часу викристалізовувалися певні риси, так звані архетипи, або домінанти»* [6, с. 141]. Звідси випливає, що метод має охоплювати: 1) виявлення матеріальних компонентів, які відображає свідомість, а потім перетворює їх на архетипи несвідомого; 2) розуміння специфіки масової поведінки нащадків номадів, аби можна було перевірити робочі гіпотези способом проектування; 3) творчу уяву, креативну інтуїцію спостерігача.

Що спостерігав, сприймав усіма органами чуття, відображав у свідомості звичайний номад упродовж свого життя? На наш погляд, дві прості речі: по-перше, Степ і Небо як своє природне середовище, по-друге, орду як світ «вторинної природи», безпосереднє оточення, до якого й була причетна особа кінного пастуха. Ці матеріальні за своєю природою об'єкти, їх рефлексія мали залишати відбиток у душах степовиків. Згодом вони перетворювалися на певні архетипи, які можуть спливати в актуальній свідомості у вигляді неясних за генезисом імпульсів, нечітко оформлених мотивів, нахилів поведінки або загальних почуттів. У такий спосіб, імовірно, формувалися й факти свідомості, що були розглянуті в першому розділі. І тому вони не підпадають під раціональне осмислення, а для європейця здаються чимось неможливим або пов'язуються із «загадковою російською душею».

Образ Степу і Неба. Відразу пов'яжемо Небо з архетипом Бога, який потім перетворився на основу релігійного світогляду – шаманізм, заснований на поклонінні Великому Синьому Небу. Степ породжував *архетип відкритості та безкрайності*. У реальному степу справді не існує кордонів, бо номади не землероби, у яких поле, тобто предмет праці, завжди прив'язане до місцевості, межових орієнтирів. Пізніше це виллється в дуже небезпечну й неприємну річ: держава номадів не матиме фактичних кордонів, і степовикам буде складно звикати до умовностей сучасного світу, де земля поділена поміж власниками й націями. Їхні нащадки не можуть це прийняти й досі. Чи не тому В. Путін заявляє, що остаточного державного кордону Росія не має? [7]. У кожному жарті є частка правди. Чи не від філософії стародавніх номадів бере свій початок російська зовнішня політика й територіальна експансія, які не зважають на міжнародне право?

Друга базова настанова – *архетип походу*, підсвідоме відображення безкінечного руху через необхідність випасання худоби. І цей похід асоціюється з небезпеками й ризиками, агресією та сутичками. Номади були жорстокими, і цього їх учили життя та конкуренція. Вони завжди були озброєні й готові до бою за кращий випас. У якомусь розумінні їх можна порівняти з ковбоями американських прерій. Нічого схожого ми не бачимо в землеробів, які доволі нерухомі, їхня енергія витрачається на інше – виробничу працю, обробіток землі. Аграрій прив'язаний до землі, він її любить і оспівує. Степовик – ні, він вічний мандрівник, земля йому також потрібна, але він її не обробляє, а, навпаки, винищує верхній родючий шар, а потім кидє ділянку й шукає інших просторів.

Тут ми торкаємося дуже важливої обставини, яка може проєктуватися на матрицю актуальної свідомості. Нащадки ординців мотивовані на рух, похід, зовнішню експансію, захоплення територій, і це вже наявне на підсвідомому рівні. Раціональні докази можуть мотивувати зовсім в інший бік, але природа підштовхує знову й знову до війни. І що ти вдієш? Навіть у сучасну епоху, коли будь-яка війна не вигідна економічно, а нащадки давно перевдяглись у європейське плаття, свідомість залишається колишньою, вона відтворюється автоматично на генетичному рівні.

Щодо невигідності будь-якої війни, навіть переможної, наводить аргументи російський учений, доктор економічних наук Владислав Іноземцев, який закінчує свій аналіз так: «Сьогодні війна виглядає не тільки злочинною й неетичною, якою вона

була завжди, але ще й безглуздою та економічно контрпродуктивною» [8]. Проте психологічні ординці на це не зважають, бо для них чергове захоплення – розрядка внутрішньої ірраціональної напруги, яка відштовхується від архетипів колективного несвідомого.

На таку дивну особливість – невміння господарювати на землі та бажання її позбутися – вказує відомий сучасний американський історик Річард Пайпс: *«Кожен росіянин прагне відв'язатися від землі: селянину найбільше хотілося кинути рілля й зробитися коробейником, ремісником чи лихварем; сільському купцеві – пробитися в дворяни; дворянину – перебраться в місто або зробити кар'єру на урядовій службі»* [9, с. 15]. Каліфорнійський професор зауважує, що така «безрідність» росіян незрозуміла європейцям, які звикли до того, що люди тримаються землі та своєї малої батьківщини. Цей цікавий феномен він пояснює неродючістю російського ґрунту. Вважаємо це слабкою теорією, бо в багатьох країнах світу ґрунти не кращі, але селяни вперто працюють і досягають феноменальних результатів. І чому тоді хочуть кудись тікати купці та дворяни?

Наше пояснення ментальності росіян, засноване на архетипах несвідомого, дає більш правдиву картину. І тут ми бачимо істотну відмінність ментальності росіян та українців. Хоча Крим завжди був поруч, а з 1954 р. – у складі УРСР, ніколи ніяких потоків українців до півострова не спостерігалось (тому українці – етнічна меншість у Криму). Але щойно росіяни захопили Крим, як на півострів буквально ринув потік переселенців, які легко кидають житло в материкових містах і селах Росії і з ентузіазмом шукають собі притулок на окупованій території, яка, до речі, ніде у світі не визнана територією РФ. Місцевий люд, кримчани, таким переселенцям не радий. Для імперії, що розляглася на суходолі, менталітет «перекотиполе» був зручним, бо завжди знаходились охочі переселятися будь-куди: у Казахстан, на Далекий Схід, до Сибіру, в Середню Азію, Грузію та Молдову, вже не кажучи про Україну або Прибалтику. Навіть у Львові 1989 р. мешкало понад 180 тис. росіян [10].

Колонізація, на думку історика В. Ключевського, є визначальною рисою російської історії. І в Росії був (і залишається) ідеальний людський матеріал для цієї мети, бо в жилах тече кров, сповнена жагою зміни місцевості. Осілі степовики саме так і мають поводитися. Вони справді не можуть прив'язатися до землі, посадити й викохати фруктовий сад, облаштувати садибу, думати про майбутнє дітей і онуків на власному шматкові землі тощо. На всі пропозиції вони відповідають стандартно:

«У мене не росте». Поруч селяться українці, й у тих усе росте й квітне. Українців можна було спокусити до переїзду на нові місця лише одним – мати власну землю. Цю психологію природного землероба добре розумів, наприклад, П. Столипін, коли організував переселення українців на Далекий Схід, заманюючи можливістю вести фермерське господарство. Безземельні селяни уважно вивчали умови, і багато хто з Харківської, Полтавської, Київської губернії приставав на пропозицію влади Російської імперії, яка з допомогою українців вирішувала стратегічні питання колонізації окраїн імперії.

І ще один важливий архетип, що перетворюється на провідний стереотип поведінки, – звичка брати від природи, не віддаючи навзаєм. Степ сам по собі годує тварин, а тварини – пастухів. Степ обробляти не потрібно, аби лиш було багато простору для кочівлі, іноді йшов з неба дощ і росла трава. Тут виникає стереотип такого способу виробництва, який був би заснований на експлуатації природних ресурсів: *«брати й не платити»*. Жити за рахунок природної ренти, виснажуючи землю, водойми та надра. Чи не від цього природного феномену походить відома ментальна риса росіян – любов до життя на дурничку, «комуністичні» нахили? Можна вважати, що *«скатертину-самобранку»* – специфічний архетип колективного несвідомого, який супроводжує всю історію московсько-ординської цивілізації.

Сучасна Росія занадто велика й складна, аби робити абсолютні узагальнення, але стереотип, на наш погляд, працює й досі. Раніше, наприклад, валили дерева й торгували лісом, добували щось у копальнях, рибалили, мили золото. У ХХ ст. розпочався справді золотий період – ера вуглецю, нафти та газу. Виявилося, Сибір захоплювали не просто так і, крім полювання на звіра та збирання кедрових горішків, там є продукт, що його можна продавати за валлоту й фантастично збагачуватися. Це був як дев'ятий вал на картині І. Айвазовського. Але що буде з економікою привласнення природних ресурсів, коли людство відмовиться від бензину (а такі часи вже настають), можна лише гадати. Чи не настане тоді кінець ординству?

Степ – це образ годівниці, яку не треба самостійно поповнювати, можна виснажувати, а потім шукати іншу. Рисою подарювання росіян є знищення природного середовища й упевненість, що за це не настане відплата, бо вони власники найбільшого суходолу на планеті. Наведемо відомі й просто вбивчі слова Вінстона Черчилля щодо росіян та їхньої системи господарювання на землі: *«Ці росіяни непередбачувані. Вони замо-*

рили своїх селян голодом. Вони затопили родючі землі, щоб поставити електростанції. Вони забруднили врожайні райони відходами від ядерної промисловості. У них невелика щільність населення, але й водночас вони примудрилися загидити свою країну настільки, що тепер змушені купувати зерно. Я думав, що помру від старості. Але коли Росія, яка годувала раніше всю Європу хлібом, почала закуповувати зерно, я зрозумів, що помру від сміху» [11]. Краще не скажеш, колишній прем'єр Великої Британії схопив саму суть, зазирнув у душу росіян.

З погляду теорії архетипів, зазначені вище особливості ментального складу росіян мають логічне пояснення. Архетипи номадів передаються сучасним поколінням. Помилка представників Заходу полягала в тому, що вони сприймали росіян як слов'янський і європейський етнос, не розуміючи, звідки взялася їхня дивна ментальність. Але якщо припустити, що росіяни несуть питому частку генів степових номадів, то нічого дивного в їхньому ставленні до довкілля немає. Саме так робили їхні кочові предки: вони засмічували й винищували біосферу, а потім давали природі час, аби та відновила рівновагу, й починали новий цикл «господарювання». В осілому способі життя (а реальні номади залишились у минулому) архетип «скатертини-самобранки» дає, радше, контрпродуктивні рішення, треба шукати нових шляхів інтенсивного розвитку територій, але пересилувати власну природу доволі складно.

Філософія «відкритого ресурсу», або казанá, з якого можна черпати, не замислюючись про наслідки, у поєднанні з архетипом походу призводить до ефекту невизнання права приватної власності. Власність для номада – це те, що вдалося захопити, узяти, як кажуть у Росії, «на хапок». Але якщо номадові сподобалася річ або рабіння, проте поруч є хтось сильніший та впливовіший, що накинув оком на матеріальну цінність, то етика не заперечує переходу цінностей в інші руки. В СРСР був такий народно-комуністичний вислів: «Ленін казав, що треба ділитися». Але «ділилися» ті, хто втратив владу чи силу, не міг оборонити свою власність. Це зовсім інший підхід до власності, ніж європейський принцип святості приватної власності. І якщо Путін відбирає власність в акціонерів «Юкоса», то це доволі буденна подія з огляду на архетипи колективного несвідомого, які миряться з перманентним перерозподілом власності. На цій колізії побудовано сюжет знакового російського фільму «Левіафан»: начальник завжди вища сила стосовно підприємця. Якщо ти не цілуєш краю кафтана зверхника, то не втримаєш бізнесу в руках. Звідси й корупція як непереборна сила, бо

якщо власність не захищена, то тільки підкуп начальника дає якусь хистку гарантію.

Образ Орди. Друга абсолютно матеріальна річ – соціальне середовище, в якому від народження до смерті перебував номад. У вузькому, першому значенні, орда – це табір кочівників, який складався з юрт (складані легкі житла), скупчення людей і тварин та був огорожений кибитками для захисту периметра. У більш широкому значенні орда – це тип соціального, військового й політичного устрою кочових народів, які досягли певного ступеня розвитку. Так само ордами звалися народи-держави: «Золота», «Біла», «Синя», «Велика» орди мали певні людські й територіальні виміри, час існування, власну історію. Нічого схожого ми не бачимо в землеробів. Орда була рухливою, всередині панували жорстка дисципліна й ієрархія, щільний зв'язок людей з одомашненими тваринами. Поза ордою вижити було нереально, вона диктувала свої умови існування індивідам, орда була вищою силою, якій треба було коритися. Орда мала патріарха, який був визнаним авторитетом для інших, начальником, владою. І це було умовою існування кочівників, бо не можна самостійно ухвалювати рішення, коли треба організовано пересуватися, разом боротися з ворогом та стихіями. Якщо, скажімо, голова роду (начальник кочової ставки) вирішував зранку збиратися й переходити на інше пасовище, це мали виконувати всі, хотіли вони цього чи ні. У номадів були різні жорстокі покарання недисциплінованих або слабкодухих. Існувала смертна кара.

Нічого такого ми не бачимо в стародавніх орачів: їхній соціум, побут було організовано на інших засадах. Індивідуальний (сімейний) обробіток землі давав власникові ґрунту значну фактичну свободу, а це право вибору: що й коли сіяти, як дбати про запаси на зиму, як структурувати види економічної діяльності (як-от скотарство, полвання, бортництво, різні промисли). Над фермером ніхто не стояв згори, і це було ідеалом українського хуторянства – мати власну землю й волю. Проте такий природний анархізм заважав будувати державу й укладати суспільний договір, де треба зважати на інших і поступатися власними правами в обмін на державні гарантії та функції.

Які ж архетипи поєднуються з образом Орди у номадів? По-перше, *архетип організму*, відчуття, що люди, свійські тварини, речі утворюють єдиний організм, де всі елементи є частинами, а домінує ціле. Інтереси людини завжди чимось більш низькі, ніж інтереси та цілі Орди. Можна казати про соціальний *холізм* як рису свідомості номадів, як архетип колективного несвідо-

мого. А ще відчуття спільної долі, хоч би якою вона була. Незалежність, гідність, свобода в межах організму є природними ворогами цілого. І відразу виникають асоціації із сучасністю: із якими ненавистю та презирством росіяни вимовляють, спотворюючи вимову, українське слово «незалежність». Нерідко бувало, що під час зустрічі з українцем вони починали розмову зі слів: «Ну и что вам дала ваша независимость?». У цьому аспекті народжені в Степу ніколи не зрозуміють європейців, які віками боролися за свою власність, землю, ідентичність, особисті й групові права, нарешті, незалежність власного народу. Для чого росіянину воля й права, свій розум та відповідальність за вчинки, якщо є цар, який має, згідно з титулом, вирішувати долю простих смертних?

По-друге, *патерналізм* як архетип, який виражає два переконання: у справедливості вищої особистої влади диктатора та необхідності коритися його волі. Бо що то буде, якщо кожен почне суперечити начальнику й робити щось своє? Вийде з цього хаос і «нестроение». Свого часу православна церква ідеально вписалась у світ монголів, бо вона чітко несла меседж: «Один Бог – на Небі, один правитель – на Землі». Вона стала опорою монголо-татар, коли ті заповнили Русь. Російське православ'я та свобода несумісні. Ця конфесія дуже точно й правильно захопила дух Степу, прилаштувавшись до соціального запиту. Ідея хана, царя, імператора глибоко проникла в душі росіян, бо для неї вже існувала першооснова в колективному несвідомому. Мотив підкорення вищій особі був таким потужним і генетично тривким, що росіяни легко й органічно прийняли Сталіна, а зараз боготворять Путіна. Таке не може бути випадковістю, збігом поточних обставин, «тиранофілія» вкорінена в підкірковій зоні мозку пересічного росіянина.

По-третє, нахил до ієрархії, вертикальної структури, нерівності. Архетип *силового порядку*. Йдеться не про матеріальну, а передусім про статусну нерівність, на якій тримається система централізованого управління. Росіянину це дається напрощуд легко. В ієрархії є дві основні ролі, добре зрозумілі кожному ординцю: або ти граєш підлеглого, і будь готовий до плазування, або ти начальник, тиран і можеш виявляти цілковите свавілля щодо підлеглих. Монголи спеціально цього навчали руських князів, тренували, змушували у своїй столиці, в золотому шатрі, принижуватися, плазувати, забувати про гідність. Ті, хто випрошував ярлик на правління, мусили повзати рачки й увесь час голосно просити дати їм владу. Їх частували, і князі ніколи не знали, що в чашці з кумисом: чистий напій чи отрута. Часто

помирали вже на зворотному шляху (так, до речі, помер Ярослав Всеволодович, батько Олександра Невського, хоча й відразу визнав владу монгольського хана та закликав інших князів коритись імперії). Але коли князям щастило дістатися додому живими й здоровими, то вони буквально повторювали цю технологію приниження та свавілля.

Такий стиль поведінки копіювався та вкорінювався по всій «вертикалі управління». Навіть на самому дні російського суспільства завжди існувала можливість для чоловіків відчутися себе начальником і правителем. Ідеться про їхню брутальну сваволу щодо жінок і домочадців. Так званий «домострой» повністю закріплював право бути хатнім тираном. Становище жінки є лакмусовим папірцем типу суспільства. Українки, європейки ніколи не перебували в такому жадливому становищі, вони мали право на освіту, гідність, користувалися майновими правами. Росіяни в цьому також ніколи не могли зрозуміти українців: для чого так розпускати жінок?

Але були й інші історичні приклади та обставини, які заклали альтернативну духовну традицію. Ярослав Всеволодович, як відомо, виконав ганебний обряд перетворення на ординця, хоча це не врятувало йому життя (був таємно отруєний через інтриги монгольської верхівки). А чернігівський князь Михайло Всеволодович 1246 р. відмовився. Його по-звірячому тривалий час ногами вбивали монголи у ставці хана Бату. Цей епізод, вочевидь, глибоко вразив папського посланця Джованні дель П'яно Карпіні. У своєму звіті про подорож до Каракорума він кілька разів згадує цей добре відомий на Русі випадок. Щоправда, в літописі сказано: «ножом заклана бисть». Проте розповідь Карпіні більш правдоподібна. Михайло був великим князем. Відомо, що своїх князів монголи вбивали без кровопролиття – загортали у повсть і били до смерті. Хан міг дотримуватися «кримінально-виконавчого кодексу» й стосовно руських князів.

Якщо уважно прочитати оповідь італійця, то можна зауважити знаковий момент: хан спілкувався з Михайлом і його боярином Федором (також був забитий монголами) через сина Ярослава [12, с. 29]. А це був не хто інший, як майбутній Олександр Невський, якого фактично всиновив Батий, зробивши андою (названим братом) свого сина Сартака. От і народилися дві лінії руських князів – московити, які перейняли логіку правління монголів, і русичі (українці), що зберегли власну ідентичність і не піддалися монголам. Образи Михайла й Олександра можуть бути символами двох цивілізацій, які воюють між собою досі.

І ще цікавий фрагмент з оповіді Плано Карпіні: коли він на-решті дістався на зворотному шляху до Києва, то відчув себе вже в безпеці, серед «своїх»: *«Кияни ж, дізнавшись про наше прибуття, всі вийшли нам назустріч, саме вони вітали нас, ніби ми по-стали з мертвих; так приймали нас по всій Русі, Польщі й Богемії»* [12, с. 81]. Отже, для італійця XIII ст. Русь і Київ стояли в одному ряді з іншими європейськими країнами та містами. У тогочасній Європі добре знали предків українців, і сумнівів щодо їхньої цивілізаційної належності не існувало. Тепер нам потрібно зробити чимало, аби повноцінно повернутися в сім'ю європейських народів після кількох століть перебування в тіні московсько-ординського світу.

Гени й природні інстинкти

На початку XXI ст. генетики здійснили серію компаративних (порівняльних) досліджень геному українців, росіян, білорусів. Виявили значну відмінність [13]. Чи є тут сенсація? Вочевидь, ні, а тільки наукове підтвердження безсумнівної соціально-психологічної й антропологічної відмінності, про яку йдеться і яку давно вже досліджували й виявляли різні автори. Сенсація вибухнула б у разі, якби вчені заявили зворотне – різниця відсутня. Справді, особлива історія, різні ареали існування, несхожа етнічність, відмінний расовий склад населення не дали шансів знівелювати людей навіть за сотні років панування імперії та впровадження міфу про «єдиний народ». Закони генетики такі, що їх не можна скасувати, хоч би й постановами центральних органів влади чи висновками Російської академії наук.

Заглянімо в ще одну приховану константу масової психіки – інстинкти, які до певної міри керують діями людей. Скористаймося психоаналітичним підходом, який розглядає біполярні інстинкти – Ерос і Танатос, або лібідо й мортідо. Психоаналітики не відразу дійшли думки, що поруч з інстинктом життя й розмноження існує інстинкт смерті та руйнування. В оточенні З. Фрейда і К. Юнга проблему мортідо почала вивчати Сабіна Шпільрейн (1885–1942), але вона згодом повернулася в червону Росію, де сподівалася на підтримку Льва Троцького в розгортанні психоаналітичної практики. Доля її склалася доволі трагічно, і вона зникла з обр'ю психологічної науки. У науковий обіг термін «мортідо» увів 1936 р. австрійський учений Пауль Федерн (1871–1950). Але З. Фрейд, зі свого боку,

розмірковував над проблемою агресії, яка стала одним із напрямів розвитку психоаналітичної теорії. Засновника психоаналізу до цієї теми спонукали дві обставини: Перша світова війна, яка, ніби насміхаючись над прибічниками соціального прогресу, перекреслювала цивілізаційні здобутки людства, та його захворювання на рак горла, з яким учений боровся протягом останніх років свого життя.

На початку 1930-х рр. З. Фрейд та А. Ейнштейн листувалися щодо проблеми воєн. Обидва були переконаними пацифістами, А. Ейнштейн також співпрацював із Лігою Націй, завданням якої було не допустити повторення попереднього жахіття. У листі, датованому 30 липня 1932 р., видатний фізик ставить питання: *«Чи існує можливість позбавити людей необхідності воєн?»*. З. Фрейд дав зважену й обережну відповідь, він доволі песимістично сприймав перспективу загального миру, бо це суперечило його спостереженням над природою людини. У зворотному листі австрійський психіатр посилається на останні дослідження: *«Я розумію, що Ви цікавилися, як запобігти війні, а не нашими теоріями. Проте дозвольте мені все ж таки затриматися на руйнівному інстинкті, якому рідко приділяють увагу, попри його значущість. Цей інстинкт, без перебільшення, діє повсюдно, призводячи до руйнувань і прагнучи звести життя до рівня відсталої матерії. З усією серйозністю він заслуговує на назву інстинкту смерті, тоді як еротичні потяги є боротьбою за життя»* [14]. Дуже обережно З. Фрейд висловився про значення прогресу культури, який забезпечує зміщення цілей потягів та обмежує інстинктивні імпульси. Сучасні психологи вважають, що нормально організовані люди мусять мати певний баланс інстинктів, що забезпечує творчу активність. Ерік Берн (1910–1970), який спеціалізувався на проблемі мортідо, зазначає: *«Прагнення до творення і до знищення, кульмінацією яких є статеві зносини й убивство, – це і є той первинний матеріал, із яким доводиться працювати людині й цивілізації...»* [15].

Агресія є засобом самозахисту, інструментом виживання, але вона може переходити в деструктивні форми, навіть не властиві тваринам: наприклад, некрофілію, різні форми саморуйнівної поведінки, коли мортідо обертається всередину тілесної та психічної організації індивіда, наприклад, суїцид. Безперечно, кожна війна виплескує потужні концентровані заряди мортідо, коли воїни намагаються знешкодити один одного. Але що відбувається в мирні періоди? І чи не є роздуми про війну та її підготовка також виходом деструктивної, невірної-

важеної (щодо лібідо) енергії? Ця тема нам цікава, звісно, в контексті теми дослідження та спроби знайти логічне пояснення підвищеній агресивності росіян.

Номади не мали клопоту з перенесенням інстинкту агресії на культурні цілі, вони воювали, а в мирні періоди – полювали. До війни та зброї номади привчалися з дитинства, щойно ставали на ноги. Війна для чоловіків була не тягарем і державним обов'язком, а природною справою, яка давала найвищу насолоду, коли вдавалося вбити ворога й панувати над суперником. Мортідо в них, безперечно, домінувало над лібідо, але номади мали способи компенсації, їхня особистість не страждала через надмірність агресивних імпульсів. Якщо землеробство виховувало в народів мирний характер, то скотарство, передусім полювання на звіра, виховує агресивний дух. Війну сприймали як своєрідне полювання. Якщо номад повертався з полювання або війни без здобичі, то ставав об'єктом глузування, його порівнювали з жінкою. Останнє було особливо принизливим: гіпермаскулінність є нормою для воїнів-пастухів.

Оскільки Росія виникла в зоні осілих номадів, то можна припустити: дисбаланс «лібідо – мортідо» на користь останнього залишився як генетичний спадок від давніх часів. Звичайно, не завжди агресія виплескується у примітивних формах, вона може існувати в ракурсі зміщених цілей. Але тільки війна або пряме насильство повністю задовольняють спраглисть нащадків номадів. Зокрема З. Фрейд із тривогою дивився на більшовицький експеримент, який відкинув європейські культурні нащарування в Росії, знищив приватну власність, що поглинала енергію людей (накопичення, охорона). Чи розумів він, що в росіян оголилися первісні інстинкти номадів і Європа в небезпеці? Можливо, так. У згаданому листі австрійський мислитель пише: «...Більшовики сподіваються, що вони зможуть абсолютно позбутися людської агресивності, забезпечивши задоволення матеріальних потреб і встановивши рівність серед членів суспільства. Я вважаю це ілюзією. Тепер вони посилено озброюються й утримують своїх прихильників не в останню чергу завдяки розпалюванню ненависті проти всіх, хто не з ними» [14]. Звертає на себе увагу височенний рівень автоагресивної поведінки, поширеної в глибинці Росії: суїцид, алкоголізм, наркоманія. За показниками деструктивної поведінки Росія є світовим лідером. Досить тривалі перерви між війнами (кілька років) не йдуть на користь росіянам. Можливо, це інтуїтивно відчув Путін, коли відкрив шлях агресивних війн?

Монгольське суспільство як материнська цивілізація

Існує суперечлива думка, що монголи перебували на нижчих культурних щаблях і несли відомим на той час цивілізаціям винятково руйнування. Арабські автори називали монголів «бичем Божим», їм здавалося, що ці орди номадів вийшли з підземелля, аби карати за гріхи. Цікаво, що монголи активно підтримували такі думки, це було частиною їхньої військової тактики – вселяти жах у душі противника. Проте не для всіх народів образ монголів асоціювався з дикунами, бо номади зуміли піднятися на певний культурний щабель у широкому розумінні цього слова. Розгляньмо їхні «цивілізаційні» здобутки, бо нас цікавить факт «запліднення» угрофінських земель духом монголів. Справді, останні не похитнули Китаю, арабських країн і навіть ще дикуватої Європи. Тут номади «обламалися» не з військового боку, де вони були неперевершені, а в, так би мовити, культурно-заплідному розумінні. Не хотіли землероби на теренах сучасних України, Польщі, Білорусі, Литви та інших європейських країн переймати звички від монголів.

Але резистентність не була загальним правилом, бо народи, які стояли на нижчих культурних щаблях й історично ще не визначилися з типом господарювання та державного устрою, легко приставали на монгольський зразок. Маємо на увазі, зокрема, території, які вважаються колискою російської землі. Гійом де Рубрук, французький посланець короля Людовика IX, описував ці землі на той період як розташовані у великих лісах на північ від Танаїду (Дону), де люди живуть у маленьких хижах, не знають ніякого закону, бо є поганинами [12, с. 110]. Очевидно, у разі зіткнення цивілізацій спрацьовує закономірність: більш розвинені спільноти мають шанс «проковтнути» менш розвинені народи, «перетравивши» їх, зробивши своїми соціальними елементами. І навпаки: більш розвинені цивілізації із самобутнім соціокультурним ядром можуть навіть у несприятливих умовах окупації й постійного brutального тиску тривалий період зберігати унікальність, а потім – відроджуватися.

Що ж несли із собою монголи? До речі, визначимося з термінологією. Сьогодні можемо знайти різні припущення та спекуляції щодо існування самих монголів і терміна «татаро-монголи» [16]. Відомо, що на просторах Великого Степу існують три великі мовно-етнічні групи (алтайські мови): 1) уйгурська (монгольська), 2) тюркська, 3) тунгуська. Тунгуси, як вважає Ю. Ричков, були номадами зони тайги, тобто займали найбільш північні території Сибіру [4]. Тюрки мали най-

більші ареали розселення, а їхні племена завжди були сусідами Русі. Праукраїнці добре знали ці племена, спілкувалися й воювали з хозарами, печенігами, кипчаками (половцями). Але монголи несли з собою жахливу таємницю, бо все незнайоме викликає підсвідомий страх. Сьогодні є ті, хто взагалі заперечує реальність присутності монголів під час навали на Русь, бо в сучасній Монголії нібито місцеві аборигени нічого не знають про своїх славних предків.

Факт існування монголів, Чингізхана, його походи, опис дітей та онуків підтверджуються різноманітними першоджерелами з різних країн світу. Ми не можемо їм не довіряти, хоча абсолютно достовірної локалізації малої батьківщини Чингізхана не існує. Є версія, що монголи пов'язані з племенем Мен-Гу, яке розташовувалось у верхів'ях Амуру. Відомо, що у давнину було дві категорії монголів: ті, що мешкали поруч із кордоном Китаю й багато перейняли від південних сусідів, та більш віддалені – північні групи. Л. Гумільов стверджував, що буряти – це стародавні монголи, вони не мають тюркської крові [17]. Тепер стають зрозумілішими етнічний поділ та історична тяглість тої орди, що зайшла в українські землі 2014 р. Вислів «бойовий бурят» став мемом, ці військовики у складі російських окупаційних частин (уже не на конях, а на танках) своїми монголоїдними рисами суттєво вирізнялися серед інших комбатантів, їх не можна було не зафіксувати, надто що вони й не приховували свого походження під час записів на відеокамери. А нічого парадоксального в цьому факті немає, історія повторюється: монголи знову прийшли на нашу землю зі зброєю.

У європейських документах і в наших літописах номадів, які насунули в XIII ст. зі сходу, як правило, називано татарами, хоча широко відома історія, коли монголи вирізали своїх конкурентів – плем'я татар (геть усіх чоловіків, вищих за вісь кибитки) – за наказом Чингізхана. У лексиці європейців слово «татарин», вочевидь, не пов'язувалося з окремим народом. Монголи в походах Джучі та Батия становили меншість, не більше третини. Відомо, як Чингізхан поділив своє військо поміж улусами. Старшому синові дісталось не так уже й багато – 4 тис. воїнів (потім цю кількість збільшили призовом). Можливо, тому, що між Волгою та Уралом було багато тюркських племен, які ідеально підходили для поповнення війська. Але політичними і військовими керівниками завжди були монголи. Американський історик Р. Пайпс пише про склад армії Монгольської імперії: *«Військо, що підкорило Русь, очолювали монголи, проте лави його [війська] склалися переважно з людей тюркського походження,*

у побуті відомих під ім'ям татар» [9, с. 48]. Щоб якось пояснити поєднання монгольської верхівки з переважно тюркським населенням Орди, російський історик Петро Наумов 1823 р. запропонував використовувати термін «татаро-монголи», що зберігся і в радянській літературі. У Російській імперії термін «татари» перетворився на поліетнонім, бо ним позначали все кочове населення Золотої Орди та її уламків, а потім – до початку ХХ ст. – півтора десятка найрізноманітніших тюркських народностей: від азербайджанців до хакасів [18].

Очевидно, «татарин» із погляду західних спостерігачів – не специфічна етнічність, а слово, що охоплює номадів загалом, тобто під цим терміном розуміють агресивних войовничих вершників зі сходу, основною зброєю яких є лук і стріли. Термін «монголо-татари» в цьому значенні не може зазнавати активної критики, бо ми, ставлячи на перше місце монголів, вказуємо на провідну політичну та військово-стратегічну роль цього народу. Згодом, очевидно, перший складник зменшувався, бо монголи не мали великої демографічної бази й масово не переселялися на Волгу, а другий, навпаки, збільшувався. Десятки корінних тюркських народів узяли активну участь у побудові Золотої Орди та Московщини, а потім на них чекала поступова русифікація. Звідси О. Пушкін і зробив своє геніальне зауваження щодо того, як вилазить назовні татарин, якщо трохи «потерти» росіянина.

Чи можлива цивілізація номадів узагалі? Хоч би там як, але монголи на ті часи були вищими від усіх інших вершників Степу. І велику імперію вони будували на власних принципах, однак уміло використовували здобутки різноманітних племен і народів, зокрема тих, які стояли на вищих щаблях розвитку. Своєю імперією монголи, вочевидь, завершували великий історичний цикл існування абсолютно специфічної і не схожої на інші зразки культурної традиції. Вона зародилася на просторах Великого Степу, принаймні за два тисячоліття до Чингізхана, але саме під його орудою культура піднялася до межі цивілізації. Так, її не можна порівнювати з цивілізаціями осілих народів, які створювали свої мегаліти, піраміди, храми тощо. Проте монголи зробили щось абсолютно неймовірне, хоча й на короткий термін: вибудували імперію, що займала 38 млн км², контролювала 160 млн населення, а це чверть усієї земної поверхні й третина населення тогочасної Землі. І вони опанували інструменти, аби всім цим управляти.

Чи можна масштаби завоювань вважати критерієм цивілізації? З європейського погляду – ні, але азійські автори мають на

це власний погляд. Відомий російський євразієць, калмик за походженням, Еренджен Хара-Даван (1883–1941) ще до Другої світової війни видав цікаву книжку – власне дослідження по-статі вождя монголів і культурних традицій номадів – «Чингісхан. Великий завойовник». Тут ми знаходимо чимало фактів, які дають змогу по-іншому поглянути на ту епоху [19]. Звичайно, є й інші, академічні, видання, що дозволяють скласти уявлення щодо причин неймовірного успіху монголів у XIII ст. [20]. Можемо повторити слова Михайла Грушевського: «*Устрій і культура сеї нової орди нам досить добре відомі завдяки численним мемуарам сучасників і взагалі дуже значній сучасній літературі*» [21, с. 544].

Почнімо з інституту держави. Він є серцем номадської цивілізації. Монголи створили унікальну кочову державу, яка виконала функцію організації великих походів, потім – адміністрування територій та збору ясаку, нарешті, відкрила нову сторінку – взялася до побудови міст і розвитку міської культури. Тобто ми спостерігаємо перехідну фазу від варварства до цивілізації. Інститут держави починався з глибокого усвідомлення: без держави ніяких перемог і слави здобути неможливо, у ній – сила монголів, вона – понад усе.

Спочатку держава мала форму «народ-військо». Потім вона почала ускладнюватися відповідно до завдань управління територіями та збору ясаку. Але формула завжди була проста: «верховний правитель, військо плюс чиновники». Державне управління визначало й соціальну структуру монголів: великий хан – його намісники (хани, беки) в окремих улусах – військові командири (нойони), які мали власну ієрархію, – дружинники (нукери), з яких було виокремлено власну гвардію Чингізхана, – різноманітні чиновники (передусім баскаки, сокольничі, ям'ями (начальники поштових станцій), чисельники тощо) – пересічні трударі (ойрати). «*А в центрі цілої організації – хан із необмеженою владою, що вважався покликаним до влади над цілим світом*» [21, с. 544]. Саме ця традиція стане наріжним каменем Золотої Орди й Московського князівства (царства).

Держава базувалася на принципах ієрархії та суворої дисципліни. Десятинна система, яку опанували монголи (можливо, перейняли в китайців), перетворилася на могутній організувальний фактор. І військові, і цивільні поділялися на десятки, сотні, тисячі, десятки тисяч (тьма). Відповідні одиниці очолювали командири, утворюючи ієрархічну піраміду. Команди виконувалися швидко й точно, і це забезпечувало керованість арміями та цивільними.

Первинною ланкою цивільних був десяток кибиток. Перед початком війни вище керівництво на чолі з великим ханом на курултаях вирішувало, скількох чоловіків виставляє кожна кибитка. Рекрути мали стати до служби споряджені та із запасом їжі, а в поході годуватися із захоплених територій. Отже, лінійна система управління й організації соціуму давали свої плоди. На першому (героїчному) етапі держава фактично зливалася з соціумом, пізніше (перехід до осілості) спостерігається виразніше виокремлення аристократії – панівної верстви. Але назавжди залишається ментальний і політичний принцип: усе населення служить державі. І аж ніяк не навпаки.

Монгольське військо на ті часи було незрівнянним. Це міф, що воно перемагало лише завдяки своїй чисельності. Монголи мали ефективну тактику бою, сучасну залізну зброю, діяли винятково в межах наступальної стратегії й фактично завжди перемагали. Ні в Китаї, ні в Ірані, ні на Русі, ні в Сирії, ні в Східній Європі чи Візантії не виявилось на той час військової організації, здатної завдати монголо-татарам нищівної військової поразки. Чи може військо бути критерієм цивілізації? Ні? Але ж цивілізації можуть бути не тільки «хорошими», але й «поганими». Монголи буквально впали на голови «цивілізованому світу», як ті марсіани Герберта Веллза із книжки «Війна світів» («The War of the Worlds», 1898), і почали трощити всіх без розбору. То вони були сильнішими й розумнішими? Або тільки сильними й нерозумними? Надпотужну військову організацію, на наше переконання, не може створити примітивний народ без певних «культурних речей».

Тепер про «Ясу» і «Білік». Монголи мали дві рукотворні й священні для них книги, де містилися моральні настанови, правила, опис традицій, яких мають дотримуватися всі в державі. «Яса» – це фактично кодифіковане звичаєве право монголів. Другий збірник, «Білік», містив запис різних висловлювань і порад безпосередньо Чингізхана. У якомусь розумінні це зближувало монголів із європейською традицією, де існував інститут «варварських правд», а в Україні-Русі був збірник Ярослава Мудрого, який потім назвуть «Руська правда».

Вражає сприйняття монголами тогочасного ноу-хау. Номади були відкритими до змін і розвитку: ніякої зашкарублості, властивої закритим суспільствам. Монголи запозичували найсучасніші військові технології, знання, навички від китайців, народів Азії та русичів. Вони вчилися, а там, де їм не вистачало освіти (сам Чингізхан був неписьменний), компенсували це «запрошеними» фахівцями. Тисячі китайців і представників інших народів супроводжували монголів, аби ті мали змогу

штурмувати фортеці або вести складні підрахунки та записи. Доволі фантастично, але золотоординці миттєво організували кілька переписів населення захоплених територій Русі (1238, 1257, 1272) із періодичністю 15–20 років. І для цього вони мали фахівців, так званих чисельників, які вміли підраховувати, занотовувати, опрацьовувати дані. Німці в період окупації Харкова (1941–1943), а це тривало менше двох років, тричі робили перепис міського населення. Отже, тут є логіка окупанта: треба знати, ким управляєш на незнайомій території. Україна, до речі, не спромоглася провести загальний перепис населення з 2001 р. То чи були монголи дикунами?

Комунікаційна система монголів, яку Росія використовувала до ХХ ст., вражає. Монголи створили систему кінної естафети, станції, так звані ями, де могли перебувати сотні коней. І забезпечували своїм чиновникам швидкість у 200 км на добу шляхом підміни коней. Щоправда, в Росії ідею й інститут, як завжди, зіпсували, а швидкість пересування помітно знизилася. Цією системою користувалися торговці й усі охочі, наприклад, мандрівники та дипломати, яким пощастило побачити Каракорум чи Сарай. Мандрі були безпечними, бо на окупованих територіях монголи забезпечували порядок і жорстко придушували криміналітет. Монголи карбували монети, саме вони вперше запровадили паперові гроші.

Ознакою цивілізації є релігія. Монголи спочатку вірили у Велике Синє Небо (Тенгре), до якого зверталися, аби вища сила дарувала їм перемоги. Але вони були відкритими й до інших релігій. Повелителі Степу однаково використовували буддизм, магометанство, християнство (нестеріанство, православ'я). Уважно придивлялися до переваг кожної з великих релігій і вирішували, у якій частині імперії доречнішою є та чи та церковна традиція. Дуже швидко ті, хто йшов на Захід, налагодили контакт із Константинополем і православною церквою. Православні ієрархи гарантували цілковиту молитовну підтримку ханам, а можливо, й більш суттєву, оскільки мали готову мережу опорних пунктів на землях, які колонізувалися чужинцями. Монголи відразу зрозуміли корінну перевагу церковно-монастирської системи православ'я: є готова стаціонарна соціальна мережа, яку можна постійно розвивати на окупованих територіях. Святі отці, монахи – передовий ідеологічний загін, який конче потрібен для управління величезними територіями за умов хронічної нестачі власних людських ресурсів.

Саме за монголів православна церква знеслася до небес: повсюди будували сотні нових монастирів і церков. Церкву було

звільнено від будь-яких податків. Хан Менгу-Тимур 1270 р. видав цікавий указ: «На Русі хай не наважаться ніхто ганьбити церкви й ображати митрополитів і підлеглих їм архімандритів, протоієреїв, ієреїв і т. д. Вільними від усіх податків і повинностей хай будуть їхні міста, області, села, землі, полювання, вулики, луки, ліси, городи, сади, млини та молочні господарства. Все це належить Богу, і самі вони Божі. Нехай помоляться вони про нас» [22, с. 124]. Така політика не схожа на примітивний терор. Багато татар приймають хрещення й отримують імена та прізвища на грецький кшталт. Так виникло багато відомих сучасних російських прізвищ.

Ми робимо єдиний логічний висновок: у Великому Степу наприкінці XII – на початку XIII ст., за термінологією Л. Гумільова, відбувся пасіонарний поштовх. Нагадаємо, Чингізхан народився 1155 р., ханом його було проголошено 1206 р. І на світ Божий з'явився войовничий народ, що перевершив усіх номадів, які існували доти. У стислий термін, тобто протягом півстоліття, монголи піднялися до ще небачених висот у північній Євразії, утворивши так звану Монголосферу. Якщо в давні часи імперія Александра Великого розляглася південніше від значного євразійського гірського пасма, яке простягається від Піренейського півострова до Далекого Сходу, то імперія Чингізхана розташовувалася північніше від цього пасма. Монголи зуміли акумулювати досвід номадів та знання осілих народів, створивши зародки унікальної цивілізації. Вони зупинилися на моменті переходу від кочового до осілого способу життя й побудували низку міст, частина яких існує й досі, а деякі з них навіть перевершили сподівання своїх фундаторів. Одне з таких міст – Москва. Саме вона перехопила естафетну паличку й стартувала по рейках, прокладених монголами.

-
1. Шкаратан О. И. Социальная система, обращенная в прошлое (Часть 1). *Социологический журнал*. 2015. Т. 21. № 3. С. 88–104.
 2. Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века. URL: https://scepsis.net/library/id_883.html.
 3. Филлипс Э. Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов. Москва : Центрполиграф, 2004. 176 с.
 4. Рычков Ю. Кочевники сибирской тайги (этноэкологическая грань проблемы сохранения биоразнообразия). По материалам доклада на Московской генеральной ассамблее GLOBE International 31 августа 1994 г. URL: <http://www.gumilev-center.ru/kochevniki-sibirskojj-tajggi-ehthnoehkologicheskaya-gran-problemy-sokhraneniya-bioraznoobraziya/>.
 5. Дэйви М. Эволюция войн / пер. с англ. Л. А. Калашниковой. Москва : Центрполиграф, 2009. 384 с.

6. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного / пер. с нем. Москва : Канон, 1994. 320 с.
7. Президент Росії Володимир Путін заявив, що «кордони Росії ніде не закінчуються», викликавши шквал аплодисментів на церемонії вручення премій Російського географічного товариства. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-38096028>.
8. Иноземцев В. Почему война в XXI веке стала экономически невыгодна. URL: <https://www.rbc.ru/opinions/economics/12/05/2015/554fd3739a794711de3d8c91>.
9. Пайпс Р. Россия при старом режиме / пер. с англ. Москва : Захаров, 2004. 250 с.
10. «Генетика» Південного Сходу України: прихована правда. URL: <http://www.politoboz.net/genetika-pivdenного-shodu-ukrayini-prihovana-pravda/>.
11. Черчилль 65 лет назад сделал жуткий прогноз о будущем России. URL: <http://glavnoe.ua/news/n256876>.
12. Карпини Дж. П. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны. Москва : Гос. изд-во географической лит-ры, 1957. 287 с.
13. Ми – не брати: як учені довели відсутність «рідства» між українцями і росіянами. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3140/188/110150/>.
14. Зигмунд Фрейд. Неизбежна ли война? URL: <http://opo.od.ua/library/223-zigmund-frejd-pochemu-vojna>.
15. Эрик Берн. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных. Часть 1. URL: <http://modernproblems.org.ru/philosophy/152-bern1.html?start=16>.
16. Звідки з'явилися і куди зникли татаро-монголи. URL: <http://kozubenko.net/kudi-znikli-tataro-mongoli/>.
17. Лев Гумилев: буряты – это древние монголы, а хунну были тюрками. *Молодежь Якутии* (Якутск). 1989. 30 марта.
18. Громенко С. Кримські татари – це «монголо-татари»? Міф і розвінчання. URL: <https://ua.krymr.com/a/27892849.html>.
19. Хара-Даван Э. Чингисхан. Великий завоеватель. Москва : Вече, 2008. 384 с.
20. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1950. 478 с.; Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь : ЛЕАН ; Москва : АГРАФ, 1997. 480 с.; Филлипс Э. Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов. Москва : Центрполиграф, 2004. 176 с.; Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. Москва : Эксмо, 2006. 508 с.; Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. Москва : Рипол Классик, 2009. 5616 с.; Бушков А. Чингизхан: Неизвестная Азия. Москва : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2011. 352 с.; Узерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / [пер. с англ. Е. Лихтенштейна]. Москва : КоЛибри ; Азбука-Аттикус, 2018. 384 с.
21. Грушевський М. Історія України-Руси : в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II : XI–XIII вік. Київ : Наукова думка, 1992. 634 с.
22. Григорьев А. П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. Источниковедческий анализ золотоордынских документов. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 2004. 276 с.

Розділ 4

ВИНИКНЕННЯ МОСКВИ І ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЙНА ФАЗА

Політичним, державним, «генетичним» центром східної цивілізації була й залишається Москва. З цим містом пов'язаний генезис московсько-ординської цивілізації, і ми хочемо дослідити, за яких умов, обставин відбулося не тільки передання естафетної палички від «материнської цивілізації», а що саме успадкувала Росія.

Москва – монгольський проект

Почнімо з моменту виникнення міста, бо це має принципове значення. Офіційна дата, визнана російськими політиками, – 1147 р. За правління Сталіна, після Другої світової війни, було влаштовано гучне святкування 800-річчя «білокам'яної». Нібито в Іпатіївському літописі було місце, де ростово-суздальський князь київського походження Юрій Долгорукий закликає свого союзника князя новгород-сіверського Святослава Ольговича: *«Приди ко мне, брате, в Москов»*. І це місце в рукописі вперше розгледів знаменитий московський придворний історик М. Карамзін (татарського походження, справжнє прізвище – Кара-Мурза), який писав історію Росії на замовлення уряду. Ніякої довіри до «першоджерел», на які спирався московський історик, в українських дослідників старовини немає, бо літописи дійшли лише у так званих зводах і списках, які за часів Катерини II редагувала спеціальна комісія на її замовлення. Цю обставину детально вивчив і виклав у своїх книжках Володимир Білінський. Вставлення про Москву дуже натягнуте й неправдоподібне. Це як в анекдоті брежневських часів, коли вся країна вивчала «Малу землю»: *«Отже, Жуков під час війни щось доповідає Сталіну, а той бере це під сумнів і перепитує: “А що стосовно цього каже полковник Брежнев?”*». Вставлення в літописі має таку саму «гумористичну» логіку, як і в нашому анекдоті.

Такі незначні події, як зустріч двох князів із незрозумілою метою, можливо, з наміром разом сходити на полювання й попити меду, не фіксувалися, і літописець мав на «порожні» роки стандартну фразу: цього року «не бисть ничтоже». Зрозуміло, що кожного року щось відбувалося, але тільки важливі політичні події фіксувалися літописцями. А крім того, місце зустрічі виглядає зовсім фантастично. Дертися через болота, ліси, бездоріжжя, можливо, місяць, аби зустрітись у місті «зеро», про яке ніхто досі не чув і не знав, у місцевості, що фінською означає «брудна вода»? Звичайно, тут закладено фальсифікацію, аби якимось з'єднати Москву з Києвом і династією Рюриковичів (Володимировичів). Є й друга дата – 1158 р., теж із літопису сумнівної якості про історію з боярином Кучкою, якого нібито покарав на горло Долгорукий і наказав будувати на місці селища, де жив страчений, місто Москву. Щодо розповіді про страту через те, що Кучка щось сказав упоперек київському гостю, то тут відчувається дух іншої епохи й іншої цивілізації. І не зрозуміло, для чого було віддано наказ на будівництво і хто мав його виконувати? Боярина вбито, живуть у тій землі доволі дикуваті люди, які не розуміють руської мови. Як їх організувати на цю «корисну» працю? І яка мета будівництва? До того ж, друга дата спростовує першу. Якщо 1147 р. уже була Москва, то навіщо розпочинати будівництво через 11 років? Очевидно, коли вставляли абзаци під час переписування літописів, то не було чіткої координації й кодифікації історичних інновацій. Проте Василь Ключевський, здається, знайшов логічне пояснення: спочатку було, на його думку, таке собі дачне містечко, а вже потім князь наказав обгороджувати його частоколом, що об'єктивно мало ознаки «міста». От тільки для чого він це робив, залишається незрозумілим, адже Юрій Долгорукий там не жив, і жодні його плани з міфічною Московою пов'язані не були. До речі, від Суздаля, де час від часу мешкав Долгорукий, до Москви сучасною автомобільною трасою – 221 км. Чи не завелика відстань для розташування дачної ділянки?

У цьому заплутаному питанні слід користуватися старим рецептом, за допомогою якого було розкрито безліч злочинів: «робить той, кому вигідно». Розгляньмо варіанти. Київські князі не мали жодної мотивації щось засновувати у цій віддаленій частині «Залішанської землі». Цей район не мав розвинених економічних і культурних зв'язків із Києвом, бо не було водних маршрутів, прокладених через ліси доріг та предмета торгівлі, який би цікавив столицю Русі. Усе, що могли б запропонувати на обмін мешканці лісів, було на території Русі. Сучасні росій-

ські історики називають землі Ростова, Суздаля, Володимира, а отже, й Москви, Північно-Східною Руссю. Але це сконструйована в пізні часи імперськими істориками географічна топоніміка. У давнину ж поняття «Русь» зазначених земель якщо й стосувалося, то побіжно. Руссю вони не були, хіба що колоніальними територіями, які до певного моменту формально контролював Київ. І облаштовувались у тому віддаленому регіоні князі-ізгої, як їх називає В. Ключевський, бо родичі позбавляли їх права бути в черзі на велике княжіння: «...*За своїм генеалогічним значенням це були найбільш безправні, принижені князі...*» [1, с. 217]. «Ізгої» затаїли образу й помстилися, коли випав сприятливий момент: А. Боголюбський на чолі коаліції князів 1169 р. повністю спалив Київ.

В уяві праукраїнців то були маловідомі території «за лісом», або «Залісся», «Залішанська земля». Там, за лісом, не було руського населення, з діда-прадіда мешкали в цій місцевості різні угрофінські народності (чудь, воль, ям, весь, перм, меря, мурома, мордва, мокша, мешцера, черемиси, югра, печора, зиряни, самоїди, ерзя, іжора та інші), їхня мова була незрозумілою киянам, бо вона належить до іншої мовної групи. У місцевості, де мала виникнути Москва, мешкав народ мокша. Отже, ми не бачимо жодного логічного мотиву, причини, аби руські князі щось засновували на березі річки Москви. До речі, сам Юрій Долгорукий мав резиденцію в Суздалі, у розбудові московських земель його помічено не було, оскільки він боровся за київський престол, який і завоював 1150 р. Саме там, у серці Русі, лежав його особистий інтерес. І похований він у Києві.

А от у монголів причини заснування Москви були, й суто прагматичні. Після швидкого завоювання лісових просторів, що почалося навесні 1237 р., вони розпочинають адмініструвати території, їм потрібен точний перелік платників данини. Перший перепис здійснювали буквально під час навали, і там Москви не згадувано. А в російських «зводах» наводиться драматичний факт, що татари штурмували Москву. Дивно, але монголи про свою перемогу нічого не знали. У другому переписі 1256–1258 рр. також ні про яку Москву не йдеться. А за версією російських істориків місто вже нібито існує понад 100 років. Як так сталося? За таку помилку під час перепису населення, що скорочувала видаткову базу, в Орді мали б покарати чисельників на горло. «Не побачити» міста було абсолютно неможливо. Тобто буквально до третього перепису Москви не існувало, і це можна вважати доведеним історичним фактом, бо

монгольські переписи дійшли не з московських списків, а з іноземних джерел.

Детальний історичний аналіз, зроблений В. Білінським, доводить, що подія заснування міста відбулася 1272 р., й ініціатива належить ханові Золотої Орди Менгу-Тимуру [2, с. 200–214]. Монголи в другій половині XIII ст. зробили певний виток у своєму цивілізаційному розвитку: вони облаштовуються надовго і з комфортом, починають засновувати міста. Батий ініціює землеробство на півдні. Але діють вчорашні номади абсолютно прагматично, роблять усе в інтересах Імперії, за власною логікою та з метою ефективнішого врядування. Причини заснування міст різні. Наприклад, розбудова Сарая на Волзі – бажання мати столицю Золотої Орди, яка б могла вражати підданих та іноземців своїми розмірами й багатством. Також для власного вжитку було засновано Тулу й Касимов. Хоча ханам було ще складно перемикнути на міський спосіб життя: влітку вони кочують, полюють у волзьких і донських степах, мають польові ставки, звідки управляють Золотою Ордою. Але процес уже, як кажуть, «пішов», монголи добре розуміють переваги міст і ті функції, які вони можуть виконувати для державного устрою.

Класик соціології Макс Вебер пропонував соціологам для розуміння соціальних явищ шукати суб'єктивний сенс соціальних дій. Він не довіряв об'єктивному детермінізму, на його думку, історію творять люди, проти своїх інтересів вони діяти не схильні, особливо якщо йдеться про можновладців, «володарів світу». Головна мета монголів на першому етапі – організувати чітку систему збору данини з підкорених народів. І вони ефективно виконують це доволі складне завдання з урахуванням величезних територій та ймовірного спротиву населення. Їм потрібні опорні пункти, «вузли в мережі» або, як нині кажуть, хаби, де можна концентрувати збіжжя, «дари лісів і річок», бо золота й срібла у бідних та відсталих «залішан» не було. Можна для цього використати вже укріплені міста, й завойовники це робили, надсилаючи до них баскаків із дружинами. Але не завжди це було виправдано логістично, або ж не було повної довіри до місцевих князів, та й народ у тій місцевості завжди був схильним до крадіжок.

Москва як укріплена факторія була потрібна новим правителям через дуже вигідне географічне розташування: по-перше, в центрі «Залішанської землі» на кордоні двох князівств, по-друге, річка Москва мала сполучення з Волгою, де й розташовувалася столиця Золотої Орди. Москва логістично завжди була щільніше пов'язана з басейном Волги, ніж із басейном Дніпра.

І тут ми згодні з В. Ключевським, який намагався віднайти об'єктивні фактори, що висунули вперед Москву порівняно з іншими більш старовинними й великими містами. Москва мала вигідне розташування, але не з погляду Києва чи Суздаля, а з погляду володарів Сарая на свої західні володіння. Це був також стратегічний плацдарм, до кордону чернігівської землі була невелика відстань – приблизно 100 км. Настане час, і з московського плацдарму почнеться наступ на Русь. Але це відбудеться пізніше, коли монголи втратять контроль над Україною, а Московія отримає формальну незалежність. Поки ж була ближча ціль – мати адміністративний центр, який би згодом міг узяти на себе функцію столичного міста. Із самого початку це місто мало бути на сто відсотків монгольським з погляду лояльності, принципів управління, традицій Орди. Правителі Золотої орди думали наперед: настане час, і в Москву буде перенесено столицю великого ханства.

Москва від свого початку – це монгольський проект, і правління тут не випадково було доручено князівському роду, спорідненому з монгольськими правителями. Спочатку в Москві княжили діти та онуки по лінії Ярослава Всеволодовича та його сина Олександра Невського [3]. Вони відразу перебрали на себе роль колабораціоністів, отримали від ханів ярлик на правління західними землями (Руссю), збирали данину для ханів і жорстоко придушували спротив. У 1257–1259 рр. Невський у Новгороді придушив народне повстання проти ханських чиновників, які вели перепис населення. Нові хазяї вимагали «дати число», містяни пручалися, й спалахнуло повстання. Невський виконав каральну функцію, і його акції в Орді зросли. Показовим є те, як потім, коли з Невського робили «ікону», росіяни перекрутили цей епізод. Сергій Соловйов описує новгородський епізод так: *«...Але коли взимку приїхав Олександр і з ним окаянні татари-сироїдці з дружинами, то знову постав сильний заколот; татари злякались і почали казати Олександру: "Дай нам сторожу, а то вб'ють нас", – і князь велів їх стерегти по ночах...»* [4, с. 154–155]. А чи вірив сам історик у ці байки, написані в той період, коли московська церква почала ліпити образ святого оборонця «землі руської»? Невський – особлива постать у російській історії, він постійно фігурує як посередник між царською ставкою на Волзі та Руссю: оточений татарами або на чолі їхніх загонів, князь розплутує складні соціально-політичні питання на користь Орди. Постійно буває у ставці хана, потім їде на Русь, аби прокрутити чергову «оперативну комбінацію». За сучасною напівкримінальною термінологією – своєрідний

«решала» загальнооруського рівня. Але потім російська історіографія намалювала інший портрет – захисника Вітчизни, а церква зробила з нього святого. Останнє не викликає подиву, бо православна церква від початку стала на бік монголів.

Олександр сформувався як особистість у ставці монголів, його, за звичкою епохи, тримали заручником, аби батько Ярослав не втратив, бува, лояльності. Олександр поріднився з сином Батия Сартаком, став його названим братом (андою), а це означало, за віруваннями номадів, що він сам і його нащадки також назавжди долучалися до клану Чингізидів. Бути андою – це не тільки велика честь, але й, згідно з віруваннями монголів, виняткова відповідальність. Рідні брати могли зрадити один одного, але анди – ніколи. Чи випадково відбувся ритуал побратимства? Все вирішували монгольські правителі. Ми можемо лише зробити логічний висновок: правлячій верстві були потрібні надійні агенти на окупованих землях, яких би вважали своїми і на батьківщині, і в Орді.

З різних причин ординці відмовилися від думки правити особисто в країні лісів, річок та озер. Кадрові питання такого рівня завжди вирішувалися складно. Так званий традиційний тип влади (термінологія Макса Вебера), який абсолютно домінував у ті часи, спирався на особисту відданість підлеглих та родинні зв'язки. І краще було починати з дітей, аби прищепити їм свій світогляд, а потім просувати на «керівні посади». Сартак, коли став ханом, 1252 р. зробив свого названого брата Олександра великим князем. Також існує обґрунтована версія, що дружиною князя була жінка з Орди, і не абихто, а донька Батия. Це був логічний політичний крок: закріпити сімейну унію й забезпечити народження дітей з домішкою монгольської крові. Тепер вороття вже не було, та Невський його й не прагнув. Він був ідеальним колабораціоністом, а такі місцеві адміністратори відповідали запитам монголів. В. Білінський дає таку характеристику цьому важливому персонажу, який стояв біля витоків Московії: *«За багато років життя при дворі хана Олександр став першим із суздальських князів, хто перейнявся справжнім татаро-монгольським державним духом, із дитинства встав психологію степовика-завойовника, повністю сприйняв звичаї людей, серед яких виріс, їхній стиль поведінки і психологію вчинків»* [5, с. 142].

Вочевидь, вирішальною подією в долі майбутнього міста стали відвідини родинною Невського (після його смерті) ставки хана. 1271 р. у повному складі – два брати, три сини й дружина небіжчика (очевидно, донька Батия) – за викликом прибули до хана Менгу-Гимура до столиці Великої Орди. Хан зустрів їх

широ, як своїх родичів, і кожному чоловікові дав ярлик на певне володіння. Найбільш амбітне завдання було поставлене перед найменшим сином Олександра – Данилом, який згодом мав сісти на московський стіл. Вочевидь, родина отримала завдання почати будівництво на березі річки Москви нового міста, бо вже наступного року одночасно закладаються релігійні споруди – перша церква, монастир, архієрейський будинок. Також цього року здійснено перепис населення – третій за ліком. За його даними родина збиратиме податки для державної скарбниці. 1277 р. створюється, точніше, виокремлюється, московський уділ, і він дістався Данилові. Тобто подія 1271 р., якщо замислитися, перебуває в причиново-наслідковому зв'язку із сучасною війною Росії проти України.

Ще раз підкреслимо: Москва планувалася як адміністративний центр, що контролюватиме не тільки «Залісся», але й Новгород і Київ, як військовий плацдарм для набігів на Русь і просування на захід, як фінансовий центр для визискування захоплених монголами територій. І головне: місто, його правителі мали перебрати закони й звичаї Орди, покінчити з анархією і хаосом, властивими київським князям, почати жити за правилами централізованої держави.

Проте в перші роки Москва залишається другорядним місечком, фактично загрожею із частого колу, без власної історії та гонору. Великі князі за рішенням монголів спочатку сиділи у Володимирі, й завойовники час від часу тасували правлячу колоду. Після смерті Невського вони передавали ярлик на великокняже правління князям тверським, рязанським, нижньоневгородським, а потім знову повертали на «трон» когось із клану Невського. Син московського князя Данила, його наступник Юрій, 1317 р. домігся одруження з ханською сестрою (сімейна традиція) і в посаг за нареченою отримав ярлик на великокняже правління у Володимирі. Монголи ніби експериментували, придивлялися, вирішували для себе щось важливе, стратегічне.

Їхні наміри були ширшими, ніж отримання «виходу» (ясака, данина) з країни Моксель. Вони, за нашою концепцією, шукали продовження свого правління на той момент, коли настане потреба остаточно перейти до осілого способу життя. А в такому разі Степ не найкраща зона для стабільного існування. Москва від початку була «вмонтована» в осілий регіон, добре розташована, захищена лісами, мала водне сполучення; від заснування була їхнім містом, треба було лише, як кажуть у наших бюрократичних колах, «укріпити керівництво». І вони знаходять рішення: ставлять «чистого» монгола на князівство, тобто засно-

вують периферійну монгольську династію. Потім ця гілка Чингізидів покладе початок Московській державі, імперії, і народиться (відбрунькується) нова цивілізація. Але все це трапиться в майбутньому.

Хто ж той монгольський ставленик, якому було довірено почати тривалий процес «збирання руських земель» у новітню імперію? Обґрунтована підозра падає на Івана I, або Калиту (1288–1340). К. Маркс називає Калиту сумішшю татарського ката, лизоблюда та верховного холопа. Проте саме його Маркс вважав засновником Московської держави, і ось як підсумовував технологію правління московита: *«Усю його систему можна виразити декількома словами: макіавеллізм раба, який прагне до узурпації влади. Власну слабкість – своє рабство – він перетворив на головне джерело своєї сили»* [6]. Проте не все так просто в цій історії. Сучасна версія полягає в тому, що Іван I не був із родини Невського: для нього пізніше було вигадано легенду, що він – нібито молодший брат князя Юрія й син Данила. Насправді ж ніякого четвертого сина Данило не мав.

Як зазначає В. Білінський, Калита був царевичем із роду Чингізидів, від народження мав тюркське ім'я Кулі, а пізніше – Кулхан (під час хрещення прийняв ім'я Іван). Його місію визначив видатний хан Золотої Орди Узбек [2, с. 214–241]. Р. Пайпс звернув увагу на те, що московський очільник найбільше часу проводив у Золотій Орді та в дорозі. Під час таких «відряджень» Калита відчайдушно інтригував і знищував з допомогою Орди своїх конкурентів: наприклад, жорстоко, по-садистськи, зруйнував Твер. Але не можна відкидати звичайної людської слабкості – бажання побути «вдома», подихати чистим повітрям Степу, потовктися з родичами. А потім він повертався на робоче місце – до майбутньої столиці імперії.

Доки молодий царевич не змужнів, очолював московський уділ, але коли правильно себе зарекомендував, то отримав владу над усіма іншими князями. Тепер усе стає на свої місця: велике княжіння в Москві (з 1325 р.), одночасно він і князь новгородський, і князь володимирський (а все це – з дозволу монголів), переїзд до Москви єпископа Петра (без згоди хана Золотої Орди таке унеможлиблювалося б у принципі), дарований мир (монголи, як писали літописці, перестали спустошувати «Залішанську землю»). Калиті було дано милість збирати податки на величезній території, і центральна влада заспокоїлася, не заважала своєму ставленикові провадити державну справу. Він багатіє, навіть закладає першу кам'яну споруду, застосовує дипломатію підкупу й корупції в Сараї, вирішує «кадрові питан-

ня». Як справжній мафіозі високого рівня, Калита не вдається щоразу до брутального насильства: літописи свідчать, що багато сіл і земель він «прикупив». Дарована ханами роль збирача данини з великої території давала йому чималі залишки, було з чого купувати «нерухомість». Але спробуйте відмовитися від пропозиції, й у кишені в таких діячів завжди знайдеться переконливий аргумент. Мафіозний бізнес від чесного відрізняється тим, що насильство використовується як інвестиція. Можна спалити для демонстрації одне-два селища, а інші десять власники залюбки продадуть за ціною, нижчою від ринкової. Москва швидко просувається як єдиний центр, і всі інші князі більше цьому не мали права й можливості суперечити.

В. Ключевський, досліджуючи цей період, щиросердно намагається розв'язати складне для московських істориків питання: як нікчемна й провінційна Москва так швидко перетворилася на столицю? Він упевнений, що й представники тогочасного суспільства не могли осягнути цей феномен: *«Ставлячи собі запитання, як Москва так швидко піднялася й стала політичним центром Північно-Східної Русі, давньоруське суспільство вагалось з відповіддю: швидке політичне піднесення Москви і йому здавалося історичною загадкою»* [1, с. 193]. У своїх лекціях історик називає різні чинники – географічні, економічні, церковні. Навіть принижене становище залішанських князів він розглядає як стимул для боротьби [1, с. 215]. Проте російський учений уперто не хоче помічати головного: «Залісся» – провінція великого централізованого й бюрократичного царства, і його доля в руках правителів Сарая. Сучасники тих подій добре розуміли всі обставини, вони усвідомлювали, на чиєму боці вся потуга Орди.

В. Ключевський подає такий цікавий епізод: *«Літописець розповідає, коли діти Калити 1341 р. явилися до хана Узбека, то зустріли їх із честю й любов'ю, тому що дуже любив і шанував їхнього батька, і обіцяв нікому повз них не віддавати великого князювання»* [1, с. 201]. Ще б пак! Онуки (можливо, двоюрідні) приїхали до дідуся на Волгу! Це радість для старого, йому тоді було 58 років, і це був останній рік життя великого царя. Правителі Орди нікому іншому, як своїм ставленикам, і не збиралися передавати московський престол. Вони зробили правильний вибір, у міста тепер буде велике майбутнє, а їхній прапор довічно майоритиме над Кремлем.

Отже, теорія В. Білінського щодо походження Кулхана виглядає вельми обґрунтованою, вона пояснює весь комплекс незрозумілих раніше питань. А припущення московських істориків, на кшталт «москвичам “поталанило” випадково» або «були

об'єктивні причини», виглядають доволі слабенькою гіпотезою. Тут простежується залізна логіка, а не збіг обставин. Князівства на захопленій території для монголів були не більше ніж велика шахівниця, на якій степовики розігрували свої цікаві партії. І вони завжди перемагали, як у тій задачі: «білі починають і дають мат у три ходи».

Згодом у самій Орді почалися негаразди, після смерті хана Бердібека 1359 р. відбулася «велика зам'ятня». За 20 років змінилося 25 ханів. «Старим царям» уже було не до улусів. Іноді вони відволікалися від поточних справ і здійснювали профілактичні заходи, аби московські князі «не відбивалися від рук». А ті не завжди розуміли, кому платити «вихід», бо в певні періоди в Орді були два ворожі один до одного хани. Отже, можна було, як кажуть нині, «відморозитися» й вичікувати. За це хани могли спалити Москву, але така подія не була сигналом знищення улусу загалом. Це була санкція за несплату податків: от нехай князь побігає по лісах, а потім усе одно приїде до Сарая перепрошувати, а ще хай собі подумає, як після пожежі відбудувати свою столицю. Поруч були ще густі ліси, і зведення дерев'яних зрубів не становило великої проблеми, але клопоту й страху каральні набіги завдавали чимало.

Москві дозволяли і без того багато, монголи заохочували війни й насильство. Вивчаючи ту епоху, можна спіймати себе на думці, що правителям Золотої Орди було цікаво спостерігати за різаниною своїх підданих, бо це відповідало духу монголів, їхній філософії соціального дарвінізму. Це як у вовчій сім'ї, коли підрастає молода генерація вовків, і от-от визначиться найсильніший – вожак зграї. Монголи мали змогу відразу встановити централізовану периферійну державу, яку б вони контролювали згори. Але хани дозволяють московським родичам насолоджуватися війною, розбоєм, тренувати м'язи й готуватися до великої місії – виконати заповіти Чингізхана й дійти до моря франків. Наводимо дуже стислий огляд завоювань Москви з дожелезним кривавим слідом: Коломна (1300), Переяславль-Залеський (1302), Можайськ (1303), Ростов (1328), Галич, Углич (1330-ті), Володимир (1363), Ржев (1368), Нижній Новгород (1392), Муром (1392), Вологда (1397), Устюг (1397), Суздаль (1440-ві), Ростов (1447), Перм (1451), Ярославль (1463), Великий Новгород (1478), Вязьма (1494), Брянськ, Чернігів, Путивль, Гомель (1500–1505), Курськ (1508), Псков (1510), Смоленськ (1515), Рязань (1521). На цьому поки зупинимось, хоча масштаби територіальної експансії нарощувалися й загальмувалися (на певний час) тільки в другій половині XIX ст.

Перша міжцивілізаційна битва

Лев Гумільов дає власне пояснення агресивним діям Москви й центральній колізії тієї епохи. Зробимо стислий огляд його історичної версії. Вона цікава в контексті міжцивілізаційних конфліктів. Терміна «цивілізація» російський учений майже не вживає, у його теорії етногенезу ця соціальна одиниця визначається як «суперетнос». Епоху, яку ми аналізуємо, він називає часом пасіонарного поштовху, коли в горнилі битв та військових звитяг народжувався новий молодий суперетнос – «великорусский». Соціальну базу суперетносу становили «компліментарні» одиниці: слов'яни, татари, місцеві угрофінські народи, а також держави-князівства, що гуртувалися довкола Москви. Основна колізія – боротьба з ненависним Заходом, уособленим у папістах-католиках, німецьких та польських лицарях, генуезцях, Литві. Підкреслимо: боротьба, на думку Л. Гумільова, була не з Ордою, а з Європою!

Продовжмо огляд ідей євразійця. Він пише, що Невський – геніальний воїн-правитель, який інтуїтивно побачив в Орді своїх стратегічних союзників. Недалекоглядна провідниця всіх монголів Огуль Каймиш у Каракорумі неправильно поділила землі, захоплені на заході імперії, між синами Ярослава: Невському дістався розорений Київ, а його братові – багатий Володимир. Драматургія полягала в тому, що Андрій був «західником»! І тому логічно, що Олександр звернувся до своїх названих родичів у Золотій Орді й пояснив небезпеку правління Андрія. Ті дали йому татарський корпус під керівництвом Неврюя, в результаті Андрій був змушений утекти до Швеції. А Олександр посів престол у Володимирі, «розібрався» зі шведами й німцями, здобув собі титул «Невський» і став охоронцем великої імперії на її західних кордонах. Це дало змогу Орді спокійно існувати й займатися власними справами. За це Невського щиро поважали татари, гарантуючи княже майбутнє його дітям.

Далі, як вважає Гумільов, складаються дві коаліції: татаро-московська й литовсько-тверська. Тепер нам стає зрозуміло, чому з небувалою жорстокістю було знищено колись заможну Твер: так їм, «західникам», і треба! А оскільки Твер та Литву підтримували й інші відомі міста, наприклад, Рязань або Великий Новгород, то і їхня доля мала бути вирішена. Фактично Гумільов описує першу війну цивілізацій, де зіштовхнулися два непримиренні світи: європейський та ординський. «Великороси» (Гумільов свідомо використовує слово, якого тоді ще не

було, аби читач розумів зв'язок часів) легко порозумілися з татарами, які масово переселялися до Московії, ставали на службу до великого князя, посилюючи військові можливості у війні з ненависним Заходом. Українці, зокрема Данило Галицький, обрали Захід, і це, як зазначає автор, обернулося потім для них катастрофою.

Л. Гумільов детально описує епізод із Мамаєм та Куликовською битвою. Мамає він не вважав ординцем, бо справжнім ординцем був його суперник – великий московський князь Дмитро (Донський). Він хоча й платив данину Орді, але невелику – по 50 копійок із села, що було звичайною державною справою. До речі, лєнінградський учений рішуче не погоджувався з міфом про національно-визвольний характер протистояння з Мамаєм. Володар Криму порушив закони монголів і розпочав боротьбу за владу, спираючись на західних союзників: *«У цій війні, – зазначає Л. Гумільов, – брали участь дві коаліції: химерна держава Мамає, Генуя й Велике князівство Литовське, тобто Захід, і блок Москви з Білою Ордою – традиційний союз, початок якому поклав ще Олександр Невський»* [7, с. 355]. Загальний висновок Гумільова полягає в тому, що московські князі, поєднавшись з Ордою, зробили велику справу: зупинили похід католиків на Схід, і це дало змогу московитам виграти 200-річну війну. А безсилий Захід відплатив тим, що створив «чорну легенду» про жахіття татар і росіян, що було, звісно, облудою й потягло за собою інші війни та загибель великої кількості людей. Треба подякувати видатному сходознавцеві, бо він повністю руйнує відомий російський міф, нібито Московія тільки те й робила, що боролася з Ордою. Ба більше, Гумільов визначив цивілізаційний розлом: Москва – по один бік, Україна (на той час це королівство Данила Галицького) та Литва – по інший. Цікаво, що кримські татари вже тоді виступили разом з «європейцями», ця традиція зберігається й у сучасній війні.

От ми й почули з уст російського вченого, який особисто себе вважав нащадком Чингізхана по лінії Джучіхана, версію заснування нової цивілізації – російського суперетносу, що увібрав у себе сотні народів і племен Сходу. Робимо висновок: війна цивілізацій, яку ми досліджуємо, почалася не в ХХІ, а в середині ХІІІ ст. на теренах від Балтики до Чорного моря. Москва, яку створили монголи, стала політичним центром коаліції східних народів, що кинула виклик Європі й почала циклопічну боротьбу за розширення своїх кордонів. Тепер стають зрозумілими оцінки дійових осіб із позицій різних цивілізаційних традицій. Для Маркса Калита – негативний герой, який уособлює

найбільш неприйнятні для європейців риси, а для євразійців – видатний історичний діяч, що заснував майбутню імперію; такими самими позитивними рисами вони наділяють Івана Грозного чи Сталіна; до Петра I мають деякі претензії, бо зблизився із Заходом, але також шанують як завойовника тощо.

Міжцивілізаційні війни вирізняються нечуваною жорстокістю порівняно з війнами всередині цивілізації. Це ми бачимо на прикладі історії знищення Великого Новгороду – слов'янської республіки, яка уособлювала європейську культурну традицію, мала широкі торговельні зв'язки із Заходом та членство в Ганзейському союзі. Нищення почав Іван III, якого в історії Росії вважають першим самостійним правителем, що позбувся опіки слабкої на той час Орди (1480 р. – так зване стояння на Угрі). А крапку у справі Новгороду рівно через 100 років поставив його онук – Іван IV – Грозний. Розірвання формальних зв'язків із татарами не тільки не змінило характеру Московії, а навпаки, посилило її ординські риси. Найбільшими «монголами» у світі тепер стають правителі «білокам'яної». Вони вже підхопили криваву естафету, у них є генетичний досвід Орди й величезна насага до воєнних дій. Новгород був їхнім антиподом, московські князі ставилися до нього, вочевидь, так, як Путін і його оточення до незалежної проєвропейської України сьогодні. Для московитів це смертельний виклик, бо їхні система правління та світогляд не можуть існувати поруч із Новгородом (і Литвою), до яких тягнуться й інші міста та народи Східної Європи. Був й особливий символ (як сьогодні, мабуть, тризуб) – вічовий дзвін, який треба було знищити будь-якою ціною, бо він уособлював волелюбство та вічову республіканську традицію.

Існують доволі красномовні історичні розвідки стосовно трагедії Новгороду, і ми не будемо переповідати цього епізоду війни цивілізацій. Але звернімо увагу на кілька характерних обставин. По-перше, Новгород не просто приєднують до нової держави, його фізично знищують, убивають або переселяють до Московщини. Мандрівники переповідають, що навіть через 50 років після операцій Грозного на місці старого Новгороду нічогосінько не було. По-друге, московити, узявшись до кривавої справи, не відступають від своєї мети і не йдуть на компроміси, мирне існування з ними – щось неймовірне. Так, Іван III з маніакальною впертістю раз у раз організовував походи на Новгород (1471-го, 1477-го, 1478-го, у 1480-х рр.), доки не домігся свого. І головна умова: «Вічовому дзвону – не бути!»; так само чинить Іван IV. По-третє, широко використовувано монгольську тактику залякування й опору на п'яту колону та зрадників. Напри-

клад, захоплених бранців умисно калічать, відрізають їм носи та вуха й після цього відпускають до міста. По-четверте, бойове братство з татарами було продовжене, воно не зникає з розірванням формальних зв'язків із Волгою. Татарська кіннота обов'язково присутня у військових походах московських царів. По-п'яте, політика «розділай і володарюй», штучне роздмухування конфліктів серед ворогів. Зокрема, Москві вдалось ізловити від новгородців Псков, але потім настає черга й тих, хто вирішив відсидітися осторонь; Псков також знищать (зробить це вже син Івана III), і першою умовою буде «дзвін». По-шосте, ідеологічне прикриття війни, різні надумані приводи, публічні звинувачення у «зраді», відносинах із Заходом, католиками, що мусить легітимувати, на думку москвитів, їхні очевидні злочини. По суті, всі названі методи й сьогодні на озброєнні в Москві.

Міжцивілізаційний характер знищення новгородців розуміють і деякі діячі сучасної Росії. Саме таке бачення подій висловлює, наприклад, публіцист і політичний діяч Олексій Широпаєв, який визначає новгородську епопею як міжцивілізаційний конфлікт Русі й Росії, де політика останньої – «...насадження на Русі принципово нового цивілізаційного типу, заснованого на східному деспотизмі, й це конфлікт різних цивілізацій – російської та руської. Саме ці головні складники лягли в основу російської державності, зумовивши її подальший генезис. У світлі сказаного стає зрозумілою суть конфлікту Москви з демократичним Новгородом. Це не конфлікт центру з «сепаратистами»» [8].

Ординський спадок

Майже 340 років під крилом Орди дали свої плоди. Ми визначаємо цей період як протоцивілізаційний, коли відбулося зародження в лоні материнської монгольської цивілізації, а потім «пологи» нового історико-культурного типу – дочірньої московсько-ординської цивілізації. Що передали номади своїм осілим нащадкам? Головне – новий тип держави, якого ніколи не бачили на Русі, та специфічну технологію правління, засновану на насильстві й підступництві. Московія наслідувала традиції східних деспотій, заснованих на ідеї служіння народу своїм правителям. Мета держави – ведення агресивних війн, територіальне розширення, навіть якщо це, на думку сторонніх спостерігачів, ірраціональне дійство. Примітивна система монголів «народ-військо» знаходить нове вираження в системі «державо-військо».

Держава поглинає суспільство, вона абсолютно домінує, ніяких вольностей і особливих статусів для посполитих у цій державі не передбачено. Суспільство поділяється на три категорії: служиві люди, які не сплачують податків і є фактичною власністю царя; тяглові – основна маса населення, що годує країну; церковники, які уклали суспільний договір із владою – вірність та служіння в обмін на матеріальну вигоду. Верховний правитель має бути абсолютним сувереном, ніхто в суспільстві й за кордоном не має права обмежувати його волю й зупиняти свавілля (приклад з опричниною), якщо на те є царська воля. Феодальна модель соціальної організації соціуму, властива, наприклад, європейським спільнотам та Литві, відкидається. У Росії не буде лицарства, системи васалітету, ідеї недоторканності приватної власності, понять дворянської гідності (буквально до кінця XIX ст.) та окремих прав для громад і соціальних станів. Знизу й догори – всі раби, холопи: навіть якщо ти з княжого роду і є нібито Рюриковичем, це нічого не змінює у взаєминах із царем. К. Маркс зазначає: *«Московія була вихована й виросла в жакливій і брудній школі монгольського рабства. Вона посилилася тільки завдяки тому, що стала virtuosо в мистецтві рабства. Навіть після свого звільнення Московія продовжувала грати свою традиційну роль раба, який став паном. Згодом Петро Великий поєднував політичне мистецтво монгольського раба з гордими прагненнями монгольського володаря, якому Чингізхан заповів здійснити свій план завоювання світу»* [6].

Закони не можуть обмежувати волю царя, бо він не визнає ніякого звичаєвого, природного або позитивного права. Він сам установлює закони, з огляду на свої потреби або хвору психіку (досвід Петра I). Церква фактично зливається з державою, православний клір є бойовим загоном, що виконує потрібні ідеологічні функції й освячує територіальні захоплення, іде в авангарді окупаційних військ. Священники прирівнюються до служивих людей, мають відповідники в таблиці про ранги, знають своє місце за загальним столом. Правитель розглядає країну як свою вотчину, кілька століть у Росії немає поняття державного бюджету, бо царський капшук і є державною скарбницею. Отже, цар нібито із власної милості та рук годує служивий люд, споряджає військо, наділяє землею тощо.

Іван III апріорі проголошує своєю вотчиною всю Русь. Це була нахабна претензія, але вона створила ідеологічну підвалину для початку серії війн із Руссю. Фактично саме так аргументував західним політикам В. Путін своє право на Україну як власність Росії, яка, за його словами, випадково і з незрозумілих причин була відчужена більшовиками на користь «українців»,

яких, по суті, немає, оскільки «ми – один народ». Якщо в СРСР колоніальний стан України маскувався за розмовами про рівноправний союз братніх народів, то В. Путін відкинув цю риторику й повернувся до ідеї «вотчини». 1 березня 2018 р. у своїй передвиборчій промові він заявив: «Після розвалу СРСР Росія, яка за радянських часів називалася Радянським Союзом, ...втратила 23,8 відсотка території, 48,5 відсотка населення, 41 відсоток валового суспільного продукту, 39,4 відсотка промислового потенціалу (я звертаю увагу, майже половину), 44,6 відсотка військового потенціалу у зв'язку з розділенням Збройних Сил СРСР між колишніми союзними республіками» [9]. Україну сучасний російський «цар» розглядає як власну вотчину, яка через помилку попередньої кремлівської влади вислизнула з рук Москви. Це одночасно й чудова аргументація для воєнної агресії проти України: повернути те, що «належить» Росії.

Країна стає військовим табором і може втілювати основну ідею ординців – завоювання світу, і ця традиція наскрізно тягнеться до сучасності. Микола I (1796–1855) нібито одного разу написав на полях підручника з географії: «Росія не є держава землеробська, промислова або торговельна, Росія є держава військова, і призначення її – бути грозою для решти світу». Це висловлювання полюбляють цитувати в Росії, бо воно передає сутність, дух новоординської цивілізації, яка розляглася на одну шосту земної суші. Саме так позиціонували себе монголи, їхня мета полягала в тому, щоб їх боялися. Можливо, це і є генетичний код цивілізації: «щоб боялися»? А для цього потрібно озброюватися, лякати, воювати, гнобити й бути немилосердним.

Монголо-татарська навала на Україну, або, як пишуть деякі російські автори, на Західну Русь (хоча ми з цим терміном не погоджуємося, бо топонім «Русь» не поширювався так далеко, за ліс, де виникла Москва), мала інші наслідки. Тут монголи не мали цивілізаційного успіху, Русь не «зламалася» в культурному розумінні й продовжувала залишатися собою, хоча рани від східних номадів були величезними. Татари на українських землях намагалися вдаватися до прямого правління [10], тоді як у Московії цього робити не потрібно було. Східні князі прийняли монголів як вищу расу, мабуть, так, як потім ацтеки дивитимуться на конкістадорів Ернана Кортеса. Вони не тільки схилили голови (після певної селекції), але й узялися допомагати монголам урядувати. Від початку виникає інтуїтивна, підсвідома «компліментарність», якщо користуватися термінологією Гумільова. Є підстави вважати, що угрофінські племена постійно спілкувалися з тюрками й до монголів, розуміли світогляд

і традиції номадів, і монголи зовсім не здалися їм чудовиськами, а навпаки – вищою расою, своєрідними нордійцями Степу.

Натомість Україна жодної компліментарності не виявила, тож потрібно було тримати постійну окупаційну комендатуру. Хоча відомі також випадки, коли українці, аби не бути жертвами терору, йшли на співпрацю, відкуплялися від монголів, зраджували своїх. Але весь час існував невидимий психологічний і культурний бар'єр: монголи залишалися чужинцями, й останні це тонко відчували та не намагалися робити експеримент «Москва» на українських землях. Слід зазначити, що Україна повністю до східної імперії не входила. До складу Монгольської імперії, а пізніше улусу Джучі, тимчасово входили Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, вся лівобережна й степова Україна. Галичина, Волинь і Закарпаття ніколи не належали до складу Золотої Орди. З дозволу Папи Римського й Константинопольського патріарха Данило прийняв корону, і його держава юридично в XIII–XIV ст. називалася Руським королівством. Він був руським королем, якому формально, з погляду європейського права, мали підкорятися Київ, Чернігів та інші землі. І панування монголів було не таким тривалим, як на Московщині. Русько-литовське військо під проводом Ольгерда в Синьоводській битві 1362 р. здолало татарські полки [11].

Робимо висновок: у взаєминах цивілізацій і культур вирішального значення набуває рівень розвитку. Вищі цивілізації або ті, що принципово відмінні за своєю природою, мають велику резистентність, зламати їхній культурний код окупацією вдається аж ніяк не завжди. Україна це блискуче підтверджує сьогодні: 300 років новітньої окупації, якщо почати відлік від часів царів Олексія та Петра I, не зламали цивілізаційного коду, навіть на Лівобережжі. Навпаки, нижчі й малорозвинені культури можуть легко піти на переформатування соціокультурного ядра, як це сталося із «Заліссям». Хоча щодо Володимиро-Суздальської землі потрібні окремі дослідження, є обґрунтована підозра, що угрофінські племена справді ментально були від початку значно ближчими до степовиків, ніж до русичів.

Москва – спадкоємиця імперії Чингізидів, але із проблемою ідентичності

Велика Монгольська імперія проіснувала зовсім недовго й роздробилася на чотири улуси ще за правління останнього великого хана Хубілая (1215–1294). Проте монголи нікуди не зни-

кають, вони скрізь засновують правлячі династії й очолюють місцеві азійські еліти. Дроблення на улуси (народ, територіальна одиниця, держава) тривало далі. Діти, онуки, правнуки Чингізхана, а їх були сотні, кожен прагнули отримати собі достойне царство.

Улус Джучі проіснував значно довше, Золота Орда зазнала остаточної руйнації лише наприкінці XV ст. На її місці продовжили існування кілька державних утворень: Кримський ханат, Казанський ханат, Астраханський ханат, Ногайська та Заволзька орди, а також Сибірське ханство. Окремою одиницею з династичного погляду була Московія. Сепаратизм – нормальне явище, навіть якщо окремі частини імперії очолюють близькі родичі або, буквально, «хлопці з одного села», якими були, наприклад, найближчі сподвижники Александра Македонського. Всі імперії розпадаються, і це загальне історичне правило без винятків. Після роздрібнення Золотої Орди виникає конкуренція поміж її частинами та правителями за верховенство. Найбільш військово потужними виявилися Московія й Кримське ханство з правлячою династією Гіреїдів, яке 1449 р., ще раніше за Москву, відбрунькувалося від Золотої Орди. Між кримськими татарами й московитами виникає жорстока боротьба, яка в різні періоди відзначалася перевагами то однієї, то іншої сторони. Москва буквально до епохи правління Петра I сплачувала Кримському ханству данину. Відтак Катерина II жорстоко помстилася кримським татарам під час окупації півострова. Геноцид кримських татар призвів до еміграції. Так, у сучасній Туреччині кримських татар живе вдесятеро більше, ніж залишилося в Криму.

Монгольська верхівка у «білокам'яній» не втрачала часу, провадячи агресивну зовнішню політику й вирішуючи життєво важливі ідеологічні питання. Іван IV знищує Казань та Астрахань, починає завоювання Сибіру. Це виглядало як Реконкіста в Іспанії, тобто ординці Московщини йшли по своє. Зі шкільних років мене дивувала історія про невеликий загін Єрмака (840 бойовиків), який силами «охочих» легко й швидко (1581–1585) приєднав до Москви такі території, на яких могла б розміститися Європа. У чому секрет? А його головною зброєю була «блага вість»: імперія відновилася, і тепер є «білий цар», який сидить у Москві. Що було робити кочівникам і тубільцям Сибіру, як не коритися, бо манери ординців вони добре знали: все одно не відступляться й жорстоко каратимуть. Тим більше, що від сибірських народів попервах вимагали лише звичної десятини. Тих, кого звістка не надихала, Єрмак карав і приводив до

присяги цареві силоміць. Таким способом московити дійшли до Тихого океану, Китаю, Кореї, фактично відновили Монгольську імперію в кордонах часів Чингізхана. Перерва між двома імперіями, за історичними мірками, виявилася невеликою. До речі, не всі сучасники в Росії у захваті від походів Єрмака. 2016 р. перед відкриттям в Омську пам'ятника керівникові «приватної військової компанії» XVI ст. виникли протести з боку місцевого татарського осередку [12].

Остаточна перемога дісталася Москві у стилі сучасних телевізійних шоу – «останній герой». Розповіді російських істориків про щасливий збіг обставин або теорія Гумільова, нібито московитів надихнула надцінна ідея держави та народної єдності, й вони почали творити дива ратної доблесті та всі разом упряглись у справу державної величі, не викликають довіри. Погляньмо на ситуацію очима монголів: єдиних і справжніх правителів імперії. Ще раз наголошуємо, що вони не були примітивними й недалекоглядними. Монголи вирізнялися прагматизмом, глобальним світоглядом, умінням «грати в довгу» та досягати стратегічних цілей. І ніколи не клали, як кажуть, яєць в один кошик. Отже, започаткувавши серію власних династій, нащадки Чингізхана запустили механізм природного добору, як їх учила матінка-природа. Вони створили для себе кілька «майданчиків», сформували там панівні верстви із представників Степу, «передали на місця» технологію правління та головну цінність – заповіт Чингізхана.

Москва в боротьбі за спадок ханів Золотої Орди виявилася сильнішою через своє вдале розташування та інші різні фактори й обставини, і їй випала честь продовжити велику монгольську справу. До слов'ян, а тим паче до угро-фінів, монголи ставилися зневажливо, як до примітивних народів та нижчих рас. У монголів була чітка соціологічна картина світу: панівна позиція належить самим монголам, тим родам, які згуртувалися з самого початку навколо Чингізхана. На сходинку нижче розташовувались усі степовики, тюрки-номади. Нарешті, аж у низу – осілі народи, які не мали, на думку монголів, чеснот і переваг степовиків; їхня доля – бути слугами й данниками степовиків.

Чи могли б бодай припустити монголи передати владу не представникові лінії Чингізидів? Звичайно, ні. Воли точно не були альтруїстами чи толстовцями й не для того билися впродовж сотень років, покинули батьківщину, панували й тяжко працювали на ниві державного управління, аби бездарно зникнути, канути в Лету. Але хто стане новим царем? А такий титул

мала лише одна людина в Золотій Орді – хан, який очолював державу. Несміливі спроби називатися царем робив ще Іван III, але вперше набрався хоробрості й вінчався на царство Іван IV. Перша спроба виявилася невдалою: після суворого окрику з Бахчисарая, якому московити ще платили данину, Іван увімкнув «задню передачу». Проте правителі Москви свого домоглися: вони заступили місце великого «білого царя».

Після того, як акції Москви почали зростати, татари з Волги просто ринули до «білокам'яної», вони були легкі на підйом, завжди тулилися до сильнішого. Ось чому майже вся знать у Москві походила від хрещених татар, степовиками за походженням були всі великі князі, хоча доля правителів така, що змішання крові невідворотне. Після смерті кривавого диктатора Івана Грозного була, очевидно, спроба привести до влади слов'янина, принаймні поляки та українці просували цей проєкт, але Лжедмитрія I московити вбили, царем знову став представник татарського угруповання – Борис Годунов. Так само й нову династію Романових 1613 р. започаткував за рішенням Земського собору (копія Курултая) Михайло – виходець із татарського роду Андрія Кобиля, який був боярином з оточення Калити (Кулхана). Тим більше, що, за свідченнями очевидців, велику роль відіграв тиск «козаків», які увійшли в столицю. Тобто не обійшлося без чистокровних вихідців зі Степу. А чи могли б хрещені татари віддати корону комусь іншому? Так не буває.

Отже, Москва відбулася як столиця чималої країни, що безперервно розширювала свої кордони і вбирала чимраз нові й нові народи та племена. Ким вони тепер мають бути і як називатися? У метрополії ситуація скидалася на те, що ніякого панівного народу або титульного етносу, що цементує державу, не було. Люди себе називали по-різному, переважно за місцевістю, племенем, родом, містом. Спільного етносу не було. Загальної ідентичності – також. Мешканці міст і сіл, що їх уже контролювала Москва, не поспішали називатися московитами, бо в ті часи кожний осередок мав власну ідентичність. З якого дива, скажімо, суздальці почнуть вважати себе московитами? Проте сепаратизм, відділення від центру завжди виносить на передній план питання ідентичності. Якщо ми вже не золотоординці, то хто? У цей перехідний період – від Монголосфери до нової держави – існували різні альтернативні варіанти подальшого розвитку, які потребували того чи того самовизначення. Логіка сепаратизму веде до того, що потрібно окреслити свою окремішність і самостійність. Фактично мало відбуватися

те, що в теорії соціології називається соціальним конструюванням або соціальною інженерією. І не варто зважати на те, що в ті «темні часи» науки як такої ще не існувало, а тим паче – соціології. Люди ніколи не чекають появи теорій, якщо треба діяти й щось назріле змінювати.

Старий інституційний порядок розпадався, треба було започатковувати новий. Москва відрізнялася від інших міст тим, що там не існувало домонгольської традиції, і наступний вектор загального розвитку можна було встановити на розсуд владної верхівки. Цілком ототожнювати Москву з монгольським ханством буде неправильно, бо вимальовувалися різнобічні вектори соціальних змін. Хан Золотої Орди Узбек (1282–1341) прийняв іслам, узяв ім'я Мугаммада, і відтоді волзькі хани сповідували магометанство. Вочевидь, кипчацька мова витіснила в Золотій Орді староруйгурську, азійські ідеї й традиції закріплювалися на берегах Волги. У той самий час номадська інерція була дуже сильною, відмовитися від кочового способу життя та скотарства як основи економіки було складно, хоча саме монголи запровадили в певних районах землеробство. А чим відповіла Москва?

1. Ключевский В. О. Курс русской истории. Полное издание в одном томе. URL: pstgu.ru/download/kurs.pdf.
2. Білінський В. Країна Моксель, або Московія: роман-дослідження : у 3 кн. Кн. 3. 2-ге вид., виправл. і допов. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2015. 320 с.
3. В. Білінський у більш пізній книжці «Москва ординська» висунув теорію, що рід Рюриковичів після завоювання Батием Ростово-Суздальської й Рязанської земель перестав існувати. Так званий Невський, син Ярослава, був отруєний за наказом Берке-хана 1263 р., і, отже, Москвою від заснування 1272 р. керували стовідсоткові Чингізиди, першим із них був Петро Ординський. Якщо так, то це повністю відповідає логіці монголів: улуси мали очолювати оглани – принци, в жилах яких тече кров Чингізхана. Але ми в тексті дотримуємося більш «канонічної» версії родового древа москоських правителів.
4. Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. Кн. II. Т. 3–4. История России с древнейших времен. Москва : Мысль, 1988. 765 с.
5. Білінський В. Країна Моксель, або Московія: роман-дослідження : у 3 кн. Кн. 1. 2-ге вид., виправл. і допов. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2015. 376 с.
6. Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века. URL: https://scepsis.net/library/id_883.html.
7. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. Москва : Эксмо, 2006. 508 с.

8. Широпаев А. Диагноз: государство-оккупант. URL: <https://rufabula.com/author/alexey-shiropaev/1022>.
9. Послание Владимира Путина Федеральному собранию 2018. Полная версия. URL: <https://www.1tv.ru/shows/vystupleniya-prezidenta-rossii/poslanie-federalnomu-sobraniyu/poslanie-vladimira-putina-federalnomu-sobraniyu-2018-polnaya-versiya>.
10. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Zhdan_Mykhailo/Ukraina_pid_panuvanniam_Zolotoi_Ordy/.
11. Черкас Б. Яку роль в українській історії відіграла Золота Орда? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28346863.html>.
12. «Ермаку никакого памятника быть не должно!». Татары против установки памятника покорителю Сибири. URL: <https://www.rod-pravo.org/ermaku-nikakogo-pamyatnika-byt-ne-dolzno-tatary-protiv-ustanovki-pamyatnika-pokoritelyu-sibiri/>.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПО-МОСКОВСЬКИ

На наш погляд, історики недооцінюють вагу активного втручання московської держави у формуванні основ молодієї цивілізації. Перед московською верхівкою у період «відбрункування» постало кілька завдань: побудувати державу й армію, визначитися з державною мовою, з'єднати мешканців у народ-етнос, створити власну міфологію, яка б відповідала завданням держави та цементувала соціум. І все це мало бути легітимовано як у народній свідомості, так і в позитивному праві.

Військову традицію за певних винятків і доповнень перейнято у вчителів-монголів. Московія була вже осілою територією, а отже, про те, щоб мати військо, як диктує монгольська традиція, залишани не могли й мріяти. Рухлива й непереможна кіннота неможлива в умовах Московського царства. Головним козирем стає велике за кількістю ополчення, обов'язкове залучення татар і найманців із європейських країн.

Державне будівництво засновувалося на принципах Орди: абсолютна влада великого князя (царя), централізація, бюрократизація державних функцій, поглинання суспільства державою, необмежене використання насильства для укріплення абсолютної влади монарха. У суспільстві культивувалась ідеологія служіння державі та державної величі як провідної цінності. В цьому активно допомагала православна церква, яка ще за монголів перетворилася на державну інституцію.

Але як саме можна було вирішити більш складні та фундаментальні питання, що зачіпають цивілізаційні основи? «Творча меншина», а це були нащадки ординців, без жодної іронії, ефективно впоралася з дуже складним завданням. Вона хоч і не відразу, але вперто й послідовно будувала основи соціальності. Як тут не згадати крилатого вислову Сталіна: *«Немає у світі таких фортець, яких не могли б узяти трудящі, більшовики»* (1928 р.). Сталін ще й роз'яснював: усе, що не суперечить законам фізики, хімії, біології, можуть зробити більшовики. Штучне кон-

струювання соціуму під тиском держави є фірмовою рисою Росії, і не тільки в більшовицький період.

Соціальний світ змінюється двома основними механізмами: по-перше, через активні цілеспрямовані раціональні дії людей, по-друге, незрозумілими та непередбачуваними манівцями, тобто в процесі стихійного еволюційного розвитку. Розгляньмо перший варіант, бо наша гіпотеза полягає в тому, що в Московському царстві було здійснено значну роботу з метою змінити стару соціальну реальність на щось нове, більш відповідне імперському етапу існування й основній цивілізаційній функції. У сучасній соціології окремо розвивається соціологія знання, що досліджує закономірності так званого соціального конструювання. Ми вважаємо, що це саме та концепція, яка здатна пояснити принципові моменти генезису московсько-ординської цивілізації.

Конструювання соціуму можливе двома шляхами: а) завдяки реальним соціальним змінам, б) шляхом трансформації суб'єктивних уявлень щодо соціальної реальності. Перший вимагає реформ або революцій, другий є внутрішнім процесом і здатністю перетворювати рефлексії на реальність. Досить переконати себе в чомусь важливому або механічно сприйняти думки референтної групи (людей, яким ти довіряєш), і соціальний світ ніби змінюється, і ось людина живе в тому просторі, який вона визнає за дійсність.

Мовний проект

До першочергових завдань належало «мовне питання», яке потрібно було розв'язати на користь державі. Мова, за теорією соціального конструювання, має базові символічні елементи, або «седименти» (від лат. *sedimentum* – осідання, тобто буквально означає «осад»). Вони передаються в спадок і створюють неперервність існування соціуму певного типу. Мова причетна до творення так званого універсуму. В теорії соціального конструювання вважається, що вищим рівнем легітимації (перетворення уявлення на реальність) є так званий символічний універсум, який поєднує людей з їхніми предками та нащадками в смисловій єдності. Символічний універсум може існувати у наївній формі або в концептуальному вигляді, як систематизація когнітивних і нормативних легітимацій. Старий символічний універсум московського соціуму був ясним і логічним: він самозароджувався та самопідтримувався на основі світогляду

Монголосфери. Але транзитивний період завжди створює проблему через конкуренцію тенденцій та неясність майбутнього. *«У зіткненні альтернативних символічних універсумів полягає проблема влади: яке з визначень реальності, що суперечать одне одному, “переможе” в суспільстві?»* [1, с. 178]. Отже, розв’язання «мовного питання» є важливою ланкою соціального конструювання для новонароджуваного суспільства, бо мова – транслятор наративів, ідеологій, політичних конструктів.

Вочевидь, у перші століття свого існування Москва нагадувала біблійний Вавилон, бо співіснували різні мовні традиції, народ спілкувався неймовірним суржилом. Знаменитий мандрівник Афанасій Нікітін робив записи мішаниною з трьох мов – старослов’янської, тюркської, арабської, – і це відображено в його книжці *«Ходіння за три моря»* [2]. Верхівка однозначно мала знати державну мову Золотої Орди, це навіть не обговорювалося. Мова іде слідом за владою. У колишньому СРСР існувало приблизно 200 народностей і етнічних груп, але місцеві еліти, всі без винятку командири, начальники, керівники й активісти мусили знати російську мову, ба більше, мали розмовляти російською, коли приїжджали до Москви. Так було і за часів монголів, тільки столиця була не в Москві, а в Сараї, та й державна мова в ті часи була зовсім іншою.

В. Білінський знайшов підтвердження тому, що від самого початку, у 1272–1290 рр., з Орди до Москви були переселені тюркомовні роди – каракиреї, дулати, аргини, мангити [3, с. 264–265]. Такий спосіб накидання цивілізаційної рамки московити добре засвоять на майбутнє: освоювати нові території шляхом примусового (або вмотивованого) переселення «наших». Тюрки, які переважали в Золотій Орді, самі були неоднорідною етнічною масою, отже, «татари» ще й собі розмовляли різними тюркськими наріччями. Відомо, що найперші внутрішні документи в Москві писали уйгурською мовою. У монголів, зазначає відомий учений-антрополог Джек Везерфорд, який 30 років присвятив їх вивченню, були тверді принципи побудови імперії: створення глобальної державної системи, заснованої на вільній торгівлі, єдиному для всіх законодавстві й універсальному алфавіті [4, с. 7]. Московія не мала бути винятком.

Москва була заснована на мокшанській землі, міські «низи», очевидно, становили вихідці з мокшан та інших угрофінських племен. Мокшанський діалект задовольняв потреби в спілкуванні простого люду, посадських, челяді, рядових воїнів тощо. «Низи», принаймні поміж собою чи в хаті, спілкувалися своєю природною мовою, переважно тим чи тим наріччям угрофін-

ських народів або мовами інших народів, представники яких просочувалися до Москви в міру того як місто набувало ознак нової столиці. «Верхи» й «низи» розмовляли різними мовами, але саме так було заведено в багатьох країнах тих часів. Значно пізніше російська верхівка перейде на французьку мову, і це продовжить традицію «мовного винятку» як форми соціальної нерівності.

Також існували дві церковні писемні мови: арабська й старослов'янська. У Москві на той час мечеті стояли поруч із церквами, бо Сарай за правління хана Узбека прийняв магометанство. Арабську мову, вочевидь, вважали більш сакральною й такою, що веде до скарбниць знання та науки арабського та ісламського світів. І тепер зрозуміло, чому на парадному шоломі московських царів місцеві майстри робили написи арабською мовою. Святість і символізм предмета від цього значно зростали. «Вчена» еліта, без сумніву, мала знати арабську, й це піднімало людину на вищій щабель соціальної ієрархії. І Афанасій Нікітін, який підносив молитву до Аллаха арабською мовою, був непростим. Хоча на монетах періоду правління Івана III написи робили старослов'янською мовою, тобто «Богу – Богове, цісарю – цісареве». Можна лише уявити, які дискусії та баталії точилися довкола «закона про мову» в ті часи.

Врешті-решт, московська верхівка схилилася до староболгарської мови. Можливо, хрещених у Москві було більше. Хоча жодної достовірної статистики тих часів немає. А якщо й були якісь числові дані, то, вочевидь, їх знищили ще за Катерини II. Нагадаємо, православна церква в Золотій Орді не була маргінальною, християнство у формі нестеріанства поширилось у Степу ще до появи монголів на Русі. Православних ієрархів особливо цінували за відданість владі та ханам. Були й політичні аргументи: прийнявши старослов'янську як державну, Москва відгороджувалася від інших ханатів і улусів, московити отримували бонус ідентифікації. Одночасно можна було активно розвивати зв'язки з Константинополем та Руссю. Тим більше, що за Русь уже почалася династична боротьба. Іван III нахабно привласнив собі титул «государ усієї Русі» (хоча політичної влади над Руссю не мав). Зворотним боком привласнення титулу була воєнна програма із завоювання західних земель. За його правління двоголовий (візантійський) орел став державним гербом (Візантія загинула, а московити поцупили її власність, як мародери). То яка мова мала стати державною? Православна церква у вирішенні «мовного питання» відіграла, очевидно, вирішальну роль. Саме вона за традицією

оперувала староболгарською мовою і ще й називалася в народі «Руською».

За підтримки держави церковна мова починає історичний шлях, перетворюючись на «русский язык». Старослов'янська мова була доволі далекою від розмовних діалектів, у такому вигляді вона не відповідала державним потребам. На часі постала кропітка лінгвістична робота, аби витворити «новомову» та впровадити її у практику державного життя, зробити нову літературну мову. Шлях був довгим і тернистим, у Москві не було лінгвістів і вчителів. І тоді запрошували освічених українців, які впорядковували, кодифікували суржик, що органічно утворювався від змішування староболгарської мови з тюркськими та угрофінськими наріччями. Половина сучасної російської лексики має тюркські корені. І не випадково росіяни дуже погано розуміють усне українське мовлення. Реформування мови тривало до першої половини XIX ст., і тільки О. Пушкін та М. Гоголь остаточно сформували «русский литературный язык». Цікаво, що в підсумку сучасний «русский язык» більшою мірою схожий на болгарську, ніж на українську та білоруську, хоча Болгарія географічно доволі далека країна. Це доводить, що за основу було взято саме церковну староболгарську мову. Титанічні зусилля з русифікації української мови за останні 300 років не змінили тенденцій. Польська й українська мови мають розбіжність у лексиці на 30 % (як французька та італійська), російська й болгарська – на 27 %, українська й російська – на 38 % [5].

Назва нової мови також має церковну першооснову, бо церква в Москві, як уже зазначалося, називалася «Руською» (ці землі належали до Київської, або Руської, митрополії), звідси й мова руська. Держава насаджувала нову мову згори донизу. Як правило, національна культура йде із села в місто, але в Росії – навпаки, бо село ще довго було, природно, угрофінським. Навіть у XIX ст. поміщик і його кріпак не завжди розуміли один одного, бо перший уже пройшов школу русифікації в місті, а до другого хвиля ще не докотилася. За кілька століть було відпрацьовано механізми тотальної русифікації: спочатку цей експеримент проходив на «Залішанських землях», потім в Україні, Поволжі та на всіх теренах Російської імперії. Абсолютний ефект досягався під час служби у війську: новобранці могли зовсім не розуміти російської мови, але через кілька років служби не тільки надолужували прогалину, але й забували рідну. А ще на царській службі вони вивчали й назавжди закарбовували у своїй свідомості стройові пісні на кшталт (мовою оригіналу) «Наша матушка Россия – всему миру голова!», «Наша слава –

Русская держава, вот где наша слава!» тощо. Мова виконувала свою державницьку функцію.

Державна служба, освіта, казенні установи, русифіковані міста сприяли процесу обрусіння. І головним русифікатором завжди була РПЦ. Однак остаточно Росія перейшла на російську мову лише в часи так званої культурної революції, яку розгорнула більшовицька влада. Російське село до цього, як правило, було темним. Ліквідація неграмотності передбачала автоматичну русифікацію. У деяких районах місцева мова й надалі залишалася для домашнього вжитку.

Згодом у Москві зрозуміли правильність власного вибору, особливо коли виник концепт слов'янства і з'ясувалося, що Росія після закінчення «збирання» «російських» земель може перейти на вищу орбіту, очоливши православний (і неправославний) слов'янський світ. Принаймні заявити на це свої претензії. «Російськість» стає трендом, правителі починають докладати спеціальних зусиль, аби посилити слов'янський складник. У цьому їм суттєво допомагали іноземні фахівці. Є гіпотеза, що сучасну московську мову «винайшли» німці: «Н. Греч уклав граматику московської мови. Німець Грот уклав московський правопис та словник. В. Даль зібрав етнографічний матеріал, німець А. Гільфердінг – мовний матеріал, німець Г. Бауер вигадав їхню “варязьку теорію”, німці Брокгауз і Ефрон видали першу енциклопедію. Німці створили московську технічну термінологію, просто переписавши німецькі слова московськими літерами» [6].

Але вплив й української культурної еліти був також великим. 1589 р. в Парижі видано словник московської мови, у якому було тільки два руських (українських) слова. А потім із кожним виданням словників відсоток руських слів збільшувався, тобто через українські запозичення московська мова слов'янізувалася. Колосальний вплив освічених українців на безпорадних московитів, які мали мету, та не мали засобів досягти її самотійно, розкрив у своїх дослідженнях Іван Огієнко (митрополит Іларіон) [7]. Він зібрав багато цікавих фактів. Ще 1640 р. митрополит Київський Петро Могила писав цареві Михайлові Федоровичу, що в Москві дуже потрібно завести науку, аби «дітей боярських і простого стану людей грамоти грецької і слов'янської вчити», а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Спочатку московити пропустили це повз вуха, але потім змушені були закликати українців запроваджувати освіту й працювати на «мовному фронті».

Через 15 років, 1664 р., до прибув Москви українець Симеон Полоцький (1629–1680), покликаний туди вчити царевичів

Олексія й Федора та царівну Софію; навчав він і царевича Петра. «Грамматика» Мелетія Смотрицького (1577–1633) мала впродовж багатьох десятиліть вирішальний вплив на розвиток писемності східного царства за слов'янським зразком. У Москві вчилися за його правописом, який охоплював зокрема правила, притаманні українській традиції. Коли вже забули роль українців як учителів московитів, у Росії не розуміли вживання деяких букв, і місцевих це дратувало. Критик Віссаріон Белінський писав: *«Подейкують, ніби є правило, що слова, які в нинішній малоросійській говірці виговорюються через І, ми повинні писати через Ъ... Дивне правило... Та яке ж нам діло до того, як вимовляють або як не вимовляють малоросіяни однакові з нами слова?»* [8].

А ще були Стефан Яворський (1658–1722), Дмитрій Ростовський, у миру Данило Туптало (1651–1709). Культурна різниця між Україною та Росією, рівень освіченості на Московії видно з епізоду, який описує Д. Туптало: *«Трапилося нам по дорозі до Ярославля заїхати в одне село й запитати тамтешнього попа: “Де в тебе животворящі Христові таїни?”. Піп не зрозумів мого слова. Я запитав: “Де тіло Христове?”. Піп знову не зрозумів мого слова. Тоді один зі священників, які були зі мною, запитав його: “Де запас?”. Тоді піп узяв “неохайну” (дуже бридку) посудину й показав велику святиню... Пречисті Христові таїни тримає священник не в церкві на престолі, а в себе серед блощиць, тарганів і цвіркунів, з якими і він сам, і домашні його живуть і почивають»* [9, с. 219]. А це не тільки культурний розрив: піп елементарно не розумів слов'янської мови, бо в селі, вочевидь, розмовляли якимсь угрофінським суржигом.

Відомо, що архієпископ Феофан Прокопович (1681–1736) мав величезний вплив також на московську літературу. Тут треба зауважити: московити розуміли свою кінцеву мету. Коли вони підвищать свій культурний рівень, то накинуть аркан на шию і українців, і білорусів, та й усіх народів, що «благоденствували» в кордонах імперії. «Новомова» стане інструментом асиміляції й придушення етнічної самобутності народів Російської імперії. А чи розуміли це освічені українці, які конструювали буквально з нічого літературну мову сусідів?

Отже, хто тільки не брався за конструювання нової мови, але крок за кроком, а це розтягувалося на сторіччя, з'явилися результати й виникла інституціалізована російська мова. Оскільки «новомова» конструювалася в одну історичну епоху й паралельно на всіх так званих великоруських землях, то й результати були приблизно однакові. Володимир Даль (1801–

1872), який збирав «живу мову» у великоруських губерніях, зауважив: *«Мова наша повсюди однакова; відхилення від неї такі незначні, що багатьма й не помічаються»* [10, с. XXX]. Водночас Даль чітко відокремлював українську й білоруську мови, бо *«...в Малоросії і граматики своя, почасти слов'янська...»*, тобто робимо висновок: видатний філолог не бачив у російській мові слов'янського кореня.

У Росії тих часів існував чіткий поділ: штучна мова верхів і мова простого народу, яка була ще тим суржилом, бо запровадити інститут мови в неграмотній країні, де квітнули угрофінські й тюркські говірки, було досить складно. В. Даль пірнув у такі нетрища, які навіть не очікував побачити, й на початку не до кінця усвідомлював драматизм моменту. Як фахівець-мовознавець він розумів: «новомовою», сконструйованою в Москві й Петербурзі, простий людина не розмовляє, тому й холоп часто не розумів, що йому каже пан, і навпаки. Автор «Тлумачного словника живої великоруської мови» запропонував справжню революцію: почати реформувати «руську» мову з низів, бо нормативна мова, на його думку, штучна, вигадана, не народна. Але ж і «жива мова» не втішає, бо вона наслідуює не слов'янську традицію. В. Даль робить фантастичну послугу російській владі: він слов'янізує «живу» лексику, послідовно підправляє написання й звучання слів, аби вони нагадували слов'янізми. За це філолог отримує від уряду різноманітні нагороди, хоча повністю перетворити «живу» мову на слов'янську так і не вдалося. Він побоювався, що в містах та культурних колах його працю сприймуть неоднозначно.

Ось що Даль намагався донести почесному зібранню у Товаристві любителів російської словесності у власному виступі 21 квітня 1862 р.: *«Народна мова досі нехтувалася, тільки останнім часом почали на неї озиратися, та й то наче з самої лише поблажливої допитливості. Одні уявляли, що можуть самі скласти мову із саморобних слів, викуваних за зразком слов'янських і грецьких; інші, зовсім не дбаючи про вивчення своєї мови, брали готові слова з усіх мов абияк і перекладали чужі мовні звороти, які нашою мовою не мають смислу й зрозумілі тільки тому, хто читає неросійською думою своєю між рядків, перекладаючи читане подумки на іншу мову. Знаю, що за такі міркування упорядникові словника не минути лиха»* [10, с. XIII].

Фактично В. Даль видає головну мовну таємницю країни: офіційна російська мова створювалася штучно «зі слов'янських та грецьких слів», до народної мови ніхто не звертався. Чи розуміли це освічені росіяни? Так, маємо й інші висловлювання

аналогічного змісту. Літературний критик Микола Добролюбов у статті «Кобзар Тараса Шевченка» (1860) писав про російську мову: «...У нас недолуга суміш п'яти мов організувалася досить скоро й склала те, що ми тепер називаємо мовою освіченого суспільства» [11, с. 8]. Цікаво, але ніхто не почав дискусії з критиком. «Живої» мови як такої, тобто як гілки слов'янських мов, у Московії не було. Ось чому доводилось і далі займатися соціальним конструюванням, а не черпати з народних лексичних глибин. «Революція імені Даля» в Росії не відбулася. У передмові до радянського видання словника упорядник категорично попереджає: «У жодному разі не слід спиратися на Словник Даля в пошуках лексичних та граматичних норм сучасної російської літературної мови» [10, с. X].

В Україні усе геть по-іншому. Мова розвивалася за своїми законами серед народу, тривалий час (фактично все XVIII ст.) без шкіл та університетів, без національної еліти та книгодрукування. А коли в першій половині XIX ст. Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко та інші діячі почали потроху творити новітню літературну мову, нічого конструювати штучно не потрібно було, як і запозичувати в інших народів. Існував величезний корпус живої української лексики. Її треба було впорядкувати, вивести орфографічні правила, кодифікувати письмо тощо. Старі вчителі української мови казали учням: «Пишіть, як чуєте». Геніальне правило! Це може бути лише в одному випадку: сучасна літературна мова створюється «знизу», відштовхуючись від народу, а не так, як відбулося в Росії. Видатний український мовознавець Юрій Шевельов пише: «Літературні мови на Україні мінялися, вони творилися, вживалися й виходили з ужитку. Тяглість живої, "природної", "нерукотвірної" мови існує коло 1300 років». І далі розвиває цю думку: «... "Жива" українська мова ніколи не була "давньоруська", ніколи не була "спільноруська", ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від 6 до 16 ст.» [12].

Російська мова пройшла свій, відмінний, специфічний шлях – від самого початку як акт державного творення. Сучасні росіяни з гордістю вважають свою мову зразковою слов'янською мовою, а до української мови ставляться як до зіпсованої під тиском польських впливів. Це також приклад конструювання реальності шляхом реїфікації (уречевлення) власної свідомості: вони живуть у власній реальності, яку створили пропаганда, освіта, міфологія. І в цьому ординці щасливі.

Конструкт російського етносу

Згідно з офіційною радянською історіографією, «три братні народи» з'явилися на світ Божий одночасно в XIV–XV ст. У світлі нашої теорії соціального конструювання цивілізаційних підвалин російського суспільства період обрано не випадково, але він стосується винятково тих, кого уряд охрестив «великоросами». Як зазначає В. Ключевський, ідея національної держави на народній основі виникає й посилено розробляється передусім у московському урядовому середовищі [13, с. 251]. Важливу роль відіграла державна політика, що базувалася на «офіційній теорії народності», відомий вислів С. Уварова «Православ'я, Самодержавство, Народність» (1833) визначив російськість як опору політичного устрою Росії.

Українці й білоруси формувались і розвивались іншим, природним еволюційним шляхом. У них на той час не було держав, які б опікувалися «народністю». Ніхто, ніяка держава чи політична сила не докладалася до творення українського етносу. У XIX ст., коли купка інтелектуалів почала цікавитись україністикою, вивчати історію й традиції, з'ясувалося, що український народ має всі класичні ознаки самостійного етносу без винятків: 1) оригінальна мова, що передається з діда-прадіда, і нею в побуті розмовляють мільйони; 2) власні міфи, герої; 3) розвинутий фольклор; 4) національні страви; 5) власні музичні інструменти; 6) окремий расово-антропологічний тип і специфічна ментальність; 7) неповторний національний одяг та побут; 8) свята й традиції тощо. І головне: природні цінності українців-аграріїв у головних рисах збігалися з пріоритетами інших європейських народів. Український етнос розвивався своїм шляхом, можна сказати, манівцями, тобто за законами стихійного еволюційного процесу.

Процес формування російського етносу принципово інший. Вибір мови в Московії зумовив і визначення народу, який мав виконувати функцію титульного етносу. Цей народ, зрештою, отримав назву «руського», або «великоруського» (відповідно до указу Катерини II від 1895 р., така офіційна назва існувала за часів Російської імперії). Який соціальний субстрат став основою нового народу в історії людства?

Коли я читаю, що угро-фіни розчинилися в масі слов'ян, то з цим аж ніяк не погоджуюся, бо це суперечить соціологічним законам. По-перше, компактні етнічні групи ніколи «не розчиняються», вони тримаються «за своє» до останнього, якщо їх не ламати свідомо й цілеспрямовано; по-друге, для потужної

зовнішньої культурної дифузії потрібна величезна маса іншого населення. Угро-фіни не розчинялися, їх цілеспрямовано змінювали протягом кількох століть. На наш погляд, феномен соціального конструювання не враховується багатьма, навіть сумлінними, істориками, не кажучи вже про міфотворців. Проте розгляньмо версію «розчинення» критично. То в якому «розчині» селяни-аборигени «Залісся» мали втратити свою ідентичність?

У російській історіографії укорінена версія, яка не має емпіричного підтвердження: слов'яни нібито поволі заселяли (колонізували) «Заліпанські землі». Це теоретично розв'язувало питання природного виникнення росіян як народу, що походить від слов'ян. Якщо так, то чисельність переселенців мала б суттєво перевищувати кількість тубільців. Така масштабна колонізація мала би бути сама собою помітним явищем і залишити після себе якісь речові докази чи письмові свідчення. Їх немає, але версія «гуляє світом». Навіть поважні західні автори «купилися» на цей історичний фейк. Прочитуємо французького цивілізаціоніста Фернана Броделя: *«З XI ст. частина народностей, які населяли Київську Русь, почала мігрувати (можна навіть сказати – тікати) на північний схід – у бік Ростова (мова йде про Ростов Великий, який не слід плутати з нинішнім Ростовом-на-Дону). Саме в цих лісистих місцях почалася історія нової Росії, саме тут відбувалося змішання слов'ян і фінів, представників монголоїдної раси, які першими населили ці райони: таке коріння етнічної групи, званої великоросами»* [14, с. 54].

У наведеній цитаті проглядається не тільки невідповідність фактам, але й логічні нестикування та нехтування мотивами людей. Чому землероби, які звикли до чорноземів і теплого клімату південних регіонів, «тікали» в холодні ліси? Що їх підштовхувало? Французький цивілізаціоніст причин не наводить, бо нічого правдоподібного йому на думку, мабуть, не спало. Він просто робив кальку з російських книжок. Буквально на цій самій сторінці свого фундаментального твору учений наводить факти, що перекреслюють сказане вище: *«Тодішні руські міста [йдеться про українські міста. – Авт.] були справжніми західними містами. Київська Русь упродовж століть славилася саме блиском своїх міст, що символізував добробут країни: з цього погляду між Заходом і Сходом Європи не було ніякого відставання, ніякого розриву»*. Тобто з благополучної країни природні хлібороби втікають до напівдикого краю за межами їхньої цивілізації, де чужинців зазвичай убивають, а на землі, яку ще треба відвоювати в лісу, визрівають хіба що капуста та ріпа. Це якась фантастика!

Було б логічно уявити, що люди ховалися від монголо-татарської навали, втікаючи на захід, а не на схід. Так зробили наші сусіди – половці, які після поразки від монголів справді втекли до угорців, а Батий їх переслідував, бо вони «були його данниками та рабами». Проте навала станеться тільки через два століття (від дати, зазначеної Броделем). І не схильні орачі кудись тікати, вони ж не кочівники, що нашвидкуруч зібралися, поскочували шатра й пустилися світ за очі, аби трава стелилася під копитами коней. Русичі в ті далекі часи були панівним народом, або, як кажуть зараз, титульним етносом. І жили вони у доволі передовій, за мірками Середньовіччя, країні, де ще був чинний демократичний устрій. То від кого й навіщо вони мали тікати?

У цьому доволі дивному історичному казусі чомусь широко використовується гідрологічна термінологія. В. Ключевський вважав, що русичі «просочувалися на північний схід», вочевидь, як та вода в незаконопачений човен. Він удається до ширшого метафоричного узагальнення: «Відплив руських сил із Середнього Подніпров'я до Верхньої Волги» [13, с. 172]. І, нарешті, Московщина йому ввижається водоймою, куди звідусіль вливаються «народні сили»: «У Москву, як у центральну водойму, з усіх країв Руської землі, яким загрожували зовнішні вороги, стікалися народні сили завдяки її географічному розташуванню» [13, с. 194]. Якщо немає фактів, то можна вдатися й до метафоричної вишуканої мови.

І зовсім ошелешує (іншого слова годі шукати) Р. Пайпс, який також вдається до гідрології, але використовує потужніший термін – «затоплення». Ось що він пише: «Слов'яни затопили тубільне фінське населення й урешті-решт асимілювали його змішаними шлюбами. Змішання двох народів народило новий расовий тип великоросів, у яких завдяки фінсько-угорській крові з'явилися деякі східні риси (наприклад, вилицюваті обличчя та маленькі очі), відсутні в інших слов'ян» [15, с. 35].

Я раніше вважав, що соціологія – неточна наука, але, вчиставшись в історичні розвідки, почав поблажливіше ставитися до праці соціологів. Отже, в істориків немає фактів: демографічного вибуху не зафіксовано, перенаселення українських і білоруських теренів також не було, а що ж до небезпек, то агресія виходила саме з Московії. Але автори фантазують кожен по-своєму, аби якось довести факт належності сучасних росіян до слов'ян. Цікаво, що американському історикові не спало на думку природніше пояснення: маленькі очі й великі вилиці можуть бути через асиміляцію угро-фінів із тюркськими

народами, які також перебували в басейні Волги. І щодо цього є емпіричні докази.

В. Ключевський (помічав він це чи ні, складно сказати) у своїх лекціях наводить контраргументи щодо власної теорії. Наприклад, він уважно вивчив географічне положення Ростово-Суздальської землі й констатував: там на сотні миль суцільні ліси, непролазні хащі. Угрофінські племена, як пише історик, розпливаються по руслах річок та берегах озер: «...Уздовж річок простягалися довгі смуги обжитих місць, які виглядали витягнутими островами посеред моря лісів і боліт. Виниклі в такий спосіб річкові райони відділялися один від одного великими малодоступними лісовими нетрями» [13, с. 180]. Скажіть, будь ласка, де тут можна селитися новоприбулим? Як можна «затопити» суворох угрофінів, які будуть до останнього битися за свої шматки суходолу? І навіщо мешканцям зовсім іншого географічного регіону, землеробам, ставати лісовими мешканцями, збирачами й мисливцями, тобто давати історичний реверс?

Відійдімо від «гідрології» й повернімося до відомих фактів. Українці й справді переселялися на територію сучасної Росії, але це було в інші періоди і в інших напрямках. По-перше, мирна хліборобська експансія здійснювалася на території чорноземних районів Воронежської, Курської, Білгородської, Ростовської областей сучасної РФ. Ми знаємо цю статистику, і вона немала. Хоча потім цих селян насильно записували росіянами. І тут, до речі, маємо яскравий приклад соціального конструювання, коли змінюється не саме середовище, а уявлення про нього. Тобто українців більше немає, а є росіяни. Крапка. По-друге, були кампанії з організованого переселення українців на Кубань, до Сибіру й на Далекий Схід, але зовсім в інші часи. По-третє, відбувалось «індивідуальне» переселення українців до столичних міст задля кар'єри, служби, творчих занять, коли вже склалася Російська імперія. Ніяких серйозних фактів заселення слов'янами «Залісся» в ті далекі часи, коли мав би початися процес створення «великоросів», не виявлено. Хіба що невеликі дружини на чолі з «князями-ізгоями», які, за варязькою традицією шукаючи собі «королівство», потрапляли на ті землі. Вони прихоплювали священників, а вже ті облаштовували монастирі. Так, це було, але суттєво не позначилося на етнічному складі корінного сільського населення.

Російські археологи XIX ст. розкопали кілька тисяч курганів, де було поховано предків «великоросів», і довели: слов'ян у домонгольський період і до XVI ст. в тій місцевості не було! Не виявлено жодної київської монети X–XII ст. Опису цих дослі-

джені В. Білінський присвятив добру частину другого тому своєї праці «Країна Моксель, або Московія» [16]. Не будемо повторювати. Але зазначимо, що в праці українського дослідника зосереджено наукові докази, а не «гідрологічні фантазії». До речі, ті нечисленні переселенці-слов'яни, які потрапляли до угрофінських племен, дуже швидко переймали місцеві звичаї й ставали ворожими до Києва. Найвідоміший факт – історія про те, як Андрій Боголюбський на чолі коаліції князів 1169 р. штурмом узяв Київ. Ключевський називав Боголюбського «першим великоросом»: «В особі князя Андрія великорос уперше виступив на історичну сцену» [13, с. 168]. Можливо, російський історик не помилявся в головному, бо князь уже наполовину був фіном, і Київ та його церкви не випадково нищив нещадно, як справжній чужинець і дикун. Тобто за рівнем ненависті та неприйняття цінностей суперника це була фактично міжцивілізаційна війна. Раніше також часто воювали за київський престол, однак міст, а тим більше церков, ніхто не нищив. Боголюбському Київ був чужим містом по духу, тому він не залишився на київському троні. Отож, «братні» взаємини між українцями та росіянами почалися ще в домонгольські часи, хоча ні перші, ні другі так себе ще не називали.

Можливий лише один правильний висновок: ніякого «розчинення» або «затоплення» ніколи не було. Професор Оксфордського університету Карл Абель (1837–1906) стверджував, що наприкінці XIX ст. тільки в європейській частині Росії жило 40 млн фіно-татарського населення й лише 15 млн суто слов'янського [17]. Радянський історик М. Покровський (1868–1932) заявляв, що в жилах росіян тече не менше ніж 80 % фінської крові [18]. Хай там як, але угрофінські народи стали об'єктом масштабного державного експерименту, суть якого – послідовна зміна етнічності. Гени залишилися й досі, а от свідомість, ідентичність суттєво змінилися в мільйонів громадян РФ. Етнічність «росіян» не відразу, але через 300 років – від перейменування Московії на Росію за Петра I – увійшов у масову свідомість. У деяких місцевостях склалася подвійна ідентичність: там не забуто первинної самоназви, але є такі райони, де фактично власної історії та мови вже не пам'ятають.

І тут чітко простежується цивілізаційна закономірність: більш розвинені народи мають вищу резистентність. Наприклад, комі (зірян) в селах не забули, хто вони є, до XX ст. Вочевидь, у районах компактного проживання не втрачено природної ідентичності й сьогодні. Ми знову звернемося до спогадів П. Сорокіна, дитячі та юнацькі роки якого минули серед

народу комі. Багато сторінок він присвячує опису природи, побуту, традицій і людей цього північного регіону Росії. Учений за професійним нахилом соціологізує інформацію, тому його оцінки особливо цікаві. Отже, комі (зиряни) ніколи не знали політичного й соціального рабства та кріпацтва. Їхній життєвий рівень був вищим, ніж в інших народів Росії. За письменністю вони займали третє місце (після обрусілих німців і євреїв). Панувала двомовність, і сам майбутній класик соціології ХХ ст. з дитинства володів місцевою й російською мовами. Хати будували з дерев'яних колод, але вони були просторими й опшатними, замків ніхто не використовував, бо не було крадів. П. Сорокін із захватом пише про фольклор, казки, легенди, народні пісні, які тоді ще не були зіпсовані пізнішим вторгненням міської псевдомузики та псевдопісень-частівок. І робить висновок: *«Комі-народ мав чудову естетичну культуру, яка збагачувала й облагороджувала душі людей»* [19]. У спостереженнях П. Сорокіна є чіткі культурні маркери, що відмежовують світ комі від більш поширеної «російської традиції» сільського життя.

Чистота в побуті, намагання прикрасити своє життя, впорядкувати, зробити оселі затишнішими й опшатнішими – яскрава культурна ознака та цивілізаційний критерій. Українці, до речі, абсолютно чітко ідентифікують саме за цією ознакою, де їхні села, а де російські «деревни». Величезна відмінність між українськими та московськими селами одразу впадала в очі спостерігачам з інших країн. Юст Юль, данський посол епохи Петра I, залишив такий запис: *«Бруд такий жадливий, що я радше їв би на підлозі найбіднішої української хатини, ніж за столом московського вельможі...»* [20, с. 346]. Психологічно росіяни, як ми вже відзначали, схильні до переселення й розглядають свої села як тимчасовий табір, вони не вкорінюються, не прагнуть краси. Бруд є частиною їхнього традиційного побуту. Це, мабуть, плата за перехід від кочового способу життя до осілого. Кочівники ніколи не переймалися питаннями чистоти, естетики, побутовими вигóдами, бо перед ними завжди бовваніли нові мандрівки, табір, польовий ставок, які так само будуть тимчасовим пристановищем.

З таких спостережень і порівнянь народжується пасивний культурний опір іншій цивілізації, бо є позитивна різниця, а отже, люди чіпляються за своє рідне, яке вважають «правильним», «вищим». Із прикладу комі-зирян ми бачимо, що в осередках компактного проживання впродовж півтисячі років можуть зберігатися, навіть в умовах агресивного державного

тиску, стародавня етнічність та історична пам'ять. Як пише видавець спогадів П. Сорокіна, у зирянських селах протягом ХХ ст. з вуст у вуста переповідали про свого земляка, який був колись видатним політиком і вченим, а ще про нього написав у «Правді» статтю сам Ленін: *«Розповіді про нього ходили найнеймовірніші, перетворюючи його на щось середнє між Робіном Гудом і "хлопцем із нашого міста"»*. Такі крихти історичної пам'яті, вочевидь, підтримують власну ідентичність на «низовому рівні». І не випадково, щойно Перебудова та гласність докотилися до півночі Росії, його земляки в Сиктивкарі ще 1991 р. видали спогади, доти відомі лише західному читачеві. Комі не прийняли російського більшовизму, двох рідних братів Сорокіна розстріляли комуністи, а Питирима звільнили з-під арешту й не розстріляли через ленінську пропагандистську обладку з газетою «Правда». П. Сорокін погодився написати покаянного листа, де запевняв, що не боротиметься з радянською владою, а Ленін зловтішався через це у своїй статті «Цінні зізнання Питирима Сорокіна» [21].

Угрофінські народи в сукупності мали б нараховувати у ХХІ ст. кілька десятків мільйонів населення, якби в еволюційний процес не втрутилися конструктори російського етносу. Трохи промовистої статистики. Комі-зиряни в сучасній Росії становлять ще більш-менш помітну етнічну групу (стосовно інших угро-фінів) – 202 тис. за даними перепису 2010 р. Із них 169 тис. називають свою мову рідною. Більш слабкі в культурному розвитку угрофінські народності фактично зникли. Наприклад, від народу водь залишилося 64 особи, від народу іжора – 266 осіб. Всі інші перетворилися на «русских». А що сталося з колись численним народом мокша, від якого пішла Московщина? Перший перепис населення радянських часів 1926 р. зафіксував доволі величезну групу – 392,4 тис. осіб; їх було ще більше, ніж зирян. Переписи в сучасній Росії розкривають катастрофічну картину: 2002 р. – 49 624, 2010 р. – 4 767 [22]. Цікаво, що б на це сказав відомий мокшанин, письменник і кінематографіст Василь Шукшин? Проблема в тому, що етнічність до певної міри зберігається в селах, у місцях компактного проживання, але щойно виходець із села перебирається жити до міста або іншого регіону Росії, то майже у ста відсотках випадків він стає «русским».

Наведена статистика свідчить на користь того, що 150 млн росіян, які живуть у самій Росії та в прикордонних країнах, геть усі є нащадками й угро-фінів, і кількох сотень народів, що потрапили в тіло московсько-ординської цивілізації. Угро-фіни

історично першими перетворилися на об'єкт русифікації, потім настала черга поволзьких народів, білорусів, українців тощо. Так із нічого й витворився російський народ. Грецький історик Геродот писав, що на території Московії живе народ «андрофаг», тобто племена людожерів. Щодо канібалізму, то він був поширеним явищем на етапі дикунства. І, найімовірніше, відомий грек не помилявся. Але тут ми стикаємося з «людожерством» іншої категорії: московити за півтисячоліття фактично «з'їли» десятки мільйонів індивідів, сімей, генеалогічних дерев, народжених і ще не народжених людей, що розчинились у новоствореному російському етносі. Сьогодні московити відчувають стан, схожий на голод, бо зменшення територій звузило можливість «перетравлення» інших народів. А масовий приплив до РФ китайців, в'єтнамців, представників середньоазійських країн може перетворитися на небезпечну кістку, якою недовго подавиться на смерть.

Мова як центральний атрибут етнічності входила в побут складно. Спочатку, вочевидь, виникла двомовність, а потім уже завдяки церковній освіті й державній службі рідна мова крок за кроком поступалася новоспеченій російській. Але є такі шари етнічності, які не підпадають під «перекування» або механічну заміну, й тоді набирало чинності друге правило: вважати російським те, що було фактично. Тобто приймаємо реальність і вважаємо її російським побутом, фольклором тощо.

Етнографічний шар культури конструювати найважче, він залишається впродовж століть. Ви ніяк не зможете бабусь-фінок співати так, як звучить багатоголосий спів в українських селах. Але можна вважати монотонні співи й повільні хороводи автентичною російською першоосновою. Свідомість творить реальність! Князь М. Трубецької – євразієць і допитливий етнограф – намагався дослідити першооснови російського етносу (у пісні, танці, казці, орнаменті, типі житла тощо). У нього вийшло так, що в російській глибинці зв'язку зі слов'янською традицією майже немає.

Процитуймо кілька уривків із його статті «Верхи і низи російської культури (Етнічна основа російської культури)». Ось він пише про співи: *«Значну частину великоруських народних пісень (зокрема найстаровинніших, обрядових і весільних) складено в так званій п'ятитоновій або індокитайській гамі, тобто ніби в мажорному звукоряді із пропуском IV й VII ступенів. Ця гама існує (до того ж як єдина) в тюркських племен басейну Волги й Ками, далі в башкирів, у сибірських "татар", у тюрків російського й китайського Туркестану, у всіх монголів»* [23]. Далі ще таке спостереження:

«Своєю ритмікою російська пісня також істотно відрізняється не лише від романо-германської, але й від слов'янських, хоча б, наприклад, цілковитою відсутністю тричасткових ритмів (ритму вальсу або мазурки)». Отже, етнографічний матеріал по суті визначають як «русский», але слов'янства він ніяк не стосується.

Також про танець: «Спостерігається прагнення до нерухомості голови, особливо в жінок. Рухи чоловіка виразно не передбачені, й надається великий простір для імпровізації в межах певного ритму; рухи жінки являють собою стилізовану ходу. Танцювальний мотив є короткою музичною фразою, ритм якої досить викарбуваний, проте дає великий простір для варіаційного розроблення. Усі ці особливості трапляються також у східних фінів, у тюрків, монголів, у кавказців (утім, на Північному Кавказі є також танці парні, коли танцюють, тримаючись одне за одного) і в багатьох інших “азіатів”». І висновок: «Що стосується слов'ян, то їхнє хореографічне мистецтво не дотичне до Росії».

Тепер про казки: «Що стосується народної словесності, то великороси цілком оригінальні. Стиль російської казки не має паралелей ні в романо-германців, ні у слов'ян, зате має аналогії в тюрків і кавказців». І щодо матеріальної культури: «...Щодо матеріальної культури більшість фінських народів (крім бродячих і кочових) становлять із великоросами ніби одне ціле». Про соціально-психологічні риси: «Російський національний характер, утім, досить сильно відрізняється як від угрофінського, так і від тюркського, але в той самий час він рішуче не схожий і на національний характер інших слов'ян... Молодецтво, що його російський народ цінує у своїх героях, – чеснота суто степова, зрозуміла для тюрків, але незрозуміла ні для романо-германців, ні для слов'ян».

І це свідчення спеціаліста в галузі етнографії й російського (а не українського) націоналіста. Князь дуже болісно сприймав українське національне відродження в 1920-х рр., і в спеціальній публікації намагався попередити українських культурних діячів, аби вони не зачіпали вищих шарів культури, які мали «загальноросійський зміст». Для простого люду, як можна зрозуміти з логіки автора, щось можна зробити з погляду «відродження», наприклад, випустити журнал «Перець», а от братися за романи, оперу чи філософію – це гріх [24].

Отож, не всі елементи етнічності можна конструювати ефективно, є звичаєві практики на рівні мікросоціального, які залишаються надовго й переживають будь-які випробування або зовнішній тиск. Ідеться про епос, фольклор, звичайні побутові речі, що особливо вкорінені в сільському соціумі. Навіть солдат, що відбув 25 років служби в царській армії та вже

призабув місцеву говірку, повернувшись до села, проходить своєрідну ресоціалізацію, бо середовище інертне й по-доброму «застійне». Жінки були природними оберегами «хатніх мов» в імперії, бо не служили у війську, часто-густо не відвідували школи, набагато менше за чоловіків дотикалися до публічної сфери.

Соціальні технологи в Москві знайшли вихід: якщо не можна змінити саму реальність, то можна змінити її розуміння, створити уявну соціальну реальність. Росіяни видали угрофінську й тюркську народну традиції за власну. Нехай весь світ вважає, що самовар, матрешка, кафтан, балалайка, пельмені, кокошник і багато інших речей є ознаками російськості. І Москва цього згодом досягла. Український автор Володимир Селєзньов присвятив зазначеній темі спеціальну розвідку під назвою «Кремлівський плагіат: від “шапки Мономаха” до кепки Ілліча» [25]. Так, це цікава тема, але треба зважати на те, що росіянам, як і всім людям, треба в щось убиратися, їсти, грати на музичних інструментах, мати фольклор (а це стало модним). Але чи етично заради соціального конструювання вдаватися до плагіату чи банальних крадіжок?

Звичайно, стає якимось ніяково, коли читаєш у російських меню «русский борщ» чи «русские вареники». На російське свавільно перетворювалися не лише речі та звичаї, але й люди. У цій матриці Ігор Стравинський (українець по батькові та матері) – видатний російський композитор, Іван Козловський – російський радянський співак, Ніна Ананіашвілі – російська балерина й т. д. І. Стравинський з іронією написав у спогадах, що його «класифікують» як російського. Ілля Мечников, звичайно, «класифікується» як видатний російський мікробіолог, лауреат Нобелівської премії. До речі, мати в нього – єврейка, батько – з молдавського шляхетного роду (предок на прізвище Спафарія мав чин «мечника», звідси й зросійщений варіант прізвища – Мечников); виріс на Харківщині в родинному маєтку в с. Іванівка (Куп'янський район); навчався у Харкові, спочатку в гімназії, потім – на фізико-математичному факультеті Харківського університету; працював в Одеському університеті, але основні наукові звершення пов'язані із Францією, з Інститутом Пастера (1887–1915), де був заступником директора; до Росії категорично не хотів повертатися, незважаючи на розкішні обіцянки [26]. Плагіат і кодифікування особистостей як російських є звичайною практикою для Росії, бо відсутність етнічної природної традиції змушує імперців створювати своє середовище й велич штучним шляхом.

Отже, плагіат – це одна з провідних технологій конструювання власної ідентичності по-московськи. Слід зазначити, що це специфічна російська технологія, теоретики соціології про такий варіант нічого не пишуть, європейцям таке навіть не спадає на думку. Більш сучасний шлях – створювати модерні твори, а потім уживлювати їх у народні маси як фольклорний зразок. Наприклад, украсти український романс «В саду осіннім айстри білі» й перетворити його мотив на російську застільну пісню «Вот кто-то с горочки спустился». І це не народна творчість, підробку створив відомий композитор Борис Терентьев [27]. Такий випадок – не поодиноким явищем, а всеохопна система. У російській етнічній традиції, вочевидь, потрібно розрізняти нижчий шар, привласнений від тих народів, на основі яких було створено етнополітичну спільність, а також шар більш пізній, який має своїх творців, які не завжди, як ми бачимо на прикладі Терентьева, дотримувалися творчої етики. Тут технологія соціального конструювання поєднується з такими базовими ментальними рисами, як схильність до крадіжки (принципове невизнання права власності) та щирим переконанням: «Нам, росіянам, можна все».

Очевидно, у більш-менш цілісному вигляді проект «русский этнос» починає існувати власним життям не раніше XIX ст., коли виникає етнічний націоналізм, продукуються художні твори на тематику народну та «Великої Русі». Тепер етнічність відтворюється високим мистецтвом, складаються історико-патріотичні твори, як-от історичні опери М. Глінки «Життя за царя», М. Мусоргського «Хованщина» й «Борис Годунов», О. Бородіна «Князь Ігор». Звичайно, герої цих творів не монголи й не татари, вони розмовляють і співають нещодавно створеною літературною російською мовою, а не тюрксько-фінським суржиком, Аллаху не моляться... Зі свого боку, в народних масах зароджуються власні напрями, наприклад, міський романс, як-от (мовою оригіналу) «Шумел камыш, деревья гнулись...», що вже є модерним продуктом розвитку етносу.

Російський етнос можна зарахувати до сучасних «неісторичних» етнічних груп, створених під впливом політичних чинників і державних інституцій, до етнополітичних утворень, характерних, наприклад, для Латинської Америки (бразильці). Держава в Росії була основним інструментом етнобудівництва, російська мова впроваджувалася рішуче й безальтернативно, українська тією самою державою нещадно придушувалася, хоч український етнос існував не милістю правителів, а їм усупереч. Важливу роль відіграє розвинута за багато десятиліть уява

щодо соціальної реальності «русского мира», переконання росіян у тому, що вони слов'яни, «русские люди» й православні християни. Спільнота, яку ми досліджуємо, має конвенціональний характер: існує певна домовленість, що й кого треба вважати російським.

Самопереконавання – головний чинник «русских» та спосіб особистого долучення до етносу. Кожний може стати «русским», бо це, як правило, внутрішнє переконання на тлі відмови від архаїчної етнічності. Як увійти в цю нову мегасферу? Почати служити державі (ханові, цареві, імператорові, партії, Путіну), і немає жодної різниці, ким ти був у «попередньому» житті. «Русский» – це людина, що перейшла в державоутворювальну спільноту й закріпилася там завдяки простій вірі в цю істину. Бути «русским» у Росії – правильна й безпечна позиція, це правило завжди існувало як мотив добровільного обрусіння.

Цікаво, але наше бачення росіян як спільноти, сконструйованої державою та уявою самих підданих, підтверджують деякі російські автори. Політичний діяч і письменник Ю. Крупнов пише: *«Росіяни, підкреслю, категорія не національна, а культурно-історична. Ніяких таких етнічних росіян не було і немає. Є ті, хто у свідомості всього світу постає сьогодні як росіяни – тобто “рашинс”, “Russians”, “шурави”, “руссо”, “руссія” і т. д. І це найбільш правильні та справжні росіяни, оскільки за ними стоять не постолі, матрьюшки чи якісь інші атрибути сувенірного етносу, а тисячолітня Росія з її державністю й народом. Росіяни – це ті, хто з доброї волі служить Росії»* [28, с. 42].

Якщо самі росіяни так вважають, то ми, нікого не ображаючи, можемо сміливо вилучити «русских» зі списку «природних» етнічних груп і винести цей «етнос» за дужки. Також багато авторів звертають увагу на те, що етноніми не можуть бути прикметниками. А якщо так, то це особливий випадок: прикметник щоразу додають до етноніма або назв будь-яких груп чи прізвищ індивідів, і в такий спосіб замість Монголосфери виникає «Русосфера» або «русский мир»: за що не вхопишся – скрізь усе російське. Отже, Сибір – російська земля, Волга – російська річка, а ще – російська зима, російське поле, російська береза; російські татари й чеченці, російські білоруси й українці; сонце, звичайно, «велике російське» тощо.

Росія в усі історичні періоди докладала фантастичних зусиль, аби створити особливий імідж для сторонніх спостерігачів, сформувати у світі особливе ставлення до росіян. Іноземець у Росії був знаковою постаттю, з ним носилися, як із писаною торбою. Робили потьомкінські села, припинувалися, витрача-

лися на зовнішню пропаганду, щоб намалювати у свідомості інших нереалістичну картину Росії. Макс Вебер увів у соціологію формулу «очікування очікування». Тобто ми намагаємося зрозуміти, чого саме від нас очікують інші, тож змінюємо власну поведінку, прилаштовуючись до зовнішнього очікування. Це також один зі шляхів соціального конструювання по-московськи.

Конструкт імперської нації

Перейдімо до нації. Ця спільнота ширша за етноси, бо поєднує громадян країни. Політична нація в Росії становить тип імперської нації, яка інтегрує різні етнічні групи в тілі імперії під пильним оком титульного народу. Російська нація справді є певним винятком, бо вона своїми кордонами окреслює локальну цивілізацію, охоплює велику кількість автохтонних і некорінних народів (у діаспорі). У сучасній Росії приблизно 200 народів і етнічних груп, серед яких багато десятків малих корінних (44 етнічні групи – до 0,5 млн осіб) і титульних корінних народів. Останні мають 22 національні республіки й 4 автономні області. Але ми хочемо подивитися на цей «плавильний казан» із боку соціального конструювання. І тут нашому оку відкривається дещо інша макроструктура російської імперської нації.

Виходимо з того, що основним завданням російського уряду в усі періоди було, по-перше, втримати завойовані народи в тілі нації-цивілізації, по-друге, збільшити чисельність російського етносу запровадженням політики обрусіння всіх інших народів.

У форматі конструкта нації-цивілізації люди в межах Росії неформально поділяються на три категорії. Перша – росіяни як певне етнополітичне ядро: люди, які повністю прийняли російську ідентичність й агресивно її відстоюють. За даними російської статистики, росіянами себе вважають приблизно 81 % населення РФ. Серед них ми можемо помітити осіб різного походження і різноманітних расових груп: європеїдність вітається, але вона не обов'язкова; антропологічний тип може бути будь-яким: розріз очей, колір волосся, щелепи й надбрівні дуги, черепний показник нікого не цікавлять; у найгіршому разі може бути так, що мати – «русская», а батько – юрист. Спільного антропологічного типу немає. Головне – бути патріотом, любити верховне начальство й ненавидіти «хохлів», тоді

людину автоматично зараховують до «наших». Бажано більш-менш без акценту розмовляти російською мовою, бути православним. Якщо з мовою складно, можна висловлювати думки впереміш із матами, їх добре розуміють інші і для цього не треба мати великий словниковий запас. До речі, у спогадах про Віктора Черномирдіна, який через своє неоковирне мовлення був фігурантом анекдотів, є така деталь: не на камеру, з ненормативною лексикою, він ставав майже златоустом. Це доля прошарків, змушених інтегруватись у великоруське ядро в першому поколінні. А мат – універсальна мова Степу. Також зауважимо, що В. Черномирдін – виходець з Оренбурзької області, батьківщини чувашів. Його народ також був об'єктом робочого експерименту з переведення на загальнозрозумілу мову.

Друга категорія – напівросіяни, периферійні росіяни. Повноцінні європеїди, переважно слов'янського походження (угро-фіни й поволзькі народи загалом також підходять під цю категорію), які можуть без проблем асимілюватися. Наприклад, українці й білоруси в сприйнятті «справжніх росіян» є «недоробленими» росіянами, які «застрягли на півдорозі». З ними потрібно працювати, аби вони цілком розчинилися в панівному етносі. До цієї категорії належать і ті волзькі народи, які тримаються разом і підтримують бодай якісь власні традиції. Коли ж вони переїжджають до Москви чи іншого «великоруського» міста, то етнічність на кшталт «мордвин» або «чуваш» швидко забувається й люди приєднуються до першої категорії. Такі особи без перешкод мають шанс стати президентом або прем'єром Росії (Б. Єльцин, В. Черномирдін). Процес триває, бо лише за період із 2002-го до 2010 рр. чисельність проміжної ланки суттєво зменшилася: фінів стало менше на 40,48 %, білорусів – на 35,46 %, поляків – на 35,45 %, карелів – на 34,85 %, українців – на 34,49 % [29].

Третя категорія – зовсім неросіяни. У радянській армії побував усталений вислів «чурка нерусская», і цим мемом позначали всіх солдатів – вихідців із Середньої Азії, Кавказу (здебільшого з Азербайджану), які погано розмовляли російською мовою та мали відмінний від європеїдів зовнішній вигляд. Цікаво, що, адаптувавшись до російськомовного середовища й солдатського побуту, представники республік могли так само «типізувати» своїх земляків нового призову – вихідців із далеких сіл та гірських аулів. Сенс московського соціального конструювання полягав у тому, аби особи з третьої категорії потрапляли до другої, а з другої – до першої. В українців є приказка: «Не так ті турки, як потурнаки». Саме вихідці з віддалених

окраїн імперії стають найбільш радикальними російськими націоналістами. Як писав В. Ленін, *«інородці, які переселяються щодо великоруського шовінізму»*. Але така тактика соціальної адаптації в імперії мала бонуси: можна було встрибнути до соціального ліфта й потрапити нагору.

Саме таким соціальним ліфтом (а в імперії це були сходинки нагору) можна пояснити колосальний приріст так званих «русских» у Російській імперії та СРСР, що його ніяк не можна аргументувати природною народжуваністю. За брежньовських часів конструювання набуло нового виміру, оскільки було поставлено мету – творити «радянський народ». Ідея полягала в тому, аби пришвидшити рух по ланцюжку під гаслом перетворення людей на «радянських», але з російською етнічно-політичною основою. Сьогодні в Росії в цій площині виникла проблема, бо на заваді перетворенню зовсім неросіян на росіян стає ісламське відродження. І це серйозна проблема, з огляду на високу народжуваність в ісламських народів і їх приплив із-за кордону. Якщо питома вага «європейців» суттєво знизилася, то за той самий період представники ісламської групи збільшили свої показники: киргизи (+225,14 %), узбеки (+135,82 %), таджики (+66,73 %), черкеси (+20,93 %), кумики (+19,09 %) [29].

Формування «великоросів» тривало довго. Етнічне питання цікавило В. Ключевського, який у документах намагався знайти об'єктивні свідчення того, яким було московське суспільство на зорі свого існування. Він опрацював так звану «Оксаминову книгу» – родовід, куди було внесено прізвища 930 осіб із числа служилих людей часів царівни Софії (друга половина XVII ст.). «П'ятої графи» тоді не існувало. Історик намагався бути об'єктивним і обрав метод за типовим прізвищем. Ось що в нього вийшло: *«За такого розрахунку прізвищ російських, тобто великоруських, виявляється 33 %, походження польсько-литовського, тобто значною мірою західноруського, – 24 %, походження німецького, західноєвропейського – 25 %, походження татарського і взагалі східного – 17 % і 1 % залишається невизначений»* [13, с. 299]. Треба розуміти, що 33 % – це ті татари, або угро-фіни, або слов'яни, які вже асимілювалися й перетворилися на «великороса». Прогрес не вражає: якщо Боголюбський був, за визначенням історика, «першим великоросом», то за 500 років їхня частка в еліті не стала критичною. А що відбувалось у «низах»? Чи хтось пояснив уже, наприклад, мокшанам, що вони «великороси»? Очевидно, ні, бо ще молодший брат Софії не став царем і не перейменував Московію на Росію, а Катерина II не видала указу, аби московитів надалі йменували «великоросами».

В іншій лекції В. Ключевський називає склад боярства на кінець XVI ст. «етнографічним музеєм» [13, с. 264]. Московська еліта на початку існування розпадалася на кілька етнічних груп. Найбільша група репрезентувала татаро-монголів – вихідців з Орди; далі йшли вихідці з місцевих угро-фінів, бо працювали соціальні ліфти, особливо під час війни та набору до дворянства; потім – українсько-польсько-білоруська діаспора (литвини); вихідці з Кавказу; прошарки з Німеччини та інших країн Європи – фахівці з різних ремесел, лікарі, архітектори, військові. Відомою постаттю, наприклад, став німець-опричник Генріх Штаден, який залишив спогади про руйнування Новгороду й хизувався власними звірствами. Італієць Арістотель Фіораванті побудував московитам знаменитий Успенський собор, який стоїть і донині (власні спроби виявилися невдалими, будівля завалилася), але саме він командував артилерією, коли 1478 р. розстрілювали Великий Новгород.

Ось це різномасте угруповання й стало об'єктом першої хвилі русифікації. Люди хрестилися й перебирали грецькі біблійні імена, а прізвища трансформували або відбирали щось співзвучне. Так, наприклад, з'явилися дуже відомі в Росії династії, переважно з волзьких булгар, тобто татар. Наводимо низку прізвищ: Апраксіни, Аракчеєви, Дашкови, Державіни, Єрмолови, Шереметєви, Булгакови, Голіцини, Мілюкови, Годунови, Кочубеї, Строганови, Буніни, Куракіни, Салтикові, Сабурови, Мансурови, Тарбеєви, Юсупови.

Дворяни Єрмолови, звідки походив відомий генерал Олексій Єрмолів, свій родовід почали так: *«Предок цього роду Арслан-Мурза-Єрмола, а після хрещення названий Іоаном, як показано в наведеному родоводі, 1506 року виїхав до Великого князя Василя Івановича із Золотої Орди»*. І це типовий випадок: татари масово їхали на службу до Москви, в якій убачали наступницю старого царського Сарая. В Україні недолюблюють письменника М. Булгакова за те, що він, мешкаючи в Києві, не співчував українській ідеї. А звідки візьметься толерантність у душі нащадка хана Булгака, від якого, до речі, пішли й такі відомі роди, як Куракіни та Голіцини?

Додамо до списку обрусілих татар відомих політичних і культурних діячів, як-от: Плеханов, Тургенєв, Кантемир, Тимірязєв, Рахманінов, Карамзін, Грибоєдов, Салтиков-Щедрін, Курпрін, Чаадаєв, Потебня, Достоевський, Цюлковський, Радищев, Панаєв, Кугушев, Єнікеєв, Утешев, Тенішев, Єнгалічев, Шишков, Шаховський, Мещерінов, Урусов, Шереметєв, Давидов, Жуковський, Ширінський-Шихматов тощо [30]. Нашадки тієї

еліти й сьогодні репрезентовані у верхівці Російської Федерації. Їхня монгольська кров, як і їхні агресивна ментальність та символічний універсум імперії (похід до моря франків), нікуди не зникли.

Низи копіювали верхівку суспільства. Це закон наслідування, сформульований видатним французьким соціологом XIX ст. Г. Тардом. Якщо верхівка обернулася на «русских», то що було робити холопам, як не наслідувати прикладу? Тим більше їх і не питали, коли змінювали імена та прізвища, хрестили, робили записи в радянських паспортах (п'ята графа). На жаль, у ці кампанії регулярно потрапляли певні прошарки українців, їх автоматично зараховували до росіян. Якщо представникам сибірських народів імена та прізвища змінювали геть на інші, то для українців вигадали окремих прийом – записувати прізвище на російській штиб, додаючи закінчення *-ов* або *-ев*.

Вигадана історія як чинник інтеграції

Історична пам'ять є важливим фактором як етнічної ідентичності, так і будівництва нації. Це зрозуміли у XVIII ст. – спочатку Петро I, а потім більш ґрунтовно за конструювання вигаданої історії Росії взялася Катерина II. Не можна було завершити соціальне конструювання, не зробивши собі «порядної історії». У давнину шахраї-аристократи, які не мали за плечима старовинного роду, вдавалися до махінації: замовляли собі гарне генеалогічне древо, яке міг майстерно підробити якийсь архіваріус або інший грамотій. Щось схоже зробили в Москві.

Власну історію почали писати з чистого аркуша, відштовхуючись від Києва та Константинополя. Над цим у XVIII ст. попрацювала ціла низка придворних істориків. Можна було б іронізувати з цих потуг, але, по-перше, було вкрадено українську історію, по-друге, поцуплено етнонім «Русь», а це вже не смішно. Самі ж українці почали заважати, бо їхня присутність у Києві та Русі плутала всі карти. Якщо використати аналогію з фальсифікацією генеалогічного дерева, то потрібно було чужу людину зробити своїм предком або зовсім викреслити з мапи. Зроблено було й перше, й друге. Тоді і з'явилася версія, що українці «тікали в лісі», аби перетворитися на «великоросів», або раптово спустилися з Карпат і захопили Київ, який був «исконно русским» містом (теорія М. Погодіна). У процесі

конструювання про монголів і «старих царів» забули, документи виправили, внесли в літописні списки (оригінали зникли) фрагменти, які пов'язували Москву з православним світом і трактували її як частину Русі. Докладно процес конструювання російської історії під керівництвом Катерини II дослідив В. Білінський, і тут нічого додати.

У XIX ст. з'являється трактування, що нібито Русь складалася з різних частин: зокрема фігурують Північно-Східна, або просто Східна, Русь (Московщина), Західна Русь (Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське), Південна Русь, Південно-Західна Русь, що відповідало українським землям. Ці терміни антиісторичні, бо не вживалися свого часу, а були вигадані істориками, найімовірніше, з ідеологічною метою. Сьогодні російські вчені широко використовують їх, аби не вживати слова «Україна».

Так, у сучасній енциклопедії можна побачити, що Костянтин Острозький (1526–1608) – «видатний політичний, культурний і релігійний діяч південноруських земель Речі Посполитої» [31, с. 395]. Особливо складно в цій масштабній підміні понять розібратись іноземним ученим, бо їхні мови, як правило, не розрізняють, де «Русь», а де «Росія». Наприклад, німецькою мовою *Russland* означає і те, і те. Саме цього прагнуть росіяни, коли розширюють значення давнього слова, яке колись стосувалося винятково українських земель. Власне, плутанина була запрограмована московитами, коли цар Петро I проголосив себе імператором, а країну назвав Росією на грецький штиб від слова «Русь». Виходило, що й народ уже не московський, а «русские люди».

Українці, безперечно, не будуть миритися з фальсифікацією власної історії або зі спробами взагалі викреслити їх з історичного процесу. Сьогодні ми констатуємо стан когнітивної війни як частини гібридної війни: боротьба ведеться на історичному полі, за етноніми, мапи, дати, постаті. Агресивність Москви на цьому фронті неймовірно виросла за часів правління В. Путіна. В ідеологічне книгодрукування, підручники, історичні фільми, телевізійні проекти вкладають десятки й сотні мільйонів доларів. І лише нещодавно поволі та кволо почала реагувати Українська держава, бо до війни опір чинився з боку невеликого кола ентузіастів, зокрема не завжди людей із формальними ознаками ученості.

Росіяни конструювали відразу два соціальні світи: свій, де діють власні історичні герої, та західний, сповнений антигероїв і небезпек для Росії. Сучасні соціологи П. Бергман і Т. Лукас, які

розробляли теорії соціального конструювання, пишуть про специфічні процедури підтримки соціальної реальності, коли в стародавньому світі після контактів з іншими потрібно було «очищуватися», й це убезпечувало людей під час контактів з альтернативною реальністю: «*Табу, екзорцизм і прокльони на адресу чужаків, еретиків... служать меті ментальної гігієни індивіда*» [1, с. 253]. Колективний Захід стає для Московії альтернативною реальністю, якій приписуються всі небезпечні й негативні властивості. Торкатися цього світу – ризикована справа.

Пригадую дитячі враження від фільму «Олександр Невський». Сьогодні мені зрозуміло, що в ньому лише 0,01 % історичної правди. Але ж створювали його не заради історичної правди, а щоб наділити іншу реальність містичним жахом і показати її слабкість перед «руським миром». Фільм був по-своєму геніальним творінням, держава нічого не пошкодувала для тиражування кіноілюзії: видовищні зйомки з великою кількістю статистів, ролі грали видатні актори, а за кадром звучала музика Сергія Прокоф'єва. Досі перед очима стоїть сцена атаки німецьких псів-лицарів, які під тривожні симфонічні акорди насувалися на конях, зі списами, в обладунках, із прихованими обличчями під страхітливими шоломами. Дивитися було справді моторошно. А коли німці у Пскові кидали немовлят у вогнище? (Зовсім як історія із розп'ятим хлопчиком під час нашої війни.) Кінофільм досягнув своєї мети, на ньому виросло кілька поколінь молоді. За теорією соціального конструювання, якщо люди у щось вірять, то це стає реальністю. Гарна ілюзія має шанс стати реальністю. І тоді Невський – уже не колабораціоніст і кат Новгороду, а захисник міста й патріот «землі руської». Недаремно творець фільму Сергій Ейзенштейн за свою видатну пропагандистську роботу отримав Сталінську премію та ступінь доктора мистецтвознавства без захисту дисертації.

У чому сенс антизахідного конструювання? Вочевидь, воно вирішувало кілька завдань. Планувалося розширення кордонів на захід, а це війна з європейськими країнами; ненависть є супутником воєнних дій та аргументом для тилу. Антизахідні настрої підтримували власну ідентичність та думку про шкідливість змін усередині за західним зразком. Почуття ненависті до латинства, західного християнства, представників європейських народів має ірраціональну основу, але в контексті соціального конструювання виявляється продуманою тактикою. Саме її використовує сьогодні В. Путін, коли знову повертає колесо історії до радянського періоду, московських царів і

православних біснுவатих. Московсько-ординська цивілізація є відсталою щодо західного культурного середовища, й антизахідні практики ставлять певний бар'єр, який захищає російську самобутність (хоч би якою вона там була) від руйнування, що завжди є імовірним сценарієм у разі зіткнення соціуму з більш високими цивілізаціями.

Соціальне конструювання по-московськи дало свій результат: монголо-татари створили новий тип суспільства й нову спільноту людей, де поєднувалися військова, ідейна, державницька традиції монгольських завойовників із православною ортодоксією. Вони це зробили зокрема за участю інших, більш розвинених, народів – українців, поляків, німців, французів. Але в цьому й полягає секрет монгольської тактики – досягати мети чужими руками: раніше чужинців гнали перед військом на стріли ворога або доручали виготовляти катапульти та стінобитні знаряддя, а на етапі соціального конструювання – використали інтелект і освіченість своїх потенційних ворогів. Московсько-ординська цивілізація від народження стає опонентом європейської цивілізації, хоч історія їхніх взаємин не така вже й проста, бо росіяни масово перебирали європейські досягнення. Нова московсько-ординська цивілізація народилася, за влучним висловом К. Маркса, з «монгольського болота», але монголи знайшли спосіб переродитися в новому вигляді, виповзти зі старої шкіри кочовиків; вони тепер мали осіле мілітаризоване аграрне суспільство, яке отримало шанси модернізуватися та конкурувати з іншими народами й світами. Старе монгольське кочове суспільство такого шансу не мало. Генам степовиків, які загалом посідали панівні позиції, нічого не загрожувало, сотні тисяч їхніх нащадків органічно злилися з новим суспільством під прапором Росії та в особі російського народу.

1. Бергман П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Academia – Центр, 1995. 334 с.
2. Головастикова Кирилл. А все ж татары поприятней. «31 спорный вопрос» по истории: как тюрки изменили русский язык. URL: <https://lenta.ru/articles/2013/10/28/tatar/>.
3. Білінський В. Москва ординська (XIII–XVI ст.): Історичне дослідження. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2015. 656 с.
4. Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / [пер. с англ. Е. Лихтенштейна]. Москва : Колибри ; Азбука-Аттикус, 2018. 384 с.

5. Радчук В. А. Українська й російська розбігаються на 38 % згідно схеми про лексичні відстані мов Європи. URL: <https://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2009/11/19/>.
6. Воротиленко М. Міфи Московії. Міф четвертий. Про слов'янське походження московської мови та її домінуюче становище серед слов'янських мов. URL: <http://narodna.pravda.com.ua/culture/4a4f998984f4d/>.
7. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Довіра, 1992. 140 с.
8. Белинский В. Рецензия на книгу Кадинского «Упрощение русского правописания». *Полное собрание сочинений* : в 13 т. Т. 9. Москва : Изд-во АН СССР, 1955. С. 328–345.
9. Костомаров М. Галерея портретів : біографічні нариси / пер. з рос. Миколи Ілляша. Київ : Веселка, 1993. 326 с.
10. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : Русский язык, 1981. Т. 1 : А–З. 699 с.
11. Добролюбов Н. Кобзарь Тараса Шевченка. *Николай Добролюбов и украинская литература*. Москва : ГБУК г. Москвы «Библиотека украинской литературы», 2016. 19 с. URL: <http://mosbul.ru/dig/2016.02%20dobrolubov.pdf>.
12. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. Дві статті про постанову української мови. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 1994. 33 с.
13. Ключевский В. О. Курс русской истории. Полное издание в одном томе. URL: pstgu.ru/download/kurs.pdf.
14. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / пер. с фр. Москва : Весь мир, 2008. 550 с.
15. Пайпс Р. Россия при старом режиме / пер. с англ. Москва : Захаров, 2004. 250 с.
16. Білінський В. Країна Моксель, або Московія: роман-дослідження : у 3 кн. Кн. 2. 2-ге вид., виправл. і допов. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2015. 320 с.
17. Abel Carl. Slavic and Latin. Ilchester lectures on comparative lexicography, delivered at the Taylor institution. Oxford, 1883.
18. Покровский М. Н. Возникновение Московского государства и «великорусская народность». *Историк-марксист*. 1930. № 18–19.
19. Сорокин П. А. Долгий путь : автобиографический роман / пер. с англ. П. П. Кротова, А. В. Липского. Сыктывкар : Союз журналистов Коми АССР ; Шыпас, 1991. 304 с.
20. Воротиленко М. Заповіт Петра І. Київ : ФОП Стебеляк, 2015. 592 с.
21. Ленин В. И. Ценные признания Питирима Сорокина. *Полное собрание сочинений*. Т. 37.
22. Национальный состав России. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/327141>.
23. Трубецкой Н. С. Верхи и низы русской культуры (Этническая база русской культуры). *Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев*. Книга 1. URL: <https://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php>.

24. Трубецкой Н. С. К украинской проблеме. URL: <http://oboguev.tripod.com/nstukr.htm>.
25. Селезньов В. Кремлівський плагіат: від «шапки Мономаха» до кепки Ілліча. Тернопіль : Мандрівець, 2017. 256 с.
26. У статті «Мечников Ілля Ілліч» (<https://ru.wikipedia.org/wiki>) читаємо: «*За батьківською лінією Ілля Ілліч Мечников походив зі старовинного молдаванського боярського роду. Мати – Емілія Львівна Невахович, уродженка Варшави – донька відомого єврейського публіциста й просвітника Лева Миколайовича Неваховича (1776–1831), якого вважають засновником так званої російсько-єврейської літератури (особливо відома його книжка “Крик доньки іудейської”, Санкт-Петербург, 1803)*».
27. 5 українських песен, которые россияне присвоили себе. URL: <https://styler.rbc.ua/rus/zhizn/5-ukrainskih-pesen-kotorye-rossiyane-prisvoili-1512739406.html>.
28. Крупнов Ю. В. Россия между Западом и Востоком. Курс Норд-Ост. Санкт-Петербург : Издательский дом «Нева», 2004. 384 с.
29. Национальный состав России. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
30. Каримуллин А. Г. Татары: этнос и этноним. Казань : Татарское книжное издательство, 1989. 128 с. URL: <http://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/tatary-etnos-i-etnonim>.
31. Западная Европа и США. Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2009. 640 с.

Розділ 6

ПИТОМІ РИСИ МОСКОВСЬКО-ОРДИНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Продовжмо дослідження Росії як цивілізаційної структури. Є кілька специфічних рис цивілізації, народженої від Монголо-сфери, що роблять її доволі унікальним мегасоціальним об'єктом. Принаймні можна виокремити чотири риси, які не збігаються з характеристиками інших відомих цивілізацій. Розгляньмо ці особливості уважніше перед тим, як поставити остаточний «діагноз» московсько-ординській цивілізації.

Цивілізація як «моноблок»

Зазначена цивілізація може існувати тільки в спільній політичній оболонці всіх соціальних одиниць, які вимушено чи з доброї волі опинилися в її тілі. Якщо якась частина відривається, вона досить швидко позбавляється ординських рис. Першими це продемонстрували фіни та поляки, яким пощастило відбитися від «червоної навали» ціною багатьох жертв у роки першого розвалу імперії в 1917–1920 рр. Але нічого неприродного в цьому немає, бо ті народи по праву належать до європейської цивілізації. Щоправда, поляків, за підсумками Другої світової війни, поглинула нова ординська хвиля. Але вони вистояли й зберегли свою цивілізаційну ідентичність. Європейські народи принципово не розчиняються в московському «казані». Раймонд Арон ще в 1960-ті рр., тобто в розпал «холодної війни», трішечки фантазував на цю тему: *«Якби пощастило і радянська армія повернулася додому, а Кремль дав би свободу дії своїм союзникам, вони б стали самі собою, такими, якими були і є»* [1, с. 7]. Але саме так і сталося! Не дивно, що країни Балтії рішуче порвали з ординською традицією після другого колапсу імперії в 1989–1991 рр.

Але незаперечним доказом нашої тези є доля казахів. Цей народ був невід'ємною частиною Монголосфери, казахи в яко-

мусь розумінні – спадкоємці «старих» татар, які входили до Орди як повноправні члени степового братства. І вони це чудово розуміють і пам'ятають свою велику історію. От тільки з Росією намагаються триматися на дистанції. Геніальним цивілізаційним кроком сучасного «хана» казахів Нурсултана Назарбаєва було рішення перейти з кирилиці на латиницю. Це інакше як «гудбай, Раша, гудбай» не назвеш. І головне в іншому: казахи не наслідують провідної цивілізаційної ознаки московитів, їхньої агресивності.

Навіть кримські татари, які також генетично пов'язані з державою монгольських ханів, у нашу епоху є, радше, антиподом Московщини. Цей народ (самі вони себе називають «киримли») за своїм духом, цінностями та прагненням до свободи й гідності трансформувався в європейську спільноту та разом з українцями тримає фронт протидії кремлівській агресії. Зовсім іншу картину спостерігаємо стосовно тих народів, які досі перебувають у тілі східної цивілізації. За їхніми агресивними діями можна спостерігати й у Криму, й на Донбасі. Науково чистий експеримент – поведінка чеченців. Ті, хто залишився у складі імперії, так звані кадіривці, воювали проти України, а вільна чеченська діаспора створила підрозділ на боці України проти Росії. А хіба факти свідомості, які ми досліджували в першому розділі, не отруювали душі українців, білорусів, латишів чи грузинів, коли вони були у складі СРСР?

Створюється враження, що агресивний дух Чингізхана полишає тих, хто виривається з цупких обіймів Москви. Єдиною формою існування московсько-ординської цивілізації є імперія або нація-цивілізація, яка покриває собою колосальний територіальний простір із двома сотнями народів. Хто відпав, той не успадковує генетичного коду *rex Moscow*. Ось чому Москва несамовито чіпляється за кожний шматок території.

Метафора «моноблоку» потрібна, аби якось вербалізувати єдність чотирьох у принципі різних соціальних одиниць: етнос – нація – держава – цивілізація. Європейці довели, що сотні років мали нагоду існувати поділеними на десятки націй-держав, зберігаючи цивілізаційну єдність. Нещодавно Велика Британія ухвалила демократичне рішення вийти зі складу Євросоюзу. Але чи змінило це рішення цивілізаційний характер країни? Звичайно, ні. Такі самі зауваження можемо зробити щодо інших цивілізацій – синської, індійської, арабо-ісламської, африканської, латиноамериканської. Усі вони зберігають цивілізаційну рамку в умовах політичної роздрібненості. Але кожна з колишніх радянських республік, що вирвалася на свободу

з «тюрми народів» (вислів Леніна) обрала свій цивілізаційний шлях. Росії ще вдається утримувати біля себе Вірменію та Білорусь, але це тимчасове явище й тактичні маневри місцевого керівництва. Згодом Білорусь, на нашу думку, увіллється до європейської цивілізації, і для цього в наших північних сусідів є не менше історичних і культурних передумов, ніж в Україні. Країни Середньої Азії також мають свої культурні та цивілізаційні пріоритети, які не збігаються з російським «моноблоком».

Принцип «моноблоку» безпосередньо стосується специфічної особливості генезису московсько-ординської цивілізації: вона утворилася не просто через долучення до тіла Московії десятків народів Євразії – обов'язковою умовою є «накидання» цивілізаційної матриці. Кожний крок із розширення території супроводжувався «цивілізуванням» народів по-московськи. Росія від початку творилася як «нація-цивілізація». Успіх програми «цивілізування» був різним на сході та на заході: поволзькі, сибірські, азійські народи приставали на «пропозиції» окупантів швидше, європейські етноси опускали невидиму культурну браму. Тут ми бачимо прямий спадок монголів. Останні, на відміну від варягів, які своїм талантом державотворення започатковували в Європі «протонаціональні» держави, бачили Монголософеру як єдиний світ, де панують спільні закони, комунікації, правила існування згідно із заповітом Чингізхана. Великий Степ був готовий прийняти цю ідею, її успадкувала Московія.

Російська імперія у формі «нації-цивілізації» якісно відрізнялася від інших імперій світу, які не ставили за основну мету «щільного» долучення до свого тіла колоній і перетворення тубільців на представників спільної культури. «Звичайні» імперії обмежувалися військово-політичним контролем та економічним визискуванням територій. Індуси в Ост-Індії залишались індусами, їх не робили англійцями, хоча культурний вплив на підконтрольні території європейці так чи так чинили. Москві простого володіння було замало, вона ставила за мету поступове перетворення захоплених територій на частину «русского мира». Відповідно перед тубільцями відкривалася двояка перспектива соціального ліфта: або русифікуватися й перетворитися згодом на людей першого ґатунку, або залишатися в статусі «іногородців» чи «нацменів». Як це відбувалося технологічно, ми описали в попередньому розділі. Цивілізаційна матриця, яка накидалась імперським центром, на практиці означала комплекс активних заходів, що мали на меті змінити культурний код народів на соціокультурне ядро Московії. Зазвичай це

робили за допомогою «м'якої сили», розтягуючи процес на багато десятиліть.

Очевидно, в «моноблоці» водночас закладено і силу, і слабкість московсько-ординської цивілізації. Тут сховано й «смерть Кошція». Розпад федерації, який рано чи пізно станеться, матиме драматичні цивілізаційні наслідки. Такий фінал активно обговорюють експерти як імовірну подію, пов'язану з неоднорідністю внутрішнього складу й суперечностями регіонів із центром [2]. Але як тоді зміниться цивілізаційна картина? Ми, нарешті, зможемо побачити ті території, які власне й несуть «тягар» цивілізаційного коду. Окремі регіони й країни, що утворюються, з високою ймовірністю зможуть обрати власний шлях і вийти з-під культурного контролю Кремля. Але регіон Московщини, вочевидь, залишиться вірним старій ординській традиції. І тоді, можливо, відбудеться перевидання кривавої книги із заголовком «Збирання земель», як це зробили перші князі чи більшовики.

В інтересах України та Європи перешкодити цьому процесу, не дати частинам з'єднатися знову. Окремі «неординські» країни, які утворюються, можливо, будуть доволі спокійними й дружелюбними. Але чи погодяться нащадки Чингізхана на таке вирішення «російського питання»? Чи вони спровокують небачену раніше різанину, аби з'єднатися знову? Сьогодні прогнозувати таке неможливо. Дух монголів живе в сучасній Росії – путінське суспільство демонструє його в концентрованому вигляді. Гени не вмирають, а передаються в спадок. Це зберігає комплекс загроз і ризиків для світу, країн, які мають спільний кордон із РФ, народів самої імперії.

Цікавою із суто теоретичного погляду є подальша доля штучно утвореного російського етносу. Чи може відбутися його ерозія та роздроблення, чи ж процес інтеграції зайшов так далеко, що йому нічого не загрожує? Є сумніви щодо етнічної міцності ординців. Сьогодні їх скріплюють пропаганда, ідея російської величч, шовіністичні почуття, агресивна компенсація. Але це не дуже міцний і тривкий розчин, він скріплює «моноблок» тимчасово, до першого серйозного струсу. Спільна церква, навіть якщо не брати до уваги ісламських регіонів, не створює органічної солідарної основи. Навесні 1917 р., коли почалися революційні події та відбулося певне пробудження й навіть духовне піднесення народів імперії, паралельно країною прокотилася хвиля свавільних розправ і вбивств. Так, у Кронштадті моряки лінчували своїх командирів і офіцерів, у селах палили будинки поміщиків, убивали «своїх» на фронтах. Роби-

ли це не зовнішні вороги: саме православні вбивали православних. Спільна історія, церква, статuti і військова служба, «російськість» – нічого не стримувало. Солідарність, про яку писав Е. Дюркгайм як про основу суспільства, була на край низькому рівні.

У Росії завжди зберігалася можливість масової різанини. Коли настав час відкривати засідання Установчих зборів, на їх підтримку в Петрограді 5 січня 1918 р. зібралася чимала маніфестація – приблизно 30 тис. осіб. Більшовики розстріляли демонстрантів серед білого дня в центрі столиці на Невському проспекті. Криваве насильство тривало кілька днів. Хіба це німці стріляли в росіян? Після петербурзьких подій московський спостерігач робить запис у щоденнику: *«Дійсно, Шингарьов убитий і ще Кокошкін. Ці два колишніх міністри так багато попрацювали для досягнення того, щоб російський народ був вільний, і ось самі загинули від звірячих рук звільнених ними. І вбиті не в Петропавлівській в'язниці, а в лікарні, вбиті по-звірячому – багнетами й численними пострілами. Невже вбивці були при своєму розумі?»* [3, с. 28]. Вочевидь, вони були притомні, але щось суттєве розділяло цих людей. Можна припустити – класова ненависть. Отже, спільна етнічність та мова, належність до нації (громадянство), натільні хрести нічого не варті як об'єднувальні чинники? З погляду нашої теорії, спрацював цивілізаційний фактор: потужний викид агресивної енергії, який не був скомпенсований. Революція та падіння соціального контролю миттєво розв'язали агресивний інстинкт, криваве мортідо почало порядкувати.

І почалося: православні співгромадяни (?) топили одне одного під кригою в ополонках, спалювали заживо в топках паротягів, здирали шкіру, закопували живцем у ґрунт, привселюдно вішали, вбивали у підвалах священиків, інтелігентів, лікарів, учителів без ліку; озвіріння сягало такого градусу, що згодом радянським історикам було заборонено висвітлювати всі подробиці. За період із 1917-го до 1921 р. загальні приблизні втрати становили 12 млн 500 тис. осіб, зокрема від «червоного терору» – 1 млн 200 тис., «білого терору» – 300 тис., «зеленого терору» – 500 тис. осіб. Чому перемога дісталася «червоним»? У парадигмі нашого цивілізаційного підходу можна дати таке пояснення: Ленін і більшовики, які не випадково перебралися до Москви, взяли під контроль серцевину московсько-ординської цивілізації. Маса «великоросів» інтуїтивно визнали їх як продовжувачів великої справи Орди. Ідеї та практики більшовизму цілком відповідали півтисячолітній традиції Московії. Сталінізм – це взагалі математична межа, до якої може

наблизитись ординська система. Водночас опоненти більшовиків, білі армії та рухи, опинилися на окраїнах цивілізаційного простору Росії, вони не мали можливостей для тотальної мобілізації ані з погляду ідеології, ані з позицій соціального субстрату, що був тимчасово в їхньому розпорядженні. Поширена думка, що сюжети громадянської війни відновилися під час Другої світової. Жоден народ Європи не дав німцям стільки колабораціоністів, скільки росіяни (понад мільйон згідно з акуратною німецькою статистикою).

У цих прикладах не простежується навіть дециді громадянської, етнічної й так званої органічної солідарності. Росію скріплює те, що Е. Дюркгайм називав «механічною солідарністю». Вона ефективно функціонує лише тоді, коли замикається «нагорі» в особі правителя-тирана, який очолює «владну вертикаль», і, образно кажучи, «замикає замок на ланцюгах». Росіяни інтуїтивно бояться хаосу, кривавого бунту, що, як відомо, в Росії безглуздий і немилосердний. У них слабкі здібності до самоврядування й громадянської відповідальності; відсутність жорсткого правителя викликає в мешканців Росії панічні настрої. «Ординці» інтуїтивно ладні віддати владу тиранові, поступитися власною свободою та гідністю, аби не було внутрішньої різанини. «Моноблок» тримається на авторитаризмі, ієрархії, уніфікації. І демократія смертельно не рекомендована для Росії. Політичні експерименти ХХ ст. доводять: щойно Росія втрачає диктатора, або виникає тенденція до свободи й демократії, або імперія намагається модернізуватися – країна починає швидко руйнуватися. Деспотія є органічною властивістю цієї цивілізації. Ось чому ми маємо сумнів щодо істинної міцності новітнього етносу. Криза «верхів» у будь-яку мить може зруйнувати єдність панівного етносу й розколоти імперську націю.

Можна уявити різні варіанти долі Росії в майбутньому. По-перше, повторення добре відомого з історії сценарію, коли новоявлені «рятівники вітчизни» відновлять моноблок і східна цивілізація отримає певний час на продовження власного існування. По-друге, більш радикальний варіант – фінал старої московсько-ординської цивілізації та зародження на широкому євразійському просторі якісно нових історико-культурних форм. По-третє, цілком імовірно, що російські території й народонаселення можуть де-факто бути поділеними між японською, китайською, ісламською, європейською цивілізаціями залежно від сили культурного тяжіння великих сусідів у тих чи тих регіонах.

«Двоядерність», або «Дві Росії»

«Моноблок» Росії неоднорідний у цивілізаційному аспекті, бо розпадається на два нерівні соціальні шари, представлені різними соціокультурними ядрами. Перший – ширший, численніший, «ординський», який фактично уособлює «монгольську традицію», другий – «європейці», тобто прошарки тих росіян, які мають іншу філософію й за своїм світоглядом наближаються до мешканців європейських країн. Більшість – переважно вихідці з корінних народів, що споконвіку мешкали на території сучасної РФ, передусім у її центральній частині й у зоні Степу. Основна маса населення, старосвітське дворянство, «внутрішній пролетаріат», так званий «совок» (а за сучасною мемологією – «вата») завжди ставилася до Заходу (і власних «західників») насторожено й критично. Значну негативну роль відіграла РПЦ як найбільш консервативна й реакційна сила російського суспільства.

«Європейці», на нашу думку, склалися з двох частин. По-перше, це вихідці з європейських країн, зокрема значні маси переселенців з України та Білорусі. Німці, поляки, шведи, французи тощо перебували в Москві від самого початку, їх приманювали високими гонорарами й посадами, частина з них залишалася назавжди й русифікувалася. Царі час від часу проводили організовані кампанії з переселення в Росію уродженців європейських країн; у різних частинах імперії виникли цілі райони, заселені передусім вихідцями з німецьких князівств. У Харкові, наприклад, одна з двох центральних вулиць свого часу називалася Німецькою – там селилися вихідці з Європи, які були чудовими лікарями, механіками, професорами університету, архітекторами, службовцями, підприємцями, засновниками наукових і медичних інституцій. На жаль, вулицю було перейменовано на Пушкінську й вона втратила свій історичний зміст. Станом на 1913 р. у Російській імперії було 2 млн 400 тис. німців. Як зазначає російська дослідниця, доктор історичних наук Лілія Шевцова, колись німці правили Росією: *«Вони були частиною її військового та комерційного стану, керували наукою та університетами, виховували царських дітей, були колонізаторами неосвоєних земель. У царській Росії німці часом становили до половини губернаторів і командного складу армії»*. Але Л. Шевцова вважає, що німці, як й інші іноземці на службі імперії, не зробили Росію європейською країною, бо *«європеїзуючи російське життя, німці не змінювали суті деспотії»* [4]. По-друге, певні прошарки вихідців із корінних народів Росії, отримавши освіту,

побувавши в європейських країнах, захоплювалися західними ідеями та європейським побутом. У більшості росіян ірраціональне переважає над раціональним, але завжди були винятки. «Європейці» традиційно концентрувались у столицях (Петербург, Москва) та в університетських містах.

Ми використовуємо концепт «подвійної Росії», аби підкреслити нетиповий характер московсько-ординської цивілізації порівняно з іншими історико-культурними типами. Ситуацію роздвоєності російського суспільства середини ХІХ ст. блискуче відобразив Іван Гончаров у романі «Обломов». Колізія роману виникає довкола старозавітного, традиційного, сільського, яке, з одного боку, уособлюють Ілля Обломов та його слуга Захар, та новітнього, європейського, капіталістичного, яке символізує Андрій Штольц. Останній – обрусілий німець, енергійний, освічений, натомість Обломов – безвольний, пасивний поміщик, який не розуміє мети власного існування. Із соціологічного погляду обидва – «ідеальні типи», які уособлюють «дві Росії».

За логікою роману, епоха «обломовщини» закінчується, такі люди нікому вже не потрібні, незважаючи на особисті чесноти, вони закономірно стають жертвами нового, більш жорстокого часу. Майбутнє – за Штольцем і «німцями». Але в реальному житті не все складалося за цією логікою, бо так звані «почвенники», слов'янофіли, представники консервативної традиції лише починали виходити на суспільну арену. Вони набирають сили щодо «західників», бо за спиною відчують ще не розбуджену Росію, представників народних мас, які за своїм єством не європейці. Цивілізаційний дискурс стає наріжним каменем Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Яким шляхом піде Росія після революції, у яку починає вірити все суспільство?

Історію російської цивілізації спрощено можна поділити на такі періоди:

- 1) старомосковський (постмонгольський) – умовно від 1480 р. до часів Петра І;
- 2) «європейський», або петербурзький – від 1712-го до 1918 р.;
- 3) радянсько-московський – від 1918-го до 1991 р.;
- 4) сучасний, новомосковський – від 1991 р.

У перший період відбулося закріплення основних рис московсько-ординської цивілізації, сформованих у «протоцивілізаційний» період. «Європейці» в межах періоду не відігравали помітної ролі, постійно наростали антизахідні настрої й «вестернофобія». За Івана ІV та «смути» вони сягають свого максимуму. Проте «ординська» верхівка розуміє практичну

користь від контактів із Заходом, їй потрібні сучасна зброя, наукові знання, ремесла, друк книжок, лікування тощо. Здійснено перші спроби налагодити контакти з європейськими країнами й почати чогось системно вчитися.

Борис Годунов (1587–1598) явно симпатизує західним країнам, веде активну дипломатію з Польщею, Австрією, іншими країнами. У Москві починають голити бороди, одягатись у європейське плаття, молоді дворяни вирушають учитися на Захід (щоправда, жоден не повернувся до Московії). І в суспільстві назріває конфлікт. Він персоналізується в епізоді з окольничим Богданом Бельським. Годунов вирішив його покарати. Але в який дивний спосіб! Він наказав іноземному лікарю вирвати в чиновника бороду. Ось що пише стосовно цього історик С. Соловйов: «...Ми натрапляли на повідомлення і своїх, і чужих сучасників про пристрасть до наслідування іноземних звичаїв, яка відкрилася між російськими людьми за царювання Бориса; цар був покровителем іноземців, а Бельський ненавидів їх, і ось Борис велить іноземцеві вирвати в Бельського бороду, яка була такою дорогою для людей, що вирізнялися прихильністю до старовини й ненавистю до нових, чужих, звичаїв, а з цих звичаїв гоління бороди було найпомітнішим» [5, с. 381].

Обережні, але систематичні контакти починаються, вочевидь, за царювання Олексія, саме він (а не Петро) заводить перші частини «німецького строю» та дозволяє розташувати біля Москви німецьке поселення, яке відіграє важливу роль у долі молодого спадкоємця престолу.

Петро I починає «рубати вікно в Європу», у 1712–1714 рр. перебазовує столицю до Санкт-Петербурга, й протягом XVIII ст. відбуваються династичні зміни: престол крок за кроком захоплюють німці, а північна столиця поволі наповнюється вихідцями з Європи. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Росію охоплює галломанія – намагання в усьому наслідувати французів: розмовляти по-французьки, одягатися, як у Парижі, відповідно влаштовувати свій побут. Це не могло не викликати зворотної реакції: консерватори висловлюють своє невдоволення, зароджується рух опору європейськості. Позиція монархів була двоякою: дехто схилився до більш щільних зв'язків із Європою, інші намагалися дистанціюватися.

Петро I визначив новий вектор державної політики – зв'язки з європейськими країнами, участь у європейській політиці, проте це не означало дружніх відносин як таких. У його «Заповіті» – фальсифікований він чи справжній, але це документ епохи – дано тверезу стратегічну настанову на майбутнє,

й російські імператори дотримуватимуться такої лінії. Росія ніколи не матиме постійних союзників, завдання держави – нацьковувати європейські країни одна проти одної та просувати власні інтереси, розширювати кордони. Олександр III любив повчати наближених осіб: *«У всьому світі у нас тільки два вірних союзники – наша армія і флот. Всі інші, за першої нагоди, самі повстануть проти нас»*. Проте імператори мали родинні зв'язки саме з європейськими монархами, дворяни вчилися в європейських університетах, вивчали живопис та архітектуру, мандрували європейськими містами, переймалися духом свободи та новими ідеями, а в самій країні відкривались університети на зразок німецьких.

Важливим було те, що імперія посунула свої кордони на захід, і громадянами країни стають мільйони людей (фіни, балтійці, поляки, євреї) з іншою ментальністю, що посилювало загальну європейськість. Сучасний російський філософ українського походження Вадим Цимбурський (1957–2009) вжив для визначення цього 280-річного періоду метафору «викрадення Європи». Проте зазначимо, що «крадіжки» не було доведено до логічного фіналу. Визривала колізія, розвиток європейського за змістом капіталізму викликав внутрішню незгоду й роздратування основної маси населення. «Бунт мас», який Х. Ортега-і-Гассет вважав рисою модерну, в Росії набував власного драматичного змісту. Маса виявилася «контревропейськими». Іншими в цій країні вони бути й не можуть за визначенням. Суть колізії ще в першій половині XIX ст. вдало визначив французький консерватор Жозеф де Местр, який довго мешкав у Росії: *«Взагалі ж країну цю віддано іноземцям, і вирватися з їхніх рук можна лише за допомогою революції. Винен у цьому Петро, якого називають великим, але який насправді був убивцею своєї нації»* [6]. Нарешті вибухнули революції.

Величезною помилкою слід вважати твердження, що в Росії відбувалася пролетарська революція, а Ленін – послідовник Маркса. Насправді, «ленінізм-сталінізм» (таке формулювання більш точне, ніж «марксизм-ленінізм») – це переворот гігантського соціального айсберга, який занурив «європейське тім'я» в темні води небуття. Ординці в особі більшовизму повернулися до влади, вони відновили всі основні структурні характеристики імперії монголів: знищили приватну власність, установили політичну диктатуру, запровадили практику вождизму, підкорили суспільство, вказали, що людина мусить служити колективу й державі, поширювали ідеї світової революції та підготовки до глобальної війни із західною цивілізацією. Особ-

ливістю таких «переворотів айсберга» в Росії є те, що з глибини країни, від основ соціальної піраміди, підіймаються прошарки, про існування яких раніше знали лише теоретично, а тепер саме вони беруть владу у свої руки й визначають цивілізаційний курс. За більшовиків суспільство швидко мілітаризувалося, воно знову нагадує державу-військо. Стару проєвропейську правлячу меншість було розгромлено, її залишки завершили свій вік у таборах ГУЛАГу, у країнах Європи та США.

Цей історичний переворот відчували євразійці та деякі інші інтелектуали. «Комунізм, – напише М. Бердяєв, – це російська доля, момент внутрішньої долі російського народу» [7, с. 265]. 1918 р. більшовики повертають столицю до Москви, й ця дія мала глибоко символічний характер: «*Перенісши столицю з ексцентричної фортеці Петра в центр країни, Ленін начебто оголосив себе послідовником протопіпа Аввакума та старовірів і слов'янофілів*», – зазначає А. Тойнбі [8, с. 208]. І далі англійський історик розвиває цю думку: «...Російський комуністичний рух, хоч і зодягнений у європейський маскарадний костюм, являє собою фанатичну спробу скинути з Росії пута вестернізації, що їх за два століття тому накинув на неї Петро Великий...» [8, с. 242].

Відомий російський політик, лідер кадетів, історик П. Мілюков (1859–1943) обґрунтовував думку, що Росії притаманний пульсаційний тип розвитку з періодичним закріпаченням і вивільненням суспільних станів, і Росія ХХ ст. ближча до Росії ХVІІІ ст., ніж до Росії ХІХ ст. Безсумнівно, створення колгоспів означало тотальне закріпачення найбільшого суспільного класу навіть на тих територіях, які ніколи не знали кріпацтва за царського режиму. Наслідком було колосальне падіння виробництва в аграрній галузі [9]. Значним успіхом комуністичного періоду була самоізоляція в режимі «залізної завіси», яка 70 років виконувала охоронну функцію щодо основ «радянської цивілізації». Але «неприємними моментами» стали глобалізація та революція в засобах інформації, стримувати потоки інформації із Заходу з кожним роком ставало дедалі важче.

1991 р. – початок нового етапу існування московсько-ордінської цивілізації. Росія раптово опиняється в кордонах ХVІІІ ст., але в ситуації падіння «залізної завіси» та лібералізації. «Європейці» отримують нетривалий реванш і гіпотетичну можливість змінити країну. Епоха Єльцина швидко закінчується, й Росія вмикає історичний реверс, прибічники традиційного консерватизму знову перемагають, «ліберали» масово тікають на Захід або пристосовуються до нових (старих) реалій,

починається ера Путіна. «Айсберг» знову перевертається. Країна поволи «зачиняє двері й вікна», мілітаризується, починається ура-патріотичний психоз, і ніби привид Чингізхана починає блукати рівнинами й степами країни від Балтики до Китаю. Вочевидь, спрацьовує закон еволюції Квіглі. Американський цивілізаціоніст простежив таку послідовність: якщо інструменти перетворюються на інститути, а потім функціонування інститутів раптово припиняється, то це призводить до соціальної кризи. Стосовно цивілізацій закон формулюється так: якщо цивілізація стає на шлях експансії, виробляє відповідні інститути, що підтримують визначений напрям руху, а потім виникає непередбачена пауза, або енергія росту вичерпується, то суспільство відчуває хворобливий струс. Цивілізація може припинити своє існування [10].

Якщо застосувати сказане до Росії, то слід виокремити інститути пропаганди, КДБ-ФСБ, війська та поліції, що звикли до певного алгоритму роботи; їхні діячі розуміли, хто ворог, у чому полягає державний інтерес і що вони мусять робити. 1990-ті рр. для базових ординських інституцій стали шоковим періодом. Але ці інституції дуже гнучкі й витривалі, вони виховали мільйони людей і чекали часу для реваншу. Переломним моментом став чекістський переворот наприкінці ХХ ст. 20 грудня 1999 р. Путін на Луб'янці цинічно доповів зібранню почесних КДБістів: *«Ваше завдання з проникнення до влади під прикриттям виконано»*. І це не було жартом, як вважає більшість. «Ординці» в Кремлі відчули небезпеку й вирішили заради порятунку наступним кроком після повернення до влади відновити експансію, навіть якщо тривалий прогноз був і невтішним. В. Путін став на стежку війни.

Відомий закон «кругообігу еліт» Вільфредо Парето щодо Росії набуває форми періодичної зміни проєвропейських та антиєвропейських еліт. Відповідно циклічно змінюються зовнішньополітичні вектори та внутрішня політика правлячих кіл. Як правило, європейська орієнтація означає лібералізацію режиму, дозвіл на більш широкі й вільні контакти простих громадян із західними контрагентами. І навпаки, прихід до влади «ординців» – це посилення внутрішніх репресій, закриття кордонів, розгортання пропагандистської роботи з промивання мізків і розкручування «вестернофобії». Велику роль у протистоянні Заходу відіграють реакційні кола РПЦ. У радянський період їх штучно усунули від цієї «державницької роботи», але все повторюється, і в сучасній Росії офіційна православна церква замістила ідеологічні інституції, створені комуністами.

Отже, московсько-ординська цивілізація – двоядерна структура. Співвідношення між ординцями та «європейцями» має хвилеподібну циклічну закономірність. Можна виокремити великі, середні та малі цикли. Перший великий період – 230 років – постмонгольський з окресленою антизахідною орієнтацією. Наступні 206 років петербурзько-імперського періоду – «європейський» етап великого циклу. 70 років комунізму – повернення до монгольських першоджерел. Нова фаза – за чергою «європейська» – зароджується на останньому подиху комунізму (1985 р. – прихід до влади М. Горбачова) і триває до початку першого десятиліття XXI ст., тобто 15 років. «Втеча» Путіна від європейськості сягає майже 20 років.

Протягом кожного періоду зі свого боку були коливання залежно від позиції того чи того «великого хана» та збігу обставин. Олександр II був реформатором із більш широкими поглядами, а Олександр III тяжів до консерватизму, чого тільки вартий (мовою оригіналу) «циркуляр о кухаркиных детях» (1887 р.). Це був крок, що абсолютно не збігався з демократичним трендом європейської цивілізації. Але й у межах одного-двох десятиліть могли бути посилення проєвропейських або консервативних орієнтацій. І таке чергування стає законом існування московсько-ординської цивілізації.

Навіть у радянський період були дуже виразні коливання: «неп», «коаліція із союзниками в Другій світовій», «хрущовська відлига», «перебудова» – в одному ряді; а «великий перелом», «єжовщина», «боротьба з безродними космополітами», «андроповщина» – в іншому. У часи так званого застою ми бачили, як поступово змінювалися партійні кадри: наприкінці брежневського періоду вони втратили сталінську струнку, долучилися до суспільства споживання, були готові прийняти «європейські цінності». Якщо й не геть уся партійна номенклатура еволюціонувала у бік європоцентризму (ми пам'ятаємо протистояння Єльцина та Лігачова), то загальна тенденція спостерігалася. А скільки розмов в останню чверть комуністичного періоду точилося довкола «засудження культу особи», «рівня і якості життя», «людини як вищої цінності», «мирного співіснування», «розрядки напруженості», «загальнолюдських цінностей»!

Усе це означало поступову відмову від принципів та ідей московсько-ординської цивілізації. Таке подобалося не всім. Але тоді етнічний склад країни був іншим: ще не порозбігалися союзні республіки, не виїхали євреї, не перебралися на Захід найбільші розуми. Сьогодні ситуація в Росії виглядає доволі сумною з погляду соціально-етнічного складу. Кількісно абсо-

лютно перемагають ординці, отже, влада Путіна та його політика не виглядають випадковими. Проте залишається, здається, остання можливість посилити табір «європейців» – це нова когорта молоді, народжена в часи «числової революції». Вона не дивиться «зомбоящика», весь час перебуває у світовій мережі, вивчає англійську – виховувати її в ординському дусі важкувато. Рано чи пізно, але настане черга нової фази «двоядерного циклу».

Якщо застосувати теорію циклів і уявити історію московсько-ординської цивілізації як синусоїду, де протилежними екстремумами є «європейська орієнтація» – «монгольська традиція», то можна помітити й таку закономірність: амплітуда стає більшою, а частота – меншою. Східна цивілізація занурюється в стан турбулентності, очевидно, на неї чекає колапс або чергове переродження. Можливо, перше й друге становлять необхідні фази процесу. Після падіння кривої синусоїди до «монгольського екстремуму» в сталінсько-радянський період відбувся спочатку обережний підйом у брежнєвські часи, а потім через горбачовську Перебудову – стрімкий злет до протилежної вершини за часів Єльцина; і знову почалося повільне падіння кривої наприкінці 1990-х рр., а з 2007 р. – прискорення спуску, і темп відкочування до «монгольської традиції» набирає обертів і досі. (2007 р. – відомий виступ В. Путіна в Мюнхені, що його вважають переломним моментом у сучасній російській політиці, тобто початок неприхованої конфронтації із Заходом.) 2014 р., за цим умовним графіком, означає перехід через «нуль» у від'ємну площину, а це не тільки панування «ординців» на чолі з Путіним усередині країни, але й пряме зіткнення із західною цивілізацією.

Синусоїди, вочевидь, мають зв'язок з іншими періодами, які А. Тойнбі вважає загальними закономірностями злету й падіння всіх цивілізацій. Надлом московсько-ординської цивілізації, за логікою теорії англійського історика, мав відбутися, коли Росія перетворилася на світову імперію. Це сталося в другій половині XIX ст. У XX ст. починається конвульсивний розпад цивілізації, що вкладається у схему Тойнбі. Тисячу років як пересічний термін існування цивілізації росіянам ніхто не може обіцяти. З 1480 р. ще не минуло й 600 років, але саме синусоїдальний суспільний рух є тим фактором, що безжалісно розхитує та руйнує цивілізаційні основи. У середині або не пізніше кінця XXI ст. східна цивілізація, з чималою ймовірністю, припинить своє існування, або почнеться складний процес переродження, культурну й політичну основу якого складно

передбачити. За цей період буде зафіксовано ще кілька максимумів з одного та іншого боку. Путін своїм реверсом може довести країну до імператорських або царських часів, коли він сам одягне музейну шапку Мономаха, а своїх приятелів зробить боярами. Але потім відбудуться злам і нове зближення із західною цивілізацією. І, можливо, так триватиме кілька разів. У цій картині ми не враховуємо потужного тяжіння інших світових цивілізацій. Росія може бути розірвана між Європою, Китаєм та ісламським світом, як планета в космосі, що зазнає гравітаційного впливу потужніших мас.

Приречена відсталість

Відсталість Росії від провідних країн світу – це нескінченна тема, її обговорювали, здається, філософи, економісти, політики та, по-своєму, пересічні представники суспільства завжди. Виник навіть спеціальний термін – «наздогінний тип розвитку». 500 років Московія наздоганяє, але її зусилля виявляються марними: віз і нині там – Захід залишається недосяжним. Економіст Андрій Ілларіонов, як завжди ретельно, зі статистикою й графіками, простежує з 1700 р. відсталість Росії від європейських країн, поділивши їх, ці країни, на кілька груп за релігійною ознакою. Для порівняння беруть значення середньозваженого ВВП на душу населення за паритетами купівельної спроможності валют. Порівняно з групою протестантських країн (Велика Британія, Німеччина, Данія, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція), які вважають за 100 %, показники ВВП на душу населення Росії такі: 1700 р. – 40 %, 1820 р. – 34 %, 1913 р. – 61 %, 1950 р. – 50 %, 1998 р. – 25 %, 2013 р. (найуспішніший для РФ) – 59 %, 2016 р. – 38 % [11]. Отже, дистанція між Росією та зазначеною групою країн за 300 років не скоротилася ні на йоту. І ще важливий висновок: у 1913-му та 2013 рр. відносні показники ВВП Росії були найліпшими, та вже за рік царі починали фатальні для долі імперії війни...

Яких тільки щодо цього не висували теорій і пояснень. Якщо стисло, то пропонували такі версії: 1) наслідок татаро-монгольського іга; 2) винні війни та післявоєнна розруха; 3) погані природно-кліматичні умови, низька продуктивність сільського господарства, ризиковане землеробство; 4) малий крижаний період XIV–XVIII ст.; 5) «неринковість» російського характеру; 6) РПЦ не давала санкції на активність у миру, а стимулювала людей до пошуку Бога; 7) більшовики своїм експери-

ментом спотворили нормальний шлях розвитку; 8) весь час «підкладають свиню» то Велика Британія, то Америка тощо.

А чому Київська Русь у домонгольський період була нарівні з іншими європейськими державами, та ще й більшість із них випереджала? Щось, мабуть, не так у самій природі московсько-ординської цивілізації. Погляньмо на приклади інших цивілізацій – Японії, Китаю, Індії, навіть Латинської Америки, які не так давно (за історичними мірками) були доволі відсталими. Китай творить економічне диво прями́сінько на очах після страхотливого провалу в часи Мао, стара цивілізація ніби прокинулася від сну й переродилася на потужного світового лідера. Бразилія та Індія швидко прогресують, а Росія знову гальмує. Японія за 100 років між 1870–1970 рр. зробила справжній цивілізаційний стрибок, і це незважаючи на нищівну поразку в Другій світовій війні, ядерні бомбардування та окупацію. На території Росії можуть розміститися 50 Японій, сумарну вартість природних ресурсів цих країн навіть не можна порівняти (за цим показником Росія є лідером, навіть перевищує показник США), але ВВП РФ на душу населення – 26 тис. доларів (47 місце у світі), а в Японії, що фактично обходиться без природних ресурсів, – 41,8 тис. доларів (27 місце) [12]. Росія має найбільше танків у світі, проте її економіка не розвивалася потрібними темпами, навіть на тлі феноменального злету цін на нафту, що тривав до 2014 р. За 10 років, з 2005 р., у РФ було закрито приблизно 35 тис. підприємств, зникло з мапи понад 20 тис. сіл [13].

Чому Росія не може реалізувати свій колосальний потенціал і досягнути такого самого злету, як інші великі цивілізації? Російський цивілізаціоніст О. Шкаратан доволі тверезо дивиться на специфіку, як він каже, «російської цивілізації», вважаючи, що головне – азійський спосіб виробництва, етатизм і неоетатизм, які не дають розвиватися ринковій економіці. Суть азійського способу виробництва – у невизнанні принципу приватної власності, домінуванні держави, бажанні чиновників усе стягувати до центру, а потім розподіляти в корупційний спосіб. І він підкреслює: це саме цивілізаційна риса, закладена з моменту окупації Русі монголами. Щодо Русі, то, як ми з'ясували, Московія є окремою соціальною одиницею, і її історія ведеться не від Києва. Але ідеї О. Шкаратана щодо «роздаткової економіки» та «суспільно-службової власності» [14] доволі слушні. Дещо песимістично він сприймає близьке майбутнє, оскільки після нетривалого періоду економічної свободи російську економіку знову переводять на євразійські колії: «...Після потрясінь

1990-х рр. країна поступово повертається на свій євразійський шлях. Якщо ще 2003 р. частка держави у вітчизняному бізнесі становила 20 %, то 2013 р. – 50 %» [15, с. 41]. Для економістів усе зрозуміло: з азієцьким способом виробництва Росія приречена на відставання. Іншого не дано. І нам імпонує, що російські автори намагаються відшукати причини саме в коренях своєї цивілізації, а не в супутніх факторах. Продовжмо аналіз у контексті нашого розуміння природи московсько-ординської цивілізації.

Цивілізаційний підхід дає змогу розв'язати загадку приреченості на відсталість. Він розкриває кілька причин, так би мовити, «цивілізаційної глибини».

Причина перша. Московсько-ординський шлях розвитку, як ми встановили вище, має хвилеподібний синусоїдальний характер. На практиці це виглядає так, ніби водій за кермом автівки добре напідпитку й весь час закладає віражі то ліворуч, то праворуч. Не встигнуть реформатори європейського штибу зробити щось своє, як приходять консерватори «ординського» типу, руйнують попереднє та встановлюють власні порядки. І навпаки. Економічний і будь-який інший розвиток потребує «тиші», стабільності, визначеності правил на тривалий період. Не можна весь час змінювати інституції та правила гри. Якби європейці, ставши у XVI ст. на шлях розвитку ринкової капіталістичної економіки, постійно «крутили кермо» в різні боки, шанси московсько-ординської цивілізації зрівнялись би із Заходом у світовій першості. Але європейці вперто й послідовно розвивали свої ринкові інституції, не змінювали генеральної лінії на економічну свободу та захист прав людини (незважаючи на короткочасні відхилення від загального курсу під час воєн) і незмінно лідирували.

Причина друга. Не для економічного процвітання монголи створили Московію, а для війни та продовження політики Чингізхана. В усі періоди свого існування московсько-ординська цивілізація воювала, розширювала кордони – ось чому екстенсивний тип економіки природно домінував над інтенсивним. За два княжіння – Івана III і його сина Василя III – Московська держава збільшилась ушестеро (від 430 до 2800 тис. км²). З початку царювання Івана IV до кінця XVI ст. Московське царство подвоїлось у розмірах – з 2,8 до 5,4 млн км². Поміж серединою XVI ст. та кінцем XVII ст. східна держава зазвичай загарбувала щороку (!) по 35 тис. км², що становить площу сучасної Голландії.

Ще раз підкреслимо: не для мирної праці створювано державу-цивілізацію. Монгольський принцип полягав у тому, що все, що їм потрібно, особливо зброю та припаси, можна

«позичити» в осілих народів, бо не справа військових думати про мирську суєту. Ось чому майже все, чим володіють росіяни, вони «позичають» в інших народів і досі: від гасової лампи до атомної бомби. Війна може бути стимулом для економіки й науково-технічного прогресу, але тільки в певних межах і в стислі періоди, доки не відбувається виснаження країни. У першому достовірному бюджеті Московської держави (1860 р.) військові витрати становили майже 50 %, а за Петра I – 2/3 усіх витрат [16, с. 468, 680–682]. Історик В. Ключевський писав: «*Військова справа не тільки стояла тоді на першому плані, займала перше місце між усіма частинами державного управління, а й покривала собою останнє*» [17, с. 63]. А коли, у які великі історичні періоди військова справа не стояла на першому місці в росіян? Радянський Союз не витримав гонки озброєнь, яка була центральною ланкою «холодної війни». Проте цей приклад нічого не навчив сучасних росіян. Очевидно, вийти за межі цивілізаційної матриці практично неможливо, не руйнуючи самої цивілізації.

Причина третя. Принцип «моноблоку», коли згортання свободи всередині системи зменшувало простір конкурентного середовища. Ніл Фергюсон, досліджуючи секрет успіху західної цивілізації, дійшов висновку, що Захід відрізняє від решти світу шість самотніх сукупностей інституцій та пов'язаних із ними ідей і моделей поведінки. Їх можна узагальнити за шістьма рубриками: конкуренція, наука, власність, медицина, споживання, праця [18, с. 46]. Як бачимо, ні мілітаризації економіки, ні завоювань чи виробництва зброї у списку немає. Згідно із зазначеними Н. Фергюсоном рубриками, справи в Росії в усі без винятку епохи можна визначити за двобальною шкалою: «кепсько» й «особливо кепсько». На перше місце британський історик не випадково поставив конкуренцію – саме те, що завжди старанно придушувалося в Росії. Не даючи добрій сотні народів розвиватися самостійно, Москва унеможливила конкуренцію. Держава знала передусім один тип конкуренції – боротьбу аристократів і дворянства за право бути ближчими до імператора, вислужитися, отримати державну нагороду – землю й кріпаків або почесну грамоту й орден Леніна у новітні часи. «Моноблок» був «загострений» на війну, принцип існування Орди – військовий табір, мобілізація всього суспільства для ведення воєнних дій. Тут справді конкуренція або демократія ніби зайві. Але ж не можна воювати століттями. За це потрібно буде розплачуватися. Наразі ми бачимо, що швидка мілітаризація країни, до якої вдався В. Путін, не стає каталізатором економіки Росії, що перебуває в перманентному кризовому стані.

Причина четверта. Економіка, яка бере й розподіляє. Звичка монголів брати від Степу все, що їм потрібно, не інвестуючи в землю, не працюючи на землі, стала згодом національною рисою. У Росії й досі розвинений лише сировинний сектор економіки, країна цілковито залежить від видобутку та продажу вуглецю – нафти й газу. 2013 р., за найвищої ціни на нафту у світі, приблизно 72 % усіх надходжень від експорту товарів із Росії склав сектор торгівлі природними ресурсами й нафтопереробки [19].

Азійський спосіб виробництва – це брати «на хапок». Чудове слово, яке, вочевидь, походить із часів степових номадів: наскочили, похапали, що трапилось під руку, і майнули світ за очі. «Хапати» можна й у природи, й від землі, але не вічно. Сучасну економіку, засновану на числовій революції, «на хапок» не побудувати. Абсолютно дезорганізувальним фактором є величезна площа та великі природні сировинні ресурси. Вони створюють ілюзію, що країна може багатіти через спорожнення надр, виснаження річок, озер та прибережних морів, вирубування лісу тощо. Складні вироби, які, безперечно, потрібні Москві, можна «позичити», тобто вкрасти на Заході. Проте поки росіяни розбирали на «елементарні частинки» перший гідний комп'ютер фірми ІВМ РС/ХТ і гордо, згідно з планами чергової п'ятирічки, налагоджували випуск власної аналогічної машини «Іскра», Біл Гейтс і Стів Джобс виводили технічну кібернетику на принципово нові рівні. Отже, «наздогінний» тип економіки – це завжди пасти задніх, приреченість на відставання.

Бажання держави все контролювати й стягувати до центру може себе виправдовувати лише у форс-мажорний військовий період, але не можна створювати так звані екстрактивні інституції для постійного функціонування. Вони, як з'ясували у фундаментальному дослідженні Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон, можуть дати лише тимчасовий ефект в економіках, що розвиваються, або у країнах, які воюють: *«Коли і політичні, й економічні інститути є екстрактивними, стимулів для творчої деструкції й технологічних змін не існуватиме. Тимчасово держава може розпочати швидкий економічний розвиток, скеровуючи ресурси і людей декретами, однак цей процес неминуче обмежений. Коли досягаються межі, ріст припиняється, як це сталося в Радянському Союзі у 1970-х роках»* [20, с. 86]. Росія добре почувається лише у військовий період, коли централізована система себе виправдовує. Проте зіткнення з більш успішними цивілізаціями у форматі напруженого змагання, як це було за часів «холодної війни», може обернутися катастрофою.

Принагідно зазначимо, що у складі московсько-ординської цивілізації Україна мала потрійні умови відставання від європейських країн. По-перше, це причини, спільні для всього московського простору, і ми їх розглянули вище. По-друге, фактор провінціалізму, природна відсталість регіонів жорстко централізованої країни від центру. Для українців вікно у світ частогусто трохи прочинялося через Москву, яка тримала в руках усі дозволи й ресурси, зокрема маніпулювала ексклюзивним правом давати дозволи на отримання інформації та контакти з іншими країнами світу. По-третє, жорстка колоніальна політика, національне гноблення, зокрема періодичне винищення українських творчих і політичних еліт. Історики більше зважають на придушення української мови та культури, але є кричущі факти, коли Москва стримувала або руйнувала економічний розвиток України заборонами на зовнішньоекономічну діяльність та певні промисли, системами спеціальних мит [21, с. 44–69]. Це не можна досягнути здоровим глуздом, якщо не розуміти імперської логіки: периферійні регіони не повинні бути розвиненішими за центр.

Архаїзм

Риса, яку ми визначили як «приречену відсталість», кореспондується з фундаментальною властивістю московсько-ординської цивілізації – нездатністю до саморозвитку. І причина тут заглиблена в саму сутність соціальної системи. На такий висновок нашттовхують деякі ідеї, що належать одному з перших європейських цивілізаціоністів – Франсуа Гізо. У середині ХІХ ст. французький історик публікує свої лекції з курсу «Історія цивілізації в Європі». Про Росію він геть нічого не пише. Проте ділиться важливим спостереженням. Усі архаїчні цивілізації були моністичними в тому розумінні, що ґрунтувалися на якійсь одній провідній ідеї, інституції, одному принципі, віруванні: *«Всі вони випливають з одного відомого початку, з однієї ідеї; неначе все суспільство перебувало під владою одного принципу, який переважав у ньому і який визначив його установи, звичаї, вірування, словом, усі сторони його розвитку»* [22, с. 38]. Існування архаїчних цивілізацій було обмежене тим історичним часом, який давав змогу реалізовувати сутнісну рису.

Перевага європейської цивілізації від моменту зародження в тому, що вона ніколи не була зацикленою на чомусь одному, стрижневому: монокаузальність не властива європейським су-

спільствам. «Зовсім інакше розвивалася цивілізація сучасної Європи. Залишаючи осторонь усі подробиці, – пише Ф. Гізо, – вдивіться в неї, пригадайте все, що ви знаєте про неї, – вона одразу ж виникне перед вами багатоманітною, заплутаною, бурхливою; у ній одночасно існують усі форми, всі початки громадської організації: духовна і світська влада, елементи теократичний, монархічний, аристократичний, демократичний; усюди репрезентовані нескінченно різноманітні ступені свободи, багатства, впливу. І всі ці сили перебувають у стані постійної боротьби, причому жодна з них не переважає рішуче над іншими, не опановує безумовно суспільством» [22, с. 40]. Також французький мислитель зазначає, що ніде (у Європі) ми не бачимо тієї незламної мужності та сліпої логіки, які вражають нас у стародавніх цивілізаціях. Але саме такий стан «незламної логіки» ми бачимо на Сході. Вона була стрижнем Монголосфери – побудова держави-війська й нескінченна війна за незрозумілою для європейців логікою. І ще цікаве зауваження Ф. Гізо: надмірне переважання одного начала, однієї форми завжди породжує тиранію.

За методологією відомого історика, ми маємо право класифікувати московсько-ординську цивілізацію як архаїчну. Історичні часи на заході та сході євразійського континенту ніби розійшлися: на годиннику Спаської башти Кремля зовсім інший час, ніж на Біг-Бені. Монголи, згідно зі своїми соціально-дарвіністськими переконаннями, визнавали лише один вид конкуренції – бій та війна. Переможець установлює свої жорстокі правила, суб'єктом переможця є верховний правитель, лиш один на Землі. Централізована імперія запроваджує уніфікацію для всіх улусів (губерній, областей, республік), і в цьому разюча відмінність моментів зародження й історичного шляху двох цивілізацій.

Московсько-ординська цивілізація народилася за абсолютною шкалою часу навіть дещо пізніше, ніж у V–X ст. формувалась європейська цивілізація. Але вони відповідають різним історичним епохам. Монголи на своїх витривалих конях принесли на Захід від Уральських гір ідеї та принципи, які формувалися на просторах Великого Степу, в Сибіру й на Далекому Сході ще до народження Христа. Було кілька спроб створити універсальну імперію номадів, однак вони виявлялися невдалими, аж доти, доки за справу не взялися Чингізхан і його плем'я монголів. Вони досягли успіху й, урешті-решт, на Заході зіткнулися з цивілізацією, яка нібито живе вже в іншому історичному вимірі. Саме це дуже дратує москвитів: вони вимишені одночасно й ненавидіти, й боятися європейців, і корис-

туватися їхніми досягненнями, і воліти дістатися моря франків, аби всіх уніфікувати під власний стандарт.

Ф. Гізо вважав, що європейська цивілізація виникла, образно кажучи, на спинах трьох китів: по-перше, міст і муніципалітетів, які перейшли з часів Римської імперії; по-друге, західного християнства із власними принципами управління та законами існування; по-третє, звичок і традицій варварського суспільства. У чомусь початок двох цивілізацій, які поділили північну частину євразійського континенту, схожий: прихід так званих варварів, які здебільшого були номадами або, як пише автор «Історії цивілізації в Європі», «бродягами». Варвари вдерлися в Європу й зламали старий цивілізаційний код. Але що із собою принесли народи, які підкорили Рим, та монголи, що побудували Москву? По-перше, так звані варвари, які зруйнували Рим, репрезентували різні народи, що прийшли з різноманітних географічних регіонів, зокрема з півночі насунули стародавні германці та вікінги. Жоден із варварських вождів не зумів об'єднати Європу й не зробив «моноліту». Саме це й давало змогу духові конкуренції залишатися на європейському просторі, навіть у так звані темні віки. По-друге, «європейські» варвари принесли дуже важливий звичай – військове патронство як систему влади та підкорення, але він не знищував уцент особистої свободи, бо в основу патронства покладено прихильність людей та взаємну довіру. З цього принципу виникли нова аристократія, європейське лицарство й феодальні порядки. Нічого подібного не знала Московія. Монголосфера ґрунтувалася на інших принципах: дисципліна на основі страху та служіння в знеособленій бюрократичній централізованій системі. Вочевидь, такі засади були характерні для історично більш ранніх цивілізацій Сходу й Південної Америки, де всім керувала держава через апарати чиновників. Європейська цивілізація завдяки унікальному збігові обставин її зародження зуміла піднятися на вищий цивілізаційний рівень.

Якщо уважно поглянути на суспільний устрій Києва та «Залісся» напередодні монгольського вторгнення, то побачимо, що в Русі вже було «запліднено» саме той тип соціальних відносин, про який пише Ф. Гізо: по-перше, потужні міста з основами громадянського суспільства та вічовим правом; по-друге, християнська церква, що мала власну гідність і не була на короткому повідку у світської влади; по-третє, держава як інститут, що його уособлювали княже правління та боярство, з'єднані системою патронства. Русь кілька століть тому пережила період варварського пришествя вікінгів, які принесли дещо важливе

з погляду середньовічного державного устрою європейського типу, але не встановили тиранічних режимів. Не випадково Русь зустріла монголів опором військовим і культурним.

«Залісся» було геть іншим: міст у європейському розумінні там не існувало, бо не було міських громад і вічового права. Православна церква була слабкою, бо перебувала на ворожій території, де єпископів убивали, вона залежала від князівської влади й потребувала фізичного захисту. Церкви й монастирі не становили самостійного політичного фактора й були готові підтримати сильну владу, яка б надала їм преференції. І от у середині XIII ст. з'явилися «варвари», які угро-фінам і церковникам такими не здалися, а, радше, були сприйняті як вища раса правителів. Отож, порівняння генезису двох цивілізацій демонструє певний зовнішній збіг обставин і суттєву змістовну відмінність процесів.

Ф. Гізо звертає також увагу на ідею політичної законності влади як суттєвого фактора, що характеризує цивілізацію. У Європі вона засновувалася на відкиданні сили (хоча на початку саме силою встановлювалися монарші режими) як першоджерела влади; у суспільствах було прагнення поєднати ідею політичної законності з моральною силою, ідеєю права, справедливості, розуму. Політична законність, урешті-решт, кореспондується зі свободою станів, міст, з особистими правами. Отже, не може бути законною та влада, яка знищує права. Сотні років міста, суспільні стани, гільдії, окремі регіони, народності ведуть боротьбу за права, свободу, гідність.

А на чому від самого початку ґрунтувалась ідея політичної законності влади в Московії? Власне, на тому, що і в Орді. Великий хан не повинен звітувати перед підданими, йому не потрібна легітимація влади з боку права, моралі та раціональних чинників. Витоки його влади ірраціональні, бо пов'язані не із земними, а з небесними факторами. Московські князі від Івана III до Івана IV, коли старе царство занепало, вперто домагаються саме такого трактування їхньої влади: вона має бути абсолютною й не залежати від писаних законів чи громадської думки. Але це може бути лише за однієї умови: всі інші в їхній країні – раби. І саме так сталося. Вихідці зі Степу й угро-фіни прийняли цю імперативну умову свого існування. Нагородою за «втечу від свободи» мали бути велич держави, військові успіхи та примарна безпека. Постать монарха міфологізується й сакралізується. Ф. Гізо нараховує чотири категорії людей на початку європейської цивілізації: вільні люди, ленники, вільно-відпущеники та раби. У Московії була лише остання категорія

плюс цар. Таку архаїчну систему московські правителі намагалися накинати на європейські народи впродовж останніх 500 років. І досі вони не розуміють, чому, на їхню думку, логічний порядок речей українці, литовці, поляки та інші європейські народи відкидають.

Порівняно з Європою Росія виглядає скам'янілим монстром. З початку XVI ст. європейські народи й країни зробили колосальний еволюційний поступ. Вони перейшли через добу імперій і кривавих війн до ідеї мирного співіснування різних релігій, співробітництва націй і навіть інтеграції. Розвинули ідеї економічної й політичної свободи, гуманізму, демократії, прав людини, поваги до гідності кожного індивіда незалежно від соціального статусу або належності до різних меншин. Усе це в сукупності сприяло потужному економічному зростанню, зміні способу життя на принципах безпеки, комфорту, індивідуальності. Європейська цивілізація виявилася гнучкою й динамічною, її «сутінки» ще не на часі, вона повсякчас перероджується на щось абсолютно нове, надмодерне.

Натомість московсько-ординська цивілізація втратила всі історичні шанси: вона вперто несе цивілізаційний код, закладений в основу конструкції. Її було створено для війни за моделлю військового табору на чолі з одноосібним верховним правителем, який урядує на власний розсуд і готує суспільство до нових воєн. Етатизм, авторитаризм (час від часу – тоталітаризм), верховенство людини над законом, рабство, агресивність та ірраціоналізм наскрізно проходять крізь століття, й буквально на очах ці базові елементи відродились у XXI ст. Канва цивілізації залишається незмінною, хоч би в які шати вдягалися сучасні росіяни. Архаїзм конструкції як основний принцип існування цивілізації не дає змоги для переродження й мирної конкуренції із суспільствами, які стали на нові цивілізаційні рейки.

1. Арон Р. Мир і війна між націями / пер. з фр. Київ : МП «Юніверс», 2000. 688 с.
2. Никоноров О. Коли розвалиться імперія: Тенденції розвитку сепаратизму в путінській Росії. Київ : Вид-во Сергія Пантюка, 2017. 204 с.
3. Как это было в январе 1918-го. *Совершенно секретно*. 2018. № 2 (345). Обидва популярні політичні та громадські діячі були заарештовані 28 листопада 1917 р. як члени партії «ворогів народу» – так було визначено партію кадетів у постанові Петроградського ВРК. Вбивство сталось 7 січня 1918 р. у Маріїнській лікарні. Вбивці були відомі, але уникли покарання. Ф. Ф. Кокошкін (1871–1918) – депутат Установчих зборів, один із заснов-

- ників партії кадетів, правник, вважається засновником конституційного права Росії. А. І. Шингарьов (1869–1918) – лікар, публіцист, депутат I, II, IV Державної думи, міністр земельної справи в першому складі Тимчасового уряду.
4. Шевцова Л. Путин и немцы. Любовь закончилась. URL: <https://nv.ua/opinion/shevcova/putin-i-nemtsy-ljubov-zakonchilas-1504888.html>.
 5. Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. Кн. IV. Т. 7–8. История России с древнейших времен. Москва : Мысль, 1988. 751 с.
 6. Местр Ж. де. Петербургские письма. 1803–1817. Санкт-Петербург, 1995. С. 179.
 7. О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. Москва : Наука, 1990. 528 с.
 8. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
 9. Милуков П. Н. История второй русской революции. Москва : РОССПЭН, 2001. 767 с.
 10. Закон эволюции Квигли. URL: <https://schegloff.livejournal.com/959237.html>.
 11. Илларионов А. Стратегическая ошибка обоих Владимиров. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/abroad/strategicheskaya-oshibka-oboih-vladimirov.htm>.
 12. Портников Э. Блеск и нищета империи зла. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/36185-blesk-i-nischeta-imperii-zla.htm>.
 13. Демченко А. Российское руководство медленно, но уверенно ведет Россию к краху. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/rossijskoe-rukovodstvo-medlenno-no-uverenno-vedet-rossiyu-k-ocherednomu-krahu.htm>.
 14. Шкаратан О. И. Социальная система, обращенная в прошлое (Часть 2). *Социологический журнал*. 2015. № 4. С. 80–119.
 15. Россия как цивилизация: материалы к размышлению / под общ. ред. О. И. Шкаратана, В. Н. Лексина, Г. А. Ястребова. Москва : Редакция журнала «Мир России», 2015. 466 с.
 16. Соловьев С. М. Сочинения : в 18 кн. Кн. X. История России с древнейших времен. Т. 19–20 / отв. ред.: И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. Москва : Мысль, 1993. 751 с.
 17. Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве. Москва : Прометей, 1991. 333 с.
 18. Фергюсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним / пер. з англ. В. Циба. Київ : Наш Формат, 2017. 488 с.
 19. Титов Б. Зависимость российской экономики и бюджета от нефти. URL: <http://stolypin.institute/wp-content/uploads/2018/02/issledovanie-syrevaya-zavisimost-2018.01.30-2.pdf>.
 20. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають / пер. з англ. Олександра Дем'янчука ; 2-ге вид., випр. Київ : Наш Формат, 2017. 440 с.
 21. Воротиленко М. Заповіт Петра I. Київ : ФОРМАТ-Стебеляк, 2015. 592 с.
 22. Гизо Франсуа. История цивилизации в Европе / пер. с франц. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2007. 336 с. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).

Розділ 7

ГЕНЕТИЧНИЙ КОД, АБО СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯДРО ЦИВІЛІЗАЦІЇ-АГРЕСОРА

Ми підійшли до моменту, коли на основі сказаного потрібно зробити узагальнення, визначивши, нарешті, соціокультурне ядро (код) московсько-ординської цивілізації. За нашою теорією, сформувавшись у протоцивілізаційний період, це ядро транслюється в спадок і становить генетичний код цивілізації. Мова йде про певні константи, які так і не змінилися від Івана III до Путіна.

Агресивність як функція східної цивілізації

Соціокультурне ядро можна виразити нескладною формулою:

$$\text{Тип ординця} + \text{ординський соціум} + \text{ординські цінності} = \\ = \text{функція агресії},$$

або більш математично:

$$\text{Агресія} = f(\text{тип ординця}, \text{ординський соціум}, \text{ординські цінності}).$$

На наш погляд, провідним прафеноменом московсько-ординської цивілізації була й залишається агресія, що важко пояснюється раціональними чинниками, але мусимо прийняти це як очевидний факт. Вона набуває різних культурних форм у сучасних «військовій» та «поліцейській» культурах РФ та агресивному безкультур'ї суспільних низів. Еволюція функції торкається не сутності, а форм вияву. Так, до традиційних союзників Росії – армії та флоту – сьогодні долучилися «повітряно-космічні сили» (вид збройних сил РФ, сформований 2015 р.). Хіба це не цивілізаційний поступ?

Зовнішню і внутрішню політику російської держави ведуть сьогодні, порівняно з часами більш відвертого експансіонізму, у зміненому вигляді під прикриттям сучасної лексики та манер. Але в сухому осаді залишається прагнення підкорити всіх довкола, захопити нові території, нав'язувати народам свої цінності, ідеології, вірування, втручатися у справи інших народів,

тримати власне населення в страху, вчиняти дії, які іншим словом, ніж «агресія», ніде не звуться.

Те, про що ми пишемо, з кожним роком дедалі краще усвідомлює й артикулює українська еліта. Перший Президент України Леонід Кравчук так формулює сутність Росії: *«Так склалася історія Росії. Окрім тиску та підкорення, інших відносин із сусідами вона не знає. Росія воює віками. І для росіян головне – велич батьківщини»* [1]. Колишній секретар РНБО О. Турчинов додає: *«Ця страшна суміш ординської жорстокості, тайгового хамства та багатівікової рабської озлобленості й створили феномен російського народу. Він небезпечний і руйнівний, схильний до агресії (безглуздої та нещадної). Тоталітарна форма державності для нього є необхідною системою стримування й приборкання. Війна стала для росіян формою самореалізації, коли не стримують, коли можна виявити своє нутро»* [2]. До війни таких думок на вищих щаблях українського політичного класу годі було й почути. У такому разі доречно згадати відоме прислів'я: «Краще пізно, ніж ніколи».

У давнину ханам і царям не потрібно було легітимувати власні агресивні наміри та дії: вони воювали, тому що хотіли це робити. Монарх-самодержець, згідно з азійською традицією, мав звітувати за власні вчинки хіба що перед Богом. Тим більше, що підданам війна на околицях імперії завжди подобалася. Але світ змінювався, виникло міжнародне право, яке на початку обмежувало свавілля воєнних дій, а в сучасну епоху прирівнює агресивну війну до злочину проти миру та людства. Отже, дипломати й пропагандисти тепер мали вигадувати привід для чергової агресії, а нині – учитися заперечувати очевидне: як їхня країна порушує угоди, обіцянки, міжнародні зобов'язання, нарешті, – світовий порядок. Не випадково керівництво Російської Федерації обирає формат неконвенціональних гібридних війн, бо вони нібито приховують агресію, роблять збройні дії «анонімними», які легко пов'язати з «неконтрольованими» парамілітарними структурами чи «громадянською» війною.

Західна цивілізація в останні сто років помітно змінилася: перемогли нові ідеї – миру, гуманізму, плюралізму, стабільного розвитку. А Росія ніби завмерла й залишилася в законсервованому стані. Ніхто вже не будує імперій, не розв'язує війни з метою захоплення територій, не намагається силою зброї нав'язати народам світу власну правоту. Тільки Росія не здатна модерно відреагувати на зовнішні виклики. Вона залишається такою ж небезпечною, мілітаризованою та у стані декомпенсації, якщо тривалий час немає війни. І тільки в пролитій крові знаходить для себе втіху. Отже, греки – це естетика й образ Аполлона,

Індія – релігія й образ Будди, заглибленого в себе, Європа – раціоналізм і образи Фауста або швидкого Меркурія, а Росія – агресія й образ Марса (або Чингізхана?).

Тепер заглибмося в структуру ядра цивілізації, почавши з людини, точніше, з типу особистості, який маємо всі підстави називати «ординцем». Це допоможе зрозуміти антропологічні підвалини агресії.

Тип ординця

Тип ординця – це категорія людей, які є носіями питомих рис московсько-ординської цивілізації. Особистість номадів, зокрема архетипи колективного несвідомого, дисбаланс «лібідо – мортідо» на користь інстинкту руйнації та смерті, було розглянуто раніше, в розділі 3. Ці фундаментальні внутрішні чинники транслюються через два основні механізми: 1) генетичну пам'ять і 2) систему виховання на «крові предків» та ненависті до інших світів. Звичайно, ті, кого ми називаємо «ординцями», мають пізніші нашарування й домішки ментальності від корінних народів Московії. Проте наша гіпотеза полягає в тому, що «монгольський стрижень» зберігається й досі, він зумовлює специфіку цивілізації на мікрорівні, у шарах людської генетики та свідомості.

Не можна відкидати генетичну версію, бо вчені доводять існування «генетичної пам'яті», яка робить наступні генерації схожими на попередників. Відповідні речі можуть зберігатися впродовж семи поколінь, а якщо їх постійно оновлювати й актуалізувати, то лінія стає безперервною. Скільки росіян є прямими нащадками степових номадів? Абсолютна більшість. Мільйони росіян безпосередньо несуть гени монголів-завойовників. Монголо-татарська верхівка, хани, беки, генерали й офіцери (нойони), чиновництво залишили після себе численних нащадків. Сексуальна стриманість не була притаманна номадам, навпаки, максимальний маскулізм, масові звалтування, право першої ночі, гареми – характерні риси побуту вершників Степу.

Гени в примітивному суспільстві щільно пов'язані з класовою структурою. Вищі прошарки мали абсолютну перевагу в трансляції власних генів нащадкам. Генетики впродовж останніх років виявили феномен генетичних кластерів, коли сотні тисяч або мільйони сучасників мають спільний ген, що дістався в спадок від загадкового предка. Як правило, це варварський король, який діяв саме так, як поводить ся сильний самець у живій природі, наприклад, лев-переможець, що прагне запліднити геть усіх до-

ступних самок. І це вважалося нормою: саме діти переможців, панивної верхівки (законні та бастарди) мусили виживати й народжувати нові генерації, які в сприятливих умовах розростались у геометричній прогресії. Монголо-татар у Московщині ніхто ніколи не проганяв, не вирізував, не відсторонював від влади. Навпаки, вони панували й планували, конструювали та визначали майбутнє імперії. Так, вони легко змінювали віру й ім'я, але ж генетику змінити неможливо! На цьому й ґрунтується теорія колективного несвідомого та базових інстинктів. Ординець народжується від ординця незалежно від того, яке століття надворі та чи залишились у вжитку коні, чи вже люди пересіли в автівки.

Британський генетик Кріс Тайлер-Сміт з'ясував, що найбільш плодovitим прабадьком в історії є Чингізхан. Він доводить: 0,5 %, або 16 млн осіб із регіону Центральної Азії є родичами великого хана, тобто мають його Y-хромосому. І це йдеться тільки про чоловіків; якщо додати жіночі лінії, то кількість таких родичів значно зросте. Цю гіпотезу, висунуту ще 2003 р., підтвердила міжнародна група дослідників з Англії та Франції, яка вивчала гени популяції у 137 регіонах Азії [3]. Репродуктивний успіх Чингізидів пояснюється просто: його діти й онуки, своєю чергою, були великими правителями. Але гени поширювали не тільки офіційні нащадки. Відомо, що у великого хана була одна дружина, проте він мав також величезний гарем із 2000 жінок. І така практика в часи Золотої Орди була поширена упродовж століть. Отже, нащадки правителів і монгольської аристократії просочували всі суспільні верстви, але найбільш концентровано були репрезентовані серед вищого класу. Вочевидь, «німці» (а так дуже часто узагальнено називали вихідців із різних країн Європи) зменшили питому частку «номадів» у вищих колах Росії, але більшовицький переворот, путінська контрреволюція підняли із глибинних прошарків російського степового суспільства «свіжі» монголо-татарські гени.

Критика концепції Монголосфери як материнської цивілізації заснована на тому, що сучасні монголи як у самій Монголії, так і в російському Сибіру є відсталими в цивілізаційному плані народами, дивлячись на які аж ніяк не можна повірити, що їхні предки мали творчу насагу запліднити найвойовничішу в сучасному світі націю-цивілізацію. Але сучасні монголи-скотарі є нащадками маргінальних груп, які, власне, не брали участі у великому процесі запліднення та народження нової цивілізації, бо вони не змінили традиційного способу життя. А креативна частина стародавніх монголів (та інших номадів Степу) перетворилася на московських князів, царів, бояр,

воевод, дворян, а відтак – генерал-губернаторів, міністрів, генералів та офіцерів російської армії, комісарів і радянських партійних діячів; їхні нащадки й зараз наповнюють коридори Кремля. Інша частина, вкорінена в так званому простому народі, є масовою підтримкою царської влади.

Ми абсолютно свідомі того, що генетична теорія не може пояснити все. Тим більше, що ми маємо приклад казахів, які, отримавши незалежність, зійшли з ординського шляху. Щоправда, вони завжди були периферійним етносом у структурі московсько-ординської цивілізації. Аби традиції не згасали, потрібно весь час підживлювати тип особистості специфічною соціалізацією та вихованням. Як це робиться, добре видно на прикладі окупованих територій України. Не встигли «ординці» захопити шматки української території, а дітей уже змалку перевдягають у військову форму, тренують у ненависті до ворогів Росії, влаштовують воєнні ігри й святкування різних дат «бойової історії». Нова влада ніби надолужує «цивілізаційну паузу», витриману на цих територіях за часів незалежності України. Як казав колись у нас у школі вчитель з цивільної оборони (відставник, звичайно): *«Скоро вже буде війна з Америкою, ви, хлопці, підете в армію, а дівчата будуть медсестрами»*. За традиціями Орди, такий наратив і є головним у системі виховання.

Феномен ординства – до певної міри загальнолюдське явище. Існують категорії людей, які прагнуть бути «ординцями», не маючи жодних генетичних зв'язків зі Степом. Ординець – це не тільки доля, але й часто-густо свідомий вибір. Відповідний стан особистої свідомості можна назвати «радістю рабства», його сутність – специфічна психологічна схильність до жорсткої ієрархії, насильства та несприйняття демократії й лібералізму. Такі люди є скрізь у сучасному світі, й не випадково, що на Донбас, де 2014 р. запанували неоординці, потягнулися, хоча й не масово, чоловіки із різних країн і континентів. До рук СБУ в жовтні 2016 р. потрапив такий собі Рафаель Лусваргі з Бразилії, який воював на боці ординців проти України. І це не поодинокий випадок. Що його підштовхнуло до путіністів? А що мотивувало тисячі й тисячі комуністів у Європі, США, Латинській Америці, які свого часу підтримували Комінтерн, СРСР, Сталіна? Політичні переконання якось пов'язані з психологічними рисами людей. Є особистості, у яких уже «вмонтовано» підсвідому любов до вождів і тоталітарного порядку. У Росії традиційно, за генетичною спадщиною та системою виховання, мешкають десятки мільйонів потенційних ординців, які легко збуджуються на темі війни, агресії та репресій.

Повернімося до специфічних ментальних рис московських ординців. Монголи не були обмеженими й закритими для світу, вони навіть мали певний кодекс військової поведінки, з ними можна було укласти угоду. Вони абсолютно не терпіли порушень «звичаїв війни», наприклад, убивства парламентарів, послів та невиконання угод з боку інших. За це монголи безжалісно карали. Інша справа – росіяни: вони брехливі, недоговороспроможні, нехтують законами (правовий нігілізм), а коряться лише силі, визнають батіг. Тут, можливо, виявляються домішки угро-фінської крові, менталітету лісовиків, закритих для світу, забобонних, які не розуміють переваг довіри у відносинах з іншими.

Щодо притаманної росіянам брехливості, то краще, ніж про цей феномен висловився слов'янофіл Іван Киреевський, і не скажеш (крім того, уникнемо закидів в упередженості): *«Так, на лихо, росіянинові легко збрехати. Він вважає брехню гріхом загальноприйнятим, неминучим, якого не варто соромитись, якимсь зовнішнім гріхом, що відбувається через необхідність зовнішніх відносин, на які він дивиться, як на якусь нерозумну силу. ...Бреше за копійку баришу, бреше за склянку вина, бреше з боязні, бреше з вигоди, бреше без вигоди. Так дивно склалося його розуміння за останні півтора століття років. Він абсолютно не дорожить своїм зовнішнім словом. Його слово – це не він, це його річ, якою він володіє по праву Римської власності, тобто може її вживати й знищувати, ні перед ким не відповідаючи. Він не дорожить навіть своєю присягою»* [4]. Тобто, якщо постійно брешуть Путін, його міністр іноземних справ, депутати, дипломати, журналісти тощо, то це йде з глибини антропологічного типу росіян; вони єдині власники своїх слів, можуть знищити обіцянку так, як власник знищує свою річ, і в цьому «праві» щиро переконані, коли, наприклад, підписують фундаментальні політичні або економічні договори, а потім легко їх зрікаються.

Якщо ми вже почали посилатися на думки слов'янофілів (а вони справді намагались досягнути природу російського менталітету), то згадаймо дуже цікаву книжку Миколи Жеребцова (1807–1868), яку він спеціально видав французькою мовою і яка мала репрезентувати Європі російську цивілізацію – *«Histoire de la Civilisation en Russie»* («Історія цивілізації в Росії»). Очевидно, своє творіння автор розглядав як відповідь на праці Франсуа Гізо («Історія цивілізації в Європі», «Історія цивілізації у Франції») [5]. Книжку співвітчизника не залишив непоміченою Микола Добролюбов, який відгукнувся двома критичними статтями. Ось що він зазначає: *«Любов до загального блага, визнана в нього головним з елементів, захоплює його високим ступенем свого розвитку. Великі чесноти знаходить п. Жеребцов у російському*

народі: вірність православ'ю, побожність, покірність і милосердя. Тільки чесноти ці затьмарюються надто нікчемними, на його думку, негативними рисами: лукавством, недоліком твердості, лінощами та схильністю до чужого. Але й ці нікчемні вади вибачаються тому, що вони з'явилися внаслідок монгольського панування» [6]. Дякуємо спостережливості М. Жеребцова, який сформулював набір суто ординських цінностей і рис характеру. У них мало спільного з настановами пересічного європейця. Тільки у двох моментах є привід посперечатися: по-перше, «любов до загального блага» (тобто почуття етатизму), покірність, вірність православ'ю – це також від монголів. По-друге, уміння співчувати – зовсім не притаманне тим, хто всю історію воював і гнобив інші народи, це, радше, момент самопіару та бажання видати чорне за біле. От і сьогодні ми свідки повної байдужості абсолютної більшості росіян до того, що відчувають, терплять, як страждають ті, на кого напала їхня держава.

Отже, резюмуємо. Сучасний ординець – основна індивідуальна одиниця московсько-ординської цивілізації. Це люди (або їхні предки), що обрали шлях бути «руськими» й культурно, психологічно, політично злилися з войовничим духом Московії. Вони є характерними одиницями «першої» й більшої за обсягом соціальної частини Росії, яка в структурі східної цивілізації протистоїть «європейцям». Це тип людини, що поєднує риси агресії й «утечі від свободи», рабства й свавілля, відданості державі й апатії до громадських справ (які не санкціоновані начальством), поєднує в собі поверхову емоційність, ірраціоналізм, зовнішню відкритість з азійською хитрістю, брехливістю та нещирістю. Він не прив'язаний до своєї малої батьківщини й щиро вважає, що там, де ступив чобіт російського солдата, земля великої Росії, а доля інших народів його не цікавить. Ординець – чудовий людський матеріал для здійснення агресивної державної політики й колонізації захоплених територій. Тип ординця може змінитися лише в процесі розірвання зв'язків із цивілізаційним ядром, коли діти, онуки та правнуки житимуть в інших культурних, інформаційних, педагогічних, правових полях, тобто за межами материнської цивілізації. І в таких умовах має відбутися зміна кількох генерацій.

Ординський соціум

Тепер спробуємо визначити сутність соціуму по-ординськи. Використаймо функціональний підхід. Ординський соціум рухається, образно кажучи, по п'ятах за основною цивілізаційною

функцією. Соціум формується в такий спосіб, аби забезпечити можливість агресивних дій і військового свавілля уряду. Суспільство завжди має нагадувати військовий табір. Тут стає в пригоді концепт військового суспільства, розроблений свого часу одним із засновників соціології Гербертом Спенсером (1820–1903). Усе, що вклав цей видатний англійський учений у поняття військового суспільства, на сто відсотків стосується Московії, Росії, СРСР.

Ідеальним прикладом військового суспільства він вважав давньогрецьку Спарту. У цьому суспільстві спостерігались абсолютне домінування колективних інтересів та цілей над індивідуальними, жорстка соціальна організація, дисципліна, контроль над людьми та примус, ієрархічна структура управління, панування військової касты, релігійність. Військові цілі й інституції були домінуючими, вони вимагали високого ступеня лояльності населення, патріотизму, одноманітного виховання молоді відповідно до цих настанов. Такі суспільства хоча й досягали певних еволюційних висот, але стримували ініціативу та свободу людей, і в їхньому «генотипі» було закладено програму стагнації й розпаду. Військове суспільство весь час перебуває у ворожому оточенні, а це зменшує шанси на ефективну адаптацію. Майбутнє людства англійський соціолог пов'язував із типом промислового суспільства та поступовим розвитком його рис. До них належать такі: свобода людини та захист її прав, існування згідно з гаслом «Дозволено все, що не заборонено»; плюралізм думок, вірувань, учень; самоуправління та скорочення функцій держави; винагорода за працю, а не за посаду; відкритість суспільств [7, с. 250–300].

Європейська цивілізація також породжувала суспільства мілітаристського типу, найближчі до нас приклади – фашистська Італія й нацистська Німеччина. Проте в Європі було завжди відкриті змагання різних соціальних моделей. «Закриті» тоталітарні суспільства зазнали поразки в історичному змаганні. Промислові – отримали перемогу. У Росії нічого подібного не спостерігається: принцип «моноблоку» унеможливило конкуренцію, принаймні на практиці, хоча російські інтелектуали наплодили чимало утопічних і більш реалістичних соціальних проєктів. Перші лише поглиблювали прірву між ординським соціумом і Європою, другі були нездійсненними мріями, бо консервативна основа суспільства унеможливила його раціональне реформування на базі ідей і цінностей промислового суспільства.

Основна функція – підготовка та ведення агресивних війн – диктувала й внутрішню структуру. Суспільство не мало можливості бути іншим, бо це перекреслило б його цивілізаційну основу. Спробуймо уявити зв'язок «функція – структура» стосовно суспільства військового типу. У таблиці 2 ми

зібрали визначальні для військового суспільства риси за простим принципом: що заважає військовій політиці та що, навпаки, сприяє агресивним діям.

Таблиця 2

Що заважає і що сприяє основній функції військового суспільства

Заважає	Сприяє
Поділ влади, відсутність одноосібного правителя-головнокомандувача	Одноосібне правління, концентрація військової, політичної, адміністративної влади в одних руках
Пріоритет інтересів людини над інтересами держави. Людина є самоцінністю	Пріоритет державних інтересів та принцип служіння державі. Велич держави як абсолютний пріоритет
Демократія, самоврядування, громадянське суспільство, громадянський контроль за владою, бюджетним процесом тощо	Ієрархія, централізація, «вертикаль влади», «суверенна демократія», закритість і сакральність вищої влади
Відкритість зовнішньої політики, принцип верховенства міжнародного права	Закритість механізмів формування зовнішньої політики, утаємниченість воєнних планів та агресивних цілей
Свобода слова, відкритість інформації, дотримання принципів журналістської етики	Обмеження свободи слова, моноідеологія, система пропаганди, практики «промивання мізків»
Свобода особистості, громадянські права, економічна свобода, права власності без винятків	Рабство, маніпулювання людьми, населення як дешевий ресурс, релятивізм права власності, залежність від становища людини щодо влади
Лібералізм і відкритість до змін	Консерватизм і небажання змінювати щось по суті

Права колонка таблиці відображає стан соціуму, який ми типізували як військовий, або «ординський», у контексті нашого дослідження. Головна ознака російського соціуму, на нашу думку, полягає в тому, що принципи військового суспільства, закладені в основу цивілізаційного коду, є певною константою, вона не змінюється понад 500 років. Доки існуватиме московсько-ординська цивілізація, питоми риси військового суспільства виявлятимуться в тій або тій формі, з тієї або тією силою. Свого піка сила вияву сягала в часи СРСР, але і в сучасній Росії риси військового суспільства простежуються з дедалі більшою силою.

Підсумуймо. Ординський соціум має риси військового суспільства, у його структурі військово-політичні й відповідні ідеологічні інституції є домінантними; централізація, жорстка пірамідальна структура, свавільна влада погано поєднуються з роз-

витком демократії, громадянського суспільства, свободою й правами особистості. Таке суспільство засноване на принципах механічної солідарності, його скріплюють поліцейська функція та пропаганда, але воно завжди нестиме ризики швидкої руйнації та розпаду, якщо виникне криза центральної влади й ослабне можливість застосування внутрішнього насильства. Війна – нормальний стан для ординського соціуму, вона виправдовує всі незручності й жорстокості системи, робить самоочевидними для ординців переваги саме такої соціальної організації.

Ординські цінності

Третім складником «ядра», за логікою, є стрижневі елементи культури. Але це досить широке й неоднозначне явище та соціологічне поняття. Культура Росії за формою європейська, але за внутрішнім змістом вона далека від західних стандартів. Усі форми класичного й масового мистецтва росіяни почерпнули на Заході, де вони вчилися живопису, поезії, балету, архітектури, складних музичних форм і сучасної рок- та поп-музики тощо. І дехто з росіян досягнув світової популярності в цих жанрах. Отже, створилося враження про європейськість російської культури. Проте не російський балет (насправді це французька балетна школа, яку заклав у Росії Маріус Петіпа (Marius Petipa)) передає сутність духовної культури росіян. Серцевиною кожної культури є цінності, у стислому визначенні культура – це ціннісне освоєння людиною всесвіту. От і зосередьмося на цінностях, тим паче що міжцивілізаційна війна є, великою мірою, війною за цінності.

Цінності – тонка матерія, а не фізичний об'єкт, проте вони можуть вивчатись і простежуватись у певних матеріальних речах, якщо уважно аналізувати соціальні інституції чи акти людської поведінки. Відразу звузьмо завдання, бо в суспільстві функціонують цінності різних рівнів і типів – особисті, сімейні та малих груп, цінності великих соціальних груп, етнічні й національні, нарешті, цивілізаційні. Саме останні нас і цікавити-муть. Цивілізаційні цінності є найбільш загальними, фундаментальними, базовими для всіх соціальних одиниць, що їх можна зарахувати до тої чи тої локальної цивілізації. Узагальненішим рівнем є хіба що загальнолюдські цінності. Сьогодні як загальнолюдські фактично розглядаються цінності західно-християнської цивілізації. І це був тимчасовий консенсус, якого вдалося досягти після Другої світової війни й побудувати на

цьому ґрунті діяльність ООН та інших міжнародних інституцій. Консенсус доволі хисткий, бо є багато опонентів сучасному світовому порядку. Активний критик західнохристиянських цінностей – сучасна офіційна Росія та представники консервативних кіл усередині країни.

Цінності, з одного боку, є частиною (підсистемою) свідомості людини, основою особистості, а з іншого – об'єктивізуються в соціальних інституціях. Останні за визначенням є ціннісно-нормативно-рольовими комплексами. Якщо ми зрозуміємо ієрархію інститутів у соціумі, то напевно будемо знати його ціннісну структуру. Щодо базових інституцій, то в російському суспільстві в усі фактично епохи першорядними об'єктами були абсолютна влада верховного правителя, держава (імперія, що розширюється), військо, православна московська традиція як ідеологічна інституція (або її еквівалент, замітник, як це було в комуністичний період у вигляді так званого марксизму-ленінізму). Звідси й такі домінантні настанови, як колективізм, етатизм, воцерковлення та «духовність». Коли росіяни стверджують, що в них духовне стоїть вище над матеріальним, то це треба розуміти так: вони готові затягти паски й не нарікати, якщо урядові потрібні гроші на війну, миритимуться з усіма побутовими негараздами, аби держава процвітала й набирала величі. Замінником матеріальних благ їм завжди слугували добра проповідь батюшки в церкві та спиртне. І російський уряд добре розуміє: «червона лінія» – це ціна та наявність у продажу горілки.

У списку пріоритетів цінності людини, природи, сусідніх цивілізацій посідали завжди останні позиції з переходом в умовний «мінус». Населення розглядалось як дешевий ресурс, що вимірюється кількістю тяглових і служивих людей або полками та дивізіями, відновлюється природним шляхом. Довкілля вважали об'єктом експлуатації та збагачення власників або урядовців, інструментом отримання ренти. Ідея інвестицій у природне середовище не була популярною через ілюзію невичерпності багатств на величезних територіях, подарованих Богом цій цивілізації. Витоптати, спалювати, виснажити, а потім рушити далі, захопити нові простори – такою приблизно була ідеологія ще за часів кочівників Степу. Вона не набагато змінилася й сьогодні. Власність є, звичайно, цінністю, але не абсолютною, а відносною. Релятивізм власності залежить від державницької позиції власника, бо якщо людина втрачає довіру правителя, то не грішною є й експропріація, що доводить уся історія Московщини від Івана I до Путіна. Щодо сусідів, то це вороги доти, доки вони не визнають зверхності Москви, а ще краще – розчиняться в російському соціумі.

Оскільки саме на Заході московити стикалися з найбільш стійкими та не схильними до цивілізаційних компромісів народами, останні перетворювалися на найлютіших ворогів. Європейські цінності консерватори розглядають як актуальні загрози. Нескладно їх назвати: 1) права людини, 2) лібералізм, 3) демократія, 4) свобода особистості, 5) право власності та свобода підприємництва, 6) право народу на самовизначення, 7) мирне співіснування та повага до суверенітету країн, 8) ідеологічний плюралізм. Методом контраверсії російські теоретики намагаються формулювати власні цінності в такий спосіб, аби вони заперечували західні.

Варто розрізняти дві речі: цінності де-факто, які просочують суспільство та визначають пріоритети внутрішньої й зовнішньої політики, і аксіологічний аспект як теоретичний дискурс довкола ціннісної проблематики. У самій Росії щодо власних цінностей останніми роками відбулася слабенька дискусія в тому розумінні, що сили нині нерівні: консерватори, які виражають зокрема думку правлячих кіл, перемагають опонентів із великим рахунком. Крапку в дискусіях поставив державний документ – указ Президента РФ № 683 «Про стратегію національної безпеки Російської Федерації», де в п. 78 визначено «традиційні російські духовні цінності». Ось їх перелік: 1) пріоритет духовного над матеріальним; 2) захист людського життя, прав та свобод людини; 3) сім'я; 4) творча праця; 5) служіння Вітчизні; 6) норми моралі; 7) гуманізм; 8) милосердя; 9) справедливість; 10) взаємодопомога; 11) колективізм; 12) історична єдність народів Росії; 13) спадковість історії нашої Батьківщини [8].

Нормативну, державну аксіологію Російської Федерації не варто сприймати буквально, бо вона виконує не тільки настановчу, але й маскувальну функцію. Який сенскладають росіяни в слова «гуманізм» та «милосердя», взагалі складно зрозуміти, з огляду на їхню криваву історію й агресивну сучасність. Як писав Євген Ясін, коли ще дискусія стосовно цінностей була більш-менш вільною: *«Я децю гублюся, читаючи такі пафосні тексти»*. Є. Ясін (міністр економіки РФ у 1994–1997 рр.) обережно зауважує, що *«протиствалення духовності матеріальним інтересам, російської духовності західному матеріалізму навряд чи виправдане»*. Цінності традиційної російської культури він узагалі вважає непродуктивними в сучасних умовах, бо вони *«відображають відносини й інститути архаїчного суспільства з ієрархічною структурою панування і влади, з аграрно-феодалною економікою, коли природно-кліматичні умови й величезні простори ще дуже впливали й на розвиток господарства, і на людські характери»* [9]. Це типова позиція російських лібералів проєвропейського спрямування.

Вельми скептично ставиться до відродження традиційних цінностей В. Іноземцев: «Відкриття за останні 25 років понад 26 тис. православних храмів, вивчення в школах “основ православної культури” та посилення боротьби зі згубним впливом Заходу ситуації не поліпшують. Навпаки, за багатьма позиціями Росія виглядає в рази гірше, ніж найбільш “аморальні” із сучасних суспільств» [10]. А письменник А. Анзіміров додає гумористичних фарб до консервативного дискурсу: «З огляду на все це, я вибудував систему горезвісних “традиційних цінностей” і сформулював Символ Віри Російського Православного Патріота, спробувавши децю стилізувати текст під церковнослов’янський. Він перед вами. Країна повинна знати й розуміти свої “цінності”:

1. Вірую, що найвища істина полягає тільки в стародавньому благочесті Російського Православ’я, будь-які ж зміни й будь-яке іновірство є ересь і бісівщина.
2. Вірую й сповідаю, що Москва є Третій Рим, четвертому ж таки не бувати.
3. Вірую, що народ Російський зобов’язаний бути підкорений будь-якому Царю, бо Цар Російський є Вождь Третього Риму.
4. Вірую, що Держава й Колектив вищі за окрему людину, вона ж зобов’язана миритися та підкорятися Соборній Волі більшості.
5. Вірую, що народ Російський зобов’язаний служити Богу, Царю й Батьківщині, бо створений Богом тільки для цього, його ж ідеальний стан є Кріпосне Право на виконання своїх обов’язків.
6. Вірую й сповідаю, що будь-яка свобода совісті є безсовісність і обман, бо совість може бути тільки Російською Православною, а будь-який інший росіянин є зрадник, і його слід покарати з усією суворістю закону.
7. Вірую, що будь-яке народовладдя сиріч демократія – від диявола.
8. Вірую, що будь-яка проповідь свобод і прав людини є зрада Третього Риму і має викорінюватися вогнем і мечем.
9. Вірую, що весь світ, крім Росії-Третього Риму, обраної Богом, щоб дати урок Заходу й усьому світу, лежить у злі й апостазії, особливо Захід і особливо Америка.
10. Вірую у змову світової закуліси проти Росії й Православ’я – оплоту справжньої боротьби проти антихриста й сатани, а богопротивних жидів гоніння в Імперії Російській було справедливим.
11. Вірую в заступництво за Росію Трьох Великих Святителів Іоанна Грозного, Григорія Распутіна і Йосипа Сталіна, їх же зобов’язаний шанувати кожен Росіянин.
12. Вірую, що Третій Рим повинен обростати землями, а решта світу – зменшуватися, все українство ж суть зрадники й біси» [11].

«Аксіологічна дуель» поміж консерваторами та лібералами матиме продовження в майбутньому, коли крива синусоїдального розвитку Росії зміниться на протилежний вектор, і на якийсь час «європейці» знову отримають широку публічну трибуну. Та коли це станеться, ми сьогодні достеменно не знаємо. За життя Путіна точно ні.

Ціннісна ординська система узгоджена з основною функцією цивілізації, вона виконує завдання підтримки держави, центральної влади, війська, православної церкви як ідеологічного стрижня суспільно-політичної системи. Вищими цивілізаційними цінностями протягом останнього півтисячоліття (а фактично й більше) є велич або сила імперії, особистість диктатора та його невід'ємне право царювати на благо вітчизни, православ'я як упевненість у власній правоті чинити зло та агресію через договір із російським Богом. Стара військова формула – за царя, віру та вітчизну – залишається чинною й досі.

Підсумок першої частини

Отже, у сухому залишку наш аналіз дав такі результати:

1. Північна частина Євразійського материка внаслідок першого великого поділу праці на осілих аграріїв і кочових скотарів, що відбувся 5–6 тис. років тому, була розподілена поміж різними культурами осілого й кочового типів. У степовій частині, що простягається від Тихого океану до сучасної України, з'явився новий спосіб життя – степовий номадизм, а це автоматично означало наявність особливого типу людей і відповідних принципів соціальної організації. Степові номади відрізнялися від осілих орачів підвищеною агресивністю, рухливістю, доброю адаптованістю до довкілля, симбіозом людини-вершника й коня. Орда – форма суспільної організації номадів – несла ідеї тоталітарного устрою та підкорення людини соціуму. Саме в ті далекі часи було закладено основу для геополітичного конфлікту, який триває до наших днів.
2. З настанням нової ери в степовій частині Євразії раз у раз відбуваються демографічні вибухи й утворюються імперії кочовиків (імперія гунів, імперія тюрків). Хвилі кочових загонів час від часу накочуються на українські землі й далі – фактично до Атлантичного океану. У другій половині XII – на початку XIII ст. у Степу відбувається пасіонарний поштовх, і плем'я монголів швидко об'єднує довкола себе всі кочові народи на північ від Китаю, у Сибіру, а відтак – інші кочові пле-

- мена Євразії. Внаслідок безперервної війни виникає світова імперія Чингізидів, або Монголосфера. Улус Джучі підкорює простір від Західного Сибіру до Дніпра, з'являється нова держава – Золота Орда зі столицею Сараєм на Волзі.
3. Монголосфера – це кочова культура на етапі переходу до цивілізації осілого типу, вона агресивна за своєю природою, заснована на принципі панування монгольської верхівки над народами Степу й осілими народами. Суспільство дорівнює державі-війську, існування людини виправдане служінням державі.
 4. Москва – монгольський проект, місто збудоване для потреб збирання данини й управління територією, як військовий плацдарм і соціум, що переймає монгольські традиції правління та воєнної експансії. Династії, які правили Московським князівством, були або споріднені з верхівкою Золотої Орди, або кровними родичами монголів. Степові номади використали Москву як майданчик для власного переродження та продовження існування як осілого суспільства, що зберігає основні ідеї та настанови Чингізидів.
 5. Сучасна російська цивілізація – дочірня цивілізація Монголосфери. Колискою Московщини є Золота Орда. За 700 років не було жодного історичного розриву, який би можна було витлумачити як період зміни цивілізаційного коду та початку переродження Московщини на щось принципово інше порівняно з програмою, закладеною нащадками Чингізхана.
 6. Правителі Москви вдало застосували ідеї й принципи соціального конструювання, вони послідовно формували власну державу-військо, етнос (великороси), імперську націю, підтримуючи цивілізаційний код як сукупність базових соціокультурних елементів, що протягом існування нової цивілізації не змінюються. Етнос так званих великоросів побудований на соціальній основі угрофінських народів, що були аборигенами «Залісся», з великою домішкою крові «татар» – у минулому кочових народів басейну Волги та Приуралля. Обмежену участь у великому московському «казані» брали слов'янські народи (українці, поляки, білоруси) та «німці» – вихідці з європейських країн, зокрема з німецьких князівств. Російську мову сконструйовано на ґрунті старослов'янської церковної «руської» мови зі значним впливом тюркізмів, угрофінської лексики та слів, запозичених із європейських мов – німецької, української, французької.
 7. Російська, або московсько-ординська, цивілізація має весь набір рис, властивих монгольській мілітаристській культурі.

- Агресія – основна функція східної цивілізації. Збережено тип ординця з певною структурою свідомості, принципи організації суспільства, що походять від військового табору – орди, набір цінностей, які охороняють державні, церковні, військові інституції та суперечать європейським цінностям.
8. Питомими рисами московсько-ординської цивілізації є, по-перше, абсолютна згуртованість, або принцип «моноблоку», що не допускає розпорошення сил чи відпадання від імперії окремих частин; по-друге, «двоядерність» цивілізації, постійна боротьба між «ординцями» та «європейцями», хвилеподібний спосіб розвитку, коли тривалі періоди етатизму й тоталітаризму змінюються короткими «відлигами» та посиленням ролі прихильників зближення з Європою; по-третє, приречена відсталість або «наздогінний» спосіб розвитку: залежність від Заходу з погляду матеріальної культури, нездатність до відкритої конкуренції в соціально-економічному розумінні. Відсталість компенсується мілітаризацією та практиками воєнних агресій.
 9. У сфері масової свідомості одвічно існує певне коло фактів колективної свідомості: «тиранофілія», «лібертофобія», «вестернофобія», агресивний нарцисизм, «українське питання» (об яке спотикаються навіть рафіновані російські інтелігенти). Ці факти, по-перше, мають спонукальну силу, вони формують індивідуальну свідомість російського населення, по-друге, є виразниками генетичного коду цивілізації. Якщо народні маси відриваються від інформаційного поля, пропаганди (що відбувається в народів, які покинули «тіло» московсько-ординської цивілізації), то спостерігається «розкодування» свідомості, люди ніби звільняються від духу Чингізхана, який і досі незримо присутній у Московії.
 10. «Монгольська надія» стає дедалі більш ірраціональною по суті, бо суперечить змінам у світовому масштабі. XXI ст. ставить перед країнами нові умови та виклики, але росіяни вперто й надалі живуть за заповітами Чингізхана. Росія являє собою смертельну загрозу для сучасного світу, бо нащадки монголів мають ядерну зброю та погрожують її використанням. Будь-які спроби вести діалог з урядом сучасної Росії з позицій загальнолюдських цінностей, Статуту ООН, міжнародного права та принципу довіри щоразу зазнають фіаско. Даремно сперечатися, який формат ліпший – «нормандський», «швейцарський» або якийсь іще гіпотетично сконструйований – жоден не запрацює для реституції українського суверенітету, бо за столом ведуть переговори

представники різних цивілізацій. Ба більше, війна цивілізацій із гіпотетичної можливості переростає в реальність.

Цивілізаційний підхід, який ми застосували до Російської Федерації як суспільства-агресора, дає цікаві результати. По-перше, ми тепер можемо пояснити не тільки глибинні причини поточного нападу північної сусідки, але й геть усі «війни» між Москвою та Києвом за останні 500 років. По-друге, цей підхід дає змогу перейти до аналізу стратегії й тактики дій росіян, які в основі не змінюються впродовж усіх років існування московсько-ординської цивілізації. По-третє, він дає розуміння природи ворожої цивілізації, що дозволяє передбачити наступні кроки країни-агресора й паралельно з науковою точністю визначити власне місце України в системі міжнародної безпеки поряд із країнами західної цивілізації.

1. «Все ходят пьяные»: Кравчук вспомнил, как путешествовал по России. *STYLER LIFE*. 04.04.2018. URL: <https://styler.rbc.ua/rus/zhizn/vse-hodyaty-ryanye-kravchuk-vspomnil-puteshestvoval-1522861517.html>.
2. Турчинов написал эссе про «немытую Россию». URL: <http://hvylya.net/news/digest/turchinov-napisal-esse-pro-nemyituyu-rossiyu.html>.
3. Чингисхана признали самым плодовитым праотцом: его потомками стали 16 млн мужчин. URL: <http://www.mk.ru/science/2015/02/13/chingiskhana-priznali-samym-plodovitym-praotcom-ego-potomkami-stali-16-mln-muzhchin.html>.
4. Киреевский И. В. Отрывки. URL: http://www.odinblago.ru/kireevski_t1/6.
5. Гизо Франсуа. История цивилизации в Европе / пер. с франц. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2007. 336 с. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).
6. Добролюбов Н. А. Русская цивилизация, сочиненная г. Жеребцовым. *Собрание сочинений в трех томах*. Т. 1. Статьи, рецензии и заметки (1853–1858) / сост. и вступ. статья Ю. Г. Буртина. Москва : Художественная литература, 1986. 861 с.
7. Спенсер Г. Развитие политических учреждений. Санкт-Петербург : Издание журнала «Мысль», 1882. 331 с.
8. Традиционные ценности признаны вопросом национальной безопасности РФ. URL: https://ivan4.ru/news/semeynye_tsennosti/traditsionnye_tsennosti_priznany_voprosom_natsionalnoy_bezопасnosti_rf/.
9. Ясин Е. Г. Традиционные русские ценности. URL: <https://econ.wikireading.ru/35082>.
10. Иноземцев Владислав. Почему традиционные ценности не спасают Россию. URL: <https://www.rbc.ru/newspaper/2017/07/26/597727d09a79471a7578658c>.
11. Анзимилов А. Три бича православного сознания. URL: http://krotov.info/library/02_b/es/smertny_25.htm.

Частина 2

МОСКОВСЬКО-ОРДИНСЬКА
ЦИВІЛІЗАЦІЯ
АТАКУЄ

*Якщо ти живеш мирним життям,
а проти тебе ведуть війну,
і ти про це не здогадуєшся, то ти її вже програв.*

О. Владимиров, російський генерал

Розділ 8

ВІД МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ВІЙНИ ДО ВІЙНИ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Міжцивілізаційні війни існують від часів перших цивілізацій. Вони ніколи не були винятком або чимось екзотичним. Умовою їх виникнення є проста річ: ворожі сторони мають належати до різних типів цивілізацій. Це певним чином змінювало характер воєнного конфлікту, робило його асиметричним, у багатьох випадках – більш напруженим і тривалим. Як правило, то був конфлікт на межі цивілізацій між племенами, державами, націями, які уособлювали різні культурні типи. Цивілізаційний підхід відкриває додаткові аналітичні можливості для висвітлення закономірностей відповідних війн, нас це цікавить у контексті продовження аналізу російсько-української гібридної війни.

Типи війн

Ми пропонуємо ввести до рубрикації типів і видів війни ще одну ознаку – цивілізаційний характер. За цим критерієм, на нашу думку, війни можна поділити на 1) внутрішньоцивілізаційні, 2) міжцивілізаційні та 3) війни цивілізацій. Проте цивілізаційний характер війни не є вичерпною характеристикою й не підміняє багатьох інших термінологічних визначень. У таблиці 3 зібрано базові поняття, що відображають основні характеристики війн.

Таблиця 3

Базові поняття, які використовуються для визначення війни

Бінарні поняття загального рівня	Категорії змісту війни	За переважанням виду зброї, роду війська, тактики	За поколіннями
Внутрішньоцивілізаційні/ міжцивілізаційні	Імперіалістична Колоніальна	Морська Сухопутна Повітряна	I GW першого покоління

Продовження таблиці 3

Бінарні поняття загального рівня	Категорії змісту війни	За переважанням виду зброї, роду війська, тактики	За поколіннями
Локальні/світові «Гарячі»/«холодні» Конвенціональні/ неконвенціональні Справедливі/ несправедливі Зовнішні/внутрішні (громадянські) Агресивні/оборонні	Релігійна Визвольна Класова Анти- колоніальна Революційна Превентивна Тотальна Священна	Космічна Ядерна Інформаційна Кібернетична Економічна Енергетична Терористична Політична Юридична	II GW другого покоління III GW третього покоління IV GW четвертого покоління

Спираючись на поняттєвий апарат, наведений у таблиці, спробуємо визначити провідні терміни. Гібридна війна – це війна четвертого покоління, неконвенціональна, у якій на першому місці стоять незбройні, «холодні» методи завдання ударів по противнику. Гібридний характер є формою ведення війни, яка стає можливою за збігом багатьох факторів у XXI ст. Проте окремі елементи з арсеналу сучасних гібридних війн застосовувались і в більш ранні періоди. Форма нічого не говорить про цілі, сенс війни тощо. Гібридні засоби ведення війни можуть бути використані повстанцями та парамілітарними структурами, країною-агресором, як ми бачимо на прикладі російської інвазії, а також країною, яка є жертвою агресії.

Російсько-українська війна (з погляду українців) – це зовнішня, гібридна, справедлива, оборонна, міжцивілізаційна війна, яку веде Україна проти Російської Федерації за визволення власних територій, захист суверенітету та право на вільне існування в межах європейської цивілізації. З боку російської пропаганди та офіційної позиції Кремля війна подається у двох основних трактуваннях залежно від аудиторії та ситуації: 1) як громадянська (внутрішня) війна за цінності «русского мира», що ведеться між Києвом та «повстанцями» на сході України; або 2) як один із фронтів війни цивілізацій між Росією й Заходом; стверджується, що війну ведуть передусім зі США за контроль над Україною та збереження геополітичного простору євразійської цивілізації. Другий підхід, як правило, фігурує в дискурсі, поширеному в надрах російського експертного й політичного середовища. Теза щодо протистояння зі США та західним світом в устах російських експертів звучить як обґрунтування права на втручання Росії в українські справи.

Є й третій варіант, що поєднує перші два підходи в такий спосіб, аби зберегти у визначенні цивілізаційний характер конф-

лікту й одночасно замаскувати заангажованість Росії: «...Війна на Україні 2014 року може бути зрозуміла тільки як збройний конфлікт між двома локальними цивілізаціями, які проживають на Україні. Перша з них – “західноєвропейська” – хотіла асоціювати себе максимально швидко із Заходом, зокрема через протиставлення зі “східноєвропейською” (російською) локальною цивілізацією» [1, с. 63–64]. Російським авторам не позаздриш, бо їм заборонено казати правду, ось чому весь час треба вигадувати словесні конструкції замість того, щоб висловитися відверто (як вони й говорять поміж собою не для друку): Росія веде агресивну війну із Заходом, у межах якої Україна та Сирія є лише окремими фронтами чи ділянками глобальної війни цивілізацій. І Україну «відпускати» аж ніяк не можна.

Категоріальний апарат міжцивілізаційної війни

Що найбільш суттєве в міжцивілізаційних війнах, що відрізняє цей тип від внутрішньоцивілізаційної війни? На наш погляд, у таких війнах кожна зі сторін має власну військову культуру, що формується на відповідних цивілізаційних матрицях. Своєю чергою поняття цивілізації є комплексним, бо воно відображає, з одного боку, рівень техніко-технологічних досягнень, а з іншого – характер унікальної локальної культури. Отже, ми будемо підкреслювати два провідні аспекти: рівень цивілізаційного розвитку як сукупність економічних, технологічних та військово-технічних досягнень та характер духовної культури, базові цінності, що зі свого боку можуть впливати на стан боєготовності та військову міць країни. Уречевлені елементи культури є «омертвілими» досягненнями цивілізаційного поступу; їх поміж собою порівнювати набагато зручніше, бо тут можна оперувати математичними символами, числами, індексами тощо. Духовна культура та системи цінностей не підпадають під формалізоване порівняння й можуть досліджуватися з використанням якісного аналізу, шляхом процедури розуміння значущості культурних елементів для успішності ведення війн.

Відповідно до загального підходу, що роздвоює поняття цивілізації на два складники, і в структурі військової культури ми пропонуємо розрізняти «жорсткий» і «м'який» складники. Перше – це елементи матеріальної культури, дотичні до військової справи: зброя, засоби ведення війни, рівень військової науки та освіти, статути й настанови, що регламентують порядок дій військових у різних ситуаціях, тощо. Друге – це ціннісні

й смислові структури загальної та індивідуальної свідомості, вплив релігій, моральних імперативів. Наприклад, до другого кластера належать такі важливі речі, як цінність людського життя, ставлення до бойових і небойових утрат, ставлення до поранених і полонених, ціна перемоги над ворогом або моральна відповідальність за програш кампанії тощо. Такі «тонкі речі» здебільшого не виписані в статутах і підручниках, за якими вчать майбутні офіцери, вони не формалізовані, проте наявні в головах людей як факти свідомості, а отже, впливають на дії воїнів – від головнокомандувачів до рядових бійців.

Візьмімо за основу поняття «цивілізаційна різниця» й побудуємо систему категорій, відштовхуючись від нього. «Цивілізаційна різниця» – момент незбігу цивілізаційних матриць у тих показниках, які є значущими з погляду ведення війни. Цивілізаційну різницю можна описати в кількісних і якісних показниках. Очевидним стає те, що дослідник, який бажає проаналізувати міжцивілізаційну війну, найперше мусить з'ясувати, в чому полягає ця різниця, а далі – простежити, як саме вона відображена на характері воєнних кампаній.

У внутрішньоцивілізаційних конфліктах різниця має бути відсутня або зводиться до мінімуму. Справді, важкувато знайти цивілізаційну різницю між сторонами Столітньої війни (1337–1453), якщо не плутати цивілізаційних відтінків із деякими етнічними й ментальними розбіжностями між французами та англійцями. Проте є й інші приклади, коли цивілізаційний підхід «працює» через нерівномірність розвитку націй (або регіонів усередині країни), які формально належать до спільної цивілізації. Розгляньмо два приклади.

Перший приклад. Громадянська війна в США (1861–1865) між Північчю та Півднем не випадково закінчилася перемогою янки, бо Конфедерація виявилася відсталою в кількох аспектах: відсутність промисловості, цілковита залежність від експорту бавовни, проблеми з постачанням зброї та амуніції. Цивілізаційно вона відставала від промислово й гуманітарно розвинутої Півночі. Морська та сухопутна блокада зламала спротив сепаратистів, і вони капітулювали, незважаючи на доволі високий військовий дух і місцевий патріотизм. В іншому разі країна мала шанс розпастися на дві держави, але такий варіант тягнув би за собою цивілізаційний розлом, і Південь сьогодні мав би належати радше до Латиноамериканської цивілізації.

Ключове гуманітарне питання тієї далекої війни – ставлення до людини в широкому розумінні й до чорношкірих зокрема. Аристократизм і рабовласницька система вже «не монтувалися»

з європейською цивілізацією. Уряд у Вашингтоні використав ідеологію аболіціонізму, аби привернути на свій бік чорношкіре населення, що посилило мобілізаційний ресурс. Нарешті, 1862 р. Авраам Лінкольн оголосив рабство поза законом. Відбулося це не відразу (переступити через забобони було нелегко), а після низки поразок на вирішальному етапі війни. Це значною мірою схилило шальки терезів на бік федералів. Загалом у їхньому війську було приблизно 200 тис. чорношкірих бійців, яких зводили в окремі підрозділи, а це – 160 полків; 30 тис. служили на флоті, а ще 250 тис. колишніх рабів використовувалися для нестройових частин [2]. В арміях Конфедерації також були чорношкірі – приблизно 180 тис. чоловіків із Вірджинії забезпечували стройові частини. Проте зброю отримала незрівнянно менша кількість «рабів», їх ніколи не зводили в окремі частини [3]. Демократичніша військова культура федералів дала «м'яку» перевагу, що забезпечила вищий мобілізаційний ресурс, органічно доповнила економічні й технічні переваги. Отже, країна зберегла цивілізаційну єдність і досі існує у вигляді сучасних США. Вважаємо, цивілізаційна різниця простежувалася між сторонами конфлікту, що формально належали до спільної країни. Завдяки ефективному використанню різниці на свою користь Північ отримала історичну перемогу й зберегла єдність нації.

Другий приклад. На 1 вересня 1939 р. Німеччина та Польща не мали цивілізаційного паритету, бо Німеччина в 1930-ті рр. спромоглася на серйозний ривок в економіці, техніці та компонентах військової організації, стратегії й тактики. Утворилася цивілізаційна перевага Німеччини над противником, і це визначило нетривалий характер боротьби та перемогу агресора в стилі «бліцкриг». Безперечно, німці й поляки є близькими сусідами, мають спільний кордон, добре знають одне одного, вони – представники європейської християнської цивілізації. Але нацистський режим змінив соціокультурну матрицю європейської цивілізації на користь мілітаризму, ксенофобії, тоталітаризму та арійського фанатизму. Утворилася додаткова різниця, яка в суто військовому аспекті додала потуги арміям, що наступали. Хоча Гітлер і під час Другої світової війни продовжував позиціонувати себе як європейця та захисника європейських цінностей від міжнародного єврейства й комунізму, проте діяв він у манері азійських деспотів. Отже, «м'які» складники країн-сусідок різнилися, незважаючи на формальну належність обох країн до європейської цивілізації. Ці два приклади показують, що концепт цивілізаційної різниці може в деяких випадках застосовуватись і до воєнних конфліктів, які відбуваються в межах спільної цивілізації.

Як тоталітарна країна, Німеччина часів Третього Рейху цивілізаційно нібито наблизилася до СРСР, проте воєнне зіткнення цих велетнів виявило значну соціокультурну різницю. Сталін мав незаперечну перевагу в першому компоненті – якості та кількості озброєння, але 1941 р. фактично відбувся розгром його армій. Можна висунути гіпотезу, що вирішальну роль у початковий період відіграли соціокультурні фактори. За нацистською оболонкою крилася німецька військова культура, що формувалася протягом багатьох століть. На фронті очевидно стає ціннісна різниця у ставленні до живих і мертвих солдатів. Москва воювала, використовуючи свій головний ресурс – людей, натомість Берлін ставився до солдатів ощадливіше. Радянських воїнів ховали в так званих братських могилах, а по суті в ямах, абияк. Сталін відмовився від ідеї мати в частинах спеціальні поховальні команди. Німецькі солдати після загибелі отримували індивідуальну труну й могилу (щоправда, потім їх знищили за наказом радянських керівників).

Цивілізаційна різниця в німецько-радянській війні стає наочною, коли читаєш не спотворені цензурою мемуари й розмірковуєш над статистикою. Найприголомшливішими за неприхованою правдою є мемуари лєнінградця Миколи Нікулїна (1923–2009), який писав свої спогади про війну «у стїл», бо розумїв, що в СРСР відвертий рукопис не побачить світу. Але сталася Перебудова, нова «відлига» в Росїї, і його твір було надруковано. Ветеран Другої світової війни окремиї розділ мемуарів присвятив епізоду, коли червоноармїїцїв під Ленїнградом, дївїзію за дївїзією, кїдали в бїї, аби захопити станцію й село Погостье в сїчні 1942 р. Втрати були циклопїчні, бїїцї назвали місцевїсть «долиною смертї», проте радянське командування досягло мети, просунувши лїнію фронту вперед. Цїна перемоги нїкого не цїкавила, солдати були витратним матеріалом.

Ось що побачив автор навеснї: *«Штабелї трупїв бїля залїзницї виглядали поки що як заснїженї пагорби, і було видно лише тїла, що лежали згори. Пізнїше навеснї, коли снїг розтанув, відкрїлося все, що було знизу. Бїля самої землї лежали вбїтї в лїтнїшому обмундїруваннї – у гїмнастерках і черевиках. Це були жертви осїннїх бїїв 1941 року. На нїх рядами гронадїлися морськї пїхотинцї в куртках і шїроких чорних брюках (“кльошах”). Вище – сибїряки в кожушках і валянках, якї йшли в атаку в сїчні–лютому сорок другого. Ще вище – полїтбїїцї у ватниках і легеньких шапках (такї шапки видавали в блокадному Ленїнградї). На нїх – тїла в шинелях, масхалатах, із касками на головах і без нїх. Тут змїшалися трупи солдатїв багатьох дївїзїї, якї*

атакували залізничне полотно в перші місяці 1942 року. Страшна діаграма наших "успіхів"!» [4].

І ще цікаве «цивілізаційне» спостереження лєнінградського автора: у Червоній армії солдати мали свій пайок, а офіцери додатково отримували масло, консерви, галети. Генералам в армійські штаби доправляли делікатеси: вина, балики, ковбаси. А от у німців від солдата до генерала меню було однаковим і дуже добрим. Це те, що стосується військової культури, радше, у «м'якому» складнику. Бо мова йде не про обсяг харчів, а про принцип їхнього розподілу між військовими. Але чому ж така різниця? Комуністи, за визначенням, мали б ділити пайок порівну, однак насправді все відбувалося навпаки. На нашу думку, це підтвердження висунутої тези стосовно суті більшовицького перевороту як акту перевидання монгольського творіння.

Микола Нікулін через багато років познайомився із солдатом Вермахту Гендриком Віерсом (бельгійцем), який воював на цій самій ділянці, але з протилежного боку. Він розповідав, як німці відбивали до восьми атак на день, бельгійець на власні очі бачив: перша хвиля атакувала зі зброєю, інші бігли без зброї; потім уночі кричали й умирали поранені за температури до мінус сорок. Їх ніхто не рятував. Такі епізоди повторювалися й пізніше: це був військовий маневр, де цивілізаційний розрив компенсувався тактикою «завалити ворога трупами». У Червоній армії витрати людського матеріалу нікого не бентежили, бо завжди просто чекали на поповнення, аби повторити те саме знову й знову. Найімовірніше, німці перебували в шоковому стані, й були випадки, коли кулеметники втрачали розум від кількості загиблих біля їхнього опорного пункту.

Чи мав бій за Погостьє вирішальне значення для долі фронту? Ні, це була бездарна операція, яка нічого не дала: «Тепер ця операція, – пише Нікулін, – як "така, що не мала успіху", забута. І навіть генерал Федюнінський, який командував на той час 54-ю армією, сором'язливо замовчує про неї у своїх мемуарах, згадавши, що правда, що це був "найтрудніший, найважчий час" у його військовій кар'єрі». Але саме так воювали московські князі, царі, імператори, комісари, й ми бачимо, отже, безперервний соціокультурний ланцюг. Військова культура в Росії не змінюється саме у «м'якому» складнику.

Тут і вилазять на поверхню вуха московсько-ординської цивілізації, бо від часів монголів принципи й цінності, по суті, не змінилися. 1237 р. Батий розгромив військо мокшан і уклав з їхнім вождем Пурешем угоду щодо спільних дій на західному фронті. Потім було вторгнення в Європу, яке закінчилося для

війська сателітів катастрофою: тотальна загибель, смерть вождя. Мокшани запізно зрозуміли тактику монголів: гнати попереду себе «на прорив» допоміжні війська з підкорених народів. Власне, тактика збереглася, тільки сучасні ординці перевдяглися в офіцерські й генеральські мундири. Розуму від цього не побільшало, але давня звичка розглядати солдатів як витратний матеріал – залишилася. Ось чому співвідношення загиблих на фронті, яке ніхто не може підрахувати коректно, коливається від 1:4,5 і вище [5]. У внутрішньоцивілізаційних війнах загальним правилом завжди було те, що більших людських утрат зазнає сторона, яка програє війну. А тут усе навпаки, бо масовою загибеллю солдатів було компенсовано цивілізаційний розрив. Точніше, Москва свідомо використовувала тактику «завалити трупами» як свою цивілізаційну перевагу над ворогом, який симетрично дати відповідь у такий самий спосіб не міг.

З теоретичного боку, можна виокремити комплекс аналітичних категорій: цивілізаційні переваги, цивілізаційний розрив, цивілізаційна компенсація, цивілізаційна дифузія, що розширює можливості застосування базового поняття – цивілізаційна різниця.

Цивілізаційна перевага виникає через певні «плюси», або «бонуси», які має одна цивілізація порівняно з іншою для потреб ведення війни.

Цивілізаційний розрив – вирішальна перевага, яка виникає через значну й некомпенсовану цивілізаційну різницю.

Цивілізаційна компенсація – це, як правило, несиметрична відповідь за допомогою цивілізаційного ресурсу, що до певної міри може знівелювати поразку в іншій ділянці.

Нарешті, **цивілізаційна дифузія** – запозичення або військово-технічних досягнень, або нових тактичних прийомів, які слабша сторона переймає від вищої військової культури.

Тепер укладімо категорії в певну схему (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Категоріальний апарат міжцивілізаційної війни

Військо 1 ----- Військо 2	Цивілізаційна різниця	Цивілізаційна перевага
Цивілізація I ----- Цивілізація II		Цивілізаційний розрив
Військ. культ. 1 --- Військ. культ. 2		Цивілізаційна компенсація
«Жорсткий» скл. 1 --- «Жорсткий» скл. 2		Цивілізаційна дифузія
«М'який» скл. 1 --- «М'який» скл. 2		

Кейси міжцивілізаційних війн

Для перевірки операціональності визначених категорій не буде зайвим розглянути кілька прикладів воєнних зіткнень на зламі цивілізацій, аби краще уявити специфіку міжцивілізаційних війн та евристичний потенціал запропонованого категоріального апарату.

Кейс 1. *Конкуренція цивілізаційних переваг: дух свободи проти деспотії*. Розгляньмо як приклад греко-перські війни, що тривали з перервами 50 років (499–449 до Різдва Христового) й були визначальними для долі античної цивілізації. На прикладі зіткнення Еллади з азійською імперією можна ілюструвати як концепт міжцивілізаційної війни, так і, частково, війну цивілізацій. Умовний кордон між видатними стародавніми цивілізаціями проходив по Малій Азії, де розташувалися міста іонійських греків. Із повстання населення цих міст і починається міжцивілізаційний конфлікт. Обидві сторони конфлікту були представниками найрозвиненіших регіонів тогочасного світу й одночасно несхожими в аспекті духовної культури цивілізаціями. З матеріально-технічного боку ворожі сторони, вочевидь, перебували приблизно на однаковому рівні, бо використовували найбільш досконалу зброю того часу, володіли сухопутними військами (піхота та кіннота), флотиліями бойових кораблів, не мали секретів одна від одної, бо тривалий час існували поруч, спостерігали сусідів, розуміли їхні недоліки та переваги.

Перси мали більше грошей, їхні багатства та велич Вавилону були незрівнянні. Вони користувалися перевагами централізованої держави, мали змогу концентрувати великі ресурси для ведення війн, створювали чисельну перевагу, практикували жорстку дисципліну «згори донизу». Здавалося, роздрібнена Греція впаде під ударами Азії, але сталось усе навпаки. Греки мали власні цивілізаційні переваги: вони були вільними й не мали наміру коритися рабській системі персів. Їхніми «козирями» були культурна й етнічна однорідність, освіченість, енергійність та винахідливість. А централізовані структури, імперські армії, складені за призовом із маси немотивованих бійців, які походили з десятків племен і народів, не мали зазначених чеснот. Вавилонські правителі це розуміли й щоразу намагалися виграти війну завдяки перевазі в чисельності воїнів та кількості морських кораблів.

На піку боротьби конфлікт наблизився до рівня війни цивілізацій. З одного боку, греки 481 р. до Різдва Христового зібрали конгрес, де було представлено 30 держав-полісів, з іншого

боку, як пише про ці події Геродот, Ксеркс мобілізував до війська представників 41 етнічної групи з Азії. Для рівня класичної війни цивілізацій, мабуть, не вистачало згуртованості, солідарності, загальної ідентичності, передусім на сході. Безумовно, давні греки вже ідентифікували себе як дещо ціле в культурному розумінні, як простір, принципово відмінний від східної імперії, але в народів, яких мобілізував на війну Вавилон, такої загальної свідомості не було. Тут радше діяла механічна солідарність, яка легко зникає у зв'язку із кризою держави та центральної влади, що ми побачимо трохи пізніше на прикладі фіналу персидської держави.

Боротьба досягла епічних форм. Греки перемагали завдяки інтелекту вождів, організованості й тому факту, що їхня армія складалася з вільних громадян різних грецьких міст, які добре розуміли ціну поразки. Вони не бажали перетворюватися на перських рабів. Есхіл описав війну в драмі «Перси», де підкреслив, що Греція стала на двобій з Азією. Він алегорично описав принципову різницю «м'якого» складника в такий спосіб: нібито Ксеркс, дивлячись на сварку двох жінок, одна з яких була вдягнена в азійські, а інша – в грецькі шати, вирішив запрягти обидвох у ярмо, аби вони тягли одного візка й більше не сварилися. Азійка слухняно підкорилася повелителю, а друга жінка зламала ярмо й утекла [6].

Тогочасні поети й історики прославляли велич свободи й нескореного духу. Фактично це була перша в історії війна за цінності й цивілізаційний вибір, що нагадає поточну ситуацію в Україні. Греки перемогли, їхні цивілізаційні переваги виявилися суттєвішими, й почався новий період їхньої історії – злет грецької античної цивілізації (V–IV ст. до н. е.). Відтоді вони впевнилися в силі демократії, і майже всі міста наслідували приклад політичного устрою Афін. Водночас греки почали зверхньо дивитися на варварів та азійців. Виникає щось схоже на цивілізаційний снобізм, який у різних варіантах існує до наших днів.

Крапку в історії персидської держави поставив, як відомо, Александр Македонський у 333–331 рр. до Різдва Христового. Ключовими подіями знищення старої імперії були не тільки відомі перемоги на полях битв, але й переслідування та смерть Дарія III. Після того, як зрадники вбили царя й доправили тіло Александрові, велика імперія з багатою історією припинила існування. Хоча вождь македонців не привітав зрадників царя, а наказав їх убити. Александр уже приміряв на себе роль азійського деспота, а така постать має бути священною, й не справа

рук простих смертних укорочувати життя царям. З військово-стратегічного погляду боротьба з імперіями може концентруватися саме на правлячій династії. Жорстка лінійна структура організації і держави, і війська має вразливу точку – це верхівка піраміди. Це той «замок», який скріплює всі інституції, механізми та чинники. Якщо завдати точкового удару, який знищить «замок», – імперія з високою ймовірністю розшиплеться на друзки. Правило діє і в нашу епоху. Саме за таким сценарієм розпадався СРСР – через конфлікт еліт і послаблення влади Кремля. Національні держави демонструють іншу якість – витривалість, лабільність до зовнішнього тиску або кризи «нагорі», бо основою їхнього існування є громадянська солідарність, спільна ідентичність, патріотизм.

Великий македонець, на відміну від греків, розпочав агресивну війну, зумівши поєднати цивілізаційні переваги Греції та Персії. Цар Македонії залишив принцип комплектування армії з вільних македонців і греків, що дало змогу використовувати неперевершену тактику бою у фаланзі. Раби, випадково зібрані народи, варвари не могли наслідувати цю грізну зброю. Бій пліч-о-пліч потребував розуміння дій один одного (соціально-етнічна однорідність), витримки, дисципліни, певної освіченості та розуму. І в цьому полягала цивілізаційна перевага греків, а відтак і римлян часів республіки.

Але Македонський на цьому не зупинився, він узяв дещо важливе зі східної традиції. Його держава була централізованою, він попередньо підкорив собі грецькі поліси, одноосібно правив Македонією, а потім – і збудованою власноруч імперією. Александр збільшив чисельність війська і, головне, дозволив проголосити себе божеством – сином бога Амона (греки такого не розуміли, але на Сході це відіграло важливу роль у сприйнятті правителя масами). Великий полководець намагався з'єднати Європу й Азію, він почав грати роль «царя Азії», узяв за дружину бактрійку Роксану, вдягався за східними звичаями, влаштував масові одруження своїх воїнів з місцевими жінками. Проте Александр не міг прочитати Кіплінга й не розумів, що цим світам ніколи не зійтись. Хоча в суто військовому розумінні поєднання цивілізаційних переваг виявилось вдалим експериментом.

Кейс 2. Цивілізаційний розрив у битві за американський континент. Почалася епоха Великих географічних відкриттів, і виявилось, що існує Західна півкуля. 1492 р. Христофор Колумб відкрив Америку для європейців. На той момент по обидва боки річки Ріо-Гранде мешкало (за дуже приблизними оцінка-

ми) від 14 до 40 млн осіб аборигенів. Уже в середині XVI ст. в Америці було приблизно 200 поселень іспанців, де мешкали 150 тис. осіб. Потім почалися португальська, англійська, французька колонізації. Аборигени виявилися такого самого біологічного виду, як і європейці – *Homo sapiens*, ба більше, їхній уклад життя нагадував певні соціальні форми, що їх історично мали народи Європи й Азії – інститути роду, племені, держави, релігії, війська. На Півдні існували культури, що вже сягали рівня первісних цивілізацій (імперії інків та ацтеків), а на півночі жили різноманітні племена, які за способом життя нагадували європейські спільноти епохи неоліту. Наприклад, Джон Геммінг так оцінює цивілізаційний рівень інків: «*Розвиваючись в ізоляції, перуанці піднялися до багатьох атрибутів інших цивілізацій: у них були тканини, кераміка, одяг, метали, архітектура, дороги, мости й іригаційні системи*» [7, с. 55].

Війна як явище була добре відома всім спільнотам Америки: на Півдні й на Півночі склались оригінальні військові культури. Північні індіанці постійно воювали, ворогували між собою, військовий героїзм та перемога над ворогом високо цінувались у племінних суспільствах. Війна була колективною справою всіх чоловіків роду або племені. Стратегічні рішення (чи ставати на шлях війни) ухвалювали на загальних зборах. Війна була справою «загальнонародною», жінки активно допомагали чоловікам. Молодь училася на прикладах старших воїнів.

На Півдні склався державний спосіб організації війська – армії імператорів сягали 100–200 тис. осіб. Існувала система призову, тилового забезпечення: технологічно інститути функціонували подібно до того, як будувалось імперське військо в різних країнах Азії та Європи. Армії правителів виконували функції завоювання нових територій, охорони, визискування населення, можна сказати, що військо було основою держави. Специфічним податком для підкорених народів були чоловіки, яких мали принести в жертву богам на верхівках пірамід. Нестійкість імперій інків та ацтеків полягала в тому, що поневолені й окуповані народи ненавиділи «центр» і мріяли помститися метрополії та імператору. Цим, зокрема, повною мірою скористалися європейські колонізатори, які на початку XVI ст. спромоглися завдати смертельних ударів по традиційних імперіях.

Америку було колонізовано насильницькими методами стосовно корінних народів. В історію війн період підкорення нового континенту увійшов під назвами, по-перше, Індіанських війн (у Північній Америці тривали до кінця XIX ст.), по-друге, війни конкістадорів (найбільші кампанії – «завоювання Мекси-

ки», «завоювання Перу»), що призвели до підкорення іспанцями Південної й Центральної Америки. Виник новий тип міжцивілізаційних війн, який умовно можна назвати «війни півкуль», бо ніколи раніше європейці не стикалися з такими не схожими на власні військовими культурами, а театр воєнних дій було віддалено на тисячі кілометрів від метрополії. У наших термінах воєнні події можна охарактеризувати як ситуацію цивілізаційного розриву й цивілізаційної дифузії. Перше є самоочевидним фактом. На початок військових кампаній індіанці не мали уявлення про залізо, колесо, порох, коней. Останні на них справляли особливе враження: постать вершника на коні сприймалася як цілісна жаклива істота.

Європейські сили не можна назвати арміями, це були невеликі загони. 1519 р. Ернан Кортес десантувався на Юкатан, маючи приблизно 600 вояків, потім його військо збільшилося до 1 500 осіб. Монтесума, імператор ацтеків, мав проти нього приблизно 100 000 бійців. 1532 р. Франсіско Пісарро прибуває на узбережжя Перу на чолі загону у 200 багнетів плюс 27 коней. А перуанці мали військо, яке історики оцінюють у 200 000 солдатів. Щоправда, європейці вмів використовувати ворожнечу в імперії, і на їхній бік переходять деякі племена тубільців.

Мізерними силами конкістадори перемагали завдяки унікальному цивілізаційному розриву. Фактично на полях битв сходилися сторони, які репрезентували різні історичні епохи. Чи були в імператорів засоби компенсації? У Південній Америці все складалося проти тубільців: навіть релігія, яка в таких зіткненнях виконує функцію підтримання війська, відіграла негативну роль. В ацтеків був міф про білого бородатого бога Кетцалькоатля, який має прийти з моря. Дехто із жерців визнав у Кортесі, який був закутий у лати й зухвало тримався на коні, бога Кетцалькоатля, що спустився з небес. Місцеві шамани зі свого боку видали пророцтво імператорові Монтесумі II щодо загибелі його імперії. Це ламало волю до спротиву. За збігом обставин саме під час експедиції Ф. Пісарро в імперії інків було щось схоже на зміну влади. А верховний правитель, який був представником бога сонця на землі, мав виняткові повноваження. Удар по верховному правителю клав імперію на лопатки.

Туземці не розуміли мети європейців, логіки їхніх учинків (а вони були доволі брудні, підступні, аморальні). Імператори намагалися задобрювати прибульців золотом, та краще б вони цього не робили й прикинулися старцями. Конкістадори просто божеволіли від споглядання золота та розповідей про багатства країни. Хіба розумілися тубільці на політекономії первин-

ного накопичення капіталу та логіці товарно-грошових відносин? Іспанці, які офіційно проголошували метою походів навернення аборигенів до християнства, не вважали останніх за людей. Щодо місцевого населення можна було використовувати будь-які засоби, бо воно не мало хрещення, а отже, за уявленнями іспанців, прирівнювалося до тварин. Дане слово, договір, за цією логікою, можна було порушувати в будь-який момент. Конкістадори використовували прийом захоплення імператорів, а потім диктували свої умови, наприклад, пропонували викуп за неймовірну кількість золота й срібла. Релігію аборигенів вони використовували для обману й досягнення власних цілей. Так, Ф. Пісарро захопив правителя інків Атауальпу, а той в обмін на свободу пообіцяв стягти зі своєї імперії стільки золота, що воно заповнить кімнату (35 м²) на висоту піднятої руки, а потім ще додав обіцянку про дві кімнати срібла. Коли небували за обсягом цінності протягом трьох місяців було зібрано, іспанці не виконали обіцянки й убили імператора, якого наостанок шантажували тим, що можуть спалити заживо. За віруваннями перуанців, без тіла (мумії) не можна було потрапити до богів. Імператор виконав останній наказ іспанців – охрестився і як милість був задушений 26 липня 1533 р. так званою гарротою [7, с. 55–57].

Великі імперії півдня континенту було знищено, міста пограбовано та спалено, і навіть партизанська війна, яка ще тривала кілька десятиріч, не змінила фіналу війни. Загинули великі американські цивілізації. Це спричинили не тільки військові чинники, але й демографічна ситуація та іспанська політика в колоніях. У Південній Америці переважала чоловіча колонізація, молоді чоловіки-ідальго брали дружин із місцевих, сегрегації не було, швидко відбувалася метисація населення, а іспанська мова й католицька релігія довершили справу. В результаті виникли нові етнополітичні утворення, змінилося соціокультурне ядро суспільства.

Можна було б уявити, що менш цивілізовані північноамериканські індіанці програють свої війни ще швидше, ніж відбудеться розгром імперій Півдня. Але сталось усе навпаки. Швидкого тотального розгрому не відбулося, втрати білих та індіанців були не рівними, але сумірними. Військова культура індіанців виявилася більш гнучкою, здатною до еволюції. Також вона містила компоненти, які потужно впливали на свідомість воїнів. Ще на початку бойових зіткнень з європейцями зброєю індіанців були кам'яні сокири та ножі, списи, лук та стріли. Наконечники стріл виготовляли з каменю, зубів, кісток

тварин. Але зброя, як на епоху неоліту, – доволі вдала. Стріли були легкими, мали жолобки й оперення. Індіанці використовували отруту «кураре», сокири-томагавки, дубини-палиці, човни-піроги. Особливою «розкішшо» були ножі з метеоритного заліза. Військова культура геть не збігалася з європейською, вона мала свій сильний бік. Хлопців з дитинства виховували як мисливців і воїнів, захисників родини. Геройство на війні, скальп ворога – це був певною мірою сенс існування чоловіка. Індіанці вміли нападати й вести наступальний бій, але за потреби – оборонялися чи швидко розсіювалися. Індіанець міг битися як у групі побратимів, так і індивідуально. Білі, наприклад, ніколи не бились один на один з індіанцями (бо програвали), а трималися разом чи в шерензі.

За 450 років відбулося більше сотні малих і великих «Індіанських війн». У проміжку між 1775–1890 рр., коли вели більш-менш надійну статистику, відбулося 40 війн, загинуло 19 000 білих, 45 000 індіанців. У менш розвинутих індіанців виявилися певні культурні компенсатори, що допомогли невеликим племенам, так би мовити, достойно співіснувати з білими колонізаторами. Перша причина стійкості – соціальна структура індіанського суспільства: племінна подрібненість і горизонтальна мережа індіанського соціуму, заснованого на родових зв'язках, побратимстві воїнів. Це таїло ресурс самовідновлення суспільства та військової сили навіть після розгрому на полі битви. Індіанці менше залежали від влади вождів, а смерть вождя не дорівнювала загибелі імператора, бо можна було обрати наступника з числа найбільш достойних воїнів. Друга причина – цивілізаційна дифузія. Індіанці дуже швидко навчилися: 1) володіти й керувати кінями, 2) використовувати вогнепальну зброю білих. Третя причина – етос вільних людей, які не звикли до рабства, готовність битися за свободу та гідність (цього явно бракувало в народних масах півдня континенту). Зробити з індіанців рабів і використовувати як робочу силу на плантаціях було неможливо. Вони свідомо обирали смерть, щоб не потрапити в неволю та рабство. Індіанці демонстрували надзвичайну витривалість до горя, втрат, поранень, намагаючись зберегти власну гідність. Вони дивилися на білих не запопадливо, а навіть зневажливо. Так виникав соціокультурний бар'єр, що давав змогу індіанцям чинити спротив упродовж сотень років, залишаючись самими собою.

Коні, яких вони «запозичили» в білих, суттєво змінили спосіб життя та військову тактику аборигенів: вони стали рухливими й більш небезпечними суперниками. Також індіанці

придивлялися до тактичних прийомів білих, навіть використовували земляні укриття (бруствери й щось схоже на окопи). Вони почали переймати політичні методи супротивника – утворення спілок або сепаратні договори, аби розбити єдність білих. Ще 1570 р. п'ять племен об'єднались у Лігу ірокезів. Під час війни американських штатів за незалежність частина індіанців (наприклад, черокі) уклали угоду з англійцями, а ті постачали індіанцям зброю.

На наш погляд, цивілізаційна дифузія й оригінальна військова культура дали змогу корінним мешканцям півночі Америки зберегти власну ідентичність. Вони й зараз присутні в етнічній структурі США (1,5 млн), а сотні народів за півтисячоліття назавжди зникли з мапи світу. Цікаво, але й білі дещо переймали від аборигенів Америки з військового погляду. Наприклад, народи Півдня, які будували міста та фортеці, використовували систему «гіппу» – дещо похилу стіну, щоб знівелювати «мертвий простір» біля «підшови» стіни фортеці. 1776 р. іспанці перейняли цей спосіб для власних «президіо», а англійці – під час будівництва фортів проти індіанців. Переселенці з Європи вчилися в індіанців того, що зараз називають «виживанням спецназу» в дикій природі, орієнтації на місцевості, переслідування супротивника по слідах тощо.

Кейс 3. *Цивілізаційна помилка Наполеона*. На початку ХІХ ст. Франція вела майже безперервні війни на європейському континенті. Спочатку це були так звані революційні війни, потім – наполеонівські (1799–1815), які вів Наполеон Бонапарт як перший консул і імператор Франції. Країна виборювала право на існування в новому статусі, як певний авангард європейської цивілізації. Окрім традиційного супротивника – острівної Англії – проти Франції в різних конфігураціях виступили об'єднані сили старих монархій. Загалом проти бунтівної країни було послідовно утворено сім коаліцій. Після Ватерлоо переможці складуть чимало легенд про імператора Наполеона: він нібито «узурпатор», «ворог роду людського», був навіженим завойовником і намагався оволодіти усім світом тощо. Усе це – байки, зведення поррахунків, бажання прикрити агресивні наміри коаліцій щодо Франції. Наполеон був легітимним правителем, а його воєнні операції, великою мірою, мали оборонний характер, і не Наполеон розв'язав континентальну війну. Нагадаємо: на момент державного перевороту 18 брюмера (9 листопада) 1799 р., здійсненого Консулатом, Франція уже воювала проти другої коаліції, до якої входили Росія, Англія, Австрія, Королівство Обох Сицилій.

Наполеон блискуче реалізовував свої воєнні кампанії на континенті, дотримуючись лицарських «законів і звичаїв війни». Військовим шляхом він намагався вирішити головні політичні завдання: припинити війни, створити стійку міжнародну систему, де Франції відводилася провідна роль (щось на кшталт ролі США в сучасному глобальному світі). Частиною плану Наполеона був гіпотетичний мир на Сході з Росією. Насправді все виглядало зовсім інакше: імператор Олександр I весь час провадив агресивну політику, із власної ініціативи втрутився у європейські справи на боці антифранцузької коаліції. Для російського самодержця боротьба з видатним французом мала, вочевидь, окрім природного для Росії бажання придушити вільнолюбство, ще й особистий і психологічний характер. Геть уся «прогресивна спільнота» на початку захоплювалася Наполеоном. Олександр ревнував і прагнув знищити конкурента на європейських теренах.

Наполеон був і залишається видатним реформатором, який змінив право, державне управління, економіку, систему освіти й науки в імперії. Вплив його новацій Європа відчувала протягом усього XIX ст. Олександр був бездарним правителем, на чолі якого закарбувався відбиток тіні вбивства власного батька; цар нічого не зробив корисного як управлінець. Пушкін писав про нього (мовою оригіналу):

*Властитель слабый и лукавый,
Плешивый щеголь, враг труда,
Нечаянно пригретый славою,
Над нами царствовал тогда.*

Третій рядок – це натяк на привласнення слави перемоги над Наполеоном, яка цареві належала несправедливо.

Як зазначає сучасний російський історик: «Олександр I і Наполеон уособлювали різні культури, ідеологічні системи, різні історичні концепції. Олександр – спадкоємець візантійських цінностей, що захищає традиційний світ від еретичних нововведень, носієм яких був Наполеон. Православний государ виступав як глава і як отець церкви, не підпорядкований жодному закону, крім Закону Божого» [8]. Наполеон представляв найрозвиненішу ланку європейської цивілізації, Олександр – європеїзовану «нагорі», але традиційну «внизу» московсько-ординську цивілізацію. Особистий конфлікт мав невідворотно перерости в міжцивілізаційне зіткнення.

Нестабільність у міжнародних відносинах на початку століття давала московсько-ординській цивілізації новий шанс розширити свої кордони на заході, що було не ситуативним,

а фундаментальним прагненням на рівні архетипів і технологічно повністю відповідало настановам «Заповіту Петра I». Російські армії вдирались у Європу кілька разів, і щоразу зазнавали нищівної поразки від наполеонівських військ: під Аустерлицем (1805) і Фрідландом (1807). По-іншому їй не мало скластися: російське військо було феодального типу, його основа – неграмотні кріпаки, яких власники-кріпосники, як рабів, віддали на службу відповідно до вимоги царя. Французька армія комплектувалася з вільних і переважно письменних громадян Франції та інших країн Європи. Наполеон мав плеяду талановитих воєначальників – сміливих, енергійних, доволі освічених європейців. Російські офіцери й генерали не звикли брати на себе відповідальність і розумілися більше на службовому чи придворному етикеті, картах і дуелях, ніж на військових справах. Патріотизм чи націоналізм, якими так пишалися після революції французи, були фактично невідомі як почуття та мотиви пересічному воїнові-ординцю.

Різні народи, племена, регіони колосальної за територією Росії не мали національної ідеї, яка могла б поєднувати різномовне населення в щось більш-менш цілісне. Справжніх мотивів умирати за царя на полі бою росіяни не мали. Головнокомандувач новітньої орди М. Кутузов уособлював прошарок феодалів-кріпосників (мав понад 6000 рабів), був одним із найвідоміших лизоблюдів царського двору. Він нічим себе не прославив як полководець, але мав азіатську хитрість і кмітливість. Кутузов добре усвідомлював: російська орда може почасти успішно воювати з різними азійськими ханатами, турками, але приречена на поразку в зіткненнях з наполеонівськими полками. Щоразу напередодні його відомих битв із французами Кутузов несміливо й запопадливо прохав царя відмовитися від генеральної баталії (бо поразка неминуча), але впертий і амбітний Олександр прагнув мірятися з Наполеоном силами.

Російський деспот не мав жодного шансу перемогти Наполеона на полях Європи. Занадто значною була цивілізаційна різниця в усіх основних компонентах військової культури. Однак Наполеон припустився фатальної помилки – переніс театр воєнних дій до Росії. Перехід через Німан 12 (24) червня 1812 р. мав жакливі наслідки для долі французького імператора та його країни. Наполеон не врахував цивілізаційного фактора. На полях Європи французький імператор воював звичними методами та за зрозумілими йому правилами, проте Росія спростовувала все звичне й зрозуміле. Нових умов і правил Наполеон не зумів досягнути на початку «другого польського

походу», а потім уже було запізно. Видатний полководець поставив 400-тисячну армію в програшну ситуацію, де його військовий геній, вишкіл військ та відданість солдатів імператору й Франції не мали вирішального значення, бо діяли інші позавійськові фактори, не відображені в жодному статуті. Недалекоглядність імператора має раціональні пояснення. Тут зішлись суб'єктивні політичні прорахунки, неуважне ставлення до Росії, до її історії та культурної специфіки, а також певний камуфляж, який за європейським фасадом приховував абсолютно іншу цивілізацію. Отямився Наполеон пізніше, коли виправити помилку було вже неможливо.

Щодо Росії Наполеон від 1807 р. дотримувався більш ніж лояльної політики, він усіляко заохочував царя до того, щоб стати союзниками, принаймні зайняти нейтральну позицію. Після своїх видатних перемог на полях битв Наполеон нічого фактично не вимагав від Росії – ані територій, ані репарацій; ба більше, він погодився на територіальну експансію східної імперії, змирився з тим, що вона розширилася завдяки Фінляндії, Молдавії, Валахії, а ще подарував Білостоцьку область.

Наполеон робив щедрі дарунки, сподіваючись на об'єднання з Росією проти Англії, яку вважав головним ворогом Франції. За результатами Тільзитського миру (Тільзит – нині Советськ – місто в Калінінградській області РФ) Наполеон нібито досягнув своєї мети: формально Росія перетворилася на союзницю. Імператор мав дві умови щодо Росії: по-перше, підтримати морську блокаду Англії (не торгувати), по-друге, не мати агресивних планів щодо Франції. Ані перше, ані друге не влаштувало Олександра: виконувати договір із Францією він не збирався. Зовні все виглядало пристойно: імператори постійно спілкувалися, нагороджували один одного орденами, зверталися в листах «государю, брате мій». Але Росія не була б сама собою, якби виконувала взяті на себе зобов'язання й відмовилася від агресивних цілей.

Наполеон не розумів, що перед ним аж ніяк не європейці: східна імперія має власну логіку і власні далекосяжні цілі. «Аберрацію зору» лідера Франції можна до певної міри зрозуміти. Олександр був німцем за походженням, розмовляв і молився французькою, мав аристократичні м'які манери, хоча ментально належав до ординства. Наполеон, щоправда, відчував нещирість візаві, й у близькому колі називав Олександра «візантійцем», але йому забракло глибших узагальнень і проникливості щодо росіян. Свого часу Наполеон хотів навіть породичатися з російським царем: він просив руки великої княгині Анни,

сестри Олександра, але шлюб Росія відхилила. Французові треба було уважно проаналізувати причини відмови, бо вони, радше, мали ідеологічний, світоглядний характер, оскільки не міг східний правитель дозволити собі мати такого родича.

Російське військо одягалось у мундири європейського зразка, воювало європейською зброєю (Англія, наприклад, передала Росії 150 тис. рушниць, постачала порох і свинець); російські солдати, офіцери й генерали зовні мало чим відрізнялися від австрійців або пруссаків. Молодий Бонапарт, отримавши перший офіцерський чин, навіть звертався 1788 р. до представника Петербурга з пропозицією піти на службу до російського війська (саме відбувалася кампанія щодо залучення офіцерів з Європи для війни з Туреччиною). Також не склалося. Здається, саме Провидіння готувало французькому лідеру інший «російський сценарій». Він, очевидно, до останнього не розумів, що за фасадом європейськості приховується геть інший соціальний світ, і російськими військами рухали відмінні від європейської традиції сили, логіка, цілі, ніж здавалося на перший погляд.

Імператор Росії, за ординською традицією, вважав себе вільним від будь-яких зобов'язань, бо на Землі не існує суб'єкта, інституції чи особистості, кому мав би коритися православний цар. Підписаний власноруч документ він розглядав не більш як військову хитрість. І якщо контрагент вірить йому на слово, то це гірше для Наполеона. Олександр швидко й приховано готувався до нової війни за панування над Європою. Він мобілізував до війська понад мільйон чоловіків, уклав таємні угоди з Англією, й остання повністю взяла на себе фінансування війни Олександра [9]. Дипломати працювали над організацією нової міжнародної коаліції проти Франції. Нарешті, 1811 р. усі «пазли» зійшлися, і можна було відновити війну. Імператор віддав наказ своїм арміям, зосередженим на західному кордоні, наступати [10]. Але в останню мить план було зруйновано через острах Пруссії та Австрії приєднатися до Росії. Олександр розумів, що війну у Європі сам на сам буде програно з імовірністю у сто відсотків. Він гальмує наступ, його прихильники, зокрема колишній маршал Наполеона Бернадот, який зрадив свого керівника, дають цінні поради: використати головний ресурс Росії – клімат і масштаб.

Наполеон, зрозуміло, отримав інформацію про наміри й дії Олександра, він відкладає свої поточні плани й готує армію для «другого польського походу». Його мета – змусити росіян виконувати раніше укладені угоди. І, врешті-решт, імператор припускається фатальної помилки, коли у властивій

йому енергійній і запальній манері вирішує закінчити кампанію якомога швидше. Він віддає наказ почати наступ у глиб Росії, аби нав'язати російським арміям генеральну битву, що мала б вирішити долю війни. Наполеон ретельно планував кампанію з військового погляду, але не розумівся на цивілізаціоністиці. Коли французи переправилися через Німан, то автоматично потрапили в інший світ, де не діяли звичайні для них умови й правила ведення війни. Генеральна битва могла б вирішити долю війни у Європі, але не в Росії. Наполеон потрапив у пастку.

Фактично міжцивілізаційна війна наблизилася до рівня війни цивілізацій. В армії Наполеона французи становили лише половину складу, а в атакувальному ешелоні – одну третю. Рейнський союз (Баварія, Вестфалія, Вюртемберг, Баден, Саксонія) надав 100 тис. солдатів, Польща – 50 тис., Австрія – 32 тис., Італія – 30 тис., Пруссія – 20 тис., Швейцарія – 10 тис. Також кілька тисяч бійців поставили Голландія, Данія, Неаполь, Іспанія, Хорватія [11, с. 188–189]. Тобто Європа була доволі солідно репрезентована представниками різних націй. Але похід до Росії не був викликаний внутрішньою потребою держав чи народів, а став «продовженням» (за Клаузевіцом) політики Франції. Європейська ідентичність і солідарність не перетворилися на значущий мотиваційний фактор, що не дозволяє типологізувати міжцивілізаційне зіткнення 1812 р. як повноцінну війну цивілізацій. Противником «великої армії» були представники десятків народів і племен, що входили до складу московсько-ординської цивілізації. Раби, переодягнуті в мундири, зі свого боку не мали уявлення щодо природи подій, їх не запитували, чи хочуть вони воювати, і не інформували про характер війни, вони здебільшого ще не ідентифікували себе як «русские», уявлення про батьківщину мали відносно, бо звикли до думки, що власник будь-коли може продати їх у найвіддаленіший куточок імперії. То де та батьківщина? І що їм до цивілізаційної ідентичності?

Отже, війна 1812 р. не була війною ідентичностей, взаємна ненависть не згуртувала цивілізації, конфлікт сприймався як традиційна імперська боротьба за сфери впливу, як сварка двох імператорів. Але об'єктивно то була міжцивілізаційна війна, і саме це зумовило її підсумок. У поході Наполеона в глиб Росії виявилася специфічна цивілізаційна різниця, яка мала згубні наслідки для європейців. То в чому полягали прорахунки Наполеона і що згубило його армію? Відповімо на це питання кількома пунктами.

Перше. Наполеон не зумів правильно визначити тип війни. Він весь час повторював, що для нього війна з Росією – «політична». Ніяких планів щодо постійної окупації, анексії території, зміни династії чи форми правління в Росії він не виношував. Імператор Франції чекав від Олександра згоди на новий мир і, фактично, повернення до умов Тільзитського миру. У цьому Наполеон виявився наївним і непроникливим. Війна набула міжцивілізаційного й навіть релігійного змісту. Відразу після вторгнення російська православна церква проголосила Наполеона «антихристом». Простий люд так і сприймав постать Наполеона й французів – як ворогів, які прийшли для того, щоб знищити православні святині, відібрати релігію. Хитрий Кутузов замість ретельного військового планування й рекогностування місцевості напередодні Бородинської битви об'їжджав війська з іконою (у французів капеланів, священиків, ікон узагалі не було). Він розумів ментальність власних солдатів. Настав зірковий час православної церкви як опори трону: молебні, проповіді, освячення, махання кадиллом і кропіння святою водою, відспівування тощо. Попи відразу піднялись у рейтингу й стали затребуваними. Зі свого боку вони шукали засоби мотивації воїнства, інтерпретували війну як священний похід, «православний джихад».

Аби надати воєнним діям релігійного характеру, митрополит Платон передав імператорові чудотворний образ св. Сергія, що його Олександр вручив московському ополченню. В офіційному документі, зачитуваному в усіх православних церквах, Наполеона називано «жидівським лжемесією» [12]. Просто-таки вибухнула «вестернофобія», яку виховували церковники в народних масах упродовж сотень років. Ось що бачили й чули очевидці з московських вулиць: *«Після звістки про оголошення війни московський люд зібрався на площі й став міркувати. Передусім одностайно було вирішено, що війна – це кара Божа й слід старанно молитися... Відтак той самий очевидець передає розповіді простого люду про французів як про справжніх чудовиськ – з іклами й величезними пащами, з мідним чолом і т. д.»* [13, с. 190].

Чи могло бути щось схоже в будь-якій європейській країні? Наполеон точно не розумів усіх наслідків свого вторгнення, бо більше боявся негоди, ніж розмірковував над реакцією населення чи брав до уваги релігійний фактор. А зіткнення саме з населенням країни виявилось шоковим для європейців. Вони не могли збагнути логіку поведінки росіян, злиденні умови побуту, відсутність доріг і багато іншого, що здавалося жакливім і сюрреалістичним.

Друге. Наполеон не розумів ментальності й системи цінностей супротивника. Так і не усвідомив причин підступних дій Олександра, який відмовлявся від вигідного альянсу й доброго ставлення до нього французів. Коли Наполеон на початку кампанії зустрівся з посланцем Олександра – генералом Балашовим, то збуджено вигукнув: *«Боже мій, чого ж хочуть люди? Після того як він був побитий під Аустерліцом, після того як він був побитий під Фрідландом, – словом, після двох нещасливих війн, – він отримує Фінляндію, Молдавію, Валахію, Білосток і Тарнополь, а він залишається незадоволеним...»* [14].

Наполеон весь час і після цього очікував послів від Олександра з пропозиціями мирної угоди, і навіть направляв власних переговорників із Москви до Петербурга. Йому здавалося, що ціна війни для Росії занадто висока, і здоровий глузд підштовхне російського царя до переговорів. Олександр втрачав місто за містом, поміщики зазнавали великих збитків, купецтво бідувало. Раціональний спосіб мислення підказував, що за таких умов правильним рішенням буде відновити мир. Але імператор не осягнув логіки царя й шкали цінностей російського суспільства. На цій шкалі навіть Москва мало що означала порівняно із самоцінністю самодержавства та особистою величчю «великого хана». Людські й матеріальні втрати – це звична справа для Росії, а от велич і перемога будь-якою ціною – надординарні речі. Хіба європейці з їхнім буржуазним типом мислення були здатні осягнути культуру ординства? Нечутливість до матеріальних і людських утрат перетворилася на ресурс війни з боку Росії. Власне, так було завжди в російській історії, але Наполеон цього не врахував, він навіть не міг уявити ірраціональний масштаб цього «від'ємного ресурсу», який лежить у площині масової психології та фундаменті східної цивілізації.

Третє. Тактика росіян і події на театрі воєнних дій виходили за межі уяви європейців і здорового глузду. Війська противника не вступали в серйозні битви, тікали в глиб країни з великою швидкістю (забіг на 900 км у глиб власної країни є унікальним у світовій історії). Військо Наполеона гналося за противником, аби дати битву, яка б вирішила долю війни й зумовила мир. Але в східній війні битви нічого не вирішували. Це добре розумів Кутузов, він ухилявся від баталій, бо вони були б для його війська програшними і, по суті, зайвими. Під тиском громадської думки й Петербурга він, нарешті, погодився на баталію під Бородінім, планово її програв і втік за межі Москви, навіть не спробувавши якось захистити історичну сто-

лицю. Мудрість Кутузова полягала в тому, що він розумів природу війни та її правила. Наполеон буде змушений покинути країну, і потім можна буде проголосити на весь світ, що Росія перемогла. Небойові втрати знищать основну масу «великої армії». Так воно й сталося. Ось чому Кутузов на зворотному шляху французів не намагався влаштувати баталію й навіть на Березині не використав гарної тактичної нагоди завдати збройної поразки французам.

Росіяни втратили солдатів набагато більше, ніж французи, але це нікого не цікавило в його країні. І Кутузов усе це розумів. Власне, дві армії змагалися в тому, скільки солдатів захворіють, відстануть, дезертирують, помруть від холоду й голоду. Небойові втрати французів улітку становили 150 тис., а взимку ситуація погіршилася. Втрати російських армій були ще більшими. Але в Московії хіба на це зважають? Наполеон вивів із Москви 108 тис., а привів до кордону приблизно 30 тис. вояків, не враховуючи 100-тисячних флангових корпусів. Кутузов вивів із Тарутина 130 тис., а привів до Вільна 27 тис. солдатів [15]. Це була війна на виснаження, бойове мистецтво Наполеона було відсунуте на задній план, почали діяти неблаганні закони соціального дарвінізму, до яких російський люд був ліпше адаптований.

Особливе нерозуміння у французів викликала втеча населення з міст і сіл по шляху їхнього наступу, а також спалювання населених пунктів. Наполеон був глибоко вражений утечею містян і селян. Це створювало велику кількість додаткових проблем, яких не було під час кампаній у європейських країнах: від пошуку провідників до відсутності ковалів та майстрів для ремонту транспорту й військового спорядження. Саме відсутність зимових підків під час відступу завдала французькій армії відчутного удару. У Європі французи звикли купувати харчі на шляху свого пересування (солдати мали золоті луїдори, і їм були раді крамарі й трактирники), у Росії ця система не працювала, купувати не було в кого. Маркіз де Колінкур (1773–1827), який супроводжував імператора й залишив цікаві мемуари, скаржився, що люди зникали разом із худобою, і французи почувалися як у пустелі. А ще їхній транспорт, пристосований до шосейних європейських доріг, швидко виходив із ладу. У губерніях довкола шляху руху французів розпочалася селянська війна, якої не було спрямовано безпосередньо проти французів, радше вона мала внутрішній характер, проте також значно ускладнювала комунікації й тилове забезпечення.

Випалювання міст пригнічувало французів, бо нічого схожого вони ніде раніше не бачили. Це було щось апокаліптичне. Де Колінкур пише про долю Смоленська: *«Уже зранку місто було у вогні. Пожежа, розпалювана самим ворогом, не припинилася, а ще більше посилилася за ніч. Це було жакливе видовище – жорстоке передвістя того, що ми мали побачити в Москві... Постраждали всі квартали; мешканці бігли слідом за армією; у місті залишилося лише кілька бабусь, кілька чоловіків із простолюду, один священик і один ремісник»* [14]. Дипломат, як він пише, спочатку був схильний вважати, що підпали випадкові, бо не міг збагнути, в чому полягає інтерес росіян випалювати свої казенні та приватні будинки. Але потім було знайдено стандартно виготовлені знаряддя для підпалу – спеціальні запалювальні гноти, а також спіймано паліїв (французи стратили кілька десятків паліїв, схоплених на місці злочину в Москві). Француз пише: *«Ці факти, про які повідомляли вже раніше деякі мешканці інших міст і містечок, але яким ми відмовлялися вірити, підтверджувалися потім на кожному кроці. Всі були вражені, й імператор так само, як і армія, хоча він і вдавав, що сміється над цим новим типом війни. Він часто в бесіді з нами жартував над людьми, які, за його висловом, спалювали власні будинки, щоб не дати нам переночувати там одну ніч»* [14].

У Європі війни тривали постійно, армії рухалися шляхами, перетікали через міста й села, частини зупинялися на постій, солдати й офіцери спілкувалися з місцевим населенням. Але нікому не спадало на думку випалювати власні житла, аби не дати на одну-дві ночі зупинитися військовим. Тим більше, що росіяни запалювали тоді, коли ще всі не встигли втекти, й у полум'ї гинули цивільні та поранені. У Москві так загинуло приблизно 25 тис. поранених солдатів, яких транспортували з-під Бородіна. Усе це не вкладалося в голови французів. Вони справді потрапили в геть інший світ – незрозумілий, небезпечний, ірраціональний.

Де Колінкур, який знав Росію краще, бо був свого часу посланцем у Петербурзі, почав здогадуватися про істинний характер війни: *«Пожежі, запалені росіянами з такою політичною розважливістю й приписувані селянами французам, чужа мова, хрестовий похід, проповідований російським духовенством проти нас, – все поєднувалося воедино для того, щоб зобразити нас в очах цього забобонного народу варварами, які, як казали росіяни, прийшли скинути їхні вівтарі, викрасти їхні надбання й відвести в рабство їхніх дружин та дітей. І від нас утікали, як від диких звірів»* [14]. Проти когнітивної зброї російського мракобісся французи не мали контраргументів.

Вже у Франції та на острові св. Єлени Наполеон час від часу повертався до нещасливого походу, й дедалі частіше йому на думку спадали цивілізаційні міркування. У лютому 1813 р. під час виступу перед Законодавчим корпусом імператор закликав згуртуватися довкола загальноєвропейської справи – «боротьби із вторгненням татар». Отож, уже 1813 р. у свідомості Наполеона конфлікт із війни «політичної» переростає в безкомпромісну боротьбу цивілізації з варварством. У квітні 1816 р., пригадуючи російську кампанію, Наполеон каже майбутньому автору «Меморіалу» Е.-О. де Лас-Казу: «Я йшов на Росію на чолі всієї іншої Європи...» [16]. То було запізніле прозріння.

Наполеон не програв у Росії жодної баталії, але втратив велику армію. Він зазнав фізичних та іміджевих утрат, яких не зумів компенсувати, бо тепер нову, шосту за рахунком, антифранцузьку коаліцію було згуртовано проти нього. З лідера Європи Наполеон перетворився на ізгоя. Російський похід – яскравий приклад того, як цивілізаційну різницю можна компенсувати соціокультурними чинниками на тлі кліматичних і географічних факторів та незвичного театру воєнних дій.

Отже, у війні цивілізації суттєвим є те, на чій території відбуваються військові зіткнення. Війна шостої коаліції проти Наполеона тривала у 1813–1814 рр. на європейських воєнних театрах. На цьому цивілізаційні переваги Росії скінчилися, у царя виникла специфічна проблема – 40 тис. солдатів його війська самовільно покинули частини й залишилися у селах та містечках, аби не повертатися до столиці; Олександр I був змушений звертатися до монархів, щоб ті повертали втікачів, бо раби не можуть вибирати свою долю. Війна лише трохи відкрила «залізну завісу», а це було вкрай небезпечно для московсько-ординської цивілізації. А ще попереду був заколот декабристів як відлуння змін свідомості частини російського дворянства під впливом побаченого й почутого у Франції.

Загальні риси міжцивілізаційних війн

Зроблений аналіз дає змогу узагальнити специфіку міжцивілізаційних війн і виявити деякі спільні риси. Отже, емпіричний матеріал дозволяє сформулювати таке.

I. Міжцивілізаційним війнам притаманний асиметричний характер, що зумовлено міжцивілізаційною різницею: кожна зі сторін намагається використати власні сильні сторони та завдати удару по слабких точках противника. Вищі цивілізації на-

самперед намагаються реалізувати технологічну перевагу, краще озброєння та сучаснішу тактику. Приголомшливі приклади міжцивілізаційного розриву, який приводить до швидкої перемоги, – війни в Перській затоці (1991, 2003). Тут у широких масштабах було застосовано «розумну зброю». Побіжно в цих війнах відбулося зіткнення західної цивілізації не тільки з ісламською, але й із російською цивілізацією, яка була донором озброєння для режиму Саддама Гусейна. Старі радянські системи озброєння були розбиті новітнім поколінням «розумної зброї». Натомість відсталі в матеріально-технічному аспекті цивілізації роблять натиск на культурні, релігійні, ціннісні важелі так, як вони розуміють свої козири. Великі планові бойові втрати – поширений спосіб компенсації військово-технічного відставання. Наріжним каменем є цінність людського життя. Легітимація людських утрат на Сході відбувається через героїзацію смерті на війні, джихад та шлях на небо через подвиг. Для західної цивілізації дорога до перемоги через «наднормативні» втрати – принципово неприпустимий спосіб військового мислення.

II. Міжцивілізаційна компенсація слабшої сторони може ґрунтуватися на готовності до самопожертви, релігійному фанатизмі та культурі смерті на полі битви. Таким шляхом, зокрема, пішла Японська імперія під час Другої світової війни, коли виявився очевидний розрив між американськими технологіями, озброєнням, економічним потенціалом і відповідним рівнем японської цивілізації. Перша масована атака камікадзе відбулася 25 жовтня 1944 р. на Філіппінах, вона здалася японському командуванню рятівною соломинкою. Це єдиний випадок в історії війн, коли з воїнів-самогубців було утворено окремих рід військ. Усього було сформовано чотири авіаційних об'єднання: «Асахі», «Сікісіма», «Ямадзакура» та «Ямато».

Перша ескадрилья камікадзе отримала символічну назву «Ескадрилья спеціальних атак Божественного вітру» – «Камікадзе Токубецу Когекітай». У назві відбилася згадка про події XIII ст., коли вітер двічі у 1274-му й 1281 рр. розкидав армади монголів хана Хубілая, що прямували до японських берегів. Вітер нібито спрямувала богиня Амаатерасу, яка захищає Японію. За філософсько-релігійною системою синтоїзму, героїчна смерть за батьківщину гарантувала воїнові долучення до сонму богів. Важливу роль у світогляді камікадзе також відіграли кодекс самураїв Бусідо, ідеї дзен-буддизму.

Отже, міфологія, релігійні системи під час найбільшого воєнного напруження можуть перетворюватися на специфічний

вид духовної зброї, яка спонукає бійців добровільно йти на смерть заради перемоги. Воїни-смертники ані в повітрі, ані на воді, ані на суходолі не вирішили долі війни на користь Японії, але приклад – доволі показовий із погляду можливостей пошуку компенсацій у міжцивілізаційній війні. Варто ще додати: тактику камікадзе винайшов віце-адмірал Такідзіро Онісі, який після поразки Японії заповдів собі смерть, зробивши характері.

III. У міжцивілізаційних війнах «закони та звичаї війни» можуть утрачати сенс, якщо одна зі сторін не дотримується правил, які належать військовій культурі іншої цивілізації, або воїни не вважають за потрібне боротися «за правилами» у незвичній для них війні. Це робить такі війни більш жорстокими стосовно військових, полонених, мирного населення. Як приклад можна згадати негідне поводження хрестоносців щодо мусульман на Близькому Сході, підступні аморальні дії європейців щодо індіанців Північної і Південної Америки, нелюдське ставлення японських воїнів до китайців, випадки масового винищення афганських селищ радянськими підрозділами. Ставлення гітлерівців під час Другої світової війни до західних і східних європейців суттєво різнилося. До французів і поляків воно було абсолютно різним. Що ж до народів колишнього СРСР, то ніякі моральні заборони не діяли, солдати Вермахту звільнялися від моральних переживань за долі військовополонених або представників цивільного населення. Стосовно полонених англійців і американців німці дотримувалися конвенцій, радянські бранці були поза законом. Але тут більшою мірою давалася взнаки расова теорія, якою Гітлер озброїв Вермахт. Під час перебування німецьких частин на українських теренах 1918 р. нелюдських виявів не спостерігалось, євреїв також не чіпали. Загальним правилом, очевидно, є те, що чужинці, які сповідують іншу релігію, мають відмінні звички, а ще й не такі «цивілізовані»; інша сторона розглядає їх, наприклад, як різновид тварин, чи як *Untermensch* (недолудей), нехристів, бусурманів, шураві, нігерів, невірних собак тощо, які не варті милосердя й співчуття.

IV. Міжцивілізаційні війни пересічно тривають довше, ніж війни всередині цивілізацій, а боротьба стає напруженішою й безкомпромісною, якщо зачіпаються питання віри, цінностей, ідентичності. Не треба далеко ходити – російсько-українська гібридна війна є саме таким прикладом: її не можна остаточно загальмувати через принципову різницю світогляду, цінностей, сприйняття історії та майбутнього по обидва боки фронту. Кремль інтуїтивно відчуває: вільна Україна, як частина Європи,

є вироком для імперського проекту. Україна покладе край зовнішній експансії, й тоді агресивна природа східної імперії буде обернута всередину «тіла» цивілізації. А це означатиме внутрішній вибух і «кінець історії», початок якій поклали монголи. С. Гантінгтон вважав, що війни по лініях розломів цивілізацій мають змінний характер: вони замирають, а потім знову спалахують. Примирення досягається великими зусиллями й великою ціною: *«Зачіпаючи істотні питання групової ідентичності та влади, вони з великими труднощами підпадають під вирішення за допомогою переговорів і компромісів»* [17, с. 432].

V. Суттєвою обставиною є культурний вимір театру воєнних дій, що зумовлюється специфікою цивілізації, на теренах якої відбувається війна. Похід Наполеона на Москву доводить, що ця обставина може перетворитися на визначальний фактор перемоги або поразки.

VI. Окупація може спричинити зміну соціокультурного ядра суспільства й цивілізаційну трансформацію (як це відбулось у Південній Америці).

VII. Гібридність є питомою рисою всіх міжцивілізаційних війн. Міжцивілізаційні війни більш ранніх періодів були предтечею сучасних гібридних війн, бо вони руйнували усталені стереотипи ведення війни, використовували асиметричні методи, напружували мозок військових стратегів у бік нетрадиційних шляхів здобуття перемоги.

Концепт війни цивілізацій

Міжцивілізаційні війни за певних умов можуть перерости в зіткнення цивілізацій. Цей висновок впливає з концепції С. Гантінгтона. Але за його життя війн цивілізацій у тому розумінні, як він це бачив, фактично ще не було. Були, так би мовити, «субцивілізаційні» війни, коли простежувався механізм розгортання війни цивілізацій, але фінальної стадії конфлікт не сягав (Афганська війна, війни в Перській затоці, Боснійська війна). «Холодна війна» певною мірою була моделлю війни цивілізацій, бо набула глобального характеру, країни світу розділилися на два угруповання, але поділ країн на ворожі табори відбувався не по лініях культурних розломів, а за ідеологічною ознакою. Після закінчення «холодної війни» на перший план за ризиком глобальних конфліктів вийшли культурно-релігійні поділи: *«У цьому новому світі найбільш масштабні, важливі й небезпечні конфлікти відбудуться не між соціальними класами,*

бідними та багатими, а між народами різної культурної ідентифікації» [17, с. 24]. Міжцивілізаційна локальна війна на розломі цивілізацій може стати запалом для поширення конфлікту на кожен з цивілізацій. Якщо динаміка не буде мати запобіжників або стримувальних факторів, то війна пошириться на сукупності країн, які становлять ту чи ту цивілізацію, і тоді регіональна або світова війна точитиметься між двома або більшою кількістю цивілізацій.

Послідовність виникнення війни цивілізацій можна уявити ось як. Основною умовою є досить високий рівень культурної, релігійної ідентичності в кожній із цивілізацій. Національні еліти, активні меншини, широкі маси мусять не тільки ідентифікувати себе тим чи тим загальним способом – християни, мусульмани, європейці, росіяни тощо, але й мати почуття солідарності з народами, країнами, соціальними групами, що мають спільну з ними ідентичність. Без цієї умови до війни цивілізацій не дійде, хіба що виникне військовий союз на основі спільних політичних інтересів, як це було в давнину.

Можна констатувати, що вектор соціальних змін в епоху постмодерну лежить саме в напрямі посилення цивілізаційних ідентичностей. Європейці, як їм і належить, ішли в авангарді цього процесу, створивши інституційні об'єднання й поклавши край внутрішньоцивілізаційним війнам. Об'єднана Європа є зоною миру, але водночас цивілізація перебуває в режимі *stand-by* (очікування) щодо зовнішніх загроз. Напад на одну країну на старому континенті автоматично означатиме згуртовану відповідь усіх інших країн. Ось чому після закінчення Другої світової війни досі не було охочих почати «гарячу» відкриту війну проти європейських країн. Хоча й європейські країни не уникли гібридних атак: перетворилися на об'єкти терористичних нападів, кібератак, утручання в політичне життя. Європа змушена поволі шукати «протиотруту» щодо новітніх загроз.

За теорією С. Гантінгтона, в разі сучасного міжцивілізаційного конфлікту має відбутись ескалація за певною схемою. Що довшою буде тривалість локального міжцивілізаційного конфлікту, то більшою – імовірність утягування споріднених країн. Лідери кожної цивілізації побоюються, аби не спрацював ефект доміно: поразка в одному місці спричинить розпад кордону та інші невдачі. Тому ескалація відбуватиметься за таким принципом: за спинами сторін, які безпосередньо воюють, стануть «брати з цивілізації». Конфлікт матиме три рівні:

- 1) Країни першого рівня безпосередньо ведуть бойові дії, зазнають людських і матеріальних утрат.
- 2) Країни другого рівня надають широку допомогу силам, які воюють, особливо будуть активними в цьому питанні діаспори.
- 3) Країни третього рівня надають моральну, політичну, дипломатичну підтримку.

Якщо конфлікт не вдається втримати в локальному просторі, на перший рівень можуть піднятися й інші країни-союзниці, і тоді війна в повному значенні стане війною цивілізацій. С. Гантінгтон, зрозуміло, нічого не писав про гібридну війну та нові можливості здійснення агресії, коли перестають чітко розмежовуватися стани війни і миру, фронту і тилу. Це додає нових фарб до картини цивілізаційних війн. Продовжмо аналіз уже на прикладі російсько-української гібридної війни.

1. Подберезкин А. И., Харкевич М. В. Мир и война в XXI веке: опыт долгосрочного прогнозирования развития международных отношений. Москва : МГИМО-Университет, 2015. 581 с.
2. Ефимов А. В. Очерки истории США. 1492–1870 гг. Москва : Учпедгиз, 1958. URL: <http://www.biografia.ru/arhiv/amerika57.html>.
3. Montgomery M. Black Soldiers in the Confederate Army. URL: <http://www.texasescapes.com>.
4. Никулин Н. Н. Воспоминания о войне. 2-е изд. Санкт-Петербург : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2008. 244 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/0/pdf/russian/nikulin_nn01.pdf.
5. Лавер О. Г. Статистичний аналіз людських втрат СРСР і Німеччини в роки Великої вітчизняної війни. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2013. Вип. 2 (31). С. 67–81.
6. Рунг Э. В. Греко-персидские войны в поэтической традиции греков: от Симонида Кеосского до Эсхила. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Всеобщая история*. 2007. Сер. 2. Вып. 4.
7. Хэмминг Дж. Завоевание империи инков. Проклятие исчезнувшей цивилизации / пер. с англ. Л. А. Карповой. Москва : ЗАО «Центрполиграф», 2003. 558 с.
8. Лунёва Ю. В. Вторжение Наполеона в Россию. URL: <https://riss.ru/analitycs/2562/>.
9. За кожні 100 тис. солдатів Англія платила Росії величезну суму – 1 млн 250 тис. фунтів стерлінгів, або 8 млн рублів. У 1812–1814 рр. Англія надала Росії субсидій на загальну суму 165 млн рублів, що перевищило військові витрати, Росія отримала чистий прибуток – 8 млн рублів – на крові своїх воїнів. Детальніше див.: Чеславский О. Мифы России. Отечественная война 1812 года. URL: <https://www.obozrevatel.com/blogs/69783-mifyi-rossii--otechestvennaya-vojna-1812-goda.htm>.

10. Понасенков Е. Н. Первая научная история войны 1812 года. Москва : АСТ, 2017. 800 с.
11. Франчески М., Вейдер Б. Наполеон под прицелом старых монархий. Москва : Вече, 2008. 280 с.
12. Понасенков Е. Почему войну 1812 года никак нельзя назвать «отечественной». URL: <https://scisne.net/a-565>.
13. Голденков М. Наполеон и Кутузов: неизвестная война 1812 г. Минск : Современная школа, 2010. 320 с.
14. Коленкур А. Поход Наполеона в Россию. URL: <http://militera.lib.ru/h/0/one/caulaincourt.rar>.
15. Понасенков Е. Неудобная правда: кто выиграл при Бородине, съѣг Москву и убил Кутузова. URL: <https://www.altyn-orda.kz/neudobnaya-pravda-evgenij-ponasenkov-kto-vyigral-pri-borodine-szhyog-moskvu-i-ubil-kutuzova/>.
16. Цит. за: Шистеров М. В. Русская кампания Наполеона: геостратегический аспект. *Вестник Челябинского государственного университета. История.* 2009. Вып. 31. № 12 (150). С. 120–124.
17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

Розділ 9

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КУЛЬТУРИ

Теорія цивілізації дає нам змогу мислити великими проміжками – буквально до 1000 років углиб історії. Принаймні 500–700 років історичного часу східної цивілізації з центром у Москві були безперервним соціокультурним простором: цивілізація не перероджувалася по суті, хоча й оновлювалася за формою. Гібридна війна XXI ст. абсолютно органічно лягає на цивілізаційну матрицю московсько-ординської цивілізації. Концепт гібридної війни, розроблений у РФ, увібрав культуру війни, яка походить із глибин Азії, відштовхуючись від китайської мудрості й філософії війни монголів. У цьому розділі ми будемо доводити, що основні геополітичні цілі, стратегічні настанови й тактичні прийоми загалом залишаються незмінними протягом усього часу існування східної цивілізації.

Чого навчили монголи

Військо Чингізхана, командування номадів, безперечно, володіли філософією війни, яка народилась і виросла в Китаї, була частиною військової культури Східної Азії. У Китаї не було воїна чи правителя, який би не знав порад Сунь-цзи та військових трактатів інших філософів і полководців. Війну в цій країні було піднято на рівень мистецтва. Наприклад, кандидати на офіцерські посади в давнину складали іспит на знання класичних військових текстів. Монголи, й це загальновідомий факт, узяли все корисне, що могло знадобитись у війнах, від китайців, і це були не лише машини для штурму укріплень, а й наука перемагати. Військова культура Сходу суттєво відрізнялася від поглядів європейського лицарства, тактики норманів або русько-варязької традиції ведення війни. Це приклад цивілізаційної різниці, яка давала певні переваги тій або тій стороні. На початку монголи домінували на полі бою, їхню

філософію війни та деякі політичні й військові прийоми успадкувала Московія.

Ідеалом стародавніх греків був Ахіллес, який бився заради слави та пам'яті нащадків. Звитяга, мужність і афективний характер були чеснотами європейського лицарства, на такий зразок героя-воїна орієнтувалися русичі, а пізніше – козаки. Ідеалом китайців був мудрий полководець, який воює за викликом імператора, розуміючи потреби й вигоди держави. Державні інтереси, а не індивідуальна слава полководців, становлять основу філософії війни китайців. Сунь-цзи свій знаменитий трактат «Мистецтво війни» починає словами: *«Війна – це велика річ для держави, це ґрунт життя і смерті, це шлях існування і загибелі»* [1, с. 5]. Філософія європейського лицарства полягала в переконанні, що перемагає той, хто краще володіє зброєю, відважніший за інших, рішучий і запальний, що може, як лев, кинутися на суперника й перемогти навіть більш численного ворога, але не такого міцного духовно й фізично. Саме таким, вочевидь, був легендарний воїн, київський князь Святослав Ігорович (938–972), який бачив сенс княжіння в безперервних військових походах, де він виявляв мужність і лицарську звитягу подібно до Ахіллеса. Проте політичні наслідки його війн виявилися скромними. Китайці вчили піднімати меч, розуміючи державну вигоду. Святослав був переконаний, що противника завжди варто пригамовувати силою, знищувати фізично, виявляючи військову доблесть і героїзм. А вже потім можна думати про політику.

Святославі було огидно робити ставку на хитрість і обман. Він не приховував своїх стратегічних планів і погордливо оголошував: *«Іду на Ви»*. Сунь-цзи вчив іншого: *«Війна – це шлях обману»*, перемагає військово-політична хитрість. Полководець має засвоїти науку обману противника, приховувати власні плани, руйнувати наміри іншої сторони, а вершиною тактики є мистецтво керування противником, аби той робив дурниці й утрачав переваги. Випереджаючи події, зазначимо: це фундамент сучасної військово-політичної стратегії Москви, збіг сто відсотковий.

Сунь-цзи повчав, що не варто радіти знищенню противника: *війна має великі плоди, коли політична ціль досягається без руйнації інших держав і територій: «Найкраще зберегти державу противника в повній цілості, на другому місці – розтрощити цю державу. Найкраще зберегти бригаду противника в цілості, на другому місці – розбити її...»* й так далі. Нарешті: *«Найкраще з найкращого – підкорити чужу армію, не стинаючись»* [1, с. 24]. Китай-

ський філософ називав такі речі правилом стратегічного нападу. Плануючи війну, імператор і його полководець мають усвідомити всі наслідки: випалена пустеля не примножить сил, не збільшить війська й податків для держави. І навпаки, якщо підкориш царство без утрат, то збагатиться й збільшиш власні сили.

Святослав, як свідчать історичні факти, керувався проти-лежною логікою. Він напав і вщент розтרוщив сусідню Хозарську державу, спалив і зруйнував її столицю Итиль на Волзі, знищив військо набридлих сусідів. А чи отримав він політичні й економічні дивіденди від переможної війни? Чи стало життя в Києві спокійнішим та заможнішим? Ні, східний напрямок залишився небезпечним, прийшли нові номади, все повторювалося по колу. Можливо, доцільно було перетворити Хозарську державу на свого васала й мати тривалий економічний зиск від власної могутності?

На Заході точно не читали китайських мудреців, трактат Сунь-цзи потрапив до Європи порівняно нещодавно (його привезли католицькі місіонери у XVIII ст.). І річ тут не в окремій книжці, а в способі мислення, цивілізаційній матриці, що зумовлює ставлення правителя і його полководців до світу. Нерозсудливий характер Святослава розуміла його мати, княгиня Ольга, яка докоряла синові, що той воює по всіх світах, а не боронить Києва. Сама Ольга була політиком, вона по-іншому дивилася на лицарську звитягу: навіщо вона, якщо не дає користі державі?

Сунь-цзи на перше місце висуває розвідку, окремий розділ присвячує тому, як добре вивчити противника, визначити тип місцевості, вкладаючи в усе це особливий зміст. Наприклад, він пише про місцевість-перехрестя, де потрібно укладати угоди з іншими князями. Ніколи не слід розраховувати тільки на себе та свою апріорну силу. Противника варто ізолювати (розбити його союзи), зрозуміти замисли (і знищити їх), змусити діяти так, як вигідно тобі. Розділом, присвяченим шпигунству, Сунь-цзи завершує свої настанови, фінальні слова звучать так: *«Користування шпигунами – найсуттєвіше на війні; це те опертя, спираючись на яке, діє армія»* [1, с. 126].

Власне, ці та інші схожі премудрості, які були екстрактом військових практик на Сході, отримали в спадок монголи. Вони пішли далі в мистецтві війни, поєднуючи китайську тактичну мудрість зі стратегією наступальної війни великих мас кінноти та дії на величезних оперативних просторах. Деякі поради китайських мудреців їх не влаштували. Сунь-цзи весь час під-

креслює, що війна має бути блискавичною, аби не виснажити держави й не змарнувати війська; тривалої кампанії ані правитель, ані народ не витримають, бо вона занадто дорого обійдеться тилу, наприклад, через потребу транспортувати харчі на великі відстані. Але в стародавньому Китаї воювали між собою аграрні суспільства, натомість монголи уособлювали інший різновид – суспільство-військо кочового типу. Вони розробили стратегію воювати в автономний спосіб, не спираючись фактично на тил; походи монгольських командувачів тривали роками. Великий Степ був їхньою колицею, театром воєнних дій, де монголи почувалися як риба у воді. Вони опанували прийоми поповнення живою силою – місцевими номадами, коні та свійські тварини, які їх супроводжували, могли бути джерелом їжі й питва (коли було зовсім скрутно, монгол міг перерізати коневі судину в певному місці й напитися крові, не завдаючи тварині непоправної шкоди), нарешті, воїни харчувалися коштом підкорених племен. Це був прорив у військовій стратегії, який допомагав будувати світову імперію.

Монголи весь час еволюціонували з погляду стратегії й тактики. Перші битви між сусідніми з монголами племенами закінчувалися тим, що після перемоги воїни відразу вдавалися до грабунку супротивника та його табору. Чингізхан вважав це слабким місцем армії й увів правило: ніхто особисто не грабує, а після закінчення бою захоплене майно ділитиметься по справедливості. Це розширило межі керованості військом. Але на вищому імперському щаблі розвитку монголи почали відмовлятися від ідеї військового грабунку як основного джерела поповнення своїх запасів і збагачення. Вони перейшли до практики збирання податків з підкорених народів, і це стає основою їхньої державності відповідно до суворих канонів китайської державної мудрості.

Якщо уважно вчитатися в описи походів монголів, то вималюються певні принципи й алгоритми ведення війни:

- Розроблення стратегічного плану на нараді вищих командирів (Курултай) і ухвалення остаточного рішення великим ханом. Монголи не вели хаотичних війн, як це іноді здавалось ошелешеним навалою спостерігачам, мали стратегію, плани війни, складені по роках і мотивовані різними чинниками.
- Відповідно до плану війни, здійснювали мобілізацію як усередині монгольського етносу, так і на контрольованих територіях, звідки залучалися загони. Командувачі розраховували потрібну чисельність війська, залучали спеціалістів

для штурму укріплень, якщо ті передбачалися на театрі воєнних дій (спеціалістами з машин, вогню були китайці або араби). Загальна фактична чисельність війська зумовлювала вибір тактики. Монголи ніколи не нападали на противника нерозважливо. Якщо сил і засобів війни було недосить, вони намагалися діяти хитрістю, створювали політичні комбінації, як, загалом, і вчив Сунь-цзи.

- Завжди діяли наступально, але ніколи не починали кампанії без ретельної розвідки. Їх цікавили не тільки військові аспекти, вони уважно вивчали соціально-політичну ситуацію в регіоні, намацували конфлікти, аби їх можна було використати для підриву ворожих союзів і перетягування на свій бік опозиціонерів. Для цього вони співпрацювали з мандрівними купцями, які рухалися театром воєнних дій, запускали власних шпигунів у вигляді торговців.
- На основі соціальної розвідки монголи починали перемовини з тими чи тими князями, намацували слабкі ланки. Міст, як правило, не штурмували, не запропонували здатися на умовах політичного підкорення та виконання економічних вимог. Ось чому є багато відомих історикам випадків, коли міста переходили на бік монголів і залишалися незруйнованими. Не цуралися підкупу, підштовхували політиків до зради, бо мали матеріалістичну філософію; добре розумілися на вадах людської особистості, використовували жадібність, заздрість до братів, прагнення до влади, безпринципність та аморальність. Віталось все, що було корисне хану. У всіх цих хитрих комбінаціях вимальовуються риси сучасних гібридних війн.
- З тими, хто, наприклад, відмовився здатися, убив послів, учиняли вкрай жорстоко. Монголи використовували ідеї психологічної війни шляхом залякування, тероризування, впровадження в масову свідомість думки щодо непереможності орди. Показові покарання, винищення міст та населення мали слугувати негативним прикладом для інших, підтримувати чутки про непереборність і смертельну загрозу нападників, якщо відразу не скоритися агресорам. Монголам не потрібна була випалена земля без людей. Самі вони землі не обробляли, а отже, їхнє завдання – зберегти населення й дойти його, як тих корів або кобилиць. Іншого переконування, крім жорстокості та невідворотного покарання, вони не знали. Терор, до речі, глибоко проник у клітини Московії, ідея насильства заради державних цілей стане фундаментальною цінністю створеної руками монголів

нової цивілізації. Основоположні ідеї терору й психологічної війни розквітнуть за більшовицького режиму, відновлено їх під час окупації Донбасу.

Як це відбувалося на практиці, засвідчує перший епізод, коли руські князі зіштовхнулися з монгольською ордою. Про військову філософію номадів із далекого Степу вони нічого не знали. Власне, степовики для них не були великою загадкою, з ними Київ мав справу сотні років. Очевидно, русичі дивилися на них трохи зверхньо, усвідомлюючи власні цивілізаційні переваги. Характерна деталь: половецькі хани залюбки віддавали своїх доньок за українських княжичів, але ніколи навпаки. Проте в травні 1223 р. наші предки зіштовхнулися з принципово іншим військом і стилем ведення війни. Битва з руськими князями на Калці, найімовірніше, не входила до плану кампанії монголів на цей знаменний рік. Загони (два тумени) видатних командирів Чингізхана Джебе й Субедея в 1221–1224 рр. саме підкоряли номадів на півдні степової зони між Волгою та Доном, на Північному Кавказі. Там тумени монголів зіткнулися з потужним опором союзу косогів, аланів, половців. Численніші аборигени набагато перевищували своєю масою військо зайд. Тоді монголи вдалися до звичайної військово-політичної тактики: спочатку уклали союз із половцями, розколовши коаліцію. А після спільної перемоги повернули зброю проти вчорашніх союзників.

Хан Котян, найстарший серед половецьких ханів, які залишилися в живих після розгрому, в розпачі кинувся до свого зятя, князя Мстислава Галицького, як велось, з дарами, аби той разом з іншими князями допоміг відбитися від навали. Руські князі зібралися на раду в Києві й постановили битися з монголами. Тобто похід фактично був проплачений половцями. Але командири монголів уже мали дані розвідки від своїх шпигунів та інсайдерів і прагнули запобігти союзу половців із Києвом. Ординці прибули до місця збору князівських дружин у місто Заруб (на Дніпрі південніше Києва), аби домовитися чи то про нейтралітет, чи то союз проти половців, бо знали про непрості відносини між половцями й русичами.

Монголи діяли стандартно, за певною схемою, яка передбачала ізолювати противника, розбити союз проти себе. Перед тим вони вдало роз'єднали аланів і половців, а тепер розраховували на успіх власної дипломатії в Україні. Посли нібито сказали таке: *«Ми вашої землі не зайняли, ані городів, ані сіл ваших і не прийшли на вас, а прийшли з божого попущу на своїх рабів і конюхів, поганих Половців! І візьміть мир з нами, і як вони побіжать до вас,*

то ви їх бийте відти й забирайте їхнє майно, бо ми чули, що вони вам багато злого нарobili і за се ми їх б'ємо» [2]. Проте князі, вислухавши пропозицію, наказали вбити послів. Вірні своїй філософії роз'єднання ворога, монголи паралельно відрядили інше посольство назустріч волинському князю Мстиславові Удатному, але той відхилив пропозицію, щоправда, монголів не вбивав. Смерть переговорників була великою помилкою й означала нерозуміння всіх наслідків. У будь-якому разі чинити так було нерозумно, бо монголи ніколи не пробачали вбивства послів. Настане 1242 р., і монголи навіть не домовлятимуться про капітуляцію Києва, вони його візьмуть штурмом і винищать усіх людей. Чому вбили послів? Можливо, це був знак половцям (або їхня вимога) щодо незмінності вибору Києва на користь старих знайомих. Своєрідне спалення мостів.

Потім усі русичі рушили на схід, у Донецьку область (за сучасним адміністративним поділом), де й зустрілися, на свою біду, з монголами... Після вчинення розгрому на полі битви монголи переслідували руських князів до Дніпра, оточили залишки дружин у таборі біля річки. Вождь бродників (сучасні донські козаки), такий собі Плоскиня, від імені монголів запропонував скласти зброю в обмін на збереження життя, цілувавши хрест. Князі повірили, а монголи їх жорстоко вбили (за літописом, звели шатро для Субедея, збили дерев'яну підлогу, поклавши дошки на князів, і бенкетували, доки полонені не повмирали). Можливо, тут крився чорний гумор: обіцяли не проливати крові, от і маєте... Знаковий епізод: договір із чужинцями для монголів нічого не вартував. Потім ця фундаментальна ідея буде успадкована московитами, і цим вони керуються й досі. Настали нові часи, прийшла сила, що керувалася винятково своїми законами та поглядами. Русичі багато чого не розуміли, наприклад, що монголи з презирством ставляться до полонених, до тих, хто добровільно здався, і не вважають таких за воїнів, бо самі номади не здаються в полон.

Цивілізаційна різниця виявилася не на користь русичам: вони програвали монгольській тактиці на полі бою, маючи справу з військовою культурою абсолютно іншого зразка. Русичі не відразу осягнули менталітет завойовників і нюанси тактики степовиків, бо війна була в повному розумінні міжцивілізаційною, а такі війни потребують знаходження компенсації чи дифузії (запозичення корисних елементів), які вирівнюють становище на театрі воєнних дій. Настане час, і русичі вироблять протиотруту, й тоді почнуть перемагати орду. Московія пішла іншим шляхом, бо перетворилася на монгольський улус, який

стояв на тих самих принципах, що й уся Орда. Місцеві князі й бояри перейняли чимало ідей і тактичних прийомів, а загалом – азійську філософію ведення підступної «державницької» війни. Ось чому навіть після невдач і поразок, смерті царів та зміни влади в Кремлі нові генерації московитів уперто повертаються на той самий шлях і використовують ті самі принципи ведення війни. І так триває 500 чи 700 років поспіль (залежно від того, що взяти за вихідну точку існування Московії).

«Заповіт Петра I» та стратегія війни з Європою

«Заповіт», або «Тестамент Петра I», є унікальним документом. Його активно беруть під сумнів у Росії, і нищівність критики пропорційна патріотичності позиції автора: це «русобобія», фальшування, інтриги поляків, французів тощо. Є різні версії щодо історії появи самого документа й навіть розбіжності в тому, хто знайшов «Заповіт» і коли його вперше було надруковано. З'явився документ на зламі XVIII–XIX ст. Західна Європа ознайомила з змістом французькою мовою 1812 р. у памфлеті Ш.-Л. Лезюра, який вільно переказав основні положення. Публікацію пов'язують з ідеологічною підтримкою походу Наполеона в Росію. Але існує й версія більш ранньої публікації документа польським генералом М. Сокольницьким 1797 р.

Хоч би як там було, але документ надзвичайно точно передає основи політики й військової стратегії Росії стосовно Європи. Зміст документа підтверджують реальні події не тільки XVIII, але й XIX, XX, XXI століть. Путін зі своєю гібридною війною діє на методологічному ґрунті «Тестаменту». Якби ми були впевнені, що існує певний автор, знали б його ім'я, то нам би не залишалося нічого іншого, як зняти капелюх і вклонитися творцеві. Тобто, на документ можна посилатися як на аналітичну розробку, політологічну й військову працю тією самою мірою, як ми залучаємо до дискурсу, наприклад, праці С. Гантінгтона. А щодо постаті Петра I, то авторство чи то його, чи то когось із теоретиків російського імперіалізму XVIII ст. відкидати не варто. Проте це не так суттєво, бо російські імператори завжди залишалися вірними ординській стратегії й тактиці стосовно Європи. Їхня мрія – останнє море, море франків, і не менше. Хоча в документі згадується й Сирія, й Перська затока, й Індія. Головна думка «Заповіту» – Європа мусить опинитися під російським чоботом. Тут немає нічого сенсаційного, у Москві про це не заведено говорити вголос, хіба що таке дозволя-

ється місцевим блязням на кшталт Жириновського. Але діють московські політики саме в ключі «Тестаменту».

Тактичні прийоми для досягнення стратегічної мети, які ми бачимо в «Заповіті», є фактично актуалізацією монгольської тактики. Ми ще раз наголошуємо: Московія, хоч би як вона називалася, у міжцивілізаційних відносинах дотримується загальної лінії, яка не змінюється з часів заснування Москви монголами. Не передаючи повністю змісту відомих пунктів, спробуємо підсумувати тактику, викладену в документі:

- Ніколи не зупиняти війни, хіба що на короткі терміни для перепочинку. Перший пункт просто вражає глибиною й точністю ординської думки: *«Підтримувати російський народ у стані безперервної війни, щоб солдат був загартований у бою й не знав відпочинку: залишати його в спокої тільки для поліпшення фінансів держави, для перебудови армії та для того, щоб вичекати зручний для нападу час. Отож, користуватися миром для війни та війною для миру, в інтересах розширення меж і збільшуваного благоденства Росії»* [3]. Геніальна діалектика! І Гегель, і Маркс, як то кажуть, «нервово курять». Якщо так точно зуміли передати сутність московсько-ординської цивілізації французи, то це геніальний текст! Саме в подібній манері завжди мислили в генштабі східної імперії – у цьому ніхто не сумнівається.
- Не мати вічних союзників і зобов'язань, які б зв'язували руки. Вступати в тактичні союзи, аби руйнувати єдність європейських країн, посилювати напруженість і розпалювати війни. Приклад з Австрією: *«Зацікавити Австрійський дім у вигнанні турків із Європи, а після оволодіння Константинополем нейтралізувати його заздрість або порушивши проти нього війну, або давши йому частину із завойованого з тим, щоб пізніше відібрати це назад»*.
- Підтримувати православні общини за кордоном, очолити їхні церкви, використати одновірців для захоплення територій на півдні Європи. А нам кажуть, що ідея «русского мира» як інструменту гібридної війни народилася 2007 р. Треба уважно читати історичні документи – тоді краще розумітимеш сьогоднішня.
- Провокувати зіткнення, створювати хаос у європейській політиці, зіштовхувати між собою держави, користатися тим, що вони шукатимуть підтримки в Росії для майбутніх вторгнень і захопленнь територій. Наприклад, так планувалася політика на півночі: *«У кожному випадку втручатись у справи й чвари Європи, особливо Німеччини, що, як найближча, стано-*

вить більш безпосередній інтерес». І далі: «Здійснювати якомога більш захоплення у Швеції й майстерно викликати з її боку напади, аби мати привід для підкорення. Для цього ізолювати її від Данії й Данію від Швеції та дбайливо підтримувати між ними суперництво».

- Фінал стратегічного планування вражає епічною картиною наступу звідусіль азійських орд: «Росія, скориставшись рішучою хвилиною, повинна спрямувати свої заздалегідь зібрані війська на Німеччину й одночасно з цим вислати два значних флоти, один із Азовського моря, інший з Архангельська, зі своїми азійськими ордами, під прикриттям озброєних флотів Чорноморського й Балтійського. Вийшовши в Середземне море й океан, вони затоплять, з одного боку, Францію, з іншого – Німеччину, й коли обидві ці країни будуть переможені, то решта Європи вже легко й без будь-якого опору підпаде під нього. Так можна й треба підкорити Європу». План блискучий, на жаль, тоді не було танкових армій і авіації, але під цим документом могли б без вагань підписатися, наприклад, брежнєвські маршали. Саме так вони й мислили вторгнення в Західну Європу, тільки верхи на танках і попередньо завдавши тактичних ядерних ударів з території Східної Німеччини.

Якщо це пуста фальшивка, то чому М. Данилевський, працю якого ми вже аналізували, через півстоліття буквально повторює викладені положення й принципи боротьби з Європою? Отже, беремо знову в руки його книжку й намагаємося зрозуміти підходи першого «русского» цивілізаціоніста в царині військової стратегії. Оскільки текст значний, сформулюємо основні думки автора в тезах.

Перше. Війна з Європою є невідворотною подією найближчого часу. Це навіть не обговорюється, зважаючи на зіткнення інтересів і плани Росії на півдні та заході континенту. Зіткнення автор намагається надати характер війни цивілізацій, де по один бік гуртуються всі слов'янські сили на чолі з Росією, а по інший – роздрібнена завдяки хитрій московській зовнішній політиці Європа.

Друге. Данилевський робить огляд сил східної цивілізації: «Вважаючи боротьбу з Європою неминучою в більш-менш близькому майбутньому, ми вважаємо не зайвим кинути погляд на те, які заоруження є в нас на успіх у цій боротьбі, яка ймовірність успіху, де ті кошти, на які ми можемо розраховувати, яким має бути наш спосіб дій, щоб забезпечити собі ймовірність успіху» [4, с. 523]. Він бачить 80-мільйонну Росію на чолі з царем, силу, якої давно не бачила Європа, а може, й ніколи ще не бачила. Ще б пак, московсько-

ординська цивілізація виступає як «моноблок», Європа ж розрізнена, а окремими країнами легко маніпулювати. Ця соціальна потуга, яка буде кинута проти Європи, має бути з'єднана «дисциплінованим ентузіазмом» (цікавий термін).

Тут автор буквально випереджає час і ніби пише про більшовицьку Росію напередодні Другої світової війни. Щоб виграти епічну битву світів, потрібне максимальне напруження моральних і матеріальних сил. Він чомусь вважає «русских» більш моральною силою, здатною на святий героїчний останній бій: *«Отже, велика боротьба, яка чекає в більш-менш близькому майбутньому на російський народ, і за правотою, і за святістю справи, яку він повинен буде захищати, і за особливими властивостями його державного ладу, може й повинна набути характеру героїчного»* [4, с. 555].

Але це ще не все, бо Росія сподівається мобілізувати усіх слов'ян, створивши «Всеслов'янський союз» або федерацію цих народів. Це примножить сили й додасть ентузіазму боротьбі під прапором визволення слов'ян. М. Данилевський вірив, що слов'янські народи тільки й чекають початку цивілізаційної битви: *«Нехай тільки розв'яже війна пута дипломатичної пристойності, й ми побачимо, як відгукнуться слов'янські народи на щирий, безпосередній заклик Росії – він один тільки й може разом перетягнути на наш бік шальки терезів у боротьбі з ворожими нам силами»* [4, с. 562]. Як бачимо, росіянам ніколи не подобалися «пута дипломатичної пристойності», інша річ – війна, яка розв'язує туті вузли й сплетіння міжнародних відносин. До речі, та сама методологія використання близьких за вірою або кров'ю народів (на думку росіян) є й у «Тестаменті».

Трете. Роль Константинополя в майбутній війні. Данилевський присвячує Константинополю окремий розділ «Царград», зважаючи на важливість теми для імперії. Перед початком епічної останньої битви з Європою потрібно розв'язати «східне питання». Якщо стисло: «Константинополь – наш». Автор пише про місто як нічию територію, бо справжній хазяїн (Візантія) колись загинув, а, як усім відомо, Росія є правонаступницею коліски східного християнства (про турків узагалі не йдеться).

Тут автор піднімається від візантійської логіки до справжнього пафосу: *«Отже, Константинополь являє собою тепер у тісному юридичному розумінні res nullius, предмет, який нікому не належить. У більш широкому та високому історичному розумінні він має належати тому, хто продовжує втілювати в собі ту ідею, здійсненням якої служила колись Східна Римська імперія. Як протиположність Заходу, як зародок і центр особливої культурно-історичної сфери,*

Константинополь має належати тому, хто покликаний продовжувати справу Філіппа й Костянтина, справу, свідомо підняту на плечі Іоанами, Петром і Катериною» [4, с. 447]. А ще Данилевський планує Константинополь на роль столиці «Всеслов'янського союзу».

Отже, місто й протоки треба забирати собі, Чорне море тоді перетвориться на внутрішньоросійське, де тренуватиметься флот, готуючись до великих місій. Нічого не нагадує? А саме так наставляв автор розглянутого вище «Заповіту»: *«Можна ближче посуватися до Константинополя та Індії. Хто володіє ними – володітиме світом. З цією метою збурювати постійні війни то проти турків, то проти персів, засновувати верфі на Чорному морі, потроху здобувати як це море, так і Балтійське...»* [3].

Тобто все збігається. Якщо «Заповіт Петра I» – фальшивка, то вона вийшла з-під пера невідомого автора якоюсь дуже вже геніальною й органічною, ніби стислий посібник для російських військових і дипломатів на всі часи існування московсько-ординської цивілізації. Ось як бачив Данилевський дії флоту імперії після здобуття Чорного моря: *«При нагоді флот може робити вилазки; розбивати ворожі ескадри, які йому до снаги; захищати Адріатичне й Егейське узбережжя; висилати крейсери в Середземне й Червоне моря; загрозувати Суецькому каналу, Мальті, Туло-ну...»* [4, с. 458]. Звучить, неначе з оперативного плану використання сучасних російських військово-морських сил. Мабуть, Путін, вивчаючи поради Данилевського, узявся за Чорне море, почавши з Криму. В російській політиці нічого не змінюється впродовж століть.

Четверте. Росії не вигідний мирний стан. Автор пропонує руйнувати систему рівноваги в Європі, підбурюючи країни одна проти одної: *«Європа не випадково, а істотно нам ворожа; отже, тільки тоді, коли вона ворогує сама з собою, може вона бути для нас безпечною»* [4, с. 532]. Багато разів Данилевський обсмоктує ту саму думку, що рівновага в Європі не вигідна Росії, *«...тимчасом як кожна з європейських держав... отримує певну користь від системи рівноваги, на Росію вона жодного корисного впливу не чинить і чинити не може»* [4, с. 533]. Політика Росії має керуватися ідеєю дестабілізації міжнародних відносин: *«Саме рівновага політичних сил Європи є шкідливою, навіть зубною для Росії, а порушення її з будь-чийого боку – вигідне й благодійне»* [4, с. 534]. Стосовно конфліктів на європейському континенті Росія має займати позицію посередника, сторони, до якої звертатимуться країни Заходу. Росія щоразу має обирати вигідних для себе союзників, не допускаючи об'єднання Європи. А хіба не про те саме йдеться

в «Заповіті Петра I»? Чи не так діє Путін, намагаючись покінчити з нічним кошмаром Кремля – об'єднаною Європою?

П'яте. Усі ці плани розгортаються в голові російського стратега на тлі фундаментальної ідеї щодо особливої божественної місії Росії: *«Росія ж є первинний, самобутній, великий історичний факт, підвалини якого лежать у таємничих глибинах всесвітньо-історичного плану розвитку долі роду людського»* [4, с. 547]. Мабуть, підкорення Європи, знищення європейської цивілізації та поширення православної ідеї до моря франків – головне в історичній місії росіян. У це завдання щиро вірять у Росії й церковники, й навіжені політики.

Усе залишається без змін

Ознайомлення зі стратегічними планами російських авторів, політиків і військових наводить на фантастичну думку: десь у лабіринтах підземелля під баштами Кремля є таємна кімната, і там на полиці зберігається старий фоліант. Час від часу хтось з утаємничених спускається в морок, знаходить заповідну книгу й читає настанови: як діяти на міжнародній арені, з ким і за що боротися й у чому сенс їхніх нескінченних війн. Тому й спостерігається абсолютний методологічний збіг філософії та практики московитів. Якщо це не фантастика, то до кімнати свого часу було допущено й Леніна, й Сталіна, й Путіна. Вони на міжнародній політичній арені діяли (дехто діє й сьогодні) за пунктами «Заповіту Петра I», а якщо брати глибше – за калькою монголів.

Ленін вигадав дві геніальні речі: систему диктатури пролетаріату для внутрішнього користування та світову пролетарську революцію для народів Європи й світу. Перша з них абсолютно реанімувала монгольські та стародавні московські принципи володарювання: абсолютну владу, державний терор і тотальні репресії, не обмежені жодними законами, знищення приватної власності й громадянського суспільства, перетворення населення на орду у формі «державо-військо».

Усе це було дуже далеко від марксизму. Ось чому, коли натхнений революцією Георгій Плеханов, «батько» російського марксизму, повернувся до Росії, не побачив ознак курсу на те суспільство, про яке вони колись мріяли в еміграції. Та й Ленінові він був не потрібен. Плеханов виїхав до Фінляндії, де невдовзі помер. Європейські соціалісти, які уважно спостерігали за «революцією» в Росії, почали підозріло дивитися на Леніна

та його режим. Між Карлом Каутським, лідером німецького робітничого й соціал-демократичного руху, та Ленінім відбулася заочна дискусія щодо диктатури пролетаріату. Німець наполягав, що дії російських комуністів є відхиленням від учення Маркса, а Ленін, звісно, захищав власні принципи внутрішньої політики. Але з того часу шляхи більшовизму та соціалістичного руху в Європі розійдуться назавжди. Якби Каутський уважно прочитав усього Маркса, то він би зміг зрозуміти фундаментальну істину: Росія на чолі з Ленінім і Троцьким скотилася в те саме «монгольське болото», із якого, за словами Маркса, видряпалася Московія. За нашими висновками, ніякого виходу (рос. «исхода») не було: московсько-ординська цивілізація змінювала лише зовнішні форми, а комунізм виявився найбільш радикальною версією монгольщини.

Більшовики дуже швидко відновили імперію, зробивши її централізованішою, ніж за Романових. Відбулася тотальна мілітаризація, почалася підготовка до світової революції. Комінтерн, який Ленін зібрав 1919 р. із радикальних революційних груп по всьому світу, виявився фантастичним ноу-хау, якого не було ані в князів-царів, ані в імператорів. Тепер на Заході не тільки діяла доволі ефективна п'ята колона, але й з'явилися нові приводи, аби втручатись у європейські справи. Це був інструмент світової політики й механізм поширення модернізованої московсько-ординської цивілізаційної матриці в глобальному масштабі. Відкривалися зовсім нові й карколомні перспективи з погляду світового панування. Більшовики й комінтернівці нашвидкуруч спровокували кілька заколотів-повстань, зокрема в Німеччині та Угорщині – ідеться про так звані радянські республіки. Щоправда, перша спроба прориву до Європи через Польщу 1920 р. виявилася невдалою: «диво на Віслі», до якого причетні й підрозділи армії УНР, поклало край удару Червоної армії по Німеччині та інших європейських країнах. Та це не стало фіналом експансії Москви на Захід, тільки відтермінувало основну дію спектаклю. Антракт був потрібен, як і вчив Петро I, для накопичення сил та збільшення військової потуги.

А ще була спроба 1923 р. розпалити в Європі революцію, скоординовану з різними радикальними партіями, зокрема з гітлерівським угрупованням у Баварії. Коли й це провалилося, Сталін ухвалює стратегічне рішення готуватися до світової битви якомога ретельніше й фундаментальніше. 1928 р. в СРСР стартувала так звана перша п'ятирічка, яка поклала початок створенню промислової бази для виробництва зброї. За 10-

12 років до початку Другої світової війни СРСР мав набір сучасних видів озброєння в кількості, яка перевищувала відповідні показники щодо танків, артилерії, авіації будь-якої країни світу. На початок війни з Німеччиною в СРСР налічувалося: 117 581 гармата, 25 786 танків, 24 488 літаків, що в кілька разів перевищувало кількість військової техніки, що її мав Гітлер у своєму розпорядженні навіть після захоплення європейських країн та їхніх арсеналів.

Пригадаймо, яку політику провадив Сталін напередодні Другої світової війни: буквально за лекалами ординства. Він докладав максимум зусиль, аби європейську версальську систему рівноваги (як і вчив Данилевський) було зруйновано, а для цього використовував Гітлера, маневрував на переговорах із Францією та Англією, бо мав чіткі цілі: розламати світ, спровокувати велику війну, отримати ситуативних союзників, використати хаос у Європі й перенести кордони на захід, бажано до Англійського каналу. Сталін, уклавши 23 серпня 1939 р. пакт Молотова – Ріббентропа, дав зелене світло нападу Німеччини на Польщу, а 3 вересня 1939 р. він, мабуть, радів до нестями: Англія й Франція оголосили Гітлерові війну. Все відбувалось, як і вимагали настанови Петра I: роздмухати війну, зіштовхнути лобами європейські країни, укласти тактичний союз з однією стороною конфлікту, а потім змінити союзників, і основне – втрутитись у бійку на території Європи. Під час Другої світової війни Сталін два роки воював разом із Гітлером, а чотири – із союзниками з антигітлерівської коаліції. Проте цього разу побачити море франків східній орді не вдалося, і Сталін після «параду перемоги» почав готуватися до третьої світової війни. Він лише частково досяг своїх цілей, «відкусивши» країни Східної Європи та частину Німеччини. Як бачимо з історичного прикладу, стара парадигма війни проти Європи – це вічний план для Росії.

Сталін двічі міг зупинити розвиток війни. Перший раз – у серпні 1939 р., якби уклав договір із демократичними країнами проти Гітлера. Але він свідомо цього не зробив, бажаючи початку великої війни у Європі. Союз із Гітлером, навпаки, відчиняв двері війні й обіцяв нові території. Проте війну на певному етапі можна було б пригальмувати, маючи союзником і Німеччину. У листопаді 1940 р. у Берліні відбувались інтенсивні переговори поміж Молотовим, який представляв лінію Сталіна, та безпосередньо Гітлером і його міністром закордонних справ – фон Ріббентропом. На кількох зустрічах торгувалися щодо поділу світу. Гітлер пропонував СРСР

приєднатися до осі (Берлін – Токіо – Рим), поділити на сфери впливу (тепер уже на чотирьох) Тихий океан, Євразію та Африку, й тоді настане тривалий мир. Усі країни мали «піти» на південь, зокрема СРСР – розширювати свої території південніше від Баку й Батумі, у напрямку Перської затоки, Аравійського моря, захоплюючи колонії Англії. Але Молотов цікавився традиційним для Росії питанням: протоками, контролем над Туреччиною, Болгарією, Румунією. Вже після повернення з Берліна Молотов від імені Сталіна висунув радянські вимоги, які було озвучено послові Німеччини фон дер Шуленбургу. СРСР, за словами Молотова, готовий підписати таємну угоду лише за такої умови: СРСР розміщує власні військові бази в районі Босфору й Дарданелл, а Болгарія мала піти на укладення пакту з СРСР про взаємодопомогу (схема, за якою до СРСР приєднувано країни Балтії) [5, с. 184–185]. Вимоги Сталіна для Гітлера були неприйнятними, й 18 грудня він затверджує план «Барбаросса».

Абсолютно все відбувалося за старими лекалами. Звісно, Сталін і не збирався переходити до стабільної міжнародної системи й закінчувати війну, він її тільки-но розпочав. Ось для чого варто мати під рукою «Заповіт Петра I» і взагалі вивчати історію цієї цивілізації. Добре, якби світові лідери робили це й не тишили себе думкою, що з Путіним можна укласти угоду або кинути в зуби східному деспотові якийсь шматок, і той угамується. Путін кроїть одягу за старим зразком. Роль Комінтерну, який відкривав вікно можливостей для втручання у європейські справи, тепер виконує Газпром. Європейці свого часу припустилися великої стратегічної помилки, уклавши контракт століття «газ – труби». Вони спокусилися на дешевий російський газ, а натомість отримали значні гібридні ризики й загрози. Путін їх реанімував і тепер активно використовує трубопроводи, грошові потоки, корупцію довкола газових обладунків; для ведення спецоперацій і політичних диверсій залучено офіси та представництва Газпрому, дочірні підприємства. Путін руками державної компанії вміло маніпулює європейськими політиками, пропонує знижки й преференції, частину прибутків спрямовує на підкуп, хабарі; зокрема робить ставку на Німеччину, аби роз'єднати європейців. Але так і вчив Петро I: зблизитися з Німеччиною й діяти через німецькі князівства. Читаємо вікопомний документ знову: *«У дружину російським великим князям обирати німецьких принцес для того, щоб примножувати родинні союзи, зближувати інтереси і, збільшуючи в Німеччині наш вплив, тим самим прив'язати її до*

нашої справи» [3]. Хіба що змінилося те, що тепер відбуваються «газові шлюби» – вони й прив'язують жадібних німців до ординської справи.

Детально механізм утручання в європейські справи через Газпром, способи корумпування європейців і тактику діяльності спецслужб під прикриттям швейцарських офісів російської компанії розглянув Михайло Гончар. Він вважає, що «труби» дали Москві унікальний шанс концентрувати різні гібридні загрози і встановити певний контроль над континентальною Європою: *«Описані технології освоєння Росією європейських просторів – це технології полігібресії, або мультифронтальної, багатовимірної гібридної агресії. Газові технології – важливий компонент цієї агресії. Це те, що не піддається осмисленню та усвідомленню максимально раціоналістичним європейським інтелектом, де бізнес і політика існують окремо, енергоресурси є джерелом енергії та не можуть бути зброєю, а корупція існує тільки в слаборозвинених і авторитарних країнах»* [6].

Отже, нічого по суті не змінюється ані в цілях, ані в принципах боротьби Москви проти Європи. Від епохи Петра I, коли Московія вперше серйозно втрутилась у європейську політику, спостерігаються ті самі шаблони: знайти слабкі місця, купити частину володарів і політиків, посварити між собою країни, вдертися на поля континенту та зробити інших принаймні своїми васалами. Про це саме писав Ф. Енгельс наприкінці XIX ст.: *«Російська дипломатія прагне використовувати у своїх цілях суперечливі інтереси й жадібність інших держав, нацьковуючи ці держави одну на іншу й витягуючи з ворожих відносин між ними вигоду для завойовницької політики Росії»* [7].

У війні цивілізації росіяни вміло використовують цивілізаційну різницю у м'якому компоненті: тактику вовка у шкурі вівці. Росіяни ведуть бізнес нібито за загальними правилами, а за пазухою тримають ніж. Європейці мають збагнути: для Москви і бізнес, і політика, і війна – загальна справа на шляху реалізації «Заповіту Петра I».

Фальстарт В. Путіна

Світовий устрій, який склався після Другої світової війни та закінчення «холодної війни», перебуває в кризовому стані. Він сформувався як результат поширення цивілізаційної матриці західної цивілізації на весь світ. Універсальна людська цивілізація – це проект західного світу, до якого долучались уряди та

країни всіх континентів. У його основі – західнохристиянські цінності, міжнародне право, світові інституції.

С. Гантінгтон, на якого ми посилаємось як на фундатора концепції війни цивілізацій, мав песимістичний погляд на тривалість такої системи, бо рано чи пізно, на його думку, незахідні цивілізації можуть кинути виклик універсальній системі. Піднесення незахідних цивілізацій, культурний прогрес, релігійний ренесанс в інших частинах світу означатимуть зменшення сили тяжіння до західної цивілізації та зростання довіри до власних коренів і традицій. Не всіх суб'єктів міжнародного ладу задовольняють цінності та ідеї, які не відповідають місцевим цивілізаційним кодам. Об'єктами ревізії стануть передусім такі базові принципи, як непорушність державних кордонів, верховенство права, гуманізм, лібералізм, вільний ринок і демократія: *«Те, що для Заходу – універсалізм, для інших є імперіалізм»*, – пише С. Гантінгтон [8, с. 282].

Американський політолог намагався спроектувати ситуацію майбутнього з погляду загроз універсалізму (фактично західній цивілізації), накресливши таку схему: ісламська й синьська цивілізації – «антагоністи» Заходу; Росія, Індія, Японія – ті, хто «вагається»; а Латинська Америка й Африка – надто слабкі й «залежні» [8, с. 283–284]. Проте історія внесла певні корективи: на першу позицію системного противника Заходу згодом піднялася Росія. Чималу особисту роль відіграла й постать В. Путіна, хоча, згідно з нашою теорією, московсько-ординська цивілізація не може існувати в миролюбний спосіб, агресія – її природний стан, основний суперник – західна цивілізація.

На нашу думку, Росія у своєму русі по колу знову прийшла до фази активної боротьби з Європою й західною цивілізацією. На початку нульових років В. Путін починає активно готуватися до війни. Найближча його ціль – відновлення СРСР, але в Кремлі розуміють, що Захід стане на заваді «збиранню земель», а отже, без великого конфлікту не обійтися. Плани Путіна набули глобального масштабу після того, як він почав бачити себе в ролі лідера «клубу» незахідних цивілізацій, які гуртом «встають із колін». У Кремлі уважно прочитали працю С. Гантінгтона й вирішили, що момент світового бунту вже настав: Захід перетворився на «трухляву субстанцію», а сили незахідних цивілізацій зросли. Москва, як у добрі сталінські часи, перетвориться на авангард боротьби з ненависним Заходом і поведе за собою в бій Азію, Африку, Латинську Америку.

Власне, тут немає нічого нового з історичного погляду: Росія повертається до власного коріння, стає сама собою, намацує

власну ідентичність. Роль вождя, який мав проголосити новий (старий) курс, історія відвела В. Путіну; він усвідомив своє історичне завдання, не сумніваючись, що країна його підтримує. Хай там яким був соціокультурний ґрунт, але значення особистості в історії є важливим чинником. На наш погляд, в особистості В. Путіна є той прихований бік, що гармонізував поворот від лібералізму до авторитаризму та від миру до війни. Темний бік його натури – кримінальна спрямованість особистості, якість, що не є рідкісним феноменом. Унікальність прецеденту полягає в іншому: людина з кримінальними нахилами й мораллю злочинця стає лідером великої держави. І це також суто російський феномен, він має свої історичні й ситуативні пояснення.

Ми вже висловлювали думку щодо кримінальної природи особистості В. Путіна, великою мірою він – небезпечний збоченець, людина, яку ми класифікуємо як «природженого злочинця» [9, с. 75–91]. Проте саме такого лідера потребувала ординська більшість країни. І в цьому виборі виявився цивілізаційний вибір «одної сьомої частини земної суші». З моменту написання першої монографії, де ми доводили цю тезу шляхом кримінологічного аналізу, з'явилися нові журналістські розслідування, документальні фільми, автентичні документи. Вони безперечно свідчать: російський лідер зробив феноменальну «кримінальну кар'єру». Останній термін використовується в кримінології, але кримінальні кар'єри зазвичай роблять у підпросторі, який має назву «кримінальний світ». В. Путін зруйнував шаблон (цьому сприяли епоха та російське середовище) і зробив якісний стрибок від звичайної вуличної й банальної «білокомірцевої» злочинності до злочинів національного масштабу та міжнародного характеру. А хіба розв'язування агресивної війни проти сусідів не є карним злочином за складом «злочини проти миру та безпеки людства»? Якщо дуже стисло, то кримінальна кар'єра російського лідера виглядає так.

Етап лєнінградських підворіть – дитячі та юнацькі роки, знайомство з кримінальною субкультурою та її носіями, засвоєння базисних принципів кримінальної свідомості: бий першим, «не вмикай задньої», блефуй, якщо потрібно, бо дурити фраєрів «не запаadlo», цинізм і брутальність роблять тебе сильним тощо. Цей досвід виявився неоціненним пізніше в умовах тотальної криміналізації країни, коли «братки» відігравали помітну роль в економіці посткомуністичної Росії, і з ними потрібно було домовлятися спільною мовою. Ранній досвід, на наш погляд, став йому у пригоді й у взаєминах із В. Януковичем,

бо В. Путін, як на рентгені, бачив перед собою примітивні душу та мозок «українського провінційного бандита», із яким можна було розмовляти буквально «по фене» та «по поняттям» і легко змушувати діяти за власним сценарієм. Кримінальні навички, безумовно, згодом було покладено в основу політичного панування та методів розправи з конкурентами й ворогами.

КДБешний період, упродовж якого майбутній самодержець дослужився до майора й отримав підполковника «на пенсії». КДБ – секретна зловісна організація, приклад державно-терористичних злочинних структур; перебування в її лавах стає фактором деформації особистості. Проте люди всередині організації, або «контори», як її називали самі службовці, траплялися різні. В. Путін, за відгукми товаришів зі служби, не мав авторитету й поваги, кар'єру розвідника зробити не зміг; вирізнявся примітивним дріб'язковим характером, тому й заслужив прізвисько Моль; зловживав службовим становищем (службова злочинність!); демонстрував задоволення від психологічного тероризування людей; є свідчення, що був урешті-решт звільнений через скандал, пов'язаний із педофілією. Його банально позбулися. Такі вигнанці із системи потім зазвичай вели абсолютно сірий і непримітний спосіб життя, але настали нові часи, й путінська зірка покотилася не вниз, а вгору. Кримінальна революція, яка стрімко охопила терени колишнього СРСР, потребувала саме таких дійових осіб.

Пітерська годівниця, або Стрибок в економічну злочинність. В. Путін у 1990-ті рр. (вочевидь, не випадково) стає «правою рукою» відомого демократа Росії, мера Петербурга Анатолія Собчака. Його діяльність на посту керівника Комітету із зовнішньоекономічних зв'язків та заступника мера Санкт-Петербурга нагадує кримінальну активність гоголівського Павлуші Чичикова або Корейка із «Золотого теля». Останнього навіть більшою мірою, бо герой Ільфа й Петрова діє в схожих обставинах: руїна, злидні та голод у країні й одночасно – розкрадання державної власності, цинічний грабунок бюджету, обладнання з продовольством і паливом на мільйони у твердій валюті. Він вільно і вже на рівних спілкується з кримінальними авторитетами, розробляє корупційні схеми та методи відмивання коштів. У Ленінграді майбутній вседержитель набув смаку до шалених грошей і зрозумів механізми, які в умовах хаосу та корупції ведуть до справжнього багатства й влади.

Верхівка олімпу й політична злочинність. В. Путін на вищих державних посадах швидко відроджує апарат і технології діяльності КДБ, організовує злочини державного характеру,

але вершиною його кримінальної діяльності стає навіть не висадження в повітря житлових будинків у своїй країні [10], а руйнація міжнародного права та розгортання неоголошених війн проти Грузії, України, в Сирії, а, зрештою, й прихованої війни проти Заходу та міжнародного устрою.

Кримінальна революція 1990-х рр. буквально виштовхнула В. Путіна на політичний олімп. Отже, ми констатуємо доволі рідкісний тип комбінованої кримінальної кар'єри. Під час «кар'єрного росту» нашаровувалась і виточувалась кримінальна свідомість, яка має прямий стосунок не тільки до власного незаконного збагачення, а й зумовлює мілітаристські вияви. На нашу думку, рішення почати низку війн у власній країні, а потім із Грузією, Україною, в Сирії і загалом проти Заходу йому далось напрочуд легко; воно не зачіпало совісті або моральної сфери: насильство й неповага до людини – це питома риса кожного без винятку злочинця. В. Путін звільнився від докорів моралі, провини за біль та страждання мільйонів людей, яких він особистим рішенням занурив у вир кривавих подій.

Емпатія не властива злочинцям. Знаменитий американський сенатор Джон Маккейн у книжці спогадів дає власну оцінку кремлівському диктатору: «*Мета Путіна – перемогти не того чи того кандидата або навіть партію, а здолати Захід цілком. Путін – зла людина, він замишляє недобре*» [11]. Доволі точно визначення мети його діяльності, хоча моральні оцінки не те, чим можна характеризувати Путіна. Він не злий і не добрий – він ординець і вождь ординців із кримінальними нахилами. Цим усе сказано. Варто розуміти органічність постаті Путіна на імперському троні: нація отримала лідера, якого вона варта.

На початку 1990-х рр. на Заході існувала загальна думка, що за допомогою «м'якої сили», демонстрації переваг демократії та ринку, шляхом прямої допомоги й культурного обміну можна допомогти процесу переродження Росії на суспільство, наближене до критеріїв «нормальних» країн. Саме таким підходом керувався Захід під час трансформації нацистської Німеччини в сучасну демократичну країну. Експеримент виявився успішним, ФРН нині – одна із лідерів західної цивілізації, і без агресивних амбіцій.

Ця тактика абсолютно відрізнялася від ставлення переможців до Німеччини після Першої світової війни, коли країну, за умовами Версальського миру, визнали винною, присудили великі репарації, відібрали одну сьому території, змусили роззброїтися. Отже, тактику «пряника», а не «батога», намагалися застосувати й до посткомуністичної Росії. Об'єктивно Кремль

програв «холодну війну», але розвинені й успішні країни протягували руку дружби. Проте експеримент із Росією провалився, країна зберегла стару цивілізаційну матрицю й почала не перероджуватися, а відроджувати дух імперіалізму та мілітаризму. Пояснення просте: Німеччина – природна країна західної цивілізації, Росія ж – поза межами Заходу.

Ставлення до Путіна та його агресивних витівок змінювалося приблизно в такій послідовності: «заплющити очі й чекати, коли все нормалізується», «так, він хуліган, але діалог потрібен», «по-справжньому небезпечний тип, хто б міг подумати», «ставимо хрест й ігноруємо». Станом на травень 2018 р. В. Путін виявився в ізоляції, більшість світових лідерів не привітала його з обранням на четвертий термін, а на інавгурацію до Кремля не завітали навіть президенти Казахстану й Білорусі. Хоча й розірвати відносини прагматичний Захід із Росією не прагне через зацікавленість у різних аспектах співробітництва.

Хай там як, але саме Росія і її новітній диктатор кинули виклик Заходу. Частиною цього виклику є війни на пострадянському просторі, але існують й інші напрямки інвазії, скеровані Путіним безпосередньо на Європу й США. Гібридна війна не відразу, але крок за кроком перетворюється на війну цивілізації. Чому кремлівський диктатор наважився на атаку формально й реально могутнішого супротивника? Раніше Росія ніколи не воювала на континенті, не маючи могутніх союзників серед європейців. Тепер вона кидає виклик не окремій країні й не угрупованню, а цивілізації загалом. Спробуємо зрозуміти мотивацію Путіна хоча б на рівні гіпотез і припущень.

Припущення перше. Росії потрібні війни, аби тримати в тонусі населення й підтримувати цивілізаційну ідентичність. Проте кожна воєнна експансія країни перетворюється на міжцивілізаційний воєнний конфлікт. Остання велика воєнна кампанія перед розпадом СРСР в Афганістані за 10 років трансформувалась у конфлікт з усім ісламським світом, бо, як пише С. Гантінгтон: *«Афганська війна перетворилася на війну цивілізацій тому, що мусульмани усього світу вважали її такою»* [8, с. 398]. Сьогодні Росія не може вести зовнішніх війн, аби вони не перетворювалися на війни цивілізацій, бо світ уже поділено за культурними ознаками. Найрозумнішим рішенням у такій ситуації є повна відмова від воєнної агресії, як це зробили мудрі європейці. Проте Росія не спромоглася змінити свій цивілізаційний код. Західну цивілізацію протягом багатьох століть російська еліта розглядає як природного конкурента й антипода, її було обрано мішенню агресивних дій. Отже, не Китай і не ісламська

цивілізація очолили «хрестовий похід» проти Заходу, цей тягар узяв на себе В. Путін, наслідуючи свого кумира – Й. Сталіна. Стати на один щабель із генералісимумом – серйозний мотив для нового диктатора.

Припущення друге. Поширеною помилкою росіян є їхні теорії щодо слабкості західної цивілізації. Ми вже згадували про те, що з першої половини XIX ст. російські автори пишуть про нібито швидке падіння ролі Європи, її занепад, у термінах росіян – «загнивання». Вони створили чимало теорій про конфлікти всередині об'єднаної Європи; слабкість американської валюти, яка з дня на день має стрімко впасти, й США автоматично перетворяться на пересічну країну; про розпад сімейних і традиційних цінностей, руйнацію моралі, поширення сексуальних збочень тощо. Такі самонавіювання й самовтішання доволі часто вводять в оману тих, хто ухвалює стратегічні рішення.

Ми вважаємо, що В. Путін піддався зачаруванню наративів, які широко продукуються в Росії на догоду внутрішній громадській думці, малоосвіченим і забобонним народним масам, тим, хто ніколи не був за кордоном і вірить доморослим експертам і пропагандистам. Росіяни на свій лад інтерпретують політику й тактику Заходу. Толерантність вони розглядають як слабкість, терплячість вважають хибною чеснотою, яка марнує час, а готовність до діалогу – короткозорістю й боягузством. У їхніх очах сучасний Захід переродився, виглядає слабким, незгуртованим, його легко розколоти й маніпулювати окремими країнами, він загалом не спроможний на рішучі дії. А може, справді настав час відплати за всі приниження й несправедливості, які, на переконання більшості «русских», Росія століттями терпіла від «латинян»?

Припущення третє. Диктатори всього світу міряють історичний час тривалістю власного життя, отже, зволікати не можна, бо слава дістанеться іншим лідерам. В. Путін, як справжній ординець, потайний, хитрий і амбітний, він прагне величі й вічної історичної пам'яті. У Росії верховний правитель має лише один шлях до нерукотворного монумента вічної пам'яті в очах прийдешніх поколінь – вдалі війни та розширення імперії. Він упевнюється у своїй винятковій місії після успішної узурпації влади та придушення Чечні. Захід промовчав і щодо руйнації свободи ЗМІ, і щодо варварських методів (фактично геноциду) стосовно бунтівної Чечні, і щодо репресій та політичних убивств як у країні, так і за її межами. Навіть відкрита агресія проти Грузії не викликала серйозної протидії й ізоляції.

Отже, гіпотеза щодо слабкого й нерішучого Заходу є слушною, і можна розширювати експансію.

Припущення четверте. Настали часи «нафтового Ельдорадо»: Захід на початку XXI ст. фактично оплачував підготовку Путіна до війни. Громадський контроль над бюджетом і видатками відсутній, диктатор вільний у витратах надприбутків. Кремлівський диктатор конвертує валютні надходження в нові види озброєння, розгортання сучасних підрозділів і технічних систем: з'являються кібервійська, сили спеціальних операцій, нові покоління ракет і авіації тощо. Мільярди доларів інвестуються в пропаганду, а Захід люб'язно дозволяє пропагандистським телевізійним каналам транслювати сигнал у будь-яких країнах. Нафтодолари не шкода витратити й на такі специфічні речі, як політична корупція та підкуп політиків у різних країнах Європи. Те, що гроші беруть безпосередньо у валюті, як це роблять праві й ліві радикали, чи «хортами», як узяв колишній канцлер ФРН Г. Шредер (отримав посаду в Газпромі), нібито підтверджувало висновок про продажну й гнилу Європу. То чому б не почати її розхитувати?

Припущення п'яте. В. Путін не збирався починати атаку без союзників, хоча б і специфічних, від самого образу яких дипломатів старих часів, напевно, хапав би серцевий напад. Хазяїн Кремля дібрав «світову команду» з тих режимів, які у конфронтації із Заходом. Якщо ми маємо спільного ворога, то чому б не об'єднатися? На початку першого десятиліття XXI ст. вималювалася цікава неформальна вісь: Росія – КНДР – ІДІЛ. Ядром армії «Ісламської держави» стали офіцери розбитої армії Саддама Гусейна, яких колись готували в СРСР, і найбільш ортодоксальні мусульмани Близького Сходу та Північної Африки. Власне, з цим контингентом колись активно працював СРСР, озброював, навчав, готував терористів у спеціальних центрах на своїй території. Нічого не потрібно було вигадувати, а лише відновити зв'язки й комунікації. Також укласти угоду про ненапад. І справді, на території Росії припинилися масові теракти, а коли почалася війна в Сирії, то Кремль уникав ударів по підрозділах ІДІЛ.

Зовнішня функція ісламських бійців та агентів полягала у веденні терористичної війни проти країн Заходу. Москву такий поділ праці повністю влаштував, бо вона залишалась у тіні: повторювалася історія 1960–1980-х років, але зі ще більшим розмахом. На Близькому Сході союзником Росії виявився Іран, який із 1970-х рр. веде релігійну війну зі «світовим сатаною» – США – та його агентом на Близькому Сході – Ізраїлем.

Автоматично союзництво з бородатими аятолами долучило до спілки військову організацію «Хізболла», фінансовану Іраном. Росія стає донором озброєння для своїх союзників, також із території Росії на театр воєнних дій без затримок виїжджають сотні ісламістів для поповнення лав озброєних ортодоксів. КНДР відводиться особлива роль – ядерного шантажу Південної Кореї, Японії, США, а можливо, й грандіозніша – завдання ядерного удару. Тактика Путіна – створення якомога більшої кількості «гарячих точок» та осередків нестабільності. Диктатор Кореї, здавалось, ідеально підходив на роль тарана світового устрою.

В. Путін почав глобальну гру з метою створити ширшу й потужнішу антизахідну коаліцію. Його мета – об'єднати найбільш динамічні економіки незахідного світу, що конкурують зі старими світовими лідерами; особливі сподівання він покладав на Китай. Нова супердержава вже впритул наблизилась (а з деяких позицій пішла у відрив) до рівня США і з економічного, і з військового погляду. Чи відповідає планам Китаю війна зі США – то вже інша річ, але Путін, безперечно, прагнув мати такого союзника.

Останніми роками Росія домоглася створення двох міжнародних економічних і політичних об'єднань, у межах яких східний диктатор шукав підтримки власних планів конфронтації із Заходом. Шанхайську організацію співробітництва (ШОС), до якої належать Росія, Китай, Пакистан, Індія, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан, а це в сукупності – 60 % території Євразії й половина населення Землі, російські експерти розглядають як спільноту, що протистоїть американським цілям в Азії. BRICS (2006) – економічна організація, до якої входять Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка, і разом населення цих країн становить 43 % населення планети.

І хоча й перша, й друга організації є більшою мірою політичними дискусійними клубами, інтерес Росії, яка виступила ініціатором цих структур, очевидний: стати лідером у колі найбільших незахідних країн, створивши противагу Заходу. З погляду теорії зіткнення цивілізацій це прагнення відповідає прогнозу С. Гантінгтона щодо виклику, на який рано чи пізно будуть здатні незахідні цивілізації. Тож Путін не сидів склавши руки, він усебічно готувався до вирішальної битви. А от чи не поквалівся він і чи правильно розрахував момент для нападу?

Припущення шосте. Залишається ще один і, можливо, найважливіший фактор, який уможливило новітню світову війну.

Це сукупність ноу-хау, що склали поняття гібридної війни. Чому в агресії Путіна гібридним загрозам відведено особливу роль? Відповідь лежить на поверхні: завдяки їм можна вести таємну неоголошену війну, «дістаючи» супротивників насамперед незбройними методами. Гібридна війна дає змогу використати великий практичний досвід радянських спецслужб, ідеологічної й пропагандистської роботи за кордоном, зокрема методу «активної розвідки», спецоперацій КДБ і ГРУ, підготовки державних переворотів, управління терористичними операціями тощо. Усе це дуже близьке й зрозуміле особисто Путіну як офіцеру КДБ, який свого часу студював закриті підручники й вивчав досвід «старших товаришів». Він не наважився, зі зрозумілих причин, на відкритий збройний конфлікт із НАТО, але зарезервував за собою можливість вести «гарячу» війну на периферії, а по країнах Європи та США завдавати ударів у гібридному форматі або руками своїх «союзників». Доволі хитрий план, але в росіян є прислів'я: «Кожен мудрий свого дурня знайде».

Путін на початку отримав низку перемог, доки Захід не розпізнав загрози й не став діяти більш-менш осмислено та згуртовано. Найбільшими успіхами російського вождя можна вважати такі:

- Воєнна кампанія проти Грузії в серпні 2008 р. і фактична анексія Південної Осетії.
- Захоплення й формальна анексія Криму.
- Відкриття «українського фронту» на Донбасі та перетворення України на полігон для випробовування інструментів гібридної війни, а Донбасу – на розмінну карту для торгівлі із Заходом.
- Урятування режиму Башара Асада в Сирії, відкриття нового периферійного фронту та підсилення осередку напруження в цій країні, припинення проектів будівництва нових газогонів через територію Сирії до Європи.
- Успішні військово-цивільні та інформаційні операції в Європі. Найбільшою перемогою, на наш погляд, була операція зі спрямування потоку «сирійських біженців» до Європи, що викликало серйозну політичну кризу на континенті.
- Випробування новітніх інформаційних технологій з використанням інтернет-ресурсів як інструменту тиску на громадську думку та втручання у виборчий процес. Операція «Трамп наш».
- Брекзит, каталонський сепаратизм, що в Москві розглядається як власний успіх (доведено втручання російських

тролів у перебіг дискусій довкола референдумів), успіхи в розколі єдності країн західної цивілізації, зокрема через політичну корупцію та фінансування радикальних антиінтеграційних рухів і партій.

- «Газотрубна» війна, прокладання нових маршрутів закачування газу до європейських країн та сукупність політичних і корупційних маніпуляцій, пов'язаних із новими проектами.

Успіхи Путіна було частково пригальмовано в той момент, коли у Європі та США політичні лідери, нарешті, оцінили актуальність загроз і зрозуміли, що Кремль бореться не тільки за відновлення контролю над територіями колишнього СРСР, а має більш амбітні глобальні цілі. Вождь Росії, очевидно, недооцінив військові, економічні, дипломатичні можливості Заходу. Йому не вдалося досягти головного – посягти хаос і розколоти західну спільноту. Розпалена війна почала швидко перетворюватися на війну цивілізацій, у якій, як виявилось, немає реальних союзників для боротьби із США, Великою Британією, Францією, Німеччиною тощо. Дуже «технічно» США «вивели з ладу» КНДР, почавши дружні перемовини з Кім Чен Ином. Китай тримається нейтральної позиції і, як та мавпа, спокійно дивиться на сутичку двох тигрів у долині. «Ісламська держава» зазнала військового розгрому в Іраку та Сирії, хоч ортодоксальних екстремістів на Близькому Сході ще вистачає. Путін відчуває поглиблену ізоляцію. Учасники ШОС та BRICS не поспішають підставляти йому плече.

Цей переломний момент відчув автор терміна «м'яка сила» Джо Най. Він пише, що Захід не готовий умирати. А от Путін запустив у дію закон непередбачених наслідків. Проблема Заходу в слабких лідерах, бо настала епоха «сірих мишей», і поки тривають «перезмінка» й пошук лідерів рівня Аденауера, де Голля, Тетчер, Рейгана, Путін має час, щоб поводитися зухвало. Але за зухвалість потрібно платити, й Росія вже платить [12].

Порівняймо наслідки отруєння Олександра Литвиненка та отруєння батька й доньки Скрипалів 2018 р., аби зрозуміти трансформацію погляду Заходу на Москву. Перший випадок, який стався 2006 р., не викликав гострої політичної реакції: Велика Британія розглядала його як «російські розбірки». Але фактично аналогічний прецедент із Сергієм Скрипалем став епізодом війни цивілізацій. Це видно з географії випроводження російських дипломатів (див. таблицю 5).

Таблиця 5

Країни, звідки було випроваджено російських дипломатів

Країна	К-ть	Країна	К-ть	Країна	К-ть	Країна	К-ть
США	60	Польща	4	Іспанія	2	Румунія	1
Велика Британія	23	Чехія	3	Данія	2	Фінляндія	1
Україна	13	Литва	3	Нідерланди	2	Норвегія	1
Країни НАТО	7	Молдова	3	Ірландія	1	Хорватія	1
Канада	4	Італія	2	Швеція	1	Угорщина	1
Німеччина	4	Албанія	2	Естонія	1	Македонія	1
Франція	4	Австралія	2	Латвія	1	Чорногорія	1

Що найбільш знакове в цій таблиці? Солідарність із Великою Британією виявили лише країни, що належать до західної цивілізації. Сумнівів більше немає: відбулося групування за культурною ідентичністю. Приєдналися навіть країни, що не належать до НАТО та ЄС. Можливо, це перший випадок в історії, бо раніше поділи були по інших лініях – ідеологічних, за союзницькими угодами тощо. Отже, що посієш, те й пожнеш. Путін почав гібридну війну проти Заходу й у відповідь отримав згуртовану шеренгу найбільш розвинених країн світу. Його підвели інтуїція, надмірна самовпевненість і висновки експертів, які читали й тлумачили С. Гантінгтона, але не володіли методологією соціальної розвідки й неправильно розраховали часові координати. Захід виявився не слабким, але західні цивілізації не поспішають стати на стежку війни, наслідуючи Росію. Вони схиляються до того, щоб зіткнення цивілізацій відбувалось у формі економічного й культурного суперництва, а не у вигляді військових битв. Проте Росія не була б сама собою, якби на цьому припинила політику втручання у європейські та внутрішні справи країн, розпалювання криз та підготовки до великої війни.

1. Сунь-ци. Мистецтво війни / пер. Григорія Латника. Київ : Арії, 2014. 128 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси : в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II : XI–XIII вік. Київ : Наукова думка, 1992. 634 с.
3. Непомнящий Н. Завещание Петра I, или Протоколы парижских мудрецов. URL: http://historylib.org/historybooks/Nikolay--Nepomnyashchiy_100-velikikh-zagadok-russkoy-istorii/54.

4. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / сост. и коммент. А. В. Белова ; отв. ред. О. А. Платонов. Изд. 2-е. Москва : Ин-т русской цивилизации, Благословение, 2011. 816 с.
5. СССР – Германия. 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. Часть 2 / Харьковская правозащитная группа. Харьков : Права людини, 2014. 272 с.
6. Гончар М. Газові технології Кремля. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/gazovi-tehnologii-kremlya.htm>.
7. Фридрих Энгельс о дореволюционной имперской России: поучительные параллели. *День*. 2018. № 110–111.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
9. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
10. Фельштинский Ю., Литвиненко А. ФСБ взрывает Россию. Киев : Наш Формат, 2015. 504 с.
11. Прощальна книга Маккейна: мета Путіна – здолати Захід цілком, він зла людина. URL: https://zik.ua/news/2018/05/18/proshchalna_knyga_makkeyna_meta_putina_zdolaty_zahid_tsilkom_vin_zla_1327325.
12. Мачо Путин допустил стратегическую ошибку. URL: <http://retrans.in.ua/?p=3328>.

Розділ 10

КОНЦЕПТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ПУТІНА – ГЕРАСИМОВА

Чи можна одночасно воювати й не воювати, бити противника й залишатися нібито осторонь? На це питання має позитивну відповідь концепт новітньої війни, який було розроблено в сучасній Росії. Він іноді фігурує під іменем начальника Генерального штабу Валерія Герасимова, який виступив із широковідомою доповіддю на щорічних зборах Академії військових наук Російської Федерації в січні 2013 р. Доповідь не стали втаємничувати, її надрукував «Військово-промисловий кур'єр» [1]. 2013 р. доповідь не отримала резонансу, але наступного року, після нападу на Україну та перекладу англійською мовою, перетворилася на бестселер. В англійськомовному експертному середовищі виник окремий термін – «доктрина Герасимова» [2]. Чи є В. Герасимов особисто автором концепту гібридної війни? Звичайно, ні. Він лише озвучив те, над чим кілька років поспіль напружено працювала військово-політична думка Росії.

Власне, ідея гібридної війни почала активно розроблятися в США на початку ХХІ ст. як концептуалізація дій американських експедиційних сил в умовах сучасних конфліктів, де противник використовує асиметричну відповідь, діють партизанські рухи, терористичні групи фанатиків, залучається цивільне населення, війна розгортається в умовах ворожих територій, й одночасно на озброєнні ворога можуть бути сучасні зразки летальної зброї та прихована фінансова підтримка міжнародних політичних суб'єктів. Зразками для розроблення концепції гібридної війни були конфлікти на Близькому Сході, війна в Іраку 2003 р., дії представників «Хізболли» в Лівано-ізраїльському конфлікті 2006 р., косовські події.

Але один із головних ідеологів нового покоління війн Френк Г. Гоффман побачив явні ознаки гібридності, як він визначає, в «осетинському конфлікті», тобто в російсько-грузинській війні 2008 р. Це змінювало ракурс теорії, бо ідеї й принципи гібридної війни беруть на озброєння «великі держави». В есе

«Гібридні загрози: переосмислення змінного характеру сучасних конфліктів» він прямо зазначає, що найбільший операційний ризик становлять гібридні загрози з боку Росії, Китаю, Ірану, Північної Кореї [3, с. 58]. Московські теоретики війни перехопили основні ідеї американців, хоча з погляду своєї військової історії та традицій східної цивілізації, що існує від монгольських до радянських часів, концепт «Путіна – Герасимова» можна вважати, по суті, російським ноу-хау.

Герасимов до оприлюднення доповіді встиг попрацювати на посаді начальника Генштабу фактично три місяці (призначений начальником Генштабу ЗС РФ, першим заступником МО РФ – 09.11.2012 р.), він точно не науковець і не стратег – військовик-кар'єрист, що піднявся нагору звичайними сходинками армійського начальника. Щось у ньому й у ситуації призначення нагадує випадок із генералом Г. Жуковим. Його Й. Сталін так само призначив на посаду начальника Генерального штабу РСЧА (рос. РККА) напередодні Великої війни (14.01.1941 р.): був потрібен абсолютно слухняний і цинічний очільник, який по трупах власних солдатів поведе армії до перемоги. Зазначимо, що 2015 р. СБУ оголосила Герасимову про підозру у скоєнні злочинів: він звинувачується в тому, що не тільки був розпалювачем війни проти України, але й безпосередньо керував операцією оточення українських підрозділів під Іловайськом та розстрілом комбатантів під час виходу по «зеленому коридору».

Російський концепт гібридної війни має низку авторів: безперечно, надихав цю роботу сам Путін; як і належить у таких принципових питаннях, працювали відділи Генштабу, наукові військові установи, аналітичні центри, що обслуговують силові структури. За своїм духом концепція новітньої війни по-московськи є радше витвором не військової, а КДБістської думки, бо склеєна з різних шаблонів таємних війн, які традиційно вели спецслужби Московії з давніх-давен, вона нехтує міжнародним військовим правом, просякнута цинізмом та філософією підступу й брехні. Хай би як там було, але у відкритому доступі є кілька текстів, які належать самому Герасимову та начальникові головного оперативного управління ГШ ЗС РФ генерал-полковнику Володимирі Зарудницькому. Вони дають цілісне уявлення щодо тактики Кремля в новітніх війнах.

Звертає на себе увагу прямий ідейний і місцями текстуальний зв'язок теоретичних розробок московських стратегів із контентом книжок Є. Месснера (1891–1974). Автор – офіцер Генштабу російської імперської армії, учасник білого руху й

білоемігрант, який 1945 р. долучився як колабораціоніст до збройних сил гітлерівської Німеччини у складі 1-ї Російської національної народної армії, а потім утік до Аргентини, де й помер. Є. Месснер розробляв концепт сучасної війни, яку називав заколот-війною (рос. «мятежевойна»). Свої теоретичні новації виклав у працях: «Лик сучасної війни» (1959), «Заколот – ім'я Третьої Всесвітньої» (1960), «Всесвітня заколот-війна» (1971). На початку XXI ст. військово-політичне керівництво Російської Федерації стало на шлях підготовки війни й гостро потребувало нових ідей стосовно того, як можна вести агресивні війни в ядерну епоху, коли сама війна є забороненою дією, а розпалювачі автоматично перетворюються на міжнародних військових злочинців. Теорія Месснера стає в пригоді, його праці передрукують у Москві, й вони перетворюються на військовий бестселер [4]. Ці твори затребувані в сучасній Росії і є, безперечно, теоретичною базою концепту гібридної війни Путіна – Герасимова.

Ключові ідеї концепту

Звернімо увагу на ключові моменти теоретичного концепту, представлені графічно на слайдах, що їх демонстрував Герасимов під час виступу, та зіставмо їх із подіями «українського фронту». Начальник Генштабу ЗС РФ справді запропонував кілька «революційних» новацій, які спростовували концепт «класичних», тобто конвенціональних війн.

По-перше, в тексті доповіді є твердження: *«У XXI столітті простежується тенденція стирання відмінностей між станом війни і миру. Війни вже не оголошуються, а розпочаються – відбуваються не за звичним для нас шаблоном»*. З уст військового начальника першої величини країни, що як постійний член Ради безпеки ООН має гарантувати мир і дотримання міжнародного законодавства, це звучить доволі по-блюзнірськи.

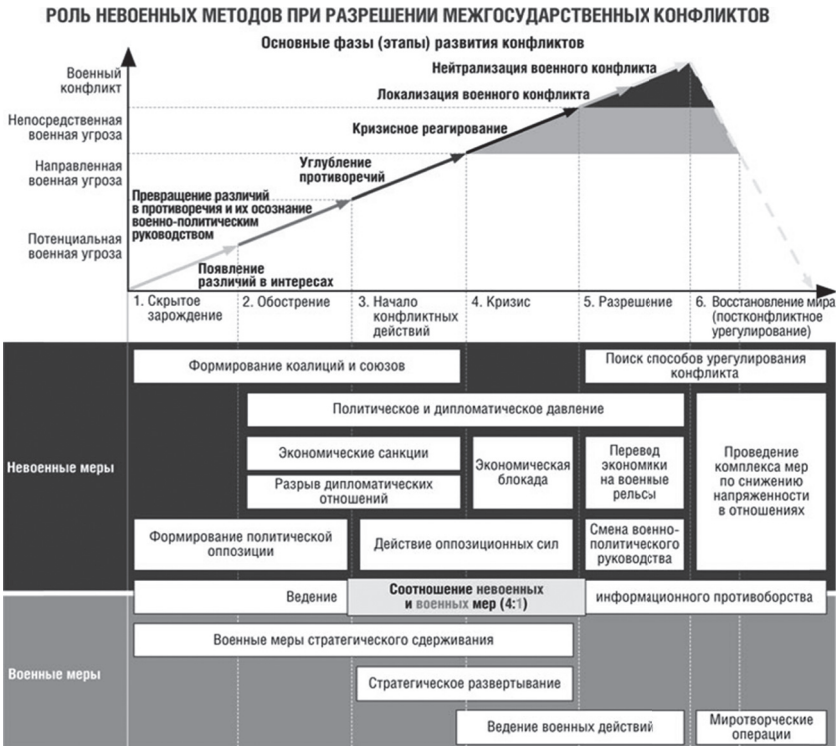
Невже Росія вийшла з Гаазької конвенції 1907 р., стаття перша якої стверджує: *«Держави визнають, що воєнні дії між ними не мають починатися без завчасного й однозначного попередження, яке матиме форму мотивованого оголошення війни...»*? Росія де-факто скасувала цей базовий «закон війни»? В. Герасимову не залишалося, вочевидь, нічого іншого, як виголосити те, що робила Росія на початку 2013 р. А вона приховано вела свої гібридні війни і проти України, і проти цивілізованого світу. Тільки світ того ще не розумів.

Нагадаємо, аби не було сумнівів: СРСР визнав Гаазьку конвенцію 1955 р. (нота МЗС СРСР від 07.03.1955), а Росія добровільно оголосила себе правонаступницею СРСР. Тепер ця безперечна норма міжнародного права заважає Росії. До речі, тут спостерігається майже текстуальний збіг із словами Месснера в праці «Лик сучасної війни»: «Скасована певна, очевидна грань між мирними і військовими міжнародними відносинами», і ще далі: «Стерлася виразна грань між періодами роботи дипломатів і періодом, коли працюють стратеги. Стерлася грань між миром і війною. Немає більше зміни: мир – війна – знову мир. Мир переплівся з війною, війна з миром, стратегія з дипломатією» [4].

По-друге, несподівано як для зборів генералів і старших офіцерів звучить теза про пріоритет невоєнних способів досягнення фінальної мети: «Самі “правила війни” істотно змінилися. Зросла роль невоєнних способів у досягненні політичних і стратегічних цілей, які в деяких випадках за своєю ефективністю значно перевершили силу зброї». На схемі Герасимова є числове співвідношення 4:1 на користь «невоєнних методів». Нез’ясованими залишились одиниці виміру: гроші, час, люди? Але хід думки російських теоретиків війни зрозумілий.

От тільки в тексті наявна, на наш погляд, логічна суперечність у термінах. Чому вживається словосполучення «невоєнні засоби», якщо мова йде про завдання ударів по противнику в межах воєнної кампанії (хоча й неоголошеної, гібридної)? Можливо, більш точним є термін «незбройні методи» або застосування зброї «холодної війни»? Тобто, гармати мовчать, а соціум

противника зазнає руйнації, і як наслідок – його політичне керівництво схиляється до ганебного миру (капітуляції). На схемі ми також бачимо дефініцію новітньої війни: використання політичних, економічних, дипломатичних та інших невоєнних засобів у сполученні із застосуванням воєнних заходів.

По-третє, несподівано, але логічно в межах контексту гібридної війни прозвучала теза щодо використання «м'якої сили». Герасимов повідомив зібранню, що заплановано відкриття науково-дослідної роботи, змістом якої буде «виявлення основних закономірностей сучасного міжнародного протиборства з урахуванням застосування так званої м'якої сили». Фактично ця теза означала, що у військово-політичній думці Росії відбувся певний переворот. Термін «soft power», або «м'яка сила», увів до наукового обігу професор Гарвардського університету Джо-зеф Най ще 1990 р., а потім розширив його зміст у книжці «Soft Power: The Means to Success in World Politics», що побачила світ 2004 р. [5]. У Москві досі вважалося, що термін відображає поширення західних ідей та переваг у світі, тобто концепція *Soft Power* спрямована проти Росії. Хоча вже з 2012 р. термін почи-

нає вживатися в офіційних колах у контексті необхідності поліпшення іміджу країни за кордоном, організаційно цим питанням мали опікуватися агентство «Россотрудничество» та фонд «Русский мир». Отже, ідея була сприйнята військовими й узята до концепції гібридної війни.

По-четверте, війни більше не будуть починатися з масованих ударів, шквалу вогню й потужного крику піхоти «ура» або «банзай». Згідно зі схемою на слайді, ведення воєнних дій відкладається на пік кампанії, коли треба остаточно зламати волю противника до спротиву і нав'язати йому мир на умовах агресора. У грузинській кампанії російські пропагандисти це називали «примушення до миру»: агресор змушує жертву до миру. Звучить, ніби зі сторінок відомої антиутопії Джорджа Орвелла. Чим так припав до душі росіянам концепт гібридної війни, то це тим, що в ньому найбільш повно й усебічно відображається їхня ментальність: схильність до брехні, пропаганди замість інформації, цинічне ставлення до народів і повне ігнорування законів, норм міжнародного права, власних зобов'язань. Це як бійка без правил замість англійського боксу. Комуś пасує перше, а комуś – друге.

По-п'яте, війна, за логікою доповіді, має кілька фаз, які спочатку характеризують висхідну лінію збільшення напруження та розвитку воєнного конфлікту, а потім лінія стрімко йде на спад. На першій, суто латентній фазі, застосовуються незбройні методи для розхитування соціально-політичної ситуації та занурення противника в хаос. Є один інструмент, що, згідно з рисунком, має використовуватися наскрізно – це пропаганда; на схемі він позначений словосполученням «ведення інформаційного протиборства». Інші інструменти країна-агресор має застосовувати відповідно до ситуації, особлива увага приділятиметься «дії опозиційних сил», тобто, інакше кажучи, має бути створена й активізована п'ята колона, яка вноситиме свою частку хаосу та сприяти дестабілізації.

По-шосте, зі схеми Герасимова впливає той факт, що гібридна війна має характер «бульдожої хватки»: агресор, учепившись у горлянку жертви, весь час стискає щелепи дедалі сильніше. Американський експерт російського походження Юрій Фельштинський так описує цю особливість: *«Гібридна війна – це щось типу “перманентної революції” Троцького. Це безперервний наступ усіма можливими, але при цьому різноманітними способами, це безперервна підривна діяльність і завдання ударів за будь-якої зручної нагоди. Це, повторюся, установка на постійне заподіяння противнику збитків»* [6].

Відразу спробуємо спроектувати схему Герасимова на українські події. Отже, від нульової позначки триває прихована, неоголошена гібридна війна. Що можна прийняти за вихідну точку нашого конфлікту? Нижче ми спеціально зупинимося на хронології російсько-української війни й будемо доводити, що «нульова позначка» належить до вже далекого 2003 р. Далі, згідно з графіком, ситуація розвивається за висхідною, гібридні загрози застосовуються концентрованіше, й на якомусь етапі відбувається загострення (за нашими даними – середина 2013 р.); нарешті, очікується перехід до фази, позначеної на схемі як «початок конфліктних дій». За нашими спостереженнями, точка зламу означає перехід від латентної до активної фази гібридної війни, що припадає на кінець лютого 2014 р.

Рухаємося далі по графіку війни: етап «криза» суміщено з початком збройної боротьби. Коли це сталося? Вочевидь, на початку АТО, коли відбулося збройне захоплення Слов'янська й пролилася перша кров (від середини квітня 2014 р.). На самому піку – «воєнний конфлікт» і «вирішення». Це означає масоване застосування військової сили, проведення загальновійськової операції, як це було в Грузії у серпні 2008 р., а рівно через 6 років сталося і в Україні (друга половина серпня 2014 р.). Далі за схемою: різкий спад активності на тлі примушення противника до миру, вигідного агресору. Цей етап, за російською методикою, в російсько-українській війні почався з вересня 2014 р., коли сторони розпочали перемовини в Мінську, а потім відбулося підписання угод «Мінськ-1» і «Мінськ-2». Проте саме на цій фазі агресор почав зазнавати системних невдач, схема гібридної війни руйнувалася через посилення опору українців і нову геополітичну ситуацію. Захід поволі «прокидався», війна змінила характер і перейшла до затяжної окопної війни, що нагадувала події Першої світової.

Геополітична структура російсько-української війни

Стабілізація «українського фронту» та небажання Росії поступитися здобутими шматками Донецької й Луганської областей дали часовий простір для розпалювання війни цивілізацій. Крок за кроком почала вимальовуватися структура війни за трьома рівнями розміщення міжнародних сил, як це свого часу теоретично описував С. Гантінгтон. Найімовірніше, не на це розраховувала Росія. Бліцкриг провалився, й виникла нова геополітична реальність. Розгляньмо кожен із рівнів конфлікту.

Перша лінія конфлікту – військове зіткнення. Україна веде зтяжні бойові дії, маючи кілька тисяч загиблих патріотів, значні територіальні й економічні втрати. Але з ким вона воює? Путін рішуче не хоче висвічувати себе в ролі агресора та позиціювати власну країну у статусі сторони, яка воює. Отже, Україна нібито воює із квазідержавами, утвореними Росією з геополітичних міркувань. Сама Росія тримається в тіні, стоїть на крок позаду, хоча де-факто веде війну.

Для війни з Україною від імені «республік» було створено два армійські корпуси: 1АК, що нібито становить збройні сили «ДНР», 2АК – «ЛНР». Пізніше їм було присвоєно назви відповідних оперативно-тактичних управлінь – «Донецьк» і «Луганськ». Насправді окупаційні війська підпорядковуються спеціально створеному 12-му командуванню резерву Південного військового округу ЗС РФ зі штабом у Новочеркаську Ростовської області, вони щільно взаємодіють із 8-ю загальновійськовою армією ЗС РФ; управлінська вертикаль складається з російських генералів і офіцерів; тилове забезпечення, відповідну логістику здійснюють росіяни; зброя, техніка, боєкомплекти – російські постачання; нарешті, грошове забезпечення – російськими рублями, що завозяться із країни-агресора.

Що ж залишається на частку місцевих колабораціоністів? Організація мобілізаційних кампаній, створення людського резерву, хоч і з цим завданням окупантів «республіки» не можуть упоратися самостійно. Особовий склад корпусів формується з трьох категорій бійців: 1) місцеві мешканці, громадяни України, які стали на шлях колабораціонізму; 2) добровольці-найманці з Росії, чисельність яких у різні періоди сягала 40–50 % підрозділів; 3) військовослужбовці ЗС РФ, які воюють під змінними іменами, позивними, без знаків розрізнення, передусім на командних посадах або як вузькі спеціалісти. Масовано російські війська заходили на територію України, коли тривали бої під Іловайськом і Дебальцевим. Якщо 2014 р., за даними експертів «Інформаційного спротиву», у комбінованих нерегулярних військах агресора співвідношення між громадянами України та Росії було 70 до 30 (у відсотках) на користь перших, то 2017 р. воно змінилось у бік росіян і становить 40 до 60. Те, що Росія веде війну проти України, розуміють і західні розвідки та експерти. Директор ЦРУ Майк Помпео у серпні 2017 р. зробив таку заяву: *«Війна на Донбасі, яку активно підтримує Росія, не зовсім гібридна, адже Москва ввела частину військ на територію України, а командує діями окупантів начальник Генерального штабу ЗС РФ генерал Герасимов»* [7].

Армійські підрозділи, які протистоять ЗСУ, нагадують відомі частини Ваффен-СС періоду Другої світової війни. Принципом їх формування було використання місцевого етнічного матеріалу. Але гітлерівці ніколи не приховували належності цих частин, давали їм загальновійськове обмундирування з погонами, нашивками, кокардами та іншими символами Третього Рейху. Росія також одягає і взуває особовий склад корпусів у форму, вироблену в Росії для власних військових потреб, але без знаків розрізнення. Символіка на армійській формі – це єдина «річ місцевого розливу», вигадана 2014 р.

Отже, на першій лінії де-факто Україна веде збройну боротьбу з Російською Федерацією, яка офіційно цього не визнає, виставляючи на передній план збройні сили фейкових «республік». Окрім двох корпусів, на Донбасі час від часу з'являлися сили приватної військової компанії «ПВК Вагнера» (рос. «ЧВК Вагнера»), етнічні та козацькі підрозділи, які заходили компактними групами з території РФ.

Друга лінія – коаліції союзників. Росія визнає, що активно допомагає так званому «ЛуганДону», тобто, за схемою Гантінгтона, виступає найближчим союзником «молодих республік». Реальність, звісно, інша. Росія воює фактично, а от найтісніших союзників вона не має. Ніхто – ані Білорусь і Казахстан, ані Іран чи Китай – не підтримали війни Росії чимось суттєвим. Росія залишається в цьому питанні самотньою. Отже, другий рівень із боку московсько-ординської цивілізації порожній. Хіба що цивільні в Росії збирали свого часу гуманітарну допомогу на користь колабораціоністів. Україну, зі свого боку, більш-менш реально підтримали Польща й Литва (народи колишнього Великого князівства Литовського, і тут є певна закономірність), а також країни англосаксонської групи – США, Канада, Велика Британія.

Також важливу роль – і матеріальну, і моральну – відіграла підтримка української діаспори. Стороння допомога була обмеженою, фізично за Україну воювати ніхто не збирався. Допомогу здійснювали грошима, на різних умовах продавали й постачали нелетальну зброю, амуніцію, сухі пайки, медичне обладнання. Відбувався сумісний вишкіл українських солдатів із контингентами країн НАТО. Тільки 2018 р., після чотирьох років війни, за підсумком тривалих дебатів і вагань США погодилися на постачання невеликої партії протитанкових ракет «Javelin». Як кажуть у таких випадках, дякуємо й за це.

Проблема, зокрема, полягає в європейській ідентичності українців. Тривалий час громадська думка на Заході взагалі не

помічала України, усіх влаштувало те, що «останньою» на сході Європи є Польща. Ще східніше – прірва, морок, «тартарія» тощо. Винні в цьому й сама Україна, і її «нешасливі історія та географія». Але ситуація виправляється, європейці поволі починають бачити в Україні свою сестру, споріднену культурно. Починають розуміти, що Україна справді не Росія. Коли ці думки стануть загальним переконанням, перед Україною остаточно відчиниться брама на Захід, і вона стане, зокрема, повноправним членом європейських структур. Тобто у війні цивілізацій активно захищають «своїх». Якщо ти перебуваєш у «сірій зоні», то не можеш розраховувати на дієву підтримку.

Третя лінія – коло «симпатиків». Група країн, які надають хіба що моральну й політичну підтримку. Таку позицію добре простежувати за результатами голосування в ООН щодо резолюцій, присвячених захисту України від російської навали. Найбільш принциповим було голосування 27 березня 2014 р., коли на розгляд сесії Генеральної Асамблеї ООН група країн винесла резолюцію A/RES/68/262 на підтримку територіальної цілісності України у зв'язку з анексією Криму Росією. 100 держав підтримали резолюцію. Тільки 11 країн голосували проти: Білорусь, Болівія, Венесуела, Вірменія, Зімбабве, КНДР, Куба, Нікарагуа, Росія, Сирія, Судан. Ось ця «десятка» й становила станом на весну 2014 р. умовну «третю лінію», що стоїть за Росією. Європейські країни щільно голосували за резолюцію. Хіба що Сербія й Боснія та Герцеговина не взяли участі в голосуванні.

У листопаді 2017 р. голосувалась оновлена резолюція «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна». Резолюцію було ухвалено: «за» – 77, «проти» – 25, «утрималися» – 77. Проти були: Вірменія, Білорусь, Болівія, Бурунді, Камбоджа, Китай, Куба, Північна Корея, Еритрея, Індія, Іран, Казахстан, Киргизстан, М'янма, Нікарагуа, Філіппіни, Росія, Сербія, ПАР, Сирія, Судан, Уганда, Узбекистан, Венесуела, Зімбабве. Мотиви голосування проти, утримання або відмови від участі в процедурі голосування різні. Росія чинила тиск на ті країни, які залежать від неї економічно. Іноді причиною не підтримати є те, що й сама країна має аналогічні звинувачення в тому чи тому регіоні світу, де порушуються права людини або утримується чужа територія.

Традиційно взаємну дипломатичну підтримку одна одній надають Росія та Сербія. Саме з території останньої на Донбас доправлялися (нелегально) бойовики, які брали участь у війні на боці Росії. Проте голосування показують чітку стабільну

тенденцію: країни західної цивілізації – на боці України. Тут також спрацьовує культурний принцип, і не може не втішати загальна реакція європейців. Варто додати, що за роки війни Україна перетворилася на асоційованого члена ЄС, отримала безвіз із країнами Шенгенської зони.

Нарешті, голосування 17 грудня 2018 р. щодо резолюції «Проблема мілітаризації АР Крим та м. Севастополь (Україна), а також Чорного і Азовського морів», запропонованої Україною у зв'язку із захопленням Росією військових кораблів у Чорному морі, остаточно визначило міжнародну конфігурацію. Ініційовану Україною резолюцію підтримали 66 країн, 19 були проти, утрималися – 72. Список тих, хто фактично підтримав Росію: Вірменія, Білорусь, Болівія, Бурунді, Камбоджа, Куба, КНДР, Іран, Лаос, М'янма, Нікарагуа, Сербія, Південний Судан, Судан, Сирія, Узбекистан, Венесуела та Зімбабве.

Гібридна зброя і напрями її застосування

Кожний тип війни має свою специфічну зброю. Концепт гібридної війни змушує переглянути звичну типологію зброї війни з урахуванням крену в бік інструментів «холодної війни». У ролі останніх (без вогню, пострілів та вибухів) сьогодні виступає цілий букет знарядь, які в доповіді Герасимова називаються «невоєнними заходами». Нас не зовсім влаштовує намагання використати старий військовий словник для визначення явищ гібридної війни. Чи правильно говорити про «невоєнні» заходи, якщо розгортається війна? Шпигунська або руйнівна кіберпрограма – це хіба не зброя, яка, можливо, роками «кується» в тиші центрів і лабораторій противника? А кібератака на державні установи, банківську систему – хіба не сценарій війни?

Гібридна війна, як і «класична», має на меті те саме: деморалізацію або знищення противника (і не тільки фізично, але й економічно, політично), захоплення й анексію територій, нав'язування власної політичної волі противникові тощо. Нове полягає в тому, що методи й засоби «гарячої війни» доповнюються широким спектром інструментів, які не базуються на летальній зброї. Щоб уникнути невідповідності традиційних понять новій реальності, пропонуємо використовувати специфічний термінологічний апарат гібридної війни, який охоплює лише те, що сьогодні не зовсім коректно називається «невоєнними заходами». Для зручності кілька понять розміщено у формі таблиці (див. таблицю 6).

Стилий тезаурус гібридної війни

Поняття	Зміст
Гібридна війна	Сучасна форма війни, яка характеризується комбінацією традиційних воєнних дій і гібридних операцій. Може починатися латентно без оголошення війни у форматі гібридних операцій. «Гаряча» фаза відтермінується для успішного завершення плану війни.
Гібридна загроза	Будь-які умисні політичні, технологічні, культурні дії противника, які створюють потенційну небезпеку й можуть бути використані в майбутньому для завдання гібридних ударів.
Напрями гібридної війни	Класифікуються залежно від критичних підсистем суспільства, які визначаються об'єктами завдання гібридних ударів.
Гібридна зброя	Інструменти гібридної війни, якими можна завдати гібридного удару, використати їх у межах гібридної операції.
Гібридний удар	Дезорганізація, шкода, затримання розвитку певних суспільних сегментів (підсистем), які обрано об'єктами інвазії, шляхом застосування гібридної зброї.
Гібридна операція	Сценарій і алгоритм дій із завдання гібридних ударів.

Росія використовує Україну як полігон для випробування різних інструментів гібридної війни. В якомусь розумінні наша держава прийняла на себе перший і неочікуваний удар (з погляду засобів ведення новітньої війни). Тепер Росії потрібно вигадувати нові інструменти ведення неоголошеної війни, бо багато методів і технологій уже розкрито. Хоча, як відомо, зброя може застосовуватися й багаторазово. Отже, не зайвим буде зібрати різні випадки й прецеденти, аби мати комплексне уявлення про потенціал путінських війн.

Типологія гібридних загроз і прецедентів їх реалізації в межах гібридної війни може ґрунтуватися на різних класифікаційних ознаках. Ми пропонуємо певний алгоритм побудови типологічної схеми, що спирається на цільову функцію гібридних ударів. Що поєднує всі інструменти? Вони розраховані на дестабілізацію країни-жертви, створення ситуації хаосу та доведення її до такого стану, коли вже суто військовими зусиллями можна отримати перемогу у війні загалом: нав'язати свою політичну волю, роздробити країну на шматки або поглинути ті чи ті частини тощо. «Математичною межею» застосування гібридних

незбройних інструментів є перемога у війні до перших пострілів. Саме так і рекламують деякі власні розробки російські теоретики гібридних загроз. Якщо відкинути піар і саморекламу винахідників гібридної зброї, то можна впевнитися в тому, що деякі інструменти справді здатні глибоко «ранити» суспільство.

Усі гібридні загрози розраховані на удари по тих чи тих підсистемах суспільства. Теоретики гібридної війни виходять із того, що противника треба розглядати як систему, яку можна зруйнувати зсередини. Специфіка гібридних ударів полягає в тому, що вони можуть здійснюватися на всьому соціальному й територіальному просторі ворожого соціуму. Оскільки вони завдаються нібито розрізнено й по різних підсистемах, то не завжди, як свідчить нещодавня історія України, гібридні інвазії узагальнюються в поняття війни. Неочікувані загострення або «прикрі випадки» можуть пов'язуватися із недружніми виявами, ситуативними обставинами, прорахунками власних політиків тощо. Але варто керуватися таким правилом: якщо в підсумку ворожі наміри стають очевидними, то всі попередні спроби дестабілізації потрібно вважати не нагромадженням випадковостей, а реалізацією плану війни з боку агресора. Завдання полягає в тому, аби розпізнати гібридні удари на ранніх стадіях, а не чекати, коли агресор, упевнившись у своїй силі та безкарності, перейде до останньої дії спектаклю.

Таблиця 7

Структура гібридної війни за об'єктами й напрямками інвазії

	Суспільні сфери й підсистеми	Напрями гібридної війни
1	Громадянське суспільство	Військово-цивільні операції
2	Масова свідомість	Інформаційні війни
3	Віртуальна реальність	Мережеві війни
4	Політична система	Політичне втручання
5	Економіка	Економічні війни
6	Енергетика	Енергетичні війни
7	Критична інфраструктура	Інфраструктурні війни
8	Системи управління	Кібератаки
9	Військова організація	Підрив обороноздатності
10	Культура	Культурна експансія

Український досвід дозволяє побудувати класифікаційну схему, яка охоплює основні напрями гібридної війни відповідно до їхньої прив'язки до підсистем, що є об'єктами завдання гібридних ударів. Зведемо емпіричні спостереження в підсумкову таблицю (див. таблицю 7), де в першій колонці відображе-

но підсистеми суспільства, а в другій – загальні назви (рубрики) операцій гібридної війни.

Темі гібридних загроз та їхнім наслідкам для суспільства, яке стає об'єктом відповідних ударів, можна присвятити окрему монографію. Ми дуже стисло прокоментуємо саму термінологію, не вдаючись до конкретики й глибшого аналізу.

Військово-цивільні операції. Термін «військово-цивільні операції» з'явився вже під час новітньої російсько-української війни. Його, зокрема, застосовує колишній керівник Головного управління розвідки Міністерства оборони України Олександр Скіпальський. Він об'єднує під цим терміном будь-які операції противника без застосування зброї з метою посіяти хаос у нашій країні [8]. Ми пропонуємо скористатися вище названим поняттям у вузькому значенні – як спроби противника організувати масові акції чи дії громадян усередині країни відповідно до планів агресора.

Цілями військово-цивільних операцій можуть бути: 1) провокування хаосу та дестабілізація всередині країни; 2) провокація невдоволення населення урядом, аби збільшити соціальну базу спецоперацій з розхитування ситуації; 3) створення або поглиблення конфліктів, зокрема етнічних, прикордонних, шляхом зіштовхування різних груп населення; 4) захоплення влади в окремих містах чи регіонах, «провокування вуличної війни»; 5) влаштування різних провокацій для створення телекартинки й поширення фейкової інформації тощо.

Навесні 2014 р. військово-цивільні операції були головною зброєю агресора. Вони здійснювалися в обласних центрах Півдня та Сходу, столиці АР Крим, а також у таких великих населених пунктах, як Севастополь, Маріуполь, Слов'янськ, Краматорськ та інших містах Луганської й Донецької областей. Можливо, на сленгу російських генштабістів це й було застосування «м'якої сили» до моменту приходу танків? На першому етапі агресор ставив за мету занурити регіони України в хаос, паралізувати роботу законних органів влади, а надалі – захоплення влади, проголошення «республік», сприяння діям сил спеціальних операцій («зелені чоловічки»).

У попередній монографії ми описували ці події, використовуючи термін «підривні соціальні технології» [9, с. 189–242]. Він не суперечить першому, а конкретизує ті військово-цивільні операції, які тиражуються по різних містах, повторюються. Якщо є заздалегідь розроблений шаблон, певний алгоритм і ознака повторюваності, то можна вважати, що військово-цивільні операції проводяться на основі підривних соціальних технологій.

2014 р. головною формою військово-цивільних операцій було «заколот-повстання», або «вулична війна»; 2015 р. і пізніше російське командування намагалося знайти нові форми й технології масових дій. Наприклад, були спроби ініціювати по різних містах Сходу та Півдня збори громадян за «економічну самостійність регіонів»; в Україні на 9 травня було запущено програму «Безсмертний полк»; на вокзалах певний час влаштували пісенні флешмоби, коли нібито спонтанно групи людей або творчі колективи починали співати старі радянські пісні; намагались організувати рух заводських колективів за відновлення зв'язків із Росією; планували операцію «Шатун»; докладали зусиль, аби дестабілізувати ситуацію в столиці через проплачені «опозиційні» акції тощо. Але в суспільстві, яке вже отримало щеплення гібридною війною, нові технології швидко руйнувалися.

Військово-цивільні операції доцільно поділити на кілька категорій: 1) «заколот-повстання» (буде розглянуто в наступному розділі); 2) масові «мирні» акції, що проводяться в тилу під управлінням противника; 3) точкові дії, провокації, терористичні акції, замах на життя політиків та відомих осіб, викрадання людей, виконавцями яких є громадяни України, а кураторами – представники спецслужб агресора; 4) провокації проти посольств, культурних установ або громадян інших країн із метою роздмухати міжнародний скандал.

Останнє стало певним трендом, коли спецоперації здійснювалися проти поляків, угорців, із якими виникали тертя на іншому ґрунті – історичному чи освітньому. Загальною ознакою військово-цивільних операцій є втягування в роботу зі створення хаосу громадян країни, із якою воює агресор. У Європі було знайдено найбільш небезпечну форму – підготовку та здійснення терористичних актів, виконавцями яких були громадяни Великої Британії, Франції, Бельгії, Німеччини тощо. Власне, така тактика використовувалась і в Україні, коли в другій половині 2014 р. – першій половині 2015 р. масовано здійснювалися терористичні акти й диверсії на інфраструктурі. Всі виконавці «терору малої інтенсивності» були громадянами України, яких готували в терористичних центрах на території Росії.

Інформаційні війни. Можливо, це найбільш досліджений аспект гібридної війни, йому присвячено чимало публікацій; загальною залишається думка, що сучасна війна ведеться за мізки людей. Ми живемо в інформаційному суспільстві, й індивідуальна свідомість, як ніколи раніше, вразлива до сторонніх впливів. Якщо під час Другої світової війни уряди багатьох кра-

їм наказували громадянам здавати радіоприймачі (телебачення ще практично не було), то нині такі заходи абсурдні. Мета інформаційної війни – радикально вплинути на масову свідомість і противника, і власного населення. Окремою цільовою групою інформвійни є військовослужбовці. Як показав досвід 2014 р., сучасні гаджети дають ворогові змогу персонально звертатися до бійців (і їхніх батьків). Існують різноманітні прийоми, методи, технології ведення інформаційної війни з використанням різноманітних засобів: від поширення чуток на території противника до найсучасніших інтернет-технологій маніпуляції свідомістю громадян.

Унікальну роль у зомбуванні свідомості пересічних громадян відіграло й сьогодні відіграє телебачення. Не випадково буквально першим кроком на посту президента Росії В. Путіна було знищення вільних ЗМІ та встановлення контролю над основними федеральними каналами. І однією з перших захисних дій українського уряду стало рішення про заборону трансляції пропагандистських російських каналів. «Інформаційна війна» – дуже загальне поняття, воно об'єднує найрізноманітніші за характером, засобами, технологіями форми впливу на свідомість. Його потрібно конкретизувати залежно від обставин. Принаймні поділімо родове поняття за рівнями пропаганди на когнітивну війну та масову психологічну війну. Термін «когнітивна війна» розтлумачимо в наступному розділі. Психологічна війна ведеться з розрахунку на пересічного громадянина, аби посіяти паніку, недовіру до уряду, підірвати дух спротиву та віру в перемогу, схилити до зради.

Мережеві війни. Останніми роками людство просто-таки занурилось у реальність, якої раніше не було. Йдеться про віртуальну кібернетичну реальність, Світову павутину, де люди можуть блукати по кілька годин на добу. Фактично є ще одна підсистема, й вона може бути об'єктом гібридних загроз. Варто виокремити з інформаційної війни напрям «мережеві війни», бо людина стає ціллю саме тоді, коли поринає в кіберпростір, а ще більше – коли стає частиною кібермереж. Теоретично об'єктом залишається, як і в попередньому випадку, свідомість людини, але кардинально змінюються технології роботи, відокремлюються спеціальні підрозділи й технічні засоби, спрямовані на діяльність лише в комп'ютерних мережах.

Росіяни одними з перших зрозуміли перспективи нової «холодної» зброї, вони розробили технології масового впливу через інтернет-спілкування, опанували методи так званого тролінгу, прийоми використання автоматичних ботів, нарешті,

2013 р. створили вже знамениту фабрику тролів у Санкт-Петербурзі під назвою «Агентство інтернет-досліджень». Власником агенції називають Євгена Пригожина (особисто близька до Путіна людина), який також виступає куратором приватної військової компанії «ПВК Вагнера». Отже, це «щупальці» одного «спрута».

З'явився новий тип бійців гібридної війни – спеціалісти з SMM (просування в мережах). За кілька років фахівці з SMM розробили нові технології гібридної війни – робота в мережах без обмеження національними кордонами. Це уможливило маніпулювання людьми не тільки у себе в Росії чи в Україні, але й у Німеччині, Великій Британії, Франції, США. Наслідком їхньої підривної діяльності став скандал довкола американської світової мережі *Facebook* та її засновника Марка Цукерберга, якого було звинувачено в тому, що він не створив надійного захисту від використання його системи інтернаціонального спілкування зі злочинною метою.

Російські тролі послуговувалися *Facebook* для розміщення політреклами і впливу на громадську думку в процесі виборів президента та з інших приводів. Ретельний аналіз розміщення реклами російськими агентами в мережах довів, що метою Москви було роздмухування внутрішніх конфліктів, сепаратистських настроїв, расової ненависті. Саме це встановили репортери *USA Today*, коли ретельно вивчили розміщені російськими троями повідомлення для американських користувачів Інтернету [10].

Політичне втручання. Намагання управляти політичною системою іншої країни, втручання у внутрішньополітичні справи. Гібридна війна Путіна відкрила кілька напрямів політичного втручання: перший – підкуп політичних угруповань, лівих і правих радикалів, окремих політичних діячів; другий – втручання у виборчий процес з метою змінити політичне керівництво країни на людей із проросійською орієнтацією; третій – прямий шантаж політичного керівництва, погрози застосувати військову силу, перекрити країні газ, оприлюднити компрометаційні матеріали тощо. Теоретично саме політичний напрям гібридної війни може стати вирішальним, якщо агресорові вдасться привести до влади п'яту колону та змінити внутрішній і зовнішній курс країни.

Український досвід відносин із Росією буквально переповнений прикладами політичного втручання, яке значно послабшало тільки під час «гарячої» фази гібридної війни, коли були розставлені всі крапки над «і». Проте воно не зникло з

порядку денного: у Верховній Раді, в органах місцевого управління на Сході та Півдні є політичні сили, які фактично не приховують своїх пропутінських поглядів і намірів. Ці політичні діячі, як і раніше, їздять до Москви, проводять там консультації, після чого намагаються хоч якось вплинути на політику України. Загроза залишається актуальною з огляду на періодичні вибори. Гібридна війна ведеться авторитарною країною проти демократій, це створює асиметричний дисбаланс. Агресор намагається використати «слабкі» сторони демократії, експлуатувати такі базові інституції, як вільні вибори, право громадян на зібрання, публічні акції, нарешті, свободу слова та незалежність ЗМІ.

Саме це силкувався (і з певним успіхом) зробити Путін у Європі та США. Доки він випробовував підривні політичні технології в Україні й на пострадянському просторі, Захід виконував роль спостерігача, але після втручання 2016 р. у виборчі переговори в США ця тема стає топ-новиною та об'єктом ретельного розслідування різними комітетами й установами. Путін справді перетнув «червону лінію», хоча й робив це абсолютно свідомо, випробовуючи на міць західну цивілізацію. Саме після цього епізоду на тлі кібератак усвідомили, що настала епоха нової «холодної війни», або світової гібридної війни.

Економічні війни. Нічого нового у використанні економічних важелів для тиску на противника немає. Саме шляхом морської блокади намагався, наприклад, Наполеон заподіяти максимальної шкоди Англії. Найпростішою формою є торговельна війна – заборона на торгівлю, імпорт або експорт із країною, проти якої ведеться підривна кампанія. Україна у проміжку з 2003-го до 2013 р. зазнала кількох ударів: «сирні й молочні ембаро», «шоколадна війна», інші обмеження. Аналогічні дії Росія вчиняла стосовно Грузії та Молдови. Зі свого боку Захід також намагається стримувати Росію економічними санкціями. Економічні удари по Україні були розраховані на те, аби викликати соціальну дестабілізацію та посилити позицію проросійських сил, що стоять за інтеграцію у східному напрямку.

Економічна війна може набувати й більш витончених і прихованих форм: спроби обвалити валютний курс держави, купівля важливих підприємств із метою їх зупинення та вивезення обладнання, встановлення контролю над банківською й фінансовою сферами, перетворення країни на боржника шляхом надання кредитів. Росія має ексклюзивні можливості для розгортання економічних війн на пострадянському просторі. Існує єдиний спосіб покласти цьому край: припинення еконо-

мічних відносин із країною-агресором. «Класичні» війни саме з цього й починалися: оголошення війни, закриття кордону, розрив будь-яких відносин із ворогом. Гібридна війна має іншу логіку. Як ми бачимо, навіть в умовах, коли Європа зазнала гібридних інвазій, тривають економічні відносини й випрацюються нові енергетичні проекти («Північний потік-2»).

Енергетичні війни. Україна вже пережила дві газові війни, які не тільки були струсом для національної безпеки, але й мали суттєвий міжнародний резонанс. Тепер ні в кого не виникає сумніву, що в такий спосіб розгорталася гібридна війна проти України. Удар по Донбасу мав на меті також зламати енергетичну незалежність України. В умовах гібридних загроз енергетика має ґрунтуватися на диверсифікації джерел енергії. Не можна воювати з агресором і бути залежним від нього в енергетичній сфері, яка підтримує всю економіку й соціальне життя. Плани Путіна було частково зруйновано саме тоді, коли восени 2015 р. уряд А. Яценюка відмовився від закупівлі російського газу, знайшовши альтернативні джерела його постачання. Це відразу змінило стратегічне становище України. Приклад нашої держави мають вивчати й інші країни, які покладаються на недиверсифіковані джерела, особливо якщо вони розташовані за кордоном. Росія марила тим, що вона перетвориться на «енергетичну імперію». Але тут міститься й ахіллесова п'ята режиму Путіна. Якщо Європа спроможеться відмовитися від постачань із Росії, а санкції поширяться на торгівлю нафтою, то це надійно покладе кінець імперським амбіціям ординців.

Інфраструктурні війни. Йдеться про об'єкти критичної інфраструктури як національного вжитку, так і міжнародного статусу, зокрема автомобільні траси, залізничні колії, авіасполучення, системи зв'язку, електромережі, які можуть стати і цілями, і засобами гібридної війни. Росія активно використовувала фактор своєї території, унеможливлюючи для певних країн користування інфраструктурними вигодами. Москва свого часу не дозволила країнам Середньої Азії безпосередньо торгувати нафтою та газом з Україною та іншими країнами європейського напрямку. Інфраструктурні війни можуть розтягуватися на десятиліття, коли, наприклад, плануються й реалізуються нові маршрути в обхід певних територій. Ознака інфраструктурної війни полягає в тому, що мотивом дій є не економічна доцільність, а військово-політичні міркування, інфраструктура використовується як засіб тиску й нав'язування політичної волі.

Розраховуючи саме на це, РФ 2018 р. розпочала гібридну операцію з блокади українських морських портів на Азовському узбережжі, використовуючи огляд торгових вантажних суден, а потім і фізичну блокаду доступу кораблів різних країн до Керченської протоки. Окремо потрібно сказати про «трубопровідні війни» – саме такий тип війни веде Російська Федерація проти України, маніакально бажаючи позбавити останню транзиту газу. Агресор вкладає мільярди доларів у «південні» й «північні» потоки, аби досягти військово-політичної мети: послабити Україну фінансово, знищити її статус як транзитної держави, вивільнити театр воєнних дій для можливості розгорнути велику «гарячу» війну. Критична інфраструктура може бути пріоритетною метою кібератак, проведення диверсій, знищення традиційною зброєю в разі загострення конфлікту.

Кібератаки. Цей напрям є головною «родзинкою» сучасних гібридних війн, які веде Росія. Перше випробування новітньої «холодної» зброї відбулося проти Естонії й спричинило параліч роботи уряду, коли Москва 2007 р. вчиняла відомі провокації проти балтійської країни. Також кіберзброєю було застосовано проти Грузії під час п'ятиденної війни в серпні 2008 р., а в межах російсько-української війни кібератаки стали регулярними. Сьогодні всі провідні армії світу мають спеціальні підрозділи кібервійськ, а в Росії зокрема створено новий рід військ – війська інформаційних операцій. Але до атак можуть залучатися не тільки люди в погонах. Будь-які групи досвідчених хакерів, які мають фінансову або ідеологічну мотивацію, можуть завдати удару по суверенній країні. Ба більше, вони можуть діяти майже з будь-якої точки планети, де є інтернет-покриття, що утруднює ідентифікацію. Об'єктами атаки стають електронні системи управління, які використовують сервери й комп'ютерні мережі. Усі складні автоматизовані системи військового та господарського використання замкнено на електронні системи: управління військами і боєм, банківську сферу, енергетичні компанії, торгові мережі, розрахунки між фірмами, діяльність соціальних установ тощо. У разі успішної атаки настає період колапсу, будь-яка потрібна й корисна діяльність тимчасово паралізується.

Україна була використана російськими кібервійськами як полігон для випробувань власних розробок. Одну з перших атак здійснено на сервери Центрвиборчкому буквально у день виборів Президента України в травні 2014 р., щоб сфальшувати підсумки волевиявлення та призвести до збурення в країні. Масштабної атаки 23 грудня 2015 р. зазнала енергосистема

України, постраждала компанія «Прикарпаттяобленерго»: оператори втратили змогу керувати системою, хакери вимкнули 30 підстанцій, і 80 тис. домогосподарств 6 годин не отримували світла [11]. За ситуацією в Україні уважно стежили у світі, бо це був перший випадок нападу на енергосистему. *The Washington Post* умістив висловлювання Джона Галтквіста, очільника компанії *iSIGHT Partners*, яка спеціалізується на кіберзагрозах: «Це перший відомий нам випадок, коли атака викликала відімкнення електроенергії, це завжди було сценарієм, який нас непокоїв...» [12].

У 2014–2018 рр. послідовно атак зазнали системи управління в різних секторах: аеропорт «Бориспіль» (січень 2016 р.), Мінфін, Держказначейство, Пенсійний фонд (грудень 2016 р.), сайти Адміністрації Президента, уряду, МВС і МЗС; тривали напади на енергосистему, постраждала компанія «Київенерго» (грудень 2016 р.); руйнувався сайт Центральної виборчої комісії під час парламентських виборів 2014 р.; утручання зазнавали сайти Укрзалізниці, Укрпошти. Найбільш масованою й різноцільовою виявилась атака 27 червня 2017 р., коли було використано вірус *Petya.A*.

Окрім певної дестабілізації соціального життя, такі прецеденти завдають великих фінансових збитків, оцінюваних у сотнях мільйонів гривень. Якщо відокремити військовий сектор, то простежуються такі цілі: по-перше, паралізувати об'єкти критичної інфраструктури (енергозабезпечення, транспорт, зв'язок, платіжна система); по-друге, зруйнувати роботу уряду й системи адміністрування регіонами; по-третє, посіяти хаос в економічній системі; по-четверте, викрасти важливу управлінську або політичну інформацію, що зберігається на комп'ютерах; по-п'яте, вплинути на виборчий процес для створення тимчасового хаосу. Кібератаки можуть початися в будь-який момент, але, вочевидь, найпотужніші засоби ураження систем управління зберігаються для «судного дня» – початку масштабної неядерної або ядерної війни.

Підрив обороноздатності. Україна набула унікального досвіду, коли сусідня держава втручалась у її військову організацію, маючи на меті послабити боєготовність перед фінальною частиною гібридної війни. Цей негативний досвід не є універсальною гібридною загрозою, бо тільки виняткова залежність України від Росії, особливо за президентства Януковича, відкрила агресорові таку можливість. Це зумовлювалося тим, що вся верхівка силових відомств фактично була агентурою Кремля, й це доведено фактом втечі на початку війни керівників відповідних відомств до країни-агресора. Державна чи військова

таємниці втратили сенс, бо Міністерство оборони й Службу безпеки очолювали громадяни Росії. Обороздатність України поступово послаблювалася ще з початку 1990-х рр., але під тиском Москви, починаючи з 2010 р., процес набув обвалового характеру. Вочевидь, це увійде до спеціальних підручників як унікальний прецедент, що теоретично може статися. В Україні це відбулося напередодні переходу гібридної війни у відкриту фазу.

Культурна експансія та релігійний фронт. Має сенс у межах міжцивілізаційної війни, коли одна країна намагається нав'язати іншій власну цивілізаційну матрицю. Росія здійснювала спрямовану культурну експансію, використовуючи кілька обставин: відсутність мовного кордону, нехтування Україною розвитку власної культурної сфери, некритичне споживання закордонного медійного продукту, фільмів, які у вигідному ракурсі показували російську історію та дійсність; існувала, нарешті, повна свобода для російських грошей у сфері ЗМІ, зокрема скуповування телевізійних каналів, радіостанцій, які ставали рупором «русского мира».

Культурна експансія суттєво посилилась останніми «мирними роками», коли до справи долучилася РПЦ та її очільник патріарх Кирило, православно-церковна братія, розпочалась ідеологічна кампанія під прапором «русского мира». Для Путіна та ідеологів гібридної війни це був вирішальний момент: прийняття Україною, принаймні більшою частиною населення, культурного продукту, цінностей московсько-ординської цивілізації означало реальну перемогу до першого пострілу. На культурному фронті війна триватиме десятиліттями, й стає очевидним: «культурна безпека» – невід'ємна частина національної безпеки.

Не варто думати, що Путін – геній гібридної війни. Кожна дія породжує протидію, зокрема асиметричного характеру. Україна, отямившись від перших потужних гібридних ударів, поволі перехоплює ініціативу. Принаймні є помітні успіхи на чотирьох фронтах: «санкційному», інформаційному, міжнародно-юридичному й релігійному. Росія отримала несподіваний потужний удар, пов'язаний із наданням канонічної автокефалії з рук Константинопольського патріарха. Війна проти України призвела до міжнародної ізоляції Кремля, економічних санкцій, програшу в міжнародних судах та дала зворотний ефект від очікуваного: замість розширення зони «русского мира» цивілізаційний простір московсько-ординської цивілізації істотно звужився.

1. Герасимов В. Основные тенденции развития форм и способов применения ВС, актуальные задачи военной науки по их совершенствованию. *Военно-промышленный курьер* : общероссийская еженедельная газета. 2013. № 8 (476). URL: <http://vpk-news.ru/articles/14632>.
2. McKew M. K. The Gerasimov Doctrine. URL: <https://www.politico.com/magazine/story/2017/09/05/gerasimov-doctrine-russia-foreign-policy-215538>.
3. Хоффман Фрэнк Г. Гибридные угрозы: переосмысление изменяющегося характера современных конфликтов. URL: http://www.intelros.ru/geopolitika/2013_XXI/4.pdf.
4. Хочешь мира – победи мятежевойну! *Творческое наследие Е. Э. Месснера*. Москва : Русский путь, 2005. 696 с. URL: http://militera.lib.ru/science/0/pdf/messner_ea01.pdf.
5. Nye J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. Public Affairs, 2004. 191 p.
6. Путін нахабно і цинічно сміється нам в обличчя. Але є спосіб його провчити – Фельштинський. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/russia/tretya-svitova-vijna-stane-kintsem-putina-i-vin-tse-rozumie-felshinskij.htm>.
7. Вони там є. Генерал Герасимов і його сепаратисти. URL: <http://www.expres.ua/main/2017/08/17/257685-vony-tam-general-gerasymov-yogo-separatysty>.
8. Россия перешла к новому виду борьбы против Украины – экс-глава ГУР. URL: <http://obozrevatel.com/politics/51394-rossiya-pereshla-k-novomu-vidu-borbyi-protiv-ukrainyi-eks-glava-gur.htm>.
9. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
10. USA Today: Мы прочитали каждое из купленных русскими 3517 объявлений на Facebook. URL: <https://glavnoe.ua/news/n342138-usa-today-my-prochitali-kazhdое-iz-kuplennyh-russkimi-3517-objavlenij-na-facebook>.
11. Как хакеры взломали энергосистему Украины. URL: <https://strana.ua/news/3308energokollaps.html>.
12. «В Украине применен новый вирус». Западные СМИ об Украине. URL: <http://www.ostro.org/general/world/articles/490500/>.

Розділ 11

ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ГІБРИДНИХ ОПЕРАЦІЙ

Росія з моменту приходу В. Путіна до влади 2000 р. посилено готувалася до великої війни й одночасно розв'язувала локальні воєнні конфлікти. Неочікувано для багатьох експертів вона перетворилася на світового лідера з розроблення теорії гібридної війни та застосування її на практиці. Військово-політична філософія, що не змінювалася фактично від виникнення московсько-ординської цивілізації, була перекладена на мову гібридної війни. Гібридний формат – не випадковий вибір Путіна, до нього привела стежина війни, якою наші сусіди рухаються впродовж сотень років. Теорії, на яких ґрунтується концепт війни, добираються відповідно до традиції.

Треба віддати належне наполегливості й сконцентрованості сусідів у розробленні інтелектуального складника новітньої форми війни. У справі інтелектуальної підготовки до гібридної війни північній сусідці допомогли не традиційні військові знання, а модерні соціально-гуманітарні ідеї та концепції. За нашими спостереженнями, розроблялися вони не завжди в стінах Генштабу, а переважно в мережі так званих Аналітичних центрів (АЦ). У Росії їх нараховується майже півтори сотні [1]. Очевидно, більша їхня частина працює на державу, Генштаб і силові структури, а фінансування центри знаходять або в державному бюджеті, або гроші дають великі державні компанії на кшталт Газпрому, корпорації «Алмаз-Антей» тощо.

У штаті АЦ працюють мої «колеги» – історики, психологи, політологи, соціологи, які не гребують заробляти на війні. Розробляють вони корисні (прикладні), з погляду ідеологів гібридної війни, теми. Відкриті матеріали автори друкують або розміщують в Інтернеті, а щодо закритих доповідей, адресованих замовникам, то про їх наявність можна здогадуватися. Зупинімося на кількох теоріях (напрямах), що останніми роками активно просувались і військово-політичними інституціями РФ, і представниками центрів та фондів. Відповідні теоретичні

надбання, за нашими спостереженнями, було використано в гібридній війні проти України.

Теорія обману

Нагадаємо китайську мудрість, яку підхопили монголи й успадкували московити: «Війна – шлях обману», – й почнемо огляд із **теорії рефлексивного управління**. Останнє автори розуміють як дію «невидимої руки», що маніпулює силами противника, створює умови для того, аби у ворожому таборі діяли саме так, як того очікує протилежна сторона. Важливою передумовою є рефлексія (відображення, вивчення, фіксація) особливостей психології, характеру інтересів та цілей противника, аби на основі розуміння його способу мислення й слабких сторін розробити стратегію рефлексивного програмування.

Основи концепції були закладені ще наприкінці 1960-х рр. московським математиком В. Лефевром [2], що розглядалася як радянська відповідь на американську теорію ігор. З 1974 р. В. Лефевр емігрував з СРСР, нині він професор Каліфорнійського університету в Ірвайні (University of California, Irvine), але його праці активно друкують і вивчають у сучасній Росії [3]. Він розуміє зміст власної теорії як мистецтво маніпулювання людьми й об'єднаннями людей. Рефлексивне управління – це вплив на суб'єктів, який схиляє їх ухвалити рішення, заздалегідь підготовлені керівною стороною.

Теорія рефлексивного управління надалі розвивалась і в цивільному, і у військовому напрямках. З 2001 р. у РФ психологи видають журнал (мовою оригіналу) «Рефлексивные процессы и управление». Ідея військового застосування концепції відображена в працях доктора філософських наук Г. Смоляна (Інститут системного аналізу РАН) [4] й була підхоплена низкою радянських і російських військових теоретиків, зокрема полковником С. Леоненком, завкафедри Військової академії ППО; генерал-майором М. Іоновим; капітаном 1-го рангу Ф. Чаусовим; генерал-майором М. Турко та іншими [5, 6, 7].

На практиці рефлексивне програмування нагадує витончену гру з противником, у якій протилежна сторона отримує певні інформаційні імпульси, сигнали. Лефевр розкривав процес передання основ для ухвалення рішення противником у тому розумінні, що різні обманні рухи, провокації, інтриги, маскування, розіграші, а отже, творення «брехливих» об'єктів,

становлять ґрунт практичної реалізації рефлексивного управління.

Отже, брехня, обман, блеф, дезінформація – невід’ємні складники управління противником, і це абсолютно відповідає духу сучасної гібридної війни. Російські теоретики не можуть ігнорувати моральний аспект застосування власних розробок. Вони знайшли заспокійливе пояснення в такій сентенції: обман аморальний у мирний час, а на війні брехня є благодатним джерелом перемоги, що виправдовує будь-які брудні методи [8]. Добре, але як зрозуміти, де закінчується мир і починається війна в сучасну епоху, якщо начальник Генштабу стверджує, що ці грані вже остаточно розмиті?

У російсько-українській гібридній війні було використано комплекси рефлексивно-управлінських заходів на всіх етапах: брехливі повідомлення та фейки комбінувалися з блефом і шантажем. На першому етапі в моменти розгубленості вищого політичного керівництва України це давало практичні дивіденди. Класичним прикладом рефлексивного управління, який увійде до спеціальних підручників, була операція «Надія Савченко». Противник, вивчивши ментальність українців і схильність очікувати героя або месію, без поспіху, багато місяців поспіль розгортав свою операцію. Демонстрації поведінки дівчини із залу засідань суду, чого росіяни ніколи не роблять, і незрозуміла свобода її псевдопатріотичних дій створили потрібну ілюзію й не насторожили української сторони. Країна почала сприймати Савченко як героїню, відома партія зробила її своїм брендом і провела в парламент як лідера списку, депутати Верховної Ради заочно надали статус делегатки в ПАРЕ.

Коли реклама «героїні», піар-кампанія, у яку впряглися сотні журналістів і політиків, сягнула максимуму, то її обміняли (імовірно, закинули на українську територію). Відбулося точно за Сунь-цзи: *«Коли супротивникові щось дають, він обов’язково бере; вигодою змушують його рухатись, а зустрічають його несподіваністю»* [9, с. 45]. Україна отримала жахливу й неочікувану ситуацію: героїня-нардеп виявилася де-факто ворожим агентом. Це був удар у стилі гібридної війни по масовій свідомості в патріотичному сегменті, а ще обернулося значними іміджевими втратами для держави, парламенту, президента. Могло би бути й гірше, якби «героїня» спромоглася вчинити теракт у парламенті. Це приклад умілої роботи спецслужб противника, які опанували методику рефлексивного управління, та свідчення того, що українська контррозвідка й зацікавлені

структури не завжди готові до боротьби на високому інтелектуальному рівні. Треба вчитися на поразках.

Декомпозиція, або Мистецтво сіяти хаос

Росіяни завжди намагалися використати прийом дестабілізації противника, посіявши в його соціумі зерна смуту й хаосу. Наводимо фрагмент «Заповіту Петра I»: *«Розділяти Польщу, підтримуючи в ній смуту й постійні чвари, сильних залучати на свій бік золотом, впливати на сейми, підкуповувати їх для того, щоб мати вплив на вибори королів, проводити на цих виборах своїх прихильників, надавати їм покровительство, вводити туди російські війська й тимчасово залишати їх там, поки випадє нагода залишити їх там остаточно»* [10]. Прийом руйнації цілого, спрощення системи й підрив соціального порядку можна визначити терміном «декомпозиція». Хаос передбачає посилення конфліктного потенціалу, виникає сприятлива ситуація для зовнішнього втручання. Такі речі були відомі ще з монгольських часів, хани сприяли розбрату на Русі, використовуючи заколоти й принцип «поділяй і володарюй». Цю руйнівну тактику перейняли московські князі. В епоху Путіна прийом декомпозиції знайшов серйозне підкріплення з боку сучасної науки, він перетворився чи не на базову ідею гібридної війни.

Найбільш «розкручена» в середовищі військових політологів і соціологів Росії так звана **теорія керованого хаосу**. Вона є викривленням дискурсу фізиків і математиків, який торкається проблеми хаосу й так званої нелінійної динаміки, або теорії дисипативних структур. Назва російської розробки містить логічну суперечність, бо керувати хаосом, з погляду математики, неможливо. Але магія теорії, вочевидь, полягає в тому, що вона нібито є прикладним факультативом потужної наукової традиції, яку підняв на висоту сучасної фізико-математичної концепції лауреат Нобелівської премії американо-бельгійський учений І. Пригожин [11, 12].

У Росії, як і завжди, коли творчо перероблюється західна концепція, сенс теорії було змінено – на початку в алармістському ключі, а потім як інструмент власних стратегічних розробок у межах підготовки гібридної війни. Словосполучення «керований хаос» у наукових колах не вживається, немає його і в англomовному бібліографічному сегменті. Проте російськими розробками зацікавилися на Заході. Марк Галеотті, який стажувався в Московському державному інституті міжнародних відносин

(МДІМВ, рос. МГИМО), написав розлогу статтю на тему застосування Росією тактики хаосу в політичній війні проти Заходу, використавши у назві термін «Controlling Chaos» [13].

Отже, словосполучення «керований хаос» є російським винаходом, але знайти першоджерело виявилось справою непростю. Існує припущення, що його вперше вжив С. Кургінян у колективній монографії «Постперебудова» (1990) [14]. У цій книжці «керованим хаосом» названо тодішню ситуацію в Росії. Московський політолог перекладав відповідальність за потужну кризу в останні роки існування СРСР та нерегульовані конфлікти, звичайно, на США й західний світ. Нібито організатори хаосу – за кордоном країни, вони штучно тримають ситуацію поза межами стабільності, утворюючи у власних цілях нову реальність – світ контрольованого й керованого хаосу. Це стає симптоматичним для сучасної Росії: у своїх негараздах, прорахунках, дурацтвах та варварстві звинувачувати підступний Захід, проте користуватися всім матеріальним і нематеріальним, що можна звідти запозичити.

Від початку XXI ст. (прихід Путіна до влади та старт відновлення імперії) теорія керованого хаосу береться на озброєння структурами, що планують «невоєнні» дії в межах гібридної війни. Тема стає архіпопулярною, вона розробляється директором «російських досліджень МДУ» А. Фурсовим, а також Ю. Бялим, О. Неклессою, В. Лепським, О. Дугінім та багатьма іншими. Цьому сприяли дві обставини. По-перше, праці американського дипломата, політолога С. Манна, присвячені хаосу в соціальних системах [15, 16], що їх у Москві сприйняли як маніфест нової стратегії Вашингтона щодо дестабілізації країн третього світу й Росії. По-друге, низка демократичних або «кольорових» революцій у країнах Східної Європи, на Близькому Сході, які росіяни однозначно розглядають як результат витонченої підступної роботи Держдепу й ЦРУ на основі теорії керованого хаосу. Гостроти додали наукові праці Дж. Шарпа, присвячені тактиці ненасильницьких дій у боротьбі за демократію [17].

Логіка російських діячів така: якщо американцям це вдається й теорія керованого хаосу «працює», то чому ми не можемо ефективно її використати у своїх цілях? Передусім можна випробувати на тій країні, якої не шкода. А це – Україна. Перші спроби дестабілізації ситуації в Україні за політтехнологічними рецептами належать до 2003 р. На наш погляд, саме цей рік був вихідною точкою латентної фази гібридної війни. «Українська правда» умістила один зі сценаріїв апокаліпсису для України, який запропонувала Москва В. Медведчуку [18]. Вочевидь,

за цим проектом стояли такі одіозні політтехнологи, як Г. Павловський, С. Марков, М. Гельман, яких «десантували» в Україну, й вони обслуговували на той час і В. Медведчука, і В. Януковича.

Як інтерпретують теорію керованого хаосу в Москві? Це стратегія системного руйнування соціуму, аби штучно викликати ситуацію хаосу, а потім шляхом зовнішнього управління вивести суспільство на траєкторію виходу з кризи в напрямку, який улаштовує країну-агресора [19, 20, 21]. Спостерігається певна драматизація теорії: *«Технології керованого хаосу – це новий неконтрольований нині міжнародними організаціями вид зброї масового ураження для встановлення світового порядку в інтересах сторони, що його застосовує. Технології керованого хаосу – це інструмент у світопроектній боротьбі»* [22, с. 104]. Як ми пересвідчилися з досвіду 2014 р., хаос може сіятись у головах людей, в інституціях, органах управління; також стан безладу може плануватись як завдання військово-цивільної операції – розгортання хаосу безпосередньо на вулицях великих міст. Потужна військова пропаганда та інформаційне зомбування, кібератака, саботаж і терор, військово-цивільні операції, скоординовані в часі та просторі, можуть так чи так досягти мети, але за умови, якщо вдалося заскочити противника зненацька й використати його розгубленість і теоретичну невідповідність до штучної дестабілізації.

Методологічно практика керованого хаосу спирається на ідею С. Манна щодо ролі конфліктів у накопиченні критичної складності. Він пише, що суб'єкти продукують енергію конфлікту, яка трансформує суспільство зі стану стабільності в ситуацію хаосу. Але конфлікти можна загострювати штучно, наштавхуючи одні соціальні групи на інші. Саме таку мету ставили, на наш погляд, московські політтехнологи, коли керували передвибірчими діями своїх підопічних в Україні, саме таким шляхом Москва вела «під руки» В. Януковича на посаді президента до колапсу в Україні. Замість того, аби попереджувати соціальні конфлікти, в Україні вони постійно роздмухувалися штучно.

Отже, півтора століття соціологи різних поколінь, як і заповідав Огюст Конт (засновник соціології), шукали закони, які виражають соціальний порядок, розмірковували над тим, як його вдосконалити й сприяти загальному прогресу людства. Але часи змінилися, тепер соціальне знання використовують політики й військові для дестабілізації та руйнації порядків, аби досягти перемоги у війні.

Мережі на службі війни

Концепт мережевої війни активно розроблявся в останнє десятиліття під дахом Євразійського руху. Його підхопили різні військові експерти й аналітичні центри. Очевидно, старт було дано на так званому четвертому інтелектуальному конгресі, організованому Євразійською спілкою молоді в жовтні 2007 р. Захід відбувався в закритому режимі, серед запрошених – представники МЗС РФ, ФСБ, Генштабу, аналітичних і дослідних центрів, які працюють на уряд. З програмною доповіддю «Інформаційна безпека і мережеві війни» виступив лідер євразійців, професор МДУ, доктор соціологічних і політичних наук О. Дугін. Основний зміст доповіді потім було висвітлено в «Літературній газеті» [23]. Першоджерело концепту – розробки віце-адмірала США Артура Себровські з так званої мережецентричної війни (*Network-Centric Warfare*) першої половини 1990-х рр. [24]. Американський експерт мав на увазі суто військово-прикладний аспект – координація військових підрозділів на театрі воєнних дій за допомогою новітніх інформаційних електронних систем.

Проте політологи надали теорії глобального й геополітичного вимірів. Професор Лондонської школи економіки М. Калдор пише: «*Особливістю "нових" війн є їхній мережевий характер. До них залучено велику масу державних і недержавних суб'єктів, а головне насильство концентрується на цивільному населенні*» [25, с. 20]. У Росії нову доктрину спочатку зрозуміли в конспірологічному сенсі, як чергову спробу руйнації їхньої держави та інструмент «десуверенізації», й почали бити на сполох, аби привернути увагу чиновників, військових, спецслужб. Особисто О. Дугін і його послідовники – В. Коровін, Л. Савін та низка інших російських соціологів і політологів – у стислий термін видали серію книжок та розмістили відповідні матеріали на сайті *evrazia.org* [26, 27, 28]. Вони стверджують, що теорія мережецентричних війн є моделлю військової стратегії в умовах постмодерну. Війна стає мережевим явищем, а воєнні дії – різновидом мережевих процесів. Дугінці активно апелюють до держави й передусім Путіна, їхні практичні пропозиції зводяться до двох речей. По-перше, зробити зачистку громадянського суспільства на теренах Росії, оскільки саме громадянські структури є мішенню Заходу для непомітної інвазії та знищення православної цивілізації. По-друге, надзавдання – створити власну «євразійську мережу» для ведення «партизанських дій» у структурі супротивника.

Історія науки знає багато різних «дивних» течій і захоплень учених, що мають, так би мовити, приватний характер. Але це не той випадок. Особисто Дугін і його послідовники активно позиціюють себе як державників та інтелектуальний ресурс у боротьбі із Заходом. І знаходять підтримку та розуміння в Кремлі. Путінська Росія потребує саме таких соціальних учених, які можуть збільшити агресивний потенціал країни. Безперечно, вони у співпраці з російськими спецслужбами готували те, що ми сьогодні називаємо гібридною війною.

В Україні впродовж кількох нібито мирних років закладалися проросійські мережі, організовувалася й фінансувалася відверта «п'ята колона», використовувалися «втемну» різні політичні та громадські структури. Історично основою російської закордонної мережі є РПЦ і її осередки. Так було з монгольських часів, за це хани й підтримали православні церкви й монастирі. В умовах демократії та свободи слова відкрилася нова перспектива – створювати або фінансувати за кордоном легальні політичні структури та ЗМІ, які будуть рупорами Москви й надаватимуть різноманітні послуги.

Москва взяла під свій контроль різні громадські об'єднання в Україні (ветеранські організації, культурологічні об'єднання росіян у діаспорі), відкрила різноманітні нібито культурологічні представництва тощо. І цю мережу було актуалізовано, коли гібридну війну проти України Москва перевела в активну фазу. Можна простежити кілька напрямів використання бойової мережі: 1) поширення пропагандистського контенту в межах інформаційних операцій, розрахованого на «широкого споживача»; 2) ведення когнітивної війни в експертному середовищі та вплив на певні сегменти політичного класу; 3) організація масових антиурядових виступів, провокацій, заколотів, особливо в період так званої «русской весны»; 4) здійснення кібератак (доведено, що інвазія 27 червня 2017 р. розгорталася через мережу віртуальних суб'єктів, трансляторів і користувачів).

Особисто О. Дугін веде активну лекторську, пропагандистську, організаційну діяльність в МДУ ім. Ломоносова, за межами університету, за кордоном. На соціологічному факультеті він як автор ідеї «консервативної революції» зокрема відкрив Центр консервативних досліджень, багато працює з молоддю для поширення євразійської парадигми, співпрацює з Міністерством закордонних справ. Також поширювалася інформація, що він став радником Путіна із зовнішньополітичних питань. Лідер сучасних «євразійців» намагається йти в авангарді військово-політичної думки. Напередодні вторгнення в Україну

він виступав перед викладачами МДІМВ. З трибуни О. Дугін запевняв, що онтологія під час переходу від модерну до постмодерну принципово трансформується: реальність замінюється віртуальністю, відтепер немає істини, правди, батьківщини як таких, а є динамічні об'єкти, які конструюються штучно. В епоху Постмодерн значущим є те, що люди уявляють завдяки медіакомунікаціям, телебаченню, Інтернету та віртуальному простору загалом. Завдання полягає в тому, щоб створити уявну картину реальності, «віртуальну Росію», а потім вкласти її в голови людей через соціальні мережі й у такий спосіб виграти війну ще до першого пострілу. На його думку, це і є *Networkfare*. Також він радив переходити в мережевому дискурсі на англійську мову, аби воювати з американцями в англійському сегменті віртуального простору [29].

Дугін був активним учасником і пропагандистом «русской весны», намагався активізувати проросійські мережі на Сході та Півдні України. У травні 2014 р. після краху військово-цивільних операцій у Харкові та Одесі публічно заявив: «*Українців потрібно убивати, убивати й убивати, це я вам як професор кажу*». І треба віддати належне науковій громадськості Московського університету: заява спричинила скандал. Дугін – ворог, і по-своєму – небезпечний. Він використовує сучасні соціологічні знання з військовою й агресивною метою. І це нове явище, яке також потребує відповіді в антигібридному стилі.

Боротьба за мізки

Йтиметься про **теорію** так званої **когнітивної війни**. В іншій термінологічній традиції – «консцієнтальні війни» (від лат. *conscientia* – свідомість) [30, 31, 32]. Можливо, це і є квінтесенція міжцивілізаційної війни, якщо ставиться завдання розширити простір цивілізації й одночасно залишити на захопленій території аборигенів (іноді їх знищували або виселяли). Мета операції – перекодувати свідомість населення. Відбувається заміна цивілізаційного культурного ядра у структурі масової й індивідуальної свідомості. Перекодування може бути частковим або максимально повним. Етапи, або рівні, перекодування за висхідною лінією можна виразити у таких формулах: 1) вживлення ідеології (нової релігії); 2) мова плюс релігія; 3) мова, релігія плюс зародження нового патріотизму; 4) мова, релігія, патріотизм плюс нові культурні традиції. Найбільш вдалий експеримент у цьому напрямі – створення радянської ідентичності,

формування так званої радянської людини. Це чоловік або жінка – носії цивілізаційного коду згідно з радянським стандартом, який охоплював: **російську мову + марксизм-ленінізм + радянський патріотизм + радянські культурні звички і традиції**.

Перекодування, а вихідний матеріал був некогерентним, тобто різномасним, було доволі успішним, бо й досі, через чверть століття після зникнення комунізму та розпаду СРСР, залишаються люди, які ідентифікують себе як «радянських». Вони, до речі, були опорою «русской весны» 2014 р. у Криму й на Донбасі. З цивілізаційного погляду експеримент під назвою «радянська людина» був найбільш вдалою технологією московсько-ординської цивілізації на шляху до світової універсальної цивілізації. Саме радянська система заміщувала обмежену православну традицію, шанси якої на поширення у світі – мінімальні. У Кремлі так і мислили: після загибелі світового капіталізму комуністична традиція й зазначені вище елементи органічно увійдуть у свідомість європейців, а далі й усіх народів світу. І в кожному місті стоятимуть на постаментах вожді комунізму. А центр системи – Москва. І тоді справа Чингізхана переможе остаточно.

Тріада термінів – «когнітивна зброя», «когнітивна безпека», «когнітивна війна» – активно розроблялась у Росії останні десять років. На думку росіян, є ворожі світові центри, що мають намір нав'язувати їм свої уявлення про світ і цінності, свавільно трактувати ідентичність та історію Росії. За російськими джерелами, термін «лінгво-когнітивна безпека» вперше було представлено й розкрито на конференції в Академії ФСБ у травні 2010 р. [33]. Він трактується як збереження ментальних ресурсів індивіда або групи в царині колективного несвідомого й на рівні раціонального усвідомлення власної ідентичності, історії, цінностей тощо. Також підкреслюється необхідність мати захищені умови й канали одержання істинного знання та реалізації його на практиці. Тож когнітивна безпека в Росії розглядається передусім у контексті протистояння із західною цивілізацією, США. Проте росіян цікавлять не тільки оборонні мотиви, але й наступальна тематика – використання когнітивної зброї у структурі гібридної війни.

Дослідження з когнітивної безпеки зробив своїм провідним напрямом Центр наукової політичної думки та ідеології. Керівник Центру Степан Сулакшин (доктор фізико-математичних і водночас політичних наук) вважається справжнім «туру» в питаннях когнітивної війни, його визначення когнітивної зброї цитують зазвичай російські автори. У виступі на Загальних збо-

рах Академії військових наук у січні 2014 р. він формулює зміст терміна так: «Когнітивна зброя – це впровадження в інтелектуальне середовище країни противника помилкових наукових теорій, парадигм, концепцій, стратегій, які впливають на її державне управління в бік ослаблення оборонно значущих національних потенціалів» [34]. У Центрі Сулакшина вважають, що когнітивна зброя є чимось «вищим» і «потужнішим», аніж інформаційні операції у звичному розумінні, бо ураження противника здійснюється через експертні групи за певною мережевою схемою, яка зокрема охоплює офіційні державні інституції. Ба більше, російські експерти схиляються до думки, що в третій світовій війні «силовий» компонент відіграватиме допоміжну роль, а бій точитиметься за уми людей. Загальне гасло – перемога ще до першого пострілу [35].

Перемогу отримає той, хто вдало перепрограмує свідомість ворога, зуміє нав'язати власну світоглядну парадигму: «У межах сучасної когнітивної парадигми мета – нав'язати не окремому співрозмовнику, а всьому суспільству нову систему координат, у якій жертва стає легким об'єктом маніпуляцій, використання, а часом і експлуатації» [36]. Також звучить думка, що треба переходити від оборони до наступу, що, на наш погляд, уже відбувається.

Теоретик консцієнтальної зброї Ю. Громико називає п'ять основних способів ураження й руйнування свідомості: 1) ураження тканин мозку, зокрема за допомогою хімічних речовин, що знижує рівень функціонування свідомості; 2) зниження рівня організації інформаційно-комунікативного середовища на основі його дезінтеграції й примітивізації; 3) цілеспрямоване використання окультних впливів; 4) спеціальна організація й поширення каналами комунікації образів і текстів, які руйнують роботу свідомості (умовно – психотропна зброя); 5) руйнування способів і форм ідентифікації особистості стосовно фіксованих спільнот, що призводить до зміни форм самовизначення та деперсоналізації [37]. Росіяни нібито проєктують можливі американські загрози на себе. Але навіть побіжний погляд на ці пункти миттєво породжує асоціації з подіями російсько-української війни в площині інформаційних диверсій, пропаганди та зміни свідомості громадян України, які проживають у Криму, Донецьку, Луганську.

Російська філософія когнітивної безпеки має два виразних компоненти: фобія щодо Заходу й тенденція транслювати власні світоглядні сенси. Чого боятися росіяни? Із текстів, які є у відкритому доступі, виходить так, що найбільшу небезпеку для путінської Росії становлять західні цінності: права людини,

лібералізм, демократія, відмова від війни як засобу розв'язання конфліктів тощо. Але які цінності є «суто російськими», що потрібно берегти від навали із Заходу? Тут ясної відповіді немає. Автори доволі невиразно кажуть про традиції й консервативні цінності, «скріпи», згадують відому тріаду «православ'я – самодержавність – народність». Отже, це фактично означає захист середньовічної архаїки та імперської свідомості. До цього додається букет радянських символів і традицій, які трактуються з антизахідних і великодержавних позицій.

Найбільш концентровано й агресивно право на захист свого «рідного» та «скріпного» висловлює економіст С. Глазьев, який не тільки є радником Путіна й академіком РАН, але й добре відомий українцям тим, що його було призначено куратором сепаратистів на Півдні України під час подій весни 2014 р.; у своїх публікаціях вирізняється крайнім ступенем українофобії. Він підхопив ідею когнітивної війни і з цих позицій навіть критикує комуністичне керівництво СРСР за поступливість Заходу: *«Керівництво СРСР, зокрема більшість керівників союзних республік, було уражене когнітивною зброєю – нав'язаним західними агентами впливу хибним розумінням закономірностей соціально-економічного розвитку, надуманими “загальнолюдськими цінностями” і “правами людини”, примарними орієнтирами ринкової демократії. У головах політичних керівників формувалося “нове мислення”, що заперечувало чинний лад в ім'я радикальних змін на краще».* Сутність когнітивної зброї академік визначає в такий спосіб: *«Ураження свідомості національних лідерів хибним розумінням суті подій, які відбуваються, та потрібними для американської агресії смислами»* [38]. А де, за Глазьевим, істина? У журналі МЗС Росії він переконує, що розробив для країни «ідеологію неоконсервативного синтезу», яка поєднує, на нашу думку, абсолютно несумісні речі: релігійну традицію, соціалізм, демократію, планову ринкову економіку (?!).

Між трьома висвітленими теоріями є щільний зв'язок: мережі мають як транслувати сенси, так і в потрібний час працювати на дестабілізацію ситуації. Новації росіян було помічено за океаном. Від січня 2017 р. у Сенаті США відбулася низка відкритих і закритих слухань у зв'язку з доведеними фактами інформаційного втручання Російської Федерації у внутрішньополітичні справи Америки [39]. Фактично з часу завершення «холодної війни» вперше лунає глибока стурбованість американців щодо зростання російської агресії у світовому масштабі. Те, що відбулося 2016 р. під час виборів президента, не має історичних аналогів, бо ніяка держава ніколи не втручалась у

перебіг виборчого процесу – святая святих американської демократії. Фактично Росія застосувала когнітивну зброю.

Повернімося до слухань у Конгресі. Цікаву доповідь для військового комітету Сенату підготував відомий експерт *RAND Corporation* Ренд Валтцман (Rand Waltzman) [40]. Автор обґрунтовує нагальну потребу в когнітивній безпеці (COGSEC). Пролунало це в контексті інформаційної війни, яку розв'язала Москва проти Заходу з використанням найновіших засобів комунікації та мережевої зброї. У доповіді підкреслено відмінність підходів США й Росії до інформаційних впливів. Американці останніми роками вживали термін «інформаційні операції» (IO) винятково в контексті воєнних дій. Мета інформаційних операцій – психологічний вплив на противника в межах театру воєнних дій. Вузький підхід має сенс у тому разі, якщо є переконання: світ загалом перебуває у стані миру, проте час від часу потрібно вирішувати суто локальні конфлікти із застосуванням, наприклад, сил спеціальних операцій.

Тепер уявімо, що світ вступив у нову епоху – світової гібридної війни, і противник якісно розширює формат, зміст та спрямованість інформаційних операцій. По-перше, інформаційні операції старанно маскуються під «об'єктивну» журналістську роботу, викривальні акції борців за глобальну справедливість, «стохастичні» інформаційні потоки в соціальних мережах. По-друге, об'єктом операцій стають широкі народні маси й цільові групи, які «невидимий ворог» хоче деморалізувати, схилити на свій бік або використати «наосліп». По-третє, війна переноситься з більш звичного напрямку спотворення інформації та дискредитації персоналій в царину цінностей. Наприклад, предметом атаки стає демократія як цінність, ворожа пропаганда доволі витончено доводить її неефективність, шкідливість, продажність тощо. І слід віддати належне американським експертам: вони зрозуміли ці нюанси.

У доповіді, яку ми згадали, констатовано принципову несхожість у підходах двох країн. Для ілюстрації розбіжностей наводиться глосарій ключових термінів інформаційної безпеки, розроблений російською Академією Генерального штабу. У документі висвітлюється відмінність у фундаментальних концепціях IO в Росії та на Заході: для Росії IO – це постійна діяльність, яка не залежить від стану відносин із якимось урядом, натоємість Захід розглядає IO як обмежену тактичну діяльність, доцільну тільки під час воєнних дій. Інакше кажучи, Росія перебуває в стані постійної інформаційної війни, тоді як Захід про себе так не вважає. Ренд Валтцман запропонував виправити

дисбаланс, створивши центр когнітивної безпеки, маючи на увазі системну контрборотьбу з російськими підривними інформаційними технологіями.

Ми ще раз переконалися в тому, що формат гібридної війни ядерна держава обрала не випадково: фактично вона органічно продовжує військово-політичну традицію від монгольських ханів до Сталіна й Путіна. Цивілізація є цілісною системою, а особливість московсько-ординської цивілізації – архаїзм і незмінність підвалин. Ось чому сучасні російські експерти обирають певні новітні теорії ведення війн та інтерпретують їх у власному розумінні згідно з багатовіковою традицією.

Як це працює на практиці? Один невеликий додатковий приклад. У Центрі військово-політичних досліджень, що працює в Москві на гроші корпорації «Алмаз-Антей» і поглиблює мережецентричний підхід у боротьбі цивілізацій, розробили поради щодо тактики гібридної війни зі США. Серед новацій пропонують дестабілізувати супротивника через «слабкі місця» у внутрішній політиці, зокрема використати расові конфлікти, втягнути в боротьбу всередині країни якомога ширші прошарки чорношкірого населення. Формулюють це так: «Ураховуючи гостроту расових проблем у США, можна й потрібно підтримувати організації, які борються в США за расове рівноправ'я» [41, с. 699].

А тепер звернімося до американського розслідування щодо втручання російських тролів в американські соціальні мережі, здійсненого 2018 р. Дослідження фахівцями *USA Today* контенту, розміщеного російською фабрикою тролів 2016 р., засвідчило таке: «Російська компанія, яку звинувачують у спробах втручання в президентські вибори, фокусувала реклами в соцмережах на найбільш дражливому для Америки політичному питанні – расовому» [42]. Збігається з текстом московських експертів? Можна припустити: вчені «чесно» відпрацювали державні гроші: їхні висновки використано в гібридній війні проти ненависного Заходу.

«Заколот-повстання»

Ми не знаємо, як у секретних документах російського Генштабу називалося те, що вони планували й здійснювали навесні 2014 р. Має бути загальний термін та кодове ім'я операцій. Будемо вважати, що останнє – це «русская весна», словосполучення, що його виплеснули російські мас-медіа, а от загальний

термін, яким би позначалися схожі операції, на нашу думку, мав би бути неологізмом, щось на кшталт «заколот-повстання», тобто в дусі теорії Месснера.

У восьми областях Сходу й Півдня України та в АР Крим на той період відбувалися однакові за змістом події. Ось як їх сприймали очевидці: «Самобутніми на цих теренах були лише місцеві Євромайдани, а проросійський рух усюди на сході України розгортався за єдиним сценарієм» [43, с. 7]. Ми з цим згодні на сто відсотків, бо для всіх територій, що планувалися під «Новоросію», у Москві було розроблено єдину схему розвитку подій. І це також можна вважати оригінальним доробком стратегів гібридної війни. Хоч оригінальність відносна: теорію «заколот-повстання» фактично увів у свою концепцію заколот-війни Є. Месснер, а на практиці захоплення влади та закордонних територій схоже неодноразово здійснювали радянські та російські спецслужби у ХХ та ХХІ ст., використовуючи певні технології.

Про що писав Месснер? Він, наприклад, ділився такими сентенціями: «Виникла нова форма збройних конфліктів, яку назовемо ЗАКОЛОТ-ВІЙНОЮ, у якій воїнами є не тільки війська і не так війська, як народні рухи». І на розвиток думки: «У майбутній війні воїнство й народ ламатимуть ворожі воїнство й народ: народ буде активним учасником війни й, можливо, навіть активнішим, ніж воїнство». Далі таке: «Надалі найважливішим буде вважатися завоювання душ у ворожій державі». Військовик розглядав усю територію противника як театр воєнних дій, де більше не чинні формальні закони війни, а діють «заколот-маси» (рос. «мятеж-массы»). Месснер попереджав, що в сучасну епоху зручніше не підкорити державу, а розкласти її зсередини, бо авторитет держави скрізь упав, і вона більше не розглядається як священний інститут.

Як треба діяти на якісно нових театрах воєнних дій? Месснер мав власні рецепти. Велику роль мають відігравати пропаганда, «іррегулярство» та заколот на території противника. Він описує такі форми боротьби: саботаж, шкідництво, диверсія, терор, партизанство, нарешті, повстання. Також не забуває про керовані натовпи й психологію повстанців, згадує про так званих ополченців. І от масштабний підсумок: «На деяких секторах деяких театрів майбутньої війни народний опір створить анархію, на інших – диверсії-терор викличуть сум'яття, на третіх – партизанство або повстання паралізують вороже військо, а на четвертих – усе разом узяте перетворить війну на нічим не стримувану боротьбу політичних фанатизмів, які шаленіють в убивствах і руйнуван-

нях і на тлі яких холоднокровні бої військ здаватимуться атаками милосердя до ворога» [44].

Схоже на те, що сучасні технологи гібридної війни додали до теорії «заколот-повстання» не так уже й багато. Але вони доволі вдало використали ситуацію, що склалася на початку 2014 р. в Україні. То за що стояв Майдан? За демократію і європейський вибір? Добре, розмірковували російські генерали: ми одягнемо «заколот-повстання» в демократичні шати й назвемо це «антимайданом». Хіба не вільно тепер в Україні збиратися натовпам, висувати політичні лозунги, влаштовувати містами ходу, вимагати референдум, захоплювати адміністративні будівлі, бо народ – носій влади тощо? Зброя у повсталих з'явиться трохи пізніше (для організаторів кампанії «русская весна» в цьому пункті програми не було технічних проблем), але на першій фазі буде псевдодемократичний марш до захоплення влади й повалення держави. Ми не розглядатимемо всю сукупність підривних соціальних технологій, заготовлених для «заколот-повстання» по-українськи, бо це вже зроблено в попередній монографії. Але звернімо увагу на унікальні обставини, які сприяли успіху цих технологій.

Стан соціуму на Сході та Півдні:

- Значні прошарки населення з невизначеною ідентичністю, пасивні та інфантильні в політичному розумінні (не менше 50 %), «ядерні» проросійські прошарки, ментально орієнтовані на Росію, становили на той момент від 15 до 30 % залежно від регіону.
- Стан аномії в постмайданний період (хаос у царині колективної свідомості, що завжди супроводжує революційні періоди).
- Контроль над місцевими елітами з боку Кремля (у регіонах обласні державні адміністрації, міські органи, списки обласних та місцевих рад складалися переважно з представників Партії регіонів, яку «згори», тобто через Януковича, Азарова, Єфремова, Клюєва контролювала Москва).

Оперативні можливості:

- Можливість посилення операції завдяки прозорому кордону (винятково негативний фактор, який відіграв фатальну роль у захопленні Криму та Донбасу й ускладнив боротьбу за інші регіони).
- Свобода агентурної діяльності (до 2014 р. діяла заборона на контррозвідальну діяльність проти ФСБ та ГРУ, російські агенти вільно пересувалися, завозили гроші, керували п'ятою колоною, створювали мережу ДРГ тощо).

- Наявність активної мережі на місцях (від кількох сотень до кількох тисяч осіб у різних областях, яких можна було оперативно використовувати в акціях «русской весны»).

Ситуативні переваги:

- Ефект несподіваності й неготовність противника (українців) до гібридної тактики.
- Криза державних інституцій і тимчасова втрата контролю з боку Центру.
- Абсолютна свобода пропаганди на території, де планувалися «заколот-повстання».

Більшість зазначених обставин, сподіваємося, назавжди зникли, проте залишилися й слабкі місця, із якими ворог обізнаний не менше за нас.

То що таке «заколот-повстання»? Наше визначення: **«заколот-повстання»** – операція гібридної війни, здійснювана на теренах противника з метою захоплення певної території шляхом занурення громад у хаос, провокування масових безладів та повалення законної влади в регіонах. Може маскуватися під демократичні дії опозиції. Але, на відміну від народного повстання, залишається спецоперацією, яка планується, забезпечується ресурсами, стартує за сигналом із центру й проводиться за розробленим сценарієм. Її успіх або неуспіх залежить (як і кожної воєнної операції) від багатьох факторів. Весна 2014 р. показала, що в умовах дефіциту держави головний тягар спротиву взяло на себе громадянське суспільство. Детальніше про перебіг подій у містах Сходу та Півдня йтиметься в останньому розділі книжки.

Зовнішнє управління громадянськими конфліктами

Теорію й тактику війни, що, як показано в нашій розвідці, є базовими принципами російської інвазії у світі, імперія успадкувала від монголів. Але ще ніколи вище військово-політичне керівництво східної імперії не декларувало їх відкрито. Це було зроблено вустами генерала В. Зарудницького. Наведемо цитату: *«Механізм агресії полягає в тому, що держава-агресор (або коаліція країн) розколює країну-жертву зсередини. Для цього всіляко інспіруються, розпалюються наявні внутрішні суперечності. Неважливо які – національні, релігійні, соціальні чи територіальні. Потім ці суперечності трансформуються у відкрите протистояння опозиційних сил і уряду. Якщо правлячий режим намагається зберегти владу, то наступним етапом стає громадянська війна»* [45].

Це було проголошено в травні 2014 р., тобто в розпал кампанії «русская весна». Можна уявити, як під час свого виступу на конференції тріумфував начальник Головного оперативного управління, бо їхня тактика вже дала визначні результати в російсько-українській війні. Вочевидь, концепція – сприяти розгойдуванню внутрішніх громадянських конфліктів за межами Росії – добре показала себе і в інших ситуаціях. Сюди можна зарахувати Брекзит, сепаратистський рух у Каталонії, вибори в США та в деяких європейських країнах, неоднозначні колізії з меншинами в Європі, історію протестів «жовтих жилетів» у Франції, інші конфліктні ситуації, де, за спостереженнями експертів, свій внесок у розхитування ситуації робили спецслужби РФ, ольгінські тролі, російські ЗМІ, які транслюються в країнах світу, тощо.

Але повернімося до українських подій. Ми вважаємо, що за рецептами зовнішнього управління громадянським конфліктом відбувався другий Майдан, долучений Москвою до тактичних схем гібридної війни проти України. Таке твердження може сподобатися не всім, але є численні факти, що свідчать на його користь. Принаймні ми розглянемо цю гіпотезу в наступних розділах. Якщо вона підтвердиться, то це дає логічне пояснення низці подій, що відбулися на межі 2013–2014 рр. Загалом Україна перетворилася на полігон випробування геть усіх ідей, теорій, технологій гібридної війни, розглянутих вище.

1. «Мозговые центры» в странах СНГ и Грузии: структура, задачи, основные тенденции развития. Доклады РИСИ. URL: https://riss.ru/images/pdf/journal/2016/1/05_.pdf.
2. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. 2-е изд. Москва : Советское радио, 1973. 158 с.
3. Лефевр В. А. Лекции по теории рефлексивных игр. Москва : Когито-Центр, 2009. 218 с.
4. Смолян Г. Л. Рефлексивное управление – технология принятия манипулятивных решений. Труды ИСА РАН. 2013. Т. 63. № 2.
5. Леоненко С. Рефлексивное управление противником. Армейский сборник. 1995. № 8. С. 27–32.
6. Ионов М. Д. Психологические аспекты управления противником в антагонистических конфликтах (рефлексивное управление). Прикладная эргономика. Специальный выпуск. 1994. № 1. С. 44–45.
7. Чаусов Ф. Основы рефлексивного управления противником. Морской сборник. 1999. № 1.
8. Архангельский Г. А. Основные инструменты управленческой борьбы. URL: http://polbu.ru/arhangelsky_astruggle/ch09_i.html.

9. Сунь-цзи. Мистецтво війни / переклад Григорія Латника. Київ : Арій, 2014. 128 с.
10. Непомнящий Н. Завещание Петра I, или Протоколы парижских мудрецов. URL: http://historylib.org/historybooks/Nikolay--Nepomnyashchiy_100-velikikh-zagadok-russkoj-istorii/54.
11. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.
12. Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии*. 1991. № 6. С. 46–57.
13. Galeotti M. Controlling Chaos: How Russia Manages Its Political War in Europe. *European Council on Foreign Relations*. 2017. August.
14. Кургинян С. и др. Постперестройка. Москва : Политиздат, 1990. 93 с.
15. Mann Steven R. The Reaction to Chaos. *Complexity, Global Politics, and National Security* / edited by David S. Alberts and Thomas J. Czerwinski ; National Defense University. Washington, D.C. 1998.
16. Манн С. Теория хаоса и стратегическое мышление. URL: <http://spkurdyumov.ru/what/mann/>.
17. Шарп Д. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения. URL: <http://psyfactor.org/lib/sharp.htm>.
18. «Керований хаос» – метод стабілізації неоколоніального режиму в Україні: як цього уникнути. *Українська правда*. 2004. 27 жовтня.
19. Бартош А. А. Гибридные войны как проявление глобальной критичности современного мира. *Геополитика и безопасность*. 2015. № 1 (29).
20. Батчиков С. Глобализация – управляемый хаос. URL: http://derzava.com/art_desc.php?aid=177.
21. Арзуманян Р. В. Кромка Хаоса. Сложное мышление и сеть: парадигма нелинейности и среда безопасности XXI века. Москва : Издательский дом «Регнум», 2012. 600 с.
22. Лепский В. Е. Технологии управления в информационных войнах (от классики к постнеклассике). Москва : Когито-Центр, 2016. 160 с.
23. *Литературная газета*. 2007. № 51.
24. Sebrowski A., Garstka J. Network-Centric Warfare: Its Origins and Future. *US Naval Institute Proceedings*. 1998. January.
25. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015. 416 с.
26. Коровин В. М. Главная военная тайна США. Сетевые войны. Москва : Яуза ; Эксмо, 2009. 288 с.
27. Савин Л. В. Сетевая война. Введение в концепцию. Москва : Евразийское движение, 2011. 130 с.
28. «Сетевые войны». Аналитический доклад Александра Дугина при участии Валерия Коровина и Александра Бовдунова. Опубликовано 08.02.2014. URL: <http://spkurdyumov.ru/networks/setevye-vojnfy/>.
29. Дугин А. Сетевые войны. Онтология войны в эпоху Постмодерна: Видео-запись выступления в МГИМО 12.12.2013 г. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0p6_Et-7fc4.
30. Консциентальное оружие и консциентальные войны. Лекция Юрия Громыко : электронная публикация / Центр гуманитарных технологий. 25.02.2007. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/publicdoc/2007/782>.

31. Халанский И. В. Войны эпохи глобализации: специфика и формы. *Вестник КРСУ. Международные отношения и политология*. 2010. Т. 10. № 1.
32. Корсак Ю. Война за сознание: пушки отдыхают. URL: https://zn.ua/HEALTH/voyna-za-soznanie-pushki-otdyhayut_.html.
33. О лингво-когнитивной безопасности: к постановке проблемы. URL: <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/vprint/55077/>.
34. Доклад Степана Сулакшина на Общем собрании Академии военных наук, январь 2014. URL: <http://rusrand.ru/docconf/natsionalnye-ugrozy-rossii-kognitivnoe-oruzhie>.
35. Багдасарян В. Э. «Когнитивное оружие» как инструмент десуверенизации. *Доклады Центра*. 2016. URL: <http://rusrand.ru/docconf/kognitivnoe-oruzhie-kak-instrument-desuverenizacii>.
36. Мямлин К. «Третья мировая война – “Когнитивная”». URL: <http://rusila.su/2014/09/01/tretya-mirovaya-vojna-kognitivnaya/>.
37. Колодій А. Концептуалізація брехні і безсилля правди (можливі шляхи протидії методам «консцієнтальної війни»). *Агора. Російсько-українські відносини: від травм та конфліктів до примирення та співучасті*. 2015. Вип. 15.
38. Глазьев С. Ю. Последняя геополитическая партия: США начинают и проигрывают. *Международная жизнь*. 2015. Август.
39. U.S. Senate Select Committee on Intelligence. Open Hearing: Russian Interference in the 2016 U.S. Elections. 2017. June 21. URL: <https://www.intelligence.senate.gov/hearings/open-hearing-russian-interference-2016-us-elections>.
40. Waltzman Rand. The Weaponization of Information. The Need for Cognitive Security. Testimony presented before the Senate Armed Services Committee, Subcommittee on Cybersecurity on April 27, 2017. URL: <https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT473.html>.
41. Стратегическое прогнозирование международных отношений / под ред. А. И. Подберезкина, М. В. Александрова. Москва : МГИМО-Университет, 2016. 743 с.
42. USA Today: Мы прочитали каждое из купленных русскими 3517 объявлений на Facebook. URL: <https://glavnoe.ua/news/n342138-usa-today-my-prochitali-kazhdое-iz-kuplennyh-russkimi-3517-objavlenij-na-facebook>.
43. У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту / Сергій Глотов, Анастасія Глотова, Анастасія Воронова, Юрій Руденко, Дмитро Путятя. Харків : Фолю, 2018. 540 с.
44. Усі цитати – за електронною версією видання: Хочешь мира – победи мятежевойну! *Творческое наследие Е. Э. Месснера*. Москва: ЗАО «Издательство “Русский путь”», 2005. 696 с. URL: http://militera.lib.ru/science/0/pdf/messner_ea01.pdf.
45. Тихонов А. Откуда исходят угрозы миру. *Красная звезда*. 2014. 27 мая. URL: <http://archive.redstar.ru/index.php/newspaper/item/16298-otkuda-iskhodyat-ugrozy-miru>.

Розділ 12

ХРОНОЛОГІЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ЛАТЕНТНА ФАЗА

Хронологія російсько-української гібридної війни – це не тільки питання історії або предмет історіографії: перебіг подій містить нерозгадані сторони, дотичні до теорії війни нового покоління. Послідовність подій розкриває порядок застосування гібридної зброї та моменти переходу від однієї фази ескалації конфлікту до іншої. Загалом етапи війни близькі до теоретичної схеми, яку подав В. Герасимов у січні 2013 р. «Не так» пішло від вересня 2014 р., коли Росія вже розраховувала отримати плоди перемоги «малою кров'ю» в гібридному стилі, але події почали розвиватися за іншим сценарієм.

Спробуємо повернутися до початку. Чи розпочалася війна 20 лютого 2014 р., як це зафіксовано в офіційних українських документах? Маємо стосовно цього обґрунтований сумнів. Тверезий аналіз подій від самого початку XXI ст. засвідчує, що Україну вже тоді фактично було атаковано в гібридному форматі, але все відбувалося приховано та за завісою миру.

Проблема «D-day» у контексті гібридної війни

Війни попереднього покоління починалися з масованого удару по супротивнику, а ще раніше – з оголошення війни або ультиматуму. Історичний час мав чіткий і недвозначний поділ на стани миру і війни. Відповідно це відображалось у масовій свідомості й назавжди карбувалось в історичній пам'яті. Чи можна сплутати або оскаржити такі відомі дати, як 1 вересня 1939 р., 22 червня 1941 р. чи 6 грудня 1941 р.? Термін «D-day», або «День Д», увійшов у військову термінологію під час планування операції «Overlord», яка розпочалася 6 червня 1944 р. у день висадки союзників і початку битви за Нормандію. Чи має гібридна війна щось схоже на «D-day»?

Згідно з російською концепцією, гібридна війна починається, по-перше, без оголошення, по-друге, без застосування «гарячої» зброї, тобто гармати ще мовчать, а «битва» вже розпочалася. Перше регулюється питаннями моралі та права. Щоб сторони дотримувалися міжнародних конвенцій, потрібно, аби вони перебували у спільному правовому просторі. Якщо агресор не бажає дотримуватися законів і звичаїв війни, виходить за межі правового поля, то не існує сил, окрім Господа Всевишнього, здатних його стримати. У моральному аспекті агресор завжди знайде спосіб легітимації своїх діянь (у колі прихильників), особливо якщо мова йде про міжцивілізаційні війни. Теоретично стримувальною силою може виступити міжнародне співтовариство, але не стосовно ядерної країни. Росію, як переконалися на власному досвіді українці, від початку нічого не спинило на шляху ескалації гібридної війни проти країни-сусідки.

«D-day» у гібридній війні не відповідає класичним канонам як фіксований день початку стратегічної операції або очевидний перший день війни. Україна офіційно прийняла 20 лютого 2014 р. як своєрідний «День Д» [1]. Але це умовна й доволі віртуальна дата. 20.02.2014 р. не було завдано вогневого удару, танкові колони й піхота в бойових порядках не перетинали кордонів країни. Матеріальних підтверджень дати обмаль, а якщо вони і є, то треба розглядати події зовсім іншого характеру, відповідно до гібридного формату війни.

Офіційна дата викликає спротив уже тому, що вона не була плодом українського «воєнного дискурсу», ми буквально «повелися» на російську зачіпку – відому медаль «За повернення Криму» (рос. «За возвращение Крыма»), масово виготовлену в Росії навесні 2014 р. Її видавали і цивільним, і військовим, причетним до захоплення та анексії півострова. На зворотному боці російської державної нагороди викарбувано дві дати: «20.02.2014–18.03.2014». Тобто ворог підказує: стратегічна операція почалася 20 лютого. Що ж до другої дати, то тут усе зрозуміло, бо 18 березня відбулась офіційна церемонія в Кремлівському палаці з нагоди прийняття Криму до складу РФ. А що було 20 лютого?

З погляду нашого розуміння динаміки війни, наприкінці лютого 2014 р. відбулось не зародження війни, а її перехід у відкриту, або активну, фазу. І тут можна розглянути й інші дати, наприклад: 18.02, 20.02, 23.02, 27.02 й 01.03.2014 р. Нижче ми пояснюватимемо значення цих дат у розгортанні гібридної війни проти України. А зараз зосередьмося на фактичному початку

гібридної війни. Звернімося ще раз до графіка війни, що його продемонстрував на слайді Герасимов: там є «нульова позначка». Спробуємо знайти цю позначку на реальній часовій осі.

Війна є запланованою дією, це не каменепад у горах і не виверження вулкана. Кожна війна – чи «класична», чи «гібридна» – починається з відповідного рішення вищого військово-політичного керівництва країни-агресора. У країнах із тоталітарними або диктаторськими режимами механізм ухвалення рішення приблизно такий: вища особа, фіюрер, батько нації, диктатор вирішує доленосне питання з огляду на власну логіку побудови міжнародних відносин та обговорюючи справу в найближчому колі соратників. Оскільки все це відбувається таємно, а війна в гібридному форматі, до того ж, не оголошується, то є тільки дві можливості дізнатися справжній час початку агресії: або чекати на мемуари та одкровення самих диктаторів чи близьких до них людей, або встановлювати історичну послідовність за фактичними подіями.

Для нас є важливим свідчення колишнього радника В. Путіна А. Ілларіонова, який зазначає, що вперше у колі вищого політичного керівництва Росії він почув думку про війну з Україною вже далекого 2003 р. На конференції в листопаді 2014 р. у Брюсселі А. Ілларіонов заявив, що Росія готувала війну 11 років, з 2003 р.: *«Я можу сказати, що в моїй присутності обговорювалися деякі питання майбутньої війни проти України. У той час я не думав, що це обговорення дійсно призведе до справжньої війни»* [2]. Можливо, згодом ми отримаємо свідчення й інших політичних гравців з боку агресора. Щоправда, А. Ілларіонов – економіст, і він не був присутній на секретних нарадах, коли обговорювалися суто воєнні питання та зміст спецоперацій проти України. Можна припустити: відновлення СРСР входило до таємного плану стратегічних дій В. Путіна й діячів КДБ СРСР від самого початку захоплення «конторою» влади в Кремлі. У 1999–2000 рр. цей план, найімовірніше, в основних рисах уже існував у голові керманіча Росії. Саме відштовхуючись від нього, Путін розпочав Другу чеченську війну, а зламавши опір сепаратистів 2002 р., без паузи почав гібридну війну і проти Грузії, і проти України без широкого розголошення суті того, що відбувалося.

Аби не гадати, спробуємо застосувати метод реконструкції, заснований на розумінні сенсу реальних історичних подій. Методика визначення «нульової позначки» на хронологічній осі гібридної війни має, на наше переконання, таку логіку: 1) береться до уваги весь спектр гібридних загроз і гібридних ударів, що їх може використати агресор, таємно розпочавши війну;

2) ідентифікуються історичні події як такі, що створюють ланцюг ескалації гібридних ударів по країні; 3) визначається перша точка на графіку, яку має становити подія, що є беззаперечним матеріальним фактом зумисного удару в гібридному форматі.

За такої методики на «нульову позначку» може претендувати тузлинська провокація восени 2003 р. На це ми вказували й у попередній книжці [3, с. 106–108], але в іншому контексті: висловлювалося припущення, що то була подія, із якої почався етап підготовки війни. Уважніший аналіз російського концепту новітньої війни та ідентифікація низки історичних подій як ударів по різних секторах українського суспільства привели до іншого висновку: гібридна війна тривала кілька років, до 20 лютого 2014 р. І її початок можна ототожнити з масштабною спецоперацією довкола острова Тузла в Керченській протоці.

Існують принаймні ще дві масштабні події, які можна зарахувати до хронології неоголошеної війни Російської Федерації проти України. Якщо авторство північної сусідки щодо інцидентів буде доведено офіційно, то початок латентної стадії війни доцільно відсунути ще на кілька місяців або років назад. По-перше, варто мати на увазі гіпотезу, що «справа Гонгадзе» є спецоперацією проти України, яка підірвала імідж країни, довіру до президента, змінила зовнішньополітичний курс на користь Росії. Йдеться про події осені 2000 р.: журналіст зник 16 вересня, «касетний скандал» почався 28 листопада, з моменту оприлюднення у Верховній Раді Олександром Морозом незаконних записів, зроблених у кабінеті Леоніда Кучми.

Нагадаємо, що Путін став президентом Росії навесні того самого року. Якщо розкручування скандалу – оперативна комбінація ФСБ, то причетність Путіна до події, яка буквально сколихнула Україну й мала різноманітні негативні наслідки, незаперечна. Він, і більше ніхто, міг скасувати операцію, засновану на принципах рефлексивного управління. Об'єктивно й О. Мороз, і журналісти – колеги Георгія, і всі інші, хто боровся в ті дні за правду й проти Кучми, діяли в інтересах Путіна. Саме він був зацікавлений у дестабілізації ситуації та зриві євроатлантичного курсу. У термінах гібридної війни це удар по політичній системі країни, обраної жертвою агресії. І удар дуже ефективний, його можна занести як приклад бездоганних дій спецслужб у великій зовнішньополітичній грі до відповідних підручників із грифом таємності.

По-друге, є відомий факт катастрофи російського Ту-154 над Чорним морем, у якій звинуватили Україну. В цій справі чимало неузгоджень та «білих плям». Чи справді українська ракета за

фантастичним збігом обставин уразила пасажирський лайнер, який здійснював рейс із Тель-Авіва до Новосибірська 4 жовтня 2001 р., чи то диявольська обрідка спецслужб? Комплексна експертиза фахівців кафедри теорії зенітної стрільби Харківського військового університету не підтвердила причетності наших військових до збиття російського літака [4]. Генерал Олександр Кузьмук, міністр оборони України (у 1996–2001 й 2004–2005 рр.), зазначає: «Зважаючи на всі дослідження, зокрема ті, що ми проводили за кордоном..., літак було зірвано зсередини» [5].

І перша, і друга – дуже помітні події, які обернулися проти України. І в кожній із них вимальовується ймовірний слід роботи спецслужб сусідньої країни. Але потрібна стовідсоткова впевненість у тому, що прикрі епізоди планувались у Москві.

Події довкола острова Тузла були іншими: тут майже все відкрите, наочне, хоча внутрішній сенс довгі роки залишався, на наш погляд, не розкритим до кінця. Ми твердо ставимо тузлинську провокацію в ланцюг подій російсько-української гібридної війни. А чи була це початкова точка, чи треба брати за основу попередні ситуації? Можливо, подальша історія ще розставить крапки над «і». За замислом то був гібридний удар у форматі військово-цивільної операції. Все почалося раптово. 29 вересня 2003 р. несподівано для України цивільний будівельний загін росіян почав насипати дамбу в Керченській протоці від станції Тамань Темрюцького району Краснодарського краю в напрямку українського острова Тузла. Роботи спочатку велись у нічний час, але потім абсолютно відкрито в режимі трьох робочих змін; було задіяно сотню одиниць важкої техніки. Щодоби землю насипали приблизно 700 автомашин, дамба, отож, наближалася до Тузли зі швидкістю 150 м на добу, а отже, будувалася «стахановськими темпами». На кону стояв статус протоки й лінія проходження міждержавного кордону, яку росіяни планували змінити на свою користь. Акція була не просто недружньою, а фактично оберталася прямою агресією проти України. Як відомо, чимало війн починалися з прикордонних інцидентів. Москва відмовчувалася й посилювалася на рішення місцевого губернатора Олександра Ткачова, який нібито «зміцнював берегову лінію» та опікувався «екологією».

Не випадково обрали дату початку спецоперації: Л. Кучма, міністри оборони й закордонних справ саме перебували з візитом у Бразилії; В. Путін також не було в Кремлі. Українська делегація перервала державні візити до країн Латинської Америки, й президент з усім почетом з'явився на Тузлі. Путін довго відмовчувався – нібито його все це не стосується. Загострення

було таким інтенсивним, що почалися розмови про війну між двома країнами, на острові будували укріплення й розміщували важке озброєння, а в Києві націоналісти оголосили про запис добровольців для охорони кордону. Будівництво було зупинене після переговорів між двома президентами 23 жовтня, до острова залишалося 102 метри. Можна було перепочити, війна відступила, але загроза не розвіялась у морському повітрі, а, навпаки, стала більш реалістичною.

Для чого Путіну була потрібна тузлинська провокація, або, за нашою термінологією, гібридна операція? На наш погляд, він провів своєрідну розвідку боєм, з'ясувавши розташування сил та обсяг завдань на найближчу перспективу. До речі, поза контекстом гібридної війни події осені 2003 р. виглядають зовсім сюрреалістичними, незрозумілими й алогічними. Лише у зв'язці з 2014 р. усе стає на свої місця. Отже, провокацію «Острів Тузла» ми можемо класифікувати як своєрідну військово-цивільну операцію, коли невійськові суб'єкти виконують певне бойове завдання, не розуміючи стратегічних цілей.

Що цікавило російського «царя»? По-перше, реакція світу. З'ясувалося, що Захід дивиться на події як суто російсько-українські відносини і втручатись у конфлікт не збирається. Спроби українських дипломатів вийти на консультації, передбачені Будапештським меморандумом, зазнали невдачі. Керівництво НАТО ніяк не реагувало на конфлікт. І Путіна ця обставина задовольнила, у Кремлі зрозуміли: агресія на пострадянському просторі не викличе різкої реакції з боку провідних країн.

По-друге, цікавила згуртованість українців, ставлення до події в різних регіонах, міцність влади. Соціологічні дослідження засвідчили значні коливання настроїв та оцінок в регіонах України, нібито 61 % кримчан у цьому питанні підтримували Росію. У Криму були нечисленні проросійські пікети з гаслами (мовою оригіналу): «Крым – Россия – Тузла», «Будущее Крыма и Украины – в единстве с Россией», «Границы нам не нужны» тощо. Загалом українська влада діяла доволі консолідовано, й поки що пряме втручання в Криму не мало перспективи. І тут росіянам було над чим працювати до початку активної фази гібридної війни, аби розхитати українське суспільство до стану, коли можна без проблем захоплювати чужу територію.

По-третє, спецоперація виявила «правильне» ставлення росіян до України та силового тиску на сусідню країну. Здійнялася шовіністична хвиля. У Росії проводилися різні «вимірювання» громадської думки, й вони свідчили: росіяни готові підтримати агресію. Під час ефіру радіостанції «Ехо Москви» слухачам

було поставлено запитання: «Що для вас важливіше – острів Тузла чи добросусідські відносини з Україною?» 82 % респондентів із трьох тисяч, які додзвонилися до студії, відповіли: «Острів Тузла» [6]. Ця реакція надихнула Путіна на подальші дії й стосовно Грузії, й Молдови, й України.

По-четверте, було випробувано формат гібридної війни по-московськи в душі «іхтамнемає» (рос. «ихтамнет»), і це стало головною «фішкою» подій 2014 р.

Путін виграв перший раунд. По-перше, він приховав свої справжні наміри, українська сторона так нічого й не зрозуміла. Висновків не було зроблено. Українські експерти вигадували різні, на їхню думку, раціональні пояснення того, що відбулося: нібито це була технологія мобілізації російського електорату за «Єдину Росію» напередодні виборів у Держдуму. Політолог Віктор Небоженко висунув хитромудру теорію, що «Тузла» – це боротьба різних груп впливу всередині Росії й нібито операція була провокацією олігархів проти Путіна в жанрі «керованої кризи» [7]. Такі «глибокодумні» розвідки лише дезорієнтували й заспокоювали українців. Не треба шукати складних пояснень, якщо є просте – початок війни. По-друге, Росія досягла тактичних переваг, українська влада на закритих переговорах здала позиції, фактично погодилася на вимогу Росії, щоб визнати Азовське море закритою водоймою, й пішла на поступки щодо лінії розмежування. Хоча Росія цим не задовольнилася й до останнього називала острів Тузла територією з невизначеним юридичним статусом. По-третє, Путін через свою агентуру у вищих ешелонах української влади домогся суттєвого послаблення оборони Криму. З 2003 р. Україна чомусь почала скорочувати керченський 501-й окремий механізований полк, що перебував за кілометр від переправи. Залишилася хіба що одна танкова рота [8]. Цікаво змінювався соціальний склад військових України та Росії в Криму. Контракти українські кадровики укладали переважно з місцевими, й 2014 р. це відіграло фатальну роль. А в Російському ЧФ особовий склад фільтрувався в такий спосіб, аби в Криму несли службу винятково вихідці з материкової Росії [9].

Гібридні загрози й гібридні удари до початку Революції гідності

Від Тузли (осінь 2003 р.) до початку другого Майдану минуло 10 років. Чи були вони мирними? Напевно, ні. Де-факто проти України розгоргалася гібридна війна за графіком, що

його представив у січні 2013 р. В. Герасимов. А це – висхідна лінія, на якій додатково фіксуються сплески (як на кардіограмі), що припадали на місяці найбільшого загострення в міждержавних відносинах, ініціатором яких незмінно виступала Російська Федерація. Так тривало до 2013 р., який став у певному розумінні переломним, бо В. Путіну набридло вичікувати зручну ситуацію для прямих дій, і він починає інтенсифікувати конфлікт. А. Ілларіонов висунув припущення, що фактично війна почалася 27 липня 2013 р. – з моменту, коли В. Путін востаннє прибув із візитом до Києва. Аргументація експерта доволі вагома й розлога, аби не зважати на неї [10]. До 20.02.2014 р. залишалось ще 7 місяців, і вони були використані Росією для швидкого розхитування ситуації всередині України.

За 10 років накопичено чимало подій, які ми поділяємо на дві категорії: гібридні загрози (ГЗ) і гібридні удари (ГУ). І перші, й другі співвідносяться з тими десятима напрямками гібридної війни, які ми визначили в попередній таблиці (див. розділ 10 + таблицю 7). Кожний рік приносив нові гострі події, які можна зарахувати або до прямих ударів (наприклад, економічні війни), або ж до загроз (наприклад, зміна військової доктрини або зовнішньополітичного курсу РФ у напрямі збільшення агресивного потенціалу). Деякі події, які безпосередньо не зачіпали України (наприклад, війна проти Грузії або гібридна атака проти Естонії), ми також ставимо в загальний ряд гібридних загроз. На тлі розв'язаної проти України війни таке припущення не виглядає надмірним.

Під час нападу РФ на Грузію один із небагатьох українських експертів, хто чітко визначив, що за кавказькою країною настане черга України, був Олександр Сушко. Він указав на те, що росіяни уже готують до думки про необхідність нової війни і що напад на Україну відбудеться не пізніше 2017 р. Ось його пряма мова: *«В Україні ніколи не було “ймовірного супротивника” у військовому розумінні, напевно, офіційного визначення не буде й цього разу. Але, принаймні неформально, слід визнати, що 8 серпня 2008 року потенційний противник самовизначився, голосно назвав себе й продемонстрував інструментарій власної дії»* [11]. А ще кажуть, що немає пророка... Наша думка полягає в тому, що де-факто війна проти України на той час уже була розгорнута й по нашій країні завдавали гібридних ударів. Отже, ми занесли в таблицю 8 за роками (починаючи з 2003 р.) ті історичні події, які класифікуємо відповідно до категорій гібридної війни. Детальний змістовний опис зібраних в одній таблиці подій зроблений різними авторами, ми обмежимося лише стислим нагадуванням щодо характеру інцидентів та поділимо їх на дві категорії, визначені вище.

Основні події гібридної війни до початку Революції гідності

2003 р.	
ГУ*	Конфлікт довкола о. Тузла в Керченській протоці (жовтень). Масштабна військово-цивільна операція, що призвела до «політичного струсу» в Україні й виконала функції «розвідки боєм».
ГЗ**	В оточенні президента В. Путіна ведуться прямі розмови про війну з Україною (інформація А. Ілларионова).
ГЗ	У російському суспільстві претензії щодо о. Тузла викликали великодержавно-шовіністичну реакцію серед широких кіл населення . Путін пересвідчився, що отримає підтримку переважної більшості населення в разі агресії на пострадянському просторі.
2004 р.	
ГУ	Втручання у виборчу кампанію з боку РФ, особисто В. Путіна . Пряма й інформаційна допомога В. Януковичу, участь у технологіях фальсифікації результатів волевиявлення в 1-му та 2-му турах, «подвійне» визнання Путіним перемоги Януковича тощо.
ГУ	Перші торговельні санкції (осінь).
ГЗ	«Сепаратистський форум» : Всеукраїнський з'їзд народних депутатів та депутатів місцевих рад у Северодонецьку за підтримки з боку РФ (28 листопада). Репетиція технологій сепаратизму й розколу України. Було ухвалено рішення про проведення 12 грудня 2004 р. референдуму в Луганській та Донецькій областях стосовно надання цим регіонам статусу автономних республік у складі федеральної України. Під час з'їзду Луганська, Донецька та Харківська обласні ради заявили про підпорядкування собі міліції та предствництв інших державних структур на території своїх областей, а також відмовилися перераховувати кошти до державного бюджету. Харків планували зробити столицею «Юго-Восточной Украинской Автономной Республики».
2005 р.	
ГУ	Політична підтримка опозиції : ставка на відродження впливу ПР на Сході та Півдні, використання Ю. Тимошенко з метою розколотися демократичний табір і послабити чинну владу.
ГУ	Розгортання інформаційної війни в умовах «спільного інформпростору». Основна мета – дискредитація революції в Україні, «помаранчевого» керівництва, особисто президента В. Ющенка, підтримка опозиції.
ГЗ	Керівництво РФ робить превентивні кроки з консервації режиму : комітет протидії «помаранчевій» загрозі очолює прем'єр-міністр Д. Медведев, створюється мережа пропутінських організацій, утворюються бойові загони всередині козацького руху (їх буде використано під час захоплення Криму і вторгнення на Донбас), Україну визначають як пряму небезпеку режиму.

ГЗ	Створення технологій гібридної війни в боротьбі за мізки людей. Російське агентство міжнародної інформації «РИА Новости» під безпосереднім патронатом уряду Росії започаткувало громадянську акцію «Георгіївська стрічка» з роздавання символічних стрічок, присвячену Дню перемоги в німецько-радянській війні. Технологія поширюється на Україну. Стрічка згодом стає символом гібридної війни проти України (12 червня 2017 р. Президент України підписав відповідний закон про офіційну заборону використання на території України георгіївської стрічки. Закон набув чинності 15 червня 2017 р.).
ГЗ	У Донецьку виникає організація «Донецька республіка». Лідер – А. Пургін. До підмосковних таборів із Донбасу направляється молодь для проходження бойового вишколу [12]. Організацію було заборонено 2007 р., А. Пургін перетворився на ідеолога «ДНР» 2014 р.
<i>2006 р.</i>	
ГУ	Перша газова війна. 1 січня РФ перебиває потік газу. З боку Газпрому пролунали звинувачення, що Україна «почала несанкціонований відбір газу», призначеного європейським споживачам. Представники українського Нафтогазу звинувачення відкинули. 4 січня було підписано новий договір. Очевидно, в РФ позитивно оцінили можливості спецоперації з перекидання вентилів на кордоні. Це перетворилося на певну технологію завдання удару по сусідній країні.
ГУ	Зрив навчань «Сі Бриз-2006» у травні-червні. Проведено у форматі військово-цивільної та інформаційної спецоперації із залученням п'ятої колони. РФ мобілізує сили КПУ, ПР, ПСПУ. Було дезавуєвано агентуру в Криму ветеранських і громадських організацій, які фінансувалися Москвою (мовою оригіналу): «Союза советских офицеров», «Общественно-патриотического движения "Родина"», «Всеукраинской организации Союза рабочих, крестьян и трудовой интеллигенции», «Прорыва». Перекидання активістів із Донецька й Луганська до Феодосії. Заява МЗС РФ щодо навчань, нагнітання істерії в російських ЗМІ, сепаратистські публікації в місцевих кримських виданнях, фінансованих Москвою.
ГЗ	Спецслужби РФ налагоджують більш щільні зв'язки з осередками сепаратистів і п'ятої колони, передусім у Криму, на Донбасі, у Харкові, Одесі. П. Губарев пригадує, що ситуація з фінансуванням антиукраїнського руху в Донецьку змінилася на краще 2006 р.
ГЗ	Початок «мережевих війн». У структурі ФСБ створюється підрозділ для роботи в соціальних мережах – «18-й центр».
ГЗ	Активізація сепаратизму в Криму. 26 травня депутати Держдуми РФ, члени ЛДПР, роблять запит до уряду РФ щодо подальшої долі українського півострова Крим. Палата, зокрема, дала протокольне доручення комітетам з міжнародних справ і у справах СНД та зв'язків зі співвітчизниками запитати уряд РФ про кроки, здійснювані для повернення острова Крим до складу Росії. Відповідні сепаратистські заяви зробили деякі місцеві кримські політики.

2007 р.	
ГЗ	Промова Путіна на Мюнхенській конференції з політики безпеки (10 лютого). Сприйнята як оголошення нової «холодної війни». Висловлено претензії до США, НАТО, а також бажання провадити суверенну політику.
ГЗ	Створення фонду «Русский мир» на чолі з ультраконсерватором В'ячеславом Ніконовим (онуком В'ячеслава Молотова). Держава відкриває масштабне фінансування проєктів фонду. Пріоритет – створення різноманітних структур (мережевий концепт) за кордоном, здійснення грантових програм, інформаційних проєктів тощо. На початок 2013 р. у 41 країні відкрито 90 центрів «Русского мира». В Україні створено понад 10 центрів. Ідеологема «русского мира» стає інструментом психологічної когнітивної війни й одночасно використовується для мобілізації проросійського контингенту в Україні.
ГЗ	Загострення з боку Росії відносин з Естонією (травень–червень). Випробування інформаційних і соціальних підривних технологій проти суверенної країни. Провокування вуличних заворушень у Таллінні, кібератака на інтернет-сторінки уряду Естонії, розв'язування пропагандистської війни, провокації проти посольства Естонії в Москві з використанням активістів організації «Наши».
ГЗ	Залучення до інформвійни РПЦ , яка бере на себе функцію суб'єкта когнітивної війни. Основне гасло (мовою оригіналу): «Россия, Украина и Беларусь – это и есть Святая Русь!». Ідея – Росія без кордонів, єдиний (перед Богом) народ, утручання в суверенні права незалежних держав, що підпадають під дію концепту «русского мира».
ГЗ	Призупинення Москвою Договору про звичайні збройні сили в Європі (CFE) . Указ В. Путіна від 13 липня. РФ, зокрема, отримує змогу концентрувати військові сили на кордоні з Україною.
2008 р.	
ГУ	Активізація п'ятої колони Кремля з антинатівськими гаслами . Партія регіонів блокує роботу ВР України, вимагаючи відкликати звернення керівників країни до НАТО з проханням надати країні ПДЧ. ПР організує масові мітинги проти НАТО в найбільших містах України. Українські комуністи та Комуністична партія Росії домовилися спільно боротися проти приєднання України до НАТО.
ГУ	2-й з'їзд рад у Северодонецьку (1 березня). Формат військово-цивільної операції. Антинатівська, проросійська тематика. Присутня делегація Держдуми РФ. К. Затулін використав із трибуни звертання «Соотечественники...», зал упродовж хвилини скандував: «Росія, Росія!».
ГУ	Відмова України в Плані дій щодо членства в НАТО на саміті в Бухаресті на особисте прохання В. Путіна. Гібридний формат – політико-дипломатична спецоперація. Попередньо планувалося, що на саміті НАТО в Бухаресті Україна отримує ПДЧ

	(англ. MAP – <i>Membership Action Plan</i>), але В. Путін особисто звернувся до А. Меркель та Н. Саркозі з вимогою скасувати намір. Західні країни піддалися тиску Москви. Ю. Тимошенко як прем'єр-міністр тримається пропутінської позиції. В. Путін заявив на саміті НАТО президентові США Дж. Бушу: «Україна – це взагалі не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами... якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму й Сходу – вона просто розпадеться».
ГЗ	В. Путін пропонує Д. Туску поділити Україну. (Скандал виник 2014 р. після заяви про цей інцидент спікера польського Сейму Р. Сікорського.)
ГЗ	Публікація статті І. Джадана «Операція “Механічний апельсин”» у мережевому «Руському журналі» (21 квітня). Журнал заснований Г. Павловським. Описано три сценарії збройного нападу РФ на Україну: а) захоплення Криму; б) захоплення Півдня й Сходу; в) захоплення Києва з підривом ядерного заряду в центральних областях. В основних рисах збігається з подіями 2014 р.
ГЗ	Воєнна агресія РФ проти Грузії. Перша війна за межами РФ. Технологія «миротворення», концепт «примус до миру». Перевірка боєздатності частин, участь в операціях кораблів ЧФ, що базуються в Севастополі. Розкол у ВР України: БЮТ не підтримує урядової резолюції. В. Путін досягає головної тактичної мети щодо розколу українського істеблішменту.
ГЗ	Д. Медведев формулює п'ять принципів зовнішньої політики (31 серпня), де проголошується боротьба за багатополарність, підтримка росіян, хай би де вони перебували, і наявність регіонів, де є «привілейовані інтереси» РФ.
<i>2009 р.</i>	
ГУ	Друга газова війна (початок – 1 січня). 18 січня було підписано нову газову угоду на абсолютно не вигідних для України умовах після таємних перемовин у Москві В. Путіна з Ю. Тимошенко.
ГЗ	Початок швидкої модернізації ЗС РФ на досвіді війни із Грузією. До Федерального закону «Про оборону» 10 серпня вносяться доповнення, які дають змогу оперативно використовувати ЗС РФ за територіальними межами країни.
ГЗ	Активізація «Реконструкторського руху» на теренах Сходу й Півдня України, який використовувався ГРУ ГШ ЗС РФ і ФСБ РФ для легендарного вивчення й підготовки територій України для ведення бойових дій [13].
ГЗ	Д. Медведев підписує указ (10 грудня), який дозволяє застосовувати російські війська за кордоном «з метою охорони громадян РФ». Військовослужбовцям значно підвищено платню.
<i>2010 р.</i>	
ГУ	Прихід до влади Януковича – стратегічна перемога Путіна. З 2010-го до 2014 р. Україна підписала 50 документів, що посилювали залежність від РФ (зі слів Яценюка на судовому процесі проти Януковича).

ГУ	Харківські угоди (21 квітня). Виразно неоколоніалістський документ. Стратегічна поразка в царині зовнішньої і внутрішньої політики. Термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації в Севастополі подовжено з 2017-го до 2042 р. з автоматичною пролонгацією щоп'ять років, якщо жодна сторона не висловить заперечення. Денонсовано в односторонньому порядку Державною думою РФ 31 березня 2014 р.
ГУ	Початок швидкого демонтування інституцій національної безпеки. На вищі посади в МО, СБУ призначаються особи з російськими паспортами та за згодою Кремля. Відбувається системне руйнування ЗС України. Майже повністю згорнуто діяльність із протидії російським спецслужбам. Агентурні мережі ФСБ і ГРУ ГШ ЗС РФ у регіонах України було сформовано переважно в період із 2010-го до 2013 р. Перший відділ контррозвідки СБУ «перемикнувся» із протидії російським спецслужбам на роботу проти США. Руйнуються дослідні установи, здатні робити соціально-політичний аналіз і давати прогнози у сфері національної безпеки. Указом Президента від 02.04.2010 р. ліквідовані Інститут проблем національної безпеки та Національний інститут проблем міжнародної безпеки.
ГУ	В. Янукович кардинально змінює зовнішньополітичний курс на угоду Москві. Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. затвердив позаблоковий статус країни та скасував євроатлантичний курс. Швидко руйнуються всі інституційні засади й структури європейської інтеграції. Вже 2 квітня ліквідовано комісію з підготовки вступу України до НАТО.
ГЗ	Розгортання мережі осередків п'ятої колони за позитивного нейтралітету адміністрації Януковича й ПР на місцях. До мережі залучаються громадські, політичні, церковні організації, чиновники, партійні осередки регіоналів, що ведуть проросійську діяльність. Найінтенсивніше процес відбувається в Криму й на Донбасі.
ГЗ	Створення бази інформвійни. Розпорядження уряду РФ (20 жовтня) щодо введення в дію держпрограми «Інформаційне суспільство» з обсягом фінансування 4 млрд доларів на рік з 2011-го до 2020 р. Одна з цілей – поширити інформаційний вплив у глобальному масштабі.
<i>2011 р.</i>	
ГУ	Економічна війна. Торговельні санкції Росії щодо м'ясо-молочної промисловості, «куряча війна», точкові удари по металургії та карамелі.
ГЗ	Посилюється недофінансування ЗСУ. Основні кошти спрямовуються на фінансування «поліцейського блоку». Співвідношення між чисельністю особового складу ЗСУ та інших складників силового блоку становить 1:2,5 замість 1:1, як пересічно в країнах НАТО. Абсолютно недосить фінансується розвиток озброєння й техніки (10 % оборонного бюджету замість 30 % – за нормативом). На кінець 2010 р. основні показники бойової підготовки військ у три-чотири рази були меншими від аналогічних показників 2006 р. [14].

ГЗ	Закладається мережа бійцівських спортивних клубів , які мають постачати бойовиків і так званих «тітушок» до «Дня Д». У Харкові створюється «Оплот» під керівництвом Є. Жиліна. «Оплот» відзначився у війні проти України як колабораціоністський загін, особиста гвардія керівника «ДНР» О. Захарченка.
<i>2012 р.</i>	
ГУ	« Сирна війна » (січень–травень). До кінця лютого під заборону опинилася приблизно половина імпорту українського сиру в РФ.
ГЗ	Економічна експансія . За кілька років російський капітал установив повністю або частково контроль над галуззю зв'язку й телекомунікацій, паливно-енергетичним комплексом, частиною банківського сектору.
ГЗ	Швидкий розпродаж військової техніки особливо великими партіями . За часів президентства В. Януковича (міністри оборони – М. Єжель, Д. Саламатін, П. Лебедев) продано: 477 танків (+5 – подаровано), 330 БТР, БМП (+4 – подаровано), 94 літаки й БПЛА, 145 гвинтокрилів, 6 000 ракетно-артилерійських систем (+12 – подаровано), 740 000 од. стрілецького озброєння (+1 300 – подаровано), 3 016 автівок (+5 – подаровано) [15].
ГЗ	Продукуються нові сценарії захоплення Києва й знищення України . Луганський бізнесмен Владислав Кривобок, член євразійського руху, створює відеофільм стосовно подій 2015 р. та розміщує на сайті <i>YouTube</i> . Сценарій у багатьох моментах збігається з реальними подіями 2014 р.: за сюжетом, озброєні «добровольці Донбасу й Харківщини» наступають через Полтаву на Київ. Вочевидь, війна та «повстання» на Сході планувалися на чергові президентські вибори 2015 р. [16].
<i>2013 р.</i>	
ГЗ	Доповідь начальника ГШ ЗС РФ В. Герасимова на сесії Військової академії (січень). У доповіді обґрунтовано принципи й методи ведення війни новітнього типу. Фактично відображено схему інвазії в Україні, яка вже здійснювалася РФ.
ГЗ	Оперативні командно-штабні навчання «Кавказ-2013» (березень). Мета навчань – відпрацювання дій експедиційних сил на віддаленому театрі воєнних дій. Моделювались елементи гібридної війни, дії спецназу, десантування, захоплення населених пунктів. За легендою навчань, російські ЗС знищують сили «помаранчевих», які тероризують місцеве населення, мають важку техніку, але підготовлені гірше, ніж російські солдати. Фактично – репетиція захоплення Криму.
ГЗ	У Південному військовому окрузі ЗС РФ розгортається оперативне угруповання військ (сил) нібито для забезпечення безпеки проведення Олімпійських зимових ігор 2014 р., яке за своїм складом у декілька разів перевищувало потреби забезпечення безпеки спортивних змагань.
ГУ	Руйнація системи ППО . За рішенням міністра оборони П. Лебедева в Україні спішно виводяться з бойового чергування як

	застарілі найпотужніші ракетні комплекси С-200В зі складу ЗРВ (2012 р. були визнані боєздатними). Одночасно виведено з бойового складу Уманську зенітну ракетну бригаду (три дивізіони), озброєну комплексами С-300В1.
ГЗ	У Кремлі 5 липня на засіданні Ради нацбезпеки затверджується план нападу на Україну (інформація А. Ілларіонова) [17].
ГУ	Убивство мирних рибалок. Катер Прикордонної служби ФСБ РФ обстріляв українське риболовецьке судно (17 липня), четверо рибалок було вбито, а одного захоплено.
ГЗ	Приїзд Путіна до Києва 27 липня. Участь у конференції (мовою оригіналу) «Православно-славянские ценности – основа цивилизационного выбора Украины». А. Ілларіонова вважає, що ця дата є фактичним початком російсько-української війни. Під прикриттям церковного свята (Хрещення Русі) В. Путін своєрідно «рекогносцирує місцевість», зустрічається з очільниками п'ятої колони. Війна стає невідворотною подією. Назва конференції підкреслює цивілізаційний характер війни за Україну.
ГУ	Початок «лінгвістичної війни». Замість «в Україні» від 27 липня в усіх російських документах уживається винятково «на Україні».
ГУ	Початок «шоколадної війни» (з кінця липня). Заборона експорту до РФ продукції компанії «Рошен».
ГЗ	Остання військова репетиція до війни з Україною. «Захід-2013» (19–28 вересня). Легенда військового навчання: <i>«У результаті виникнення політичної кризи в суміжній країні посилювалася діяльність опозиційного руху. Використовуючи підтримку третьої сторони, опозиція намагалася перейти до рішучих дій. У регіонах компактного проживання етнічних меншин здійснювалося формування збройних загонів опозиційних сил, які на основі міжнаціональних та етнорелігійних суперечностей розпочинали збройне протистояння з провладними силами. З метою дискредитації законної влади перед світовим суспільством опозиційні сили вдавалися до провокаційних дій. Опозиція продовжувала отримувати всебічну допомогу від західних держав та закликала до міжнародного втручання у внутрішньополітичний конфлікт. З іншого боку, провладні сили намагалися навести конституційний лад у державі власними силами. Загострення ситуації могло спровокувати хвилю акцій непокори також у РФ. Відповідно до міждержавних домовленостей між РФ та суміжною країною на її територію здійснювалося перекидання російського компонента Регіонального (Міжвидового) уруповання військ (сил). Надалі це уруповання здійснювало воєнні операції щодо нейтралізації НЗФ та недопущення проникнення на територію країни нових збройних формувань».</i>
ГУ	Штучно руйнується оборона з напрямку в бік Росії. Президентський указ № 498 передбачає новий військово-адміністративний поділ території України. Центр оперативного командування «Північ» (Північне оперативно-територіальне командування) переміщено до Рівного. З 1 квітня 2015 р. ОК «Північ» знову повертається до Чернігова.

ГУ	Особисті зустрічі Путіна з Януковичем (Сочі, Підмосков'я). Шляхом шантажу й обіцянки грошей Путін восени домігся відмови від євроінтеграції.
ГУ	Відмова від асоціації з Євросоюзом (21 листопада). Відповідне розпорядження уряду Азарова. Масштабне зовнішнє політичне втручання та різка зміна геополітичного вектора викликають серйозний громадянський протест.
ГУ	Формування громадянського конфлікту на ґрунті цивілізаційного вибору. Застосування насильства, перша пролита кров у Києві (30 листопада). Початок Революції гідності (1 грудня).

Примітка: * ГУ – гібридний удар. ** ГЗ – гібридна загроза.

Чи всі події ми спромоглись охопити в таблиці 8? Звичайно, ні. Багато спецоперацій, які здійснювалися по лініях ФСБ та ГРУ, факти політичної корупції, знищення військового потенціалу України ще приховані від світу, але стануть, сподіваємося, доступними в майбутньому. Отже, ми розмістили в таблиці більше півсотні гострих подій різного характеру й масштабу, які можна класифікувати відповідно до напрямів гібридної війни. Чому Україна не реагувала на ескалацію гібридних загроз і ударів адекватно? Чи була в Україні політична розвідка? Які висновки робили президенти, уряди, депутати різних скликань Верховної Ради? Фактично можемо стверджувати: не на користь національної безпеки країни. Україна виявилася повністю не готовою до відкритого наступу ворога навесні 2014 р., але цьому передувало доволі довгий шлейф гібридних операцій. Тривалий час не розуміли сенсу загроз та можливого розвитку подій, інтелектуальний ступор охопив державу, а відплатився за недолугість керівництва, як завжди, народ.

Революція гідності у формі Майдану, яка органічно вписується в хронологію гібридної війни, має виражений міжцивілізаційний складник. Вона виникла на тлі бажання широких кіл українського народу відірватися від Московії та зробити Україну частиною західного світу. Москва, навпаки, мала виразну мету – назавжди залишити українські терени під контролем як власний цивілізаційний простір. Фактично спротив набув геополітичного й цивілізаційного змісту. Революція на тлі гібридної війни, продовження воєнних дій у постреволюційний період зробили боротьбу за Україну безкомпромісною.

Гібридна війна, згідно зі схемою Герасимова, має свій пік та розв'язку. Епіцентр боротьби певний час відтермінувався, можливо, до 2015 р., коли в Україні мали відбутися президентські вибори. Але через brutальне втручання Москви у внутріш-

ні справи України виникає гостре політичне зіткнення частини населення із владою, яке «не без допомоги» Москви трансформується у громадянський конфлікт загальнонаціонального масштабу. Такі конфлікти є вразливими об'єктами з погляду зовнішнього втручання. У Москві це добре розуміли: конфліктом можна маніпулювати в інтересах ескалації агресії. Путін ухвалює рішення пришвидшити розв'язку й не чекати на 2015 р.

Зовнішнє управління Майданом

Наш аналіз ситуації приводить до висновку: у подіях Революції гідності була залучена «третя сила» і здійснювалося «зовнішнє управління» Майданом. Це не применшує подвигу українського народу, який шляхом кривавої жертви скинув продажний авторитарний режим. Але ще раз наголосимо: гострий громадянський конфлікт – чудова база для досягнення цілей гібридної війни. Тактика В. Путіна була доволі витонченою. Чомусь більшість спостерігачів вважали, що інтерес російського керманіча полягав у придушенні Майдану й зміцненні влади В. Януковича. Загалом Москва була не проти, аби придушити чергову «кольорову революцію», залити українські майдани кров'ю патріотів, але наразі було вироблено складнішу тактику. В. Путін підняв ставки: тепер його вже цікавило знищення України, а революція, у розумінні російських стратегів, давала гарні підстави ліквідувати бунтівну країну.

2004 р., коли В. Путін недолуго вітав В. Януковича з президентством, російські силовики, аналітики, спецслужби не були готові до демократичної революції, яка охопила Україну. У Москві реагували рефлекторно й доволі примітивно, злякавшись революції та можливості поширення волелюбних ідей на імперію. В. Путін вимагав від Л. Кучми «топити у крові», таке саме «побажання» всередині країни висловлював В. Янукович. Чинний президент Л. Кучма розумів наслідки свого можливого рішення й не хотів піти з посади, маючи руки по лікоть у крові. Помаранчева революція відбулася напрочуд мирно. Світові експерти не могли збагнути, як українцям у стані найвищого збудження й гострого вуличного конфлікту вдалось уникнути жертв. Власне, крові не було пролито ані краплини. Спрацювали риси етнічного характеру українців – толерантність, навіть певна м'якість (під час війни ці риси зазнали трансформації в інший бік) та схильність домовлятися без бійки. І ще важлива

обставина – мінімальне втручання з боку Москви, де ще не дуже добре розуміли, яка лінія поведінки дає більшу вигоду на перспективу.

В. Путін зазнав поразки, але не відступився від України. Нічого дивного, бо, власне, саме так відбувалось останні 500 років: після тимчасової поразки московити накопичують сили, «відпочивають», а потім знову йдуть на війну. Холодний аналіз московських експертів показав цікаву для В. Путіна перспективу: черговий український «заколот» можна використати для зовнішнього втручання та реколонізації країни. Це був кардинальний стратегічний поворот: у Москві зрозуміли, як саме можна з користю для себе експлуатувати українські конфлікти в майбутньому. Виклик опозиції промосковській владі треба не душити в зародку, а навпаки – поширювати, загострювати, доводити до ситуації хаосу, а потім утручатися в події під гаслами миротворення та за димовою завісою пропаганди. Теорія керованого хаосу, яку розробляли в Москві, набувала практичного значення.

Отже, новий Майдан не потрібно знищувати, варто дати йому можливість дійти до фінальної стадії кипіння пристрастей, а коли конфлікт сягне свого піку – втрутитись у події й досягти стратегічних цілей. Нового Майдану чекала й українська верхівка, й по-своєму до нього готувалася. Про це обмовився вже в Москві колишній міністр внутрішніх справ В. Захарченко: *«Ми робили все можливе й сподівалися відтягнути процеси перевороту, розраховуючи, що вони почнуться пізніше, ближче до 2015 року. Доти ми повинні були встигнути посилити правоохоронну систему й вибудувати інформаційну систему...»* [18]. Отже, ми не помиляємося: Москва попередньо орієнтувала Київ на 2015 р.

Проте черговий Майдан трапився на рік раніше від запланованого. Чи передбачали це в Москві? Можливо, що так, бо події в Києві в листопаді–грудні 2013 р. уже не викликали розгубленості в Кремлі: там точно знали, що їм треба робити. Якщо вдуматися, то безпосередньою причиною початку Революції гідності було брутальне втручання Москви в українські справи. Якби Путін не зламав Януковича (а можливо, це й не було складним завданням?), то ніякого б збурення в Україні не відбулося. Між шантажем диктатора Кремля й революцією є прямий причиново-наслідковий зв'язок. Отже, від самого початку конфліктом керувала Москва.

У перших епізодах протистояння в Києві вже проглядалася присутність «третьої сили». Протест проти відмови уряду й президента підписувати євроінтеграційні документи почався

як неполітичний (організатори вимагали не використовувати партійної символіки) й суто мирний. Проевропейські громадяни, передусім студенти, молоді фахівці мали показати всьому світу, що Україна гідна бути частиною цивілізаційного європейського простору. До 28 листопада зберігалася теоретична надія, що В. Янукович підпише договір про асоціацію з Євросоюзом на саміті ЄС у Вільнюсі. Попередній план опозиції полягав у тому, що 1 грудня протести припиняться. Проте план Москви на конфлікт був іншим: 1) Янукович договору не підпише; 2) конфлікт не припиниться, а загостриться; 3) протистояння триватиме до кінця лютого 2014 р.

Перша масова акція з метою громадянського тиску на В. Януковича відбулася 24 листопада, на вулиці Києва вийшли від 50 до 100 тис. осіб із прапорами ЄС та України. В той день стає очевидним геополітичний і міжцивілізаційний характер протистояння із владою, яка відкрито перейшла на бік Москви. Влада, Партія регіонів потурбувалися про те, аби протестантам була противага: на Михайлівській площі зібралися люди, яких потім почнуть називати «антимайданом», вони тримали велику білу кулю з написом «Євро = Гомо», Європу називали «Гейропа». Ці меми, вочевидь, прийшли з Росії, вони відповідали риториці православних ортодоксів. Меми залишилися й досі, їх використовують в ідеологічній боротьбі проти України та її геополітичного вибору на користь західної цивілізації. Аналогічний мітинг було скликано в Севастополі. Так зароджувався громадянський конфлікт із цивілізаційним виміром. І він на перших етапах створювався й роздмухувався доволі штучно.

Паралельно (24 листопада) відбулися перші провокації, які абсолютно не відповідали духу й меті мирного протесту. Нез'ясовані молодики почали провокувати міліцію, кидати в ряди охоронців порядку вибухові пакети, зламали шлагбаум. Потім уночі «Беркут» атакував намети на Європейській площі, яких ще було небагато, не досягнувши своєї мети: отже, ситуацію розбурхав, але протесту не припинив... Проте це ще була «розминка» й репетиція основної вистави. Саме в ці «мирні дні», коли ще ніхто не передбачав нової української революції, завчасно виникає об'єднання правих радикалів, яке називає себе «Правий сектор». Без такої сили, оповитої мороком і міфами, справа Москви мала б менше шансів. Потім російські й проросійські пропагандисти саме цією організацією залякуватимуть мешканців Криму та Донбасу. Виникає відчуття, що хтось задалегідь розставляв фігури на великій шахівниці, якими ходитимуть у великій грі. Ідеологи «Правого сектору» поясню-

вали появу своєї організації так: націоналісти з організацій «Триzub» ім. Степана Бандери, партія УНА-УНСО, «Патріот України», «Карпатська Січ», «Білий Молот», «Чорний Комітет», «Комітет визволення політв'язнів» вирішили, що треба вийти в центр Києва, аби захистити студентів, а потім виникла ідея об'єднатись і діяти спільно.

Тут залишається багато нез'ясованого. По-перше, швидкість, із якою вийшли на вулицю радикали. Євроінтеграція – не їхня тема, націоналісти, ультраправі групи в усіх країнах виступають проти об'єднаної Європи. По-друге, а чи запрошували студенти у свою компанію радикалів? Звідки дізналися, що знадобиться «захист», якщо насильства ще не було? І вони як у воду дивились: тільки-но об'єднались у «Правий сектор», як через два дні «Беркут» пролив кров. Інтуїтивно передбачали гірший розвиток подій? Чи їх усе ж таки згуртували куратори з СБУ, за якими крилась ФСБ? Цікаво, але радикали ніколи не були ціллю снайперів, їх не викрадали й не катували, хоча, за логікою боротьби, саме вони мали бути мішенню № 1. І серед загиблих 20 лютого на Інститутській є чимало представників ВО «Свобода», але фактично немає загиблих із «Правого сектору».

Як мали мислити фахівці, що їм поставлено завдання створити технологію розхитування конфлікту? Вочевидь, з кожного боку мають бути інсайдери, які в потрібний момент виконують завдання «на загострення». Це як тримати в руках спусковий механізм, бо насильство має власну логіку нескінченної спіралі, треба тільки на початку визначити траєкторію насильства й час від часу підливати бензин у полум'я, аби конфлікт не згасав. Чи складне то було завдання для практичного виконання? Ні, бо ФСБ через СБУ, агентів у силових структурах, інфільтрованих прямисінько в «тіло Майдану» представників мала чудову перспективу виконувати функцію «зовнішнього управління». Або, як варіант, «блудні провокатори», які формально не належать до жодної зі сторін. Кілька пострілів в один, а потім в інший бік ефективно вирішували момент «підвищення градусу» та посилення взаємної ненависті. Звертає на себе увагу й той факт, що в Києві постійно перебували у відрядженні офіцери ФСБ і ГРУ, які щиро контактували з офіцерами СБУ та власною агентурою. Існує усталена думка, що Москва опікувалася тим, аби задушити «кольорову революцію» і врятувати лояльний режим. Але, вочевидь, інтрига була більш складною. Етап, коли агресора влаштував промосковський президент, уже минув. Ставки було піднято, й ФСБшники вирішували завдання вже іншого характеру.

Уночі 30 листопада 2013 р. не було жодної підстави з боку влади вдаватися до брутального насильства. По-перше, протести вже були нечисленними й не являли собою реальної загрози, бо непідписання євроінтеграції перетворилося на незворотний факт; по-друге, очистити площу, якщо вже це було метою, можна було б і без кровопролиття. Двох-трьох чудово підготовлених «космонавтів» на одного хлопця або худорляву дівчину без зброї та навичок фізичного опору було задосить, аби «розштовхати» натовп і встановити знамениту «йолку». А якщо хтось планував викликати масштабне збурення, то саме так і треба було вчинити, як це виконав «Беркут». Чомусь не надають ваги інформації, що безпосередньо перед зачищенням Майдану якісь радикали в масках напали на «Беркут», а потім швидко відійшли. Це додало спецпризначенцям мотивації до неадекватних дій. Ось для чого насправді на вулиці вийшли об'єднані радикали. Молоді вони точно не рятували.

За такою технологією й спливатиме час Майдану до фатальних дат – 18–20 лютого 2014 р. Ми будемо називати технологію втручання «зовнішнім управлінням». Його мета – не дати затухнути конфлікту до певного часу, «потягти» термін публічного збурення до дати, коли Путін вже буде готовий до прямого втручання в українські справи. Друге завдання – розхитати ситуацію в країні до межі громадянської війни, занурити суспільство в хаос до того стану, який узгоджувався зі сценарієм гібридної війни. У момент пролиття крові студентів відбулася знакова подія: в Україну прийшла культура брутального насильства, не властива країні до революції та війни.

Який час мав обрати В. Путін для «Дня Д»? Відповідь лежить на поверхні: момент закриття Зимової олімпіади в Сочі. У цю подію Росія вклала величезні кошти, робився грандіозний внутрішній піар, і пожертвувати Олімпіадою, поставити її під удар через початок війни з Україною було абсолютно неможливо. Отже, Майдан треба було «тягти» до 23 лютого 2014 р. Не дати опозиції згорнути намети на Хрещатику не просто так, а щоб в останні дні грандіозної вуличної інсталяції підняти градус протистояння до максимуму, до точки «кипіння». Такі завдання Путіну та його команді були до снаги, бо диригувати конфліктом технологічно виявилось не так уже й складно. Треба було, як ми з'ясували, мати своїх агентів по обидва боки барикад (а це було реальним завданням), і в певні моменти провокувати «бойові дії». Важливою технологією також був метод навіювання в межах теорії рефлексивного управління, аби

кожна зі сторін конфлікту робила помилкові кроки, які ведуть не до миру, а до війни.

У таблиці 9 наведено основні форми боротьби, застосовувані сторонами конфлікту.

Таблиця 9

Методи протистояння сторін конфлікту

Майдан	Влада
Утримувати до перемоги чи укладення угоди периметр наметового містечка як центру й символу громадянського протесту (комендантом наметового містечка було обрано А. Парубія)	Законодавчий та адміністративний пресинг, заборона влади на проведення мирних зібрань, мітингів, існування наметових містечок тощо
Проведення масових акцій у формі «Віче», хода містом, маніфестації прихильників в інших містах країни (переважно в неробочі дні)	Пресинг з боку судової та правоохоронної системи, юридичне переслідування активістів
Інформаційно-пропагандистська боротьба (очолив В. Кириленко)	Психологічний, інформаційний тиск на українське суспільство через підконтрольні ЗМІ, ідеологічне «оброблення» російського населення
Апеляція до світової суспільної думки, контакти з посольствами західних країн	Створення «антимайдану», поширення конфлікту на Крим, Схід та Південь
Силова протидія незбройними методами	Силові дії в межах повноважень правоохоронних органів
Провокаційні дії для загострення ситуації, озброєні напади на силовиків	Силові ненормативні дії, насильство поза межами закону, зокрема з летальними наслідками

Останні рядки в таблиці стосуються методів «зовнішнього управління» конфліктом. Вони від самого початку були складниками сценарію. Отже, подивімося на ситуацію в Києві та країні очима агресора:

- В Україні виник вигідний для розвитку гібридної агресії гострий громадянський конфлікт між владою та опозицією (якого могло й не бути у разі, якби В. Янукович мав самостійність у виборі лінії політичної поведінки, але В. Путін змусив українську владу діяти так, аби запалало протистояння).
- Існує можливість зовнішнього управління конфліктом з метою його подальшого загострення та поширення на всю країну, збільшення загального потенціалу непримиренності, озлобленості, ненависті через поточні події, а не почат-

кову причину, нарешті, виведення конфлікту на перспективу занурення країни в хаос.

- Процедуру «управління» можна здійснювати як із Москви, так і керувати агентурою безпосередньо на місці через кураторів ФСБ (відряджених до Києва генералів та офіцерів), із якими співпрацює СБУ. Існує надійна робоча координація російських і українських спецслужб, хіба що українці погано розуміють усі наслідки співпраці та подальшого сценарію для країни.
- Є чудова можливість застосовувати технології перманентного загострення суспільно-політичної ситуації через приховані дії спецслужб (як російських, так і підконтрольних українських). До методів «управління» можна зарахувати провокаційні дії радикалів, неадекватні дії правоохоронців, побиття, зникнення, вбивства активістів, поширення чуток, фейкових новин, посилення провокаційної риторики у ЗМІ.

Повною мірою технологію «управління» через метод провокації було використано в перший день Революції гідності. Українське суспільство буквально вибухнуло через брутальне побиття молоді в центрі Києва. 1 грудня на вулиці столиці вийшли сотні тисяч демонстрантів, тисячі людей зібралися в обласних центрах. За формою й змістом вимог то був початок демократичної революції, тип якої став популярним із середини 1970-х рр., коли впали авторитарні режими в Португалії та Іспанії. Потім відбулася ще низка схожих революцій.

Демократична революція передбачає: 1) відновлення народоправства у країні (такі події можливі лише в країнах з авторитарними або маріонетковими режимами); 2) незастосування зброї й насильства, мирний демократичний характер масових протестних дій, моральну перевагу над «злочинною корумпованою владою». Саме на такий спосіб дій була налаштована абсолютна більшість людей, які, не ховаючи своїх облич (багато було жінок, молоді), вийшли на вулиці та площі, аби виявити свою солідарність і засудити дії влади. Проте всупереч волі й більшості, й організаторів відбулася масштабна провокація з кровопролиттям. Це сталося всупереч самій ідеї демократичної революції.

Не викликає сумнівів, що провокацію з нападом на неозброєних бійців внутрішніх військ, які охороняли будівлю Адміністрації Президента на Банковій, було заплановано заздалегідь і вона мала режисуру. Сотня-друга молодиків у масках о 14:00 безглуздо атакувала шеренги охоронців, жбурляючи в їхній бік

каміння, пляшки із запальною сумішшю, розмахуючи ланцюгами та вдаючи, що вони збираються захопити будівлю. Провокаторів намагалися зупинити самі протестанти, зокрема о 15:00 на вулиці з'явився П. Порошенко, вимагаючи припинити безлад. Але його не чули, бо нападники виконували певне завдання (вочевидь, за гроші), а потім раптом зникли.

Саме тоді в наступ перейшов «Беркут», який стояв за спинами «вешників», і це було доволі жакливо, бо силовики надзвичайно жорстоко били всіх, хто потрапляв під руку. Міра насильства була явно набагато вищою, ніж того вимагала ситуація, якби ставили за мету просто зачистити вулицю, що веде до будинку АП. Провокація вдалася: по-перше, всі телеканали перемикнулися з показу мирної масової акції на інцидент на Банковій (російські телевізійники вели трансляцію прямо з вікон будівлі АП); по-друге, підскочив градус конфлікту й зародилася взаємна ненависть. Характерною деталлю було те, що провокативні дії відбулися з обох боків у певній запланованій послідовності (саме так було й уночі 30 листопада). У результаті з табору цивільних до шпиталів потрапило приблизно 100 осіб, а з боку правоохоронців – 50. Приблизно така схема розхитування ситуації діятиме аж до визначеного часу.

На три місяці в центрі столиці України виникла патова ситуація. Силовики, стягнуті з усієї України, тупо стояли по периметру території Майдану, охороняли урядовий квартал й імітували, що прагнуть придушити народне повстання. «Майданівці» не мали реальної сили, аби повалити режим чи змусити Януковича піти на адекватні поступки. В аналогічній ситуації в демократичній країні не тільки відбулися б інтенсивні консультації сторін, але й було б застосовано конституційні механізми виходу з кризи: наприклад, призначення референдуму з питання євроінтеграції, дострокових виборів президента й парламенту. Це зняло б напруження та вивело конфлікт у площину законних демократичних процедур. Чому в Україні не було переглянуто такий сценарій примирення? І чи був Янукович політичним самогубцем, вперто відмовляючись від розумного компромісу? Відповідь очевидна: ситуація перебувала в залозі Путіна. Янукович лише номінально управляв державою.

Пятрас Вайтекунас – посол Литви в Україні у 2010–2014 рр. – згадує, що Янукович ніби перебував в інформаційному вакуумі, посли країн ЄС не мали змоги донести до нього бодай якісь альтернативні ідеї: *«Ми багато разів намагалися дійти до Януковича, відкрити для нього альтернативні канали інформації, показати,*

що Росія його обманює, використовує й веде Україну від Європи до катастрофи. Навколо нього створили захист від європейських дипломатів, кращий, ніж у банку. До нього нам дійти не вдалося. Хоч як шкода, президент Янукович став лялькою в руках Кремля» [19].

Кожна самостійна країна, безперечно, знайшла б більш-менш правильний вихід із кризи (власне, вона й не почалася б), але не Україна, яка приховано перебувала у стані війни, а влада – «під ковпаком» у Путіна. Агресор ефективно використовував прийоми рефлексивного управління: кожній зі сторін доводилися меседжі та ідеї, потрібні для розколвання країни, підвищення градусу протистояння. На жаль, сторони були заглиблені в боротьбу, й ніхто не зумів «підняти голову» й уважно «огледітися».

Протистояння нагадувало синусоїду: були піки, пов'язані з провокаціями та взаємними ударами, та дні, коли здавалося, що все затихає й невдовзі настане примирення. Але періоди затишся раптово переривалися за якоїсь абсурдної логіки. Наприклад, силовики почали велику акцію проти Майдану в ніч на 11 грудня й до ранку майже виконали своє завдання (а чи було воно таким?) із розгону протестантів. Але в підсумку «майданівці» героїчно вистояли, а силовики відступили. У вирі подій 2013 р. усе сприймали як щирю правду, але тепер майже стовідсотково розуміють, що закінчувати Майдан «третя сила» не збиралася. Навпаки, саме почала заглиблюватися в події Партія регіонів, яка вимагала у влади дозволу на проведення постійного 200-тисячного мітингу на Європейській площі. З різних регіонів до Києва доправлялися спеціальні потяги на підтримку влади. А. Яценюк правильно оцінив дії влади як спробу розпалити громадянський конфлікт. І то була твереза оцінка, тільки політик не розумів (або не казав) головного: агресор у такий спосіб готує театр воєнних дій.

Коли Майдан уже видихався й керівники опозиції розмірковували над тим, як із користю завершити протести, наспіли «закони 16 січня». Абсолютно не мотивовані здоровим глуздом дії парламентаріїв від правлячої верстви, з одного боку, й агресивна провокація – з іншого, піддали жару боротьбі. 19 січня праві радикали (особи яких практично не встановлені) почали «битву на Грушевського». З погляду перемоги Майдану – безглузді дії, але все в комплексі блискуче вкладалось у схему та цілі зовнішнього управління. По 50–60 осіб з кожного боку було госпіталізовано, конфлікт виходив на новий рівень в аспекті напруження й безкомпромісної боротьби. Міліція отримала дозвіл використовувати гумові кулі, а це відкривало перспекти-

ву стрілянини та вбивств. Відтоді з'явилися й перші загиблі: знайдено тіла С. Нігояна та М. Жизневського з кульовими ураженнями на вулиці Грушевського, загинули Р. Сенік та викрадений Ю. Вербицький. Зовсім не випадково 24 січня загинув співробітник правоохоронних органів від кулі, випущеної з того самого ствола, із якого влучили в С. Нігояна. Саме так мусили діяти провокатори: стріляти і в один, і в інший бік.

Суспільство також поляризувалося, хоча, здебільшого, біля телевізорів. Кожний сприймав ту інформацію, яку бажав чути. Прихильники Януковича вірили в те, що Сергія Нігояна вбили «майданівці», аби звинуватити владу, а прибічники Євромайдану звинувачували у його смерті «злочинну владу». Громадянський конфлікт, втрачаючи раціональну основу, посилювався. Одночасно в Донецьку, Харкові, Одесі, Севастополі за підтримки місцевої влади створювалися неофіційні структури для протидії Майдану. Вони стануть осередками колабораціоністського руху, коли Росія перейде до активної фази гібридної війни. Конфлікт штучно роздмухувався не в інтересах України, дивіденди наприкінці вистави мав отримати закордонний бенефіціант. Але на початку 2014 р. у країні не було авторитетної людини, аналітиків, центрів, які б чітко прогнозували наступні події та посиляли суспільству сигнали небезпеки.

1. Першим офіційним документом, яким установлюється дата початку російської агресії 20 лютого 2014 р., є Заява Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків», ухвалена як Постанова Парламенту 21 квітня 2015 р., тобто тільки через рік після початку війни де-факто.
2. К войне с Украиной Россия готовилась 11 лет, и она будет долгой – Илларионов. URL: <http://obozrevatel.com/politics/27439-k-vojne-s-ukrainoj-rossiya-gotovilas-13-let-i-ona-budet-dolgoj-illarionov.htm>.
3. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
4. Трагедія над Чорним морем: ракета, теракт або підстава? URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/abroad/01248-tragediya-nad-chornim-morem-raketa-terakt-abo-pidstava.htm>.
5. «Сбитый Украиной» в 2001 году российский Ту-154 был взорван изнутри – генерал. URL: <https://www.obozrevatel.com/crime/46805-sbitij-ukrainoj-v-2001-godu-rossijskij-tu-154-byil-vzorvan-iznutri-general.htm>.
6. Дмитрий Rogozin: «Тузла – наша. И Севастополь – наш»: прямой эфир радиостанции «Эхо Москвы». *Украинская правда*. 2003. 23 октября.
7. Небоженко В. Украина, Тузла и Кучма как заложники войны против Путина. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/10/24/4375025/>.

8. Аннексія Крима почалась ще в 2003 році. URL: <http://www.ukraine-today.com.ua/2016/02>.
9. Аллеров: Росія десять років готувала окупацію Крима. URL: <http://mignews.com.ua/society/18328645.html>.
10. Коли була почата і коли буде закінчена ця війна? URL: <http://aillarionov.livejournal.com/787587.html>.
11. Сушко А. Україна – наступна? URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2008/08/12/4447098/>.
12. Боевиков «ДНР» готували біля Москви ще 8 років тому, – экс-глава розвідки. URL: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/326-boevikov-dnr-gotovili-voze-moskvy-eshhe-8-let-nazad-eks-glava-razvedki.
13. Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. Навіть масова культура – елемент війни. URL: https://texty.org.ua/fragments/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasja-65583/.
14. Як тотальне недофінансування у часи Януковича знизило обороноздатність нашої країни. URL: <http://expres.ua/digest/2017/11/17/272047>.
15. «Стратеги Януковича» устроїли аттракціон невиданної щедрості – дарували танки, БМП, ПАВ, – Тымчук. URL: <https://sprotyv.info/news/strategi-janukovicha-ustroili-atrakcion-nevidannojs-hhedrosti-darili-tanki-bmp-rav-tymchuk>.
16. Україна 2015 прогноз от 2012 года. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xaYax_jJc4Q.
17. Война России против Украины началась с убийства Вячеслава Черноволы, – Илларионов. URL: <http://hvylya.net/news/exclusive/voyna-rossii-protiv-ukrainyi-nachalas-s-ubiystva-vyacheslava-chernovola-illarionov.html>.
18. «Кровавый Майдан». Захарченко написал книгу. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/3660825-krovavyy-maidan-zakharchenko-napysal-knyhu>.
19. Пятрас Вайтекунас: «Кровь на Майдане – начало агрессии президента Путина. Крым без крови – успех для Украины». URL: https://sensor.net.ua/resonance/3051846/pyatras_vayitekunas_krov_na_mayidane_nachalo_gressii_prezidenta_putina_krym_bez_krovi_uspeh_dlya_ukrainy.

Розділ 13

ХРОНОЛОГІЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: АКТИВНА ФАЗА

18–21 лютого: перехід до активної фази гібридної війни

У середині лютого 2014 р. ситуація в Києві стабілізувалась, здавалося, що ось-ось, і лідери опозиції домовляться в Парламенті з правлячою більшістю про принципи припинення відкритого конфлікту. 12 лютого спікер Парламенту В. Рибак на зустрічі з депутатами парламентської асамблеї НАТО заявляє, що В. Янукович погоджується на створення коаліційного уряду й готовий запропонувати посаду прем'єра представникові опозиції. Наступного дня сам В. Янукович висловив пропозицію оголосити 9 березня – 200-річний ювілей із дня народження Тараса Шевченка – Днем національного примирення українського народу. 15 лютого в межах амністії відпущено під домашній арешт затриманих раніше осіб. У ніч з 15-го на 16 лютого протестанти розблокували будівлі обласних адміністрацій у Львові, Полтаві, Івано-Франківську, Тернополі. По вулиці Грушевського в Києві частково було відновлено рух автотранспорту. Суспільство ніби отримувало сигнали кінця протистояння. Але Москву варіант миру категорично не влаштовував.

«Спонтанно» на Майдані виникає ідея: 18 лютого зробити днем «мирного наступу». І це виявилось доброю нагодою сказувати мирний сценарій, що й було в інтересах агресора. А. Парубій в інтерв'ю на перші роковини подій стверджував, що особисто був проти походу під Верховну Раду. Нібито він уже тоді відчув: проти Майдану діє «третя сила», тобто спецслужби РФ, і кожний рух активності обертається гострими провокаціями конфлікту, жорсткими атаками на «майданівців». Проте автори ідеї «мирного наступу» перемогли [1]. А цікаво було б дізнатися: хто наполягав на ухваленні рішення? Досі всі обставини виходу мітингувальників за периметр Майдану 18 лютого залишаються нез'ясованими.

До зловісного 23 лютого залишався тиждень. Путін, вочевидь, віддає наказ розпочати безпосередню підготовку до відкритої інвазії. Київ, ба всю Україну, потрібно було занурити у стан хаосу, скористатися безпорадністю країни й перейти до рішучих дій зі знищення державності. Безлад усередині України мав слугувати для світової opinio виправданням утручання Москви в українські справи. Формальним приводом «миротворчої операції» був би «захист» «русских», або російськомовних, від насильства й розправи з боку «націоналістів» і «терористів». Але для реалізації плану потрібно було ще розіграти партію в ендшпілі. Для початку «майданівцям» мали завантажити «прямо в мозок», що конче потрібна вилазка до Верховної Ради, а протилежній стороні – цінну думку щодо слушної нагоди покарати протестантів, які самі дадуть привід. У дусі теорії рефлексивного управління ці послання досягли «фігур на шахівниці». Трагічні події стають невідворотними.

18 лютого і за підготовкою, і за розвитком подій дуже нагадувало сценарій 9 січня 1905 р. Але фінал дня можна було прогнозувати більш упевнено. Обидві сторони в Києві готувалися до крові. 17 лютого «Правий сектор» приводить свої підрозділи у стан бойової готовності. На Майдані в радикалів з'явилася зброя, хоча й небагато, але досить для кривавих провокацій. Вони екіпіровані, їм не бракує рішучості й засобів до бою. Влада, зі свого боку, готує не тільки офіційні підрозділи, але й великий загін «тітушок» (понад тисячу осіб), й вони отримують бойову зброю [2]. «Мирного наступу» в урядовому кварталі чекають, і силову відповідь кодують словом «бумеранг», тобто «хай вони почнуть, а ми їм дамо у відповідь». Московські куратори й місцева влада розраховували на кровопролиття (і бажано, аби силові дії почали мітингувальники), бо це зняло би з Майдану ауру «мирного протесту», що було важливим для оцінки подій з боку світової opinio. У разі успіху оперативної комбінації виникали передумови для подальшої ескалації гібридної війни.

У суспільстві в лютому 2014 р. уже точилися розмови щодо гіпотетичної можливості утручання Росії в українські події після закриття Олімпіади. Чому лідери опозиції не зрозуміли небезпеки «мирного наступу», залишається відкритим питанням. І чому нікому зі стратегів Майдану не спала на думку проста істина: дочекатися 23 лютого в обороні? І хай би Янукович та його команда відповідали за кордони країни та її цілісність.

Те, що відбулося 18 лютого й уночі на 19-те, добре відоме й розкладене по годинах. Головний підсумок: неозброєна народна

маса не може серйозно протистояти навченим, озброєним й озлобленим силовикам, яким дають команду «фас». Ця проста істина була зрозуміла фахівцям від початку Майдану. Але команда на знищення Майдану не надходила, штучно роздмухувався громадянський конфлікт. За кілька днів до «Дня Д» тактика «зовнішнього управління» змінилася. Тепер потрібна була кров, і якомога більше. Дуже швидко «градус» конфлікту потрібно було умовно підняти до «червоної лінії», після якої «котел» вибухає. Був, очевидно, й відповідний сценарій. Провокатори мали почати зіткнення, а назустріч – жорстока відповідь.

За день 18 лютого загинули 5 бійців із підрозділів внутрішніх військ, силовики, отримавши відповідну додаткову мотивацію та бойові набої, перейшли до покарання мітингувальників (провокатори, як і завжди, швидко зникли). До вечора протестувальників відтіснили до периметра Майдану, ніч мала би стати останньою в його історії. Відбулося чотири хвили наступу урядових сил: о 19:50, 21:15, 00:00 та 04:30. Але поразка Майдану була зовсім не потрібна Путіну. Коли силовики вже дійшли до стели Незалежності, вони чомусь припинили атаку й на ранок покинули периметр Майдану. Існує міф про те, що в останню хвилину бою терези на користь повсталих схилила сотня зі Львова (40 цивільних осіб із палицями в руках), яка під ранок дісталася до центру Києва. Нібито «вешняки» палиці протестувальників помилково прийняли за вогнепальну зброю й почали неорганізовану втечу, розладнавши лави «Беркута». Слава героям! Але це більше схоже на красиву казочку.

Насправді подіями керувала чиясь невидима рука, й коли здавалося, що все буде скінчено: і політики вже покинули поле бою, і сцена замовкла, й у строю залишилася порівняно невелика кількість бунтарів, – раптом «Беркут» зупиняється й починає грати у піддавки. Суворая правда така: неозброєні люди (або навіть із примітивними вогнепалами) не витримують і п'яти хвилин вогневого бою з добре озброєними й підготовленими професіоналами, якщо останні отримали команду стріляти на ураження.

Ось що згадує «майданівець» Орест Каракевич про епізод, коли силовики БТРами намагалися пробити стіну Майдану: *«Серед учасників Майдану ходили розмови про те, що нібито командир екіпажу однієї з машин отримав наказ відкрити вогонь по нас із великокаліберного кулемета, але військовий не став цього робити. Не виключено, що це була лише красива легенда. Зараз, маючи фронтний досвід, можу сказати: якби запрацював кулемет БТРа, навряд чи хто-небудь з нас залишився б живий»* [3]. Абсолютно слушний ви-

сновок, заснований на фронтовому досвіді! Отже, команди «добити» Майдан не надходило. Так, силовики в ті день і ніч убивали, але на той момент, за сценарієм, мала пролитися «дозована» кров з обох боків. За 18 лютого вдень та в результаті нічного штурму Майдану загинуло 25 осіб (частина – силовики), понад 250 осіб було доправлено до шпиталів.

Ось яку думку висловлює адвокат загиблих на Майдані Віталій Тітич: *«Я бачив, що тими силами з боку влади, які були на Майдані, можна було б нейтралізувати його весь без перевищення повноважень. І це знання не давало мені спокою. Очевидно, що кількісна, я вже не кажу якісна (маю на увазі зброю), перевага “Беркута” над учасниками мітингу вказувала на те, що, якби був наказ, правоохоронці зачистили б цю територію дуже просто. А головне – без застосування надмірної сили, діючи відповідно до тактико-спеціальних дій, які вони повинні відпрацьовувати згідно зі своїми статутами. Я не розумів плану організаторів злочину...»* [4].

Дмитро Шурхало пише: *«Досі не зрозуміло: чому силовики не атакували Майдан у фланг чи в тил, як це їй передбачав план операції “Бумеранг”. У такому разі оборона Майдану, який і так тримався з останніх сил, була б зламана»* [5, с. 373]. А чи хотіли цього ті, хто маніпулював силовиками? Якби все було сплановано правильно і чітко по-військовому, то урядові сили могли б захопитись успіхом і покінчити з Майданом навіть без центральної команди. А це зруйнувало би весь грандіозний план, над яким не один день працювали московські технологи.

Віталій Захарченко – на той момент міністр внутрішніх справ – через рік після втечі з Києва, уже в Росії, розродився твором під назвою «Кривавий євромайдан – злочин століття» [6]. Ми використаємо кілька фрагментів із книжки. Як він пояснює дії силовиків? Захарченко кілька разів підкреслює, що урядові сили від самого початку були готові зачистити Майдан, але не було команди. А вночі 19-го підрозділам не вистачило світлошумових гранат, бійці були втомлені, їм було потрібно перепочити й поїсти... У це можна повірити серйозно, якщо на кону стоїть влада й багатство злочинного угруповання? Він і сам, мабуть, не впевнений у такому поясненні. І екс-міністр трохи відкриває правду: *«Тоді в радикалів почалася паніка, й 19 лютого ввечері вони готові були з майдану бігти. Але, на жаль, команди йти до кінця не було – не було наказу розганяти майдан»*. А далі продовжує: *«На запитання, чому я не віддав такої команди, чому не наполіг, є проста й чесна відповідь – команду віддав і на своїй команді наполягав. Наполягав на тому, що потрібно йти далі, заходити на майдан і доводити справу до кінця. Тому що кров уже була пролита. Уже*

були вбиті й поранені міліціонери. Проте моєї команди, вочевидь, на той момент уже було недостатньо. Напевно, потрібна була якась сильніша команда». Хто ж мав дати «фінальну» команду? Суцільні загадки...

Розгадка є, якщо припустити: «майданівці» були потрібні для реалізації таємного воєнного плану, й не у в'язницях та моргах, а на вулицях міста. Їхній бенефіс мав відбутися після того, як відійдуть силовики й Київ спорожніє від представників влади. Це і є практична реалізація в бойових умовах концепту «рефлексивного управління». Через хибні дії противника, навіть ззовні, можна отримати остаточну перемогу.

Тепер перенесімося на дві доби вперед – у 20 лютого: у той фатальний день вільно вбивали людей серед білого дня, просто під прицілом телекамер і на очах усього світу. Отже, мораль, право чи гуманність тут ні до чого, усе визначав сухий розрахунок: ті, хто стояв проти Майдану, були готові вбивати, але сценарій на 18–21 лютого передбачав дещо інше. Якби наказ про очищення Майдану було дано вночі з 18-го на 19 лютого, то кілька сотень чи тисяч «майданівців» мали би бути застрелені на місці, важко поранені, а інші – опинитись або в полоні, або в лікарнях (у різних населених пунктах), чи ж розсіяні по місту. Вночі чинити злочини й убивати зручніше, ніж удень. То чому 20-го числа вбивали практично масово й відкрито, а в ніч із 18-го на 19-те нібито на це не наважувалися? Якби повну зачищення здійснили, то до ранку злочинна влада (без лапок) мала би час організувати розвезення трупів по крематоріях українських міст або винайшла б спосіб позбутися тіл іншим шляхом. І тоді рідні й друзі мали б розшукувати своїх близьких, можливо, упродовж десятиліть, як це колись неодноразово траплялось у країнах Латинської Америки. Проте Москва мала інший план. Силовики відійшли, аби через добу зробити абсолютно непередбачені маневри.

19 лютого знову вимальовується мирна фаза. Майдан ще не може оговтатися від шоку нічного удару і втрат. Підтягуються нові люди з різних регіонів, латаються барикади. Ніяких ідей щодо продовження активних дій немає. Силовики нібито лише спостерігають, не виявляючи активності. Вони зовсім не збираються «добивати» Майдан. Надвечір відбулися дві важливі з погляду гіпотетичного виходу з кризи події. Стає відомо, що до Києва прибуває ціла міжнародна делегація відомих політиків, аби не допустити кривавої ескалації та виступити в ролі посередників: голова МЗС Польщі Радослав Сікорський, міністри закордонних справ Німеччини та Франції. Пізно ввечері відбу-

лися перемовини лідерів опозиції з В. Януковичем, домовилися про перемир'я; А. Яценюк виступає із заявою: штурму Майдану вночі не буде. То напруження спаде й суспільство отримає бажаний мир? Ні, зовнішні маніпулятори мали інший план.

20 лютого – дата, що її Путін вважає початком операції з «повернення Криму». Але ніякої серйозної активності на той день у Криму не спостерігалось. Все відбувалося в Києві, й це підтверджує той факт, що активна фаза гібридної війни почалася не із захоплення Криму, а мала на початку інший сенс. І Путін лукавив, коли наказав викарбувати на медалі щодо «повернення Криму» початкову дату – 20 лютого 2014 р. Вона істинна, але в іншому, більш широкому, контексті гібридної війни.

Розгляньмо детально події цього й наступного днів. Вони сповнені багатьох, на перший погляд, фатальних збігів, які в сухому залишку виявляються елементами московського сценарію. Дві події абсолютно змінили хід історії Революції гідності й мали рішучий вплив на ескалацію гібридної війни: 1) відхід силовиків із Майдану та їхній раптовий від'їзд із Києва; 2) поголовна втеча керівників держави, передусім силових структур.

Зранку снайпери займають верхні поверхи будівель по периметру Майдану. Тут, на наш погляд, могли бути присутні снайпери трьох сортів: «білого гатунку» («офіційні» снайпери, що належали до підрозділів МВС України, і їхні позивні та переговори фіксувалися на службових записках), «сірі» снайпери, які мали змогу виконувати як накази міліцейського начальства, так і маніпуляторів; «чорні» снайпери – невиявлені особи (цілком імовірно, що вони не мали стосунку до органів міліції) з вогнепальною зброєю, які отримували завдання вбивати людей з одного й іншого боків.

Між 7:00 та 8:00 починається обстріл, але спочатку вогонь ведеться по силовиках (нагадаємо, кожна провокація конфлікту починалася з удару по урядових силах). З їхнього боку є два десятки поранених. Далі коїться щось незрозуміле: силовики залишають свої позиції, кидають Жовтневий палац, відступають до урядового кварталу. З погляду логіки бою нічого збагнути не можна. Бо в разі обстрілу бійці та їхні командири мусять діяти діаметрально протилежно: шукати закриті позиції (а це всередині будівлі, а не на вулиці), намагатися заглушити вогневі точки супротивника, викликати підкріплення (а резерви були, і значні). На наш погляд, обстріл силовиків мав створити формальний привід для відступу й завдання вогневого ураження Майдану. Імітувалася поразка урядових сил і пере-

мога Майдану. Потрібно було мати бодай якийсь формальне обґрунтування втечі силовиків із Києва.

Відступ ворога «майданівці» згодом витлумачили тим, що «Беркут» звик воювати з неозброєним людом, а коли відчув на собі вогонь, то в паніці побіг рятуватися до урядового кварталу. Це слабка версія. Силовики до кінця залишалися керованими, вони точно виконували накази командирів. Ознак вищої фази революції, коли «армія переходить на бік народу» ще не спостерігалось, принаймні як масового явища. Відійти силовики могли лише в разі, якщо було дано відповідну чітку команду. Наказ мав би віддати, наприклад, командувач внутрішніх військ генерал-лейтенант С. Шуляк. Так воно, вочевидь, і було. Але хто стояв за Шуляком? Не міг же він на власний розсуд визначити долю тримісячного протистояння. У чому взагалі сенс відходу силовиків? Сам Шуляк не хоче розкривати правду про накази того ранку, й на судовому процесі проти Януковича стверджував, що рішення ухвалювали на місцях командири підрозділів... У те, що підрозділи самостійно покинули визначені їм позиції, коли добре працює зв'язок, повірити просто неможливо.

Хай там як було, силовики йдуть угору, зокрема по вулиці Інститутській, а за ними втягуються окремі бійці Майдану. І це не були провокатори й доблесні «правосеки» з вогнепальною зброєю, а «самооборонці», які тримають у руках щити й палиці. Їх можна зрозуміти, бо в момент бою спрацьовує інстинкт: переслідувати ворога, який відступає, та заповнювати порожні території. На відкритому просторі вони стають мішенями для силовиків і снайперів. На вбивства, очевидно, була пряма команда. Але ніхто досі не взяв на себе відповідальності за розстріл неозброєних людей. На Інститутській загинули 67 «майданівців».

То в чому полягав інтерес вищого керівництва, зокрема Януковича? Відкрито, серед білого дня, вбити якомога більше людей і втекти зі столиці? Рішення абсурдне. Якщо вже влада перетнула «червону лінію» й стала на шлях злочину без терміну давності, то треба зубами триматися за державне кермо та столицю. А відбувається щось незрозуміле: силове протистояння Майдану, яке тривало три напружені місяці, миттєво руйнується після епізоду, коли силовики були буквально за сто метрів від перемоги вночі з 18-го на 19 лютого. Якось нісенітниця й театр абсурду. Усе стає на свої місця лише в одному контексті: розгортання гібридної війни проти України. Янукович у Києві вже заважав Путіну, його треба було прибрати, а місто занурити в хаос.

Другим важливим епізодом була втеча командування силовиків на чолі з президентом, верховним головнокомандувачем. Тут не було раптовості та спонтанності, вочевидь, виконувався важливий пункт плану Путіна. У внутрішньому дворі будинку СБУ на Володимирській, 33 почали палити документи вже 20 лютого, продовживши 21-го. Голова СБУ О. Якименко залишив свій офіс удень 22-го, а наступного дня його вже помітили в Криму [7]. Сюди втік і його заступник В. Тоцький, який за службовою лінією «працював із Майданом». Очільники СБУ, найімовірніше, знали наступні розділи сценарію. Вони вже тоді розуміли, що Крим не буде українським. Згодом агресор використовує зрадників для організації таємного перекидання зброї, захопленої в українських військових містечках, з метою посилення НЗФ на Донбасі. Тепер вони та інші фігуранти операції «обезголовлення» ховаються в Російській Федерації, на яку й працювали раніше.

Ще один фігурант – В. Захарченко – забрався з Києва 21 лютого. З його розповіді випливають такі факти: спочатку відправив сім'ю до Донецька, потім – до Криму і, нарешті, в Росію. Особисто Захарченко нібито розробив стратегічний план і доповів його В. Януковичу: відступити з вірними частинами «Беркуту» й внутрішніх військ на Донбас і там влаштувати оборону (цікаво, від кого?). Але так не сталося (хтось зупинив загоны силовиків), і він кортежем із кількох автомобілів, з охороною вирушив до Донецька, де зустрівся з Януковичем. Там вони в приватному будинку трохи порадилися й вирішили «пробиватися» до Криму. Але їхати не разом, а різними колонами. Йому було дуже моторошно, бо скрізь ввижалися бандерівські бойовики, американський спецназ, найманці, засідки тощо. Проте «менти» діяли по-бойовому: висилали вперед розвідку, готували зброю. Але врешті-решт обійшлося: після ночівлі на азовському узбережжі у знайомого, гарної вечері під склянку горілки все владналося: Захарченка забрав гвинтокрил і доправив до Росії. Він не пише, чи це були ті два військові російські гелікоптери, які забрали і Януковича, чи інші машини. Дуже розчулено экс-міністр говорить про Путіна-рятівника: *«Ця людина врятувала керівництво України в період збройного перевороту, врятувала й мене особисто, і я користуюся нагодою, щоб подякувати йому за це на сторінках цієї книжки»*. І ще така цивілізаціоністська сентенція з уст головного міліціонера: *«Путін, рятуючи Президента України, виявив типовий для Росії великодушний підхід – допомагати тим, хто потрапив у біду. Це пряма протилежність жорстокому й цинічному принципу англо-*

саксонської цивілізації» [6]. Люди вскочили в халепу, а добрий дядя Вова повитягував їх із болота.

Отже, принципи рішення було ухвалено й доведено до виконавців не пізніше фатальної дати – 20 лютого. Хто крився за цим витонченим планом? Інтуїція підказує, що – спланувати цей грандіозний сценарій, принаймні контролювати й виконувати, міг В. Сурков – головний політтехнолог Кремля. Він, як відомо, прибув до Києва з групою офіцерів і генералів напередодні вирішальних подій. Бував у столиці України й раніше, кілька разів уже 2014 р. зустрічався з В. Януковичем. Власне, десанти агентів спецслужб Росії до Києва відбувалися систематично. Під час Євромайдану 30 офіцерів ФСБ тричі відвідували Україну: 13–15 грудня 2013 р., 26–29 січня і 20–22 лютого 2014 р.; вони використовували санаторій СБУ в Кончі-Заспі біля Києва як штаб-квартиру. Останні дати цікавлять нас особливо, бо з 20 лютого почалась активна фаза війни. Паралельно діяли групи російських ГРУшників. Інтерес до кривавого шлейфу цієї спецслужби в Україні виник після провалу місії засланих із Росії агентів, які мали вбити батька й доньку Скрипалів в англійському Солсбері.

Полковник спецназу ГРУ РФ Анатолій Чепіга (Боширов) та його напарник Олександр Мішкін (Петров), як з'ясували дослідники, 2014 р. отримали з рук В. Путіна звання «Герой Росії» за спецоперації проти України. Точних даних про їхні «подвиги» немає, але відомо, що ГРУшники дислокувалися в Україні незалежно від офіцерів ФСБ, вони розташовувалися в окремому будинку на базі «Альфи» [8]. З високою ймовірністю можна вважати: цих професійно навчених диверсантів використовували для кривавих провокацій на Майдані та управління конфліктом за російським сценарієм, план якого розробляв і тримав у своїх руках «куратор України» В. Сурков. Також вони могли прикривати втечу В. Януковича й державної верхівки України до Росії після відповідного сигналу з Москви.

В. Сурков – птах високого польоту. Для чого була потрібна присутність у Києві «сірого кардинала», інтелектуала, письменника, футуролога й автора кремлівських технологій? Є версія, що путінський радник особисто керував групами снайперів проти Майдану. На наш погляд, для такої людини це дрібниця, з таким завданням міг упоратися будь-який полковник або генерал таємної служби. Тим більше що Сурков – цивільний, раніше, до служби на Путіна, працював піарником у комерційній структурі. Ставки в Києві були набагато вищими. Шквал насильства, кров, смерть – усе це, вочевидь, було питомою час-

тиною сценарію, аби, по-перше, до краю збурити українських активістів і надати їм потенціалу злості, агресії, жорстокості; по-друге, відволікти увагу українського суспільства від загрози з півночі та початку активної фази гібридної агресії. А от поразку Майдану, знищення або розгін людей у центрі Києва, на наш погляд, насправді не планували. Київ, відповідно до задуму Москви, мав бути відданий, як та середньовічна фортеця, на кілька днів для розграбування «переможцями».

То за що мав особисто відповідати в ті пам'ятні дні помічник Путіна? Очевидно, він мав докласти зусиль, аби вище військово-політичне керівництво країни «організовано» покинуло Київ і втекло до Росії. Справа виглядала не такою вже й простою. Вищим керівникам пропонувалось одночасно залишити свої кабінети, добровільно позбутися статусу й службових повноважень, кинути напризволяще підлеглих, апарати міністерств і управління, нарешті, численні маєтки, угіддя для полювання, комфортабельні квартири, оздоблені золотом, бізнеси (легальні й нелегальні), якими вони керували, а ще коней, страусів і багато чого іншого. Усі мають сім'ю, дружину, коханку – про них також треба подбати, бо росіяни ж не жорстокосерді англосакси! Треба було з кожним керівником окремо обговорити всі деталі, гарантії, стимули участі в грі. Помічник Путіна мусив «мати в кишені» дуже серйозні аргументи й мотивувальні фактори. Він упорався із завданням: ми це можемо спостерігати за наслідками.

В історії воєн нічого схожого ще не траплялося: у «День Д» вища посадова ланка кидає свою країну, військо, силові структури й знаходить притулок в агресора. У таблиці 10 зазначено лише перших керівників (а були й заступники), які зникли більш-менш синхронно з Януковичем (Березовський зрадив трохи пізніше).

Таблиця 10

Вищі посадові особи, які втекли до Росії

Втікачі-зрадники	Посади
Янукович Віктор	Президент України, Верховний головнокомандувач ЗСУ
Арбузов Сергій	В. о. прем'єр-міністра України
Лебедєв Павло	Міністр оборони України
Якименко Олександр	Голова СБУ
Пшонка Віктор	Генеральний прокурор України
Захарченко Віталій	Міністр внутрішніх справ України
Шуляк Станіслав	Командувач внутрішніх військ
Березовський Денис	Головнокомандувач ВМС

В. Янукович доволі несподівано залишає Київ проти ночі з 21-го на 22 лютого. Несподіванка полягала в тому, що вдень (приблизно о 16:00) він, нарешті, підписав «мирову» з опозицією під гарантії міжнародних представників. За умовою договору, до кінця року мали відбутися позачергові президентські вибори. Він міг спокійно посидіти в кріслі, принаймні до осені, та ще й узяти участь у президентських перегонах. То навіщо тікати? Злякався сотника Парасюка? Так, то дуже страшна людина, але коли майбутній скандальний нардеп виголошував свою істеричну промову зі сцени Майдану, Янукович уже завантажив скарби до КАМАЗів та гвинтокрилів і саме збирався сідати в гелікоптер [9]. І вирішив утекти він не спонтанно, бо записи відеореєстратора на будинку в Межигір'ї зафіксували: виносити цінності, вантажити їх у транспортні засоби охорона почала заздалегідь (за різними даними, чи то 18-го, чи то 19 лютого).

Отже, коли Майдан іще був щільно оточений силовиками, президент готувався до втечі. По-іншому, вочевидь, і не могло бути, бо Янукович уже перетворився на слухняну маріонетку й виконував план Путіна. Єдина неузгодженість, можливо, полягає в тому, що Янукович затримався в Києві для підписання угоди з опозицією. У московському сценарії цього вчинку, найімовірніше, й не передбачалося, бо ж не випадково російський представник В. Лукін відмовився ставити свій підпис під документом. Останній виконав наказ Путіна, а отже, Москву не влаштовувала угода.

То навіщо Янукович пішов на мирову й гаяв час? Ослухався Путіна? Захотів мати додаткову гарантію? Чи зволікав, бо вивезти кілька мільярдів доларів готівкою виявилось складною операцією? Затримка з відльотом до Харкова, можливо, зруйнувала харківську частину сценарію гібридної війни. За патроном попрямували найближчі соратники. Але в Києві залишилися нардепи із пропрезидентської більшості, а без них Янукович швидко втратив легітимність. Якби Янукович поквапився з від'їздом, то, ймовірно, парламентська більшість склала б йому компанію, й державний політичний центр перемістився б до Харкова. Проте за вечір 20-го й день 21 лютого політична ситуація в Києві кардинально змінилася: вчорашні соратники вже не були схильні прогинатися під президента-лузера.

Тепер, за розрахунками московських технологів, мала спрацювати теорія керованого хаосу, яку вони в тиші кабінетів розробляли стільки років. Силовики вантажаться в автобуси (у Києві було до 20 тис. добре споряджених і підготовлених бійців різних підрозділів МВС і внутрішніх військ) і вирулюють на до-

роги, що ведуть у різні куточки України, звідки вони й прибули. Ніяких пояснень цим діям офіційно не дається. «Майданівці», зрозуміло, цьому руху сприяють, і дають свій супровід, аби не було ексцесів по дорозі. Ба більше, геть усі урядові будівлі, приміщення міністерств, зокрема офіси СБУ на Володимирській, 33 та МВС на Богомольця, 10, залишаються фактично без охорони. За добу міліція взагалі зникає з вулиць столиці, перестає виконувати свої безпосередні функції; місцеві стражі порядку відсиджуються в райвідділах і не патрулюють міста. Вікна у великих будівлях силових відомств увечері перестають світитися, хазяї кабінетів позникали, можна було хіба що побачити службовців у черговій частині та прибиральниць, які не розуміли суті подій і виконували звичну роботу.

То для чого вбили героїв Небесної сотні? Розгадка може бути такою: це була провокація велетенського хаосу, який мав буквально поглинути місто. За сценарієм, розлючені «майданівці», природно, мусили прагнути помсти (кров за кров), а отже, мали захоплювати урядові будинки, громити кабінети, палити, виловлювати тих правоохоронців і чиновників, які не сховалися, та прямо на вулицях улаштовувати самосуд. Їм мали б допомогти провокатори, кримінальні елементи, місцевий охлос. А чому б і ні?

Цей план, як ми вважаємо, спирався на певну традицію ставлення до українців, яке підігрівалося путінським режимом. «Кольорові революції», як пишуть більшість російських авторів, є акціями спланованими й проплаченими США. Тобто самі українці на таке не здатні. За цією логікою, в центрі Києва могли зібратися хіба що заробітчани, нероби, різні покидьки, які легко продаються й купуються, жадібно дивляться на гроші та матеріальні цінності. Вони просто мусять використати сприятливі обставини для збагачення й куражу. Російські «інтелектуали», які планували для України пастку, вирости на уявленнях про українців, почерпнутих із «Тараса Бульби»: гуль'яї, п'яниці, зарізяки. Отже, народна маса такої етнічної закваски не встоїть перед спокусами розгулу, величезного бешкету, грабунку, масової пиятики тощо. Тим більше, що Києва ніхто не захищає; тисячі торгових точок від гіпермаркетів до кіосків, наповнених алкогольними напоями, їжею, грошима, ювелірними виробами, тепер де-факто в руках повсталого люду. Хто може завадити «майданівцям» мародерствувати й нажлуктитися до неприємності? Адже саме так мали чинити герої Гоголя. Саме так бачили розвиток подій, на наш погляд, у Кремлі, коли виводили силовиків і вище керівництво зі столиці.

На чому засновували свої розрахунки в Кремлі? Вочевидь, на вивченні поведінки натовпів, на різноманітних прикладах того, чим може обернутися «вуличний карнавал». Погляньмо на приклади подій у Мексиці, Бразилії, інших країнах Південної Америки, що відбувались у наші часи, де не було й десятої частини негативного емоційного напруження, яке панувало на вулицях Києва. Маса протестувальників, які виходили на вулиці під політичними й соціальними гаслами, через короткий проміжок перетворювалися на кримінальні натовпи, що громили крамниці, підпалювали автомобілі, грабували склади.

Наведемо лише один реальний приклад. 1 січня 2017 р. уряд Мексики почав реформу цін на пальне (зняв дотації), і вартість бензину підскочила приблизно на 20 %. На вулиці вийшли незгодні, а закінчилося доволі традиційно: погромами автозаправок, пограбуваннями крамниць, підпалами. Національна асоціація супермаркетів повідомила, що розгромлено 79 магазинів, ще 170 зачинилися [10]. Маємо модель масової соціальної поведінки в умовах, сприятливих для хаосу. Зазначимо, зовнішнього втручання чи навмисної тактики зацікавлених сторін щодо провокації безладів у Мексиці не було. Тут спрацьовує потужний соціально-психологічний механізм навіювання та зараження: якщо вже двері або вікна вибито й хтось виносить, обхопивши двома руками, телевізор, то як і собі не кинутися всередину й не перетворитися на «експропріатора експропріаторів»? Це нібито природно й по-людськи: своєрідне повернення до первісних часів примітивного комунізму, коли ще не було інституту приватної власності й «усе належало всім», як писав Т. Гоббс.

Люди в натовпах легко втрачають відчуття соціального контролю й можуть перетворитися на зграю кримінальників. У самій Росії історія знає чимало аналогічних випадків. Наприклад, паніка в Москві 16–19 жовтня 1941 р., коли містом поширилися чутки про евакуацію і втечу урядовців. Миттєво почалися грабунки. Леонід Млечин пише: *«Вигляд міста, залишеного владою, ураженого страхом і безнадією, миттєво змінився. У другій половині дня почався хаос. Розбивали вітрини магазинів, розчиняли двері складів. Тягли все під гаслом: не залишати ж добро німцям. Анархія неминуча там, де немає влади. Але, взагалі-то кажучи, у Москві влада не змінювалася. Хай би скільки чиновників утекло, залишалося ще досить. У місті повно було чекістів, міліції, військ. Але ніхто ні в що не втручався»* [11].

Звернімо увагу: Л. Млечин – людина ліберальних поглядів, але росіянин, і він щиро вважає, що *«анархія неминуча там, де немає влади»*. Справді, у роки війни в аналогічних ситуаціях по-

громи й грабунки регулярно повторювалися в багатьох інших населених пунктах. Щоправда, 1941 р. із грабіжниками чинили жорстоко, їх розстрілювали на місці, але це тому, що, наприклад, у Москві влада не зникла остаточно. А в Києві влада реально випарувалася. Раптово й тотально. Чи знали про наслідки безвладдя російські адепти теорії й тактики керованого хаосу? Авжеж, кожен соціальний психолог, а тим паче в погонах, наведе багато таких прикладів. Отже, «невидима рука» зробила все, аби Київ повторив досвід інших міст в аналогічній ситуації.

Соціальний експеримент відбувся, проте він не приніс агресорові дивідендів. Хаос не запанував. Жодного об'єкта в Києві 20–22 лютого й у наступні дні не було захоплено чи підпалено з метою мародерства. Магазины, кафе, ресторани працювали у звичному режимі, відвідувачі розраховувалися за товари й послуги грошима. Міська влада швидко відновила рух громадського транспорту, метрополітену. Лінчувань і самосудів не було. Хоча було кілька театральних епізодів, коли активісти затримували нардепів в аеропорту. А потім заносили втікачів у приміщення Верховної Ради на простирадлах. Небайдужі кияни стихійно почали формувати в мікрорайонах дружини й загони для підтримання порядку, міліціонерів витягали з офісів на вулицю, аби патрулі мали законний характер.

Чому в місті не сталося кримінального вибуху, на який розраховували московські технологи? Відповідь нескладна, але вона абсолютно не збігається з російською пропагандою: у Києві відбувалася революція, яка характеризувалася колосальною морально-психологічною мобілізацією й концентрацією свідомості переважної більшості учасників на певних соціальних цілях і цінностях. Близькість до смерті не розбестила, а згуртувала й загартувала душі «майданівців», тому вони не перетворилися на кримінальний натовп. Учасники революції виконували надзавдання – врятувати Україну від тиранії, у них прокинулися громадянські й патріотичні почуття, які створюють у свідомості кільце самоконтролю, що в сотні разів переважає страх перед поліцією і дієвість формального контролю. Також Майдан мав самоуправління й доволі високий рівень дисципліни, слово «вождів» мало на той час певну вагу. Хай би як там було, але спірально «самозароджуваного» хаосу в Києві не спрацювала.

До речі, силовики місто покинули, але кілька сотень «тітушок», які отримали зброю, залишалися. Саме вони, ті, кого звозили до столиці з різних куточків України, та місцевий криміналітет, за розрахунками військових технологів, мали скласти

активну частину погромних команд. Цілком імовірно, що в ролі провокаторів мали б виступити перевдягнені співробітники СБУ. Принаймні є факт підпалу офісу Партії регіонів, де, як повідомлялося, було помічено саме цих суб'єктів.

Про настрої та дії «навколокримінальної» публіки красномовно свідчать деякі факти. Буквально три новели. Пригадаймо вбивство журналіста газети «Вісті» В'ячеслава Веремія вранці 19 лютого. Його покарав на смерть розгнущаний натовп «тітушок» тільки за те, що він насмілювався їх фотографувати. Привертає увагу той факт, що серед юрби була вогнепальна зброя й панувало відчуття безкарності. Наступного дня активісти УДАРу повідомили, що в селах на Бориспільській трасі мародерствують «тітушки» й кримінальники, яких відпустили з колонії ІК-119 у селі Мартусівка. Посеред дня надійшло й таке повідомлення: приблизно 700 «тітушок» із Херсона йдуть від Контрактової площі в напрямку станції метро Тараса Шевченка. Вони розповідають, що їх відпустили «гуляти по місту». Хто саме «відпустив», не зрозуміло [12].

Логіку тих, хто створював рух «тітушок» в Україні, досягнути нескладно. От тільки в разі антитерористичної операції й силового зачищення Майдану вони, радше, мали б заважати діям правоохоронців. А суттєво посилити хаос після здачі міста саме «тітушкам» було до снаги. Тільки вони не виконали покладеної функції, бо хаосу не настало. Навпаки, «майданівці» гостро реагували на факти можливого мародерства. Наприклад, стало відомо, що якийсь службовець нібито виносить золоті монети з приміщення НБУ, й банк було відразу взято під охорону. Аналогічно діяли щодо всіх головних місць і приміщень Києва.

Стосовно причин перемоги Майдану та випарування старої влади зі столиці існують малопереконливі версії. Пояснення переможців зводяться до того, що «майданівці» психологічно пересилили «Беркут», то була перемога героїчного духу, правди над неправдою. За версією О. Турчинова, сам Господь був на боці Майдану, бо, наприклад, коли палав Будинок профспілок, то дим, усупереч законам фізики, ішов на урядові сили [13]. Звісно, Господь, якщо захоче, може дарувати й не таке диво. А Парубій вважає, що силовіки «зламалися», бо не витримали напруження, а останньою краплею була чутка про те, що у Львові захопили арсенал зі зброєю, й тепер «майданівці» мають вогнепали [1]. Екс-віце-президент США Джо Байден серйозно вважає, що це саме його дзвінок через океан Януковичу вирішив долю протистояння: «Я кілька місяців звертав його увагу на те, що він повинен виявляти стриманість у відносинах зі своїми

громадянами, але в ту ніч, через три місяці після початку протестів, я сказав йому, що все скінчено. Настав час відкликати своїх бойовиків, і він пішов» [14].

Протилежна сторона спочатку ніяк не коментувала того, що відбулося. Потім почали виникати певні версії, хоча й не переконливіші по суті. Одну з них озвучив С. Шуляк, коли давав свідчення у справі Януковича. Військовик, як з'ясувалося, віддав накази на відведення силовиків 20 лютого лише з гуманних міркувань, аби не допустити штурму Верховної Ради й зберегти життя людей: «Підрозділи правоохоронних органів після розстрілу Небесної сотні у лютому 2014 року були виведені з урядового кварталу для того, щоб уникнути більш масштабного кровопролиття через наявну інформацію, що активісти Майдану готують збройний штурм головних адміністративних будівель» [15].

І в це можна повірити, коли на кону була влада в Україні? Нібито провокація була потрібна революціонерам, аби приховати сліди злочину на Інститутській. Загалом, маячня, але навіть якщо врахувати таке пояснення, то воно абсолютно не розкриває причин, чому впродовж доби у Києві (а не лише під будівлею Верховної Ради) не стало жодного силовика. В. Захарченко у «Кривавому євромайдані...» взагалі не може сформулювати причину загальної втечі з Києва, і стороннім читачам його опусу може здатися, що проти «слабеньких» і «миролюбних» силовиків виступило не менше дивізії озброєних до зубів головорізів. І нікому не спадає на думку просте пояснення: у столиці здійснювалась спецоперація гібридної війни. Вона, за тактичним рішенням авторів, накладалася на Майдан і мала створити необхідні умови, передусім політичні та інформаційні, для введення в Україну військ Російської Федерації.

План «А» Путіна: події 22 лютого в Харкові

Наша гіпотеза полягає в тому, що Путін підготував для України радикальніший сценарій, аніж той, що був зіграний у лютому–березні 2014 р. Якби всі пазли гібридної війни зійшлися так, як планував агресор, то Україна взагалі перестала б існувати як цілісна й суверенна держава. Ключова подія мала відбутись у Харкові. Відома й точна дата – 22 лютого 2014 р. До Харкова (а не до Донецька чи Криму) заплановано вилетів уночі з 21-го на 22 лютого Янукович. І це була не його особиста воля, а, на наше переконання, вимога Путіна. Зранку до міста, де в обігу мем «перша столиця», різними шляхами з'їжджалися

десятки великих автобусів, прямуючи до Палацу спорту. Він мав умістити кілька тисяч чоловіків і жінок, які були депутатами від провладних фракцій у місцевих радах (Партія регіонів і КПУ) Сходу та Півдня України. Якщо поглянути на «географію» запрошених, то на карті України буде точно окреслено контур «Новоросії», про яку тоді ще навіть розмови не точилися. Такий «з'їзд депутатів» не мав юридичної сили, але хіба гібридна війна спирається на право?

Важливо підкреслити: і Янукович, і організатори з'їзду депутатів Півдня та Сходу мали на своїх календарях контрольну дату – 22 лютого – задовго до самої події. Організація такого масштабного дійства потребує планування заздалегідь, це не так просто: мобілізувати велику масу «делегатів» із різних областей, десятків районів, забезпечити їх транспортом, доправити за сотні кілометрів, аби ті точно прибули в потрібний час. Гостинними господарями, які мали відіграти не останню роль у події, були керівники Харківщини – на той час голова обласної державної адміністрації М. Добкін і міський голова Г. Кернес. Репетиція події, вочевидь, відбулася трохи раніше, 1 лютого 2014 р., коли в цьому самому палаці Добкін і Кернес проводили установчий з'їзд «Українського фронту» – бойової організації для захисту влади від Майдану. Харків готувався до певної місії, і не йшлося про зміцнення влади Януковича та його сателітів. Насправді перспектива вимальовувалась інша: відчинити браму на Сході для вторгнення путінських військ.

Нагадаємо: 23 лютого мала розпочатись активна фаза гібридної війни, ось чому з'їзд у Харкові, втеча Януковича логічно приурочені до цієї межової дати. Олімпіада завершувалася, Путін якогось дня навіть зібрав у Сочі вище керівництво, щоб обговорити кампанію проти України. Тепер у правителя були розв'язані руки для «стрибка на Захід». Чому він обрав Харків як браму інвазії? Є логістичні й історичні пояснення. У Москві добре знають, вивчають у військових академіях історію підкорення України у ХХ ст. Московська експансія з півночі в Україну за часів Української революції (1917–1921) незмінно пролягала через Харків. Це ази захоплення України: 1) оволодіти другим за розміром і значенням містом, яке перебуває за 30 кілометрів від кордону; 2) оголосити Харків столицею України (не зовсім такої, як у Києві, а трохи іншої, наприклад, «радянської»); 3) сформувати «справжній український уряд» (можна для початку і в Курську чи Белгороді); 4) почати військовий рух на Київ, використовуючи, зокрема, як найкоротший, шлях через Чернігів; 5) оголосити все, що відбувається

в Україні, «громадянською війною». Так чинили більшовики ще з осені 1917 р., а зазнавши невдачі, повторювали цей маневр знову. Києва через Донбас або Крим ніколи не захоплювали. Харків – це основні (для Росії) ворота в Україну. То чи мали путінські стратеги планувати війну інакше? Звичайно, ні. Тим більше, що Харків для східної місії готували не один місяць.

Підтвердженням нашого висновку є план розчленування України, опублікований у російській «Новій газеті» через рік після зазначених подій. План, який готувало оточення російського олігарха К. Малофєєва, поданий у першій половині лютого 2014 р. в адміністрацію В. Путіна. У цій програмі знищення України пояснюється, чому починати захоплення треба не з Донбасу, а з Харкова, зокрема зазначається: *«Домінантними регіонами для докладання зусиль мають стати Крим і Харківська область, у яких уже існують досить сильні групи підтримки ідеї максимальної інтеграції з РФ»* [16]. Знаменно, що вже за кілька днів до «історичного з'їзду» М. Добкін починає натякати: Харків «у разі чого» готовий узяти на себе роль столиці. Журналіст В. Портников стверджує, що пропозиція використати Харків як столицю надходила з Москви Л. Кучмі ще 2004 р. у період Помаранчевої революції [12]. Те, що саме Харків мав перетворитися на столицю України, підтверджує й литовський дипломат Пятрас Вайтекунас, якого ми вже цитували в попередньому розділі [17].

Що мало, на наш погляд, відбутися в Харкові знаменного 22 лютого? У Палаці спорту очікували на появу В. Януковича як повновладного президента, і, вочевидь, не самого, а разом із парламентською більшістю. І тоді всі гілки влади були б сконцентровані в одному місці для ухвалення «історичних рішень». До речі, десь у Харкові в ці самі дні пересувався вулицями й офіційними кабінетами ще один «герой» владної команди – М. Азаров. Він уже склав повноваження прем'єра, але, мабуть, очікував повернення в крісло. У такі надзвичайні дні все стає можливим. Приїзд до Харкова М. Азарова напередодні «з'їзду» аж ніяк не випадкова подія. І цей персонаж був би доречним для здійснення плану В. Путіна. У його моральних якостях ніхто не сумнівався. А вимальовувалася велика зрада.

Нескладно передбачити рішення Верховної Ради (якби в залі матеріалізувалися хоча б 226 представників провладних фракцій). По-перше, Харків оголошувався столицею України, у місті тимчасово розміщувались основні державні установи. По-друге, було б ухвалено звернення до парламентів і народів

світу приблизно такого змісту: «Увага, Київ захопили терористи, фашисти, кримінальний елемент, і народ України волає про допомогу, аби звільнити країну від пошесті». По-третє, центральне рішення – звернення до «братнього народу», особисто до Путіна, аби він надав інтернаціональну допомогу.

На сухопутному кордоні з Україною до цього моменту росіяни не тримали військових з'єднань, але саме 23 лютого нізвідки «намалювалося» кілька ударних угруповань: навпроти Донбасу, Харкова, Чернігова. З півночі (чернігівський напрямок, де саме був оголений кордон згідно з директивою В. Януковича) було підтягнуто сили й засоби, відображені в таблиці 11.

Таблиця 11

**Угруповання РФ на кордонах Чернігівської
й Сумської областей станом на 23 лютого 2014 р.
(за даними групи «Інформаційний спротив»)**

Склад угруповання	Кількість одиниць
Особовий склад	8000
Танки	170
ББМ	520
Артилерійські системи	120
Бойові літаки	40
Ударні гвинтокрили	20

Для справжньої війни цього замало. Але Путін і не збирався воювати з українською армією. Військовим мав надійти наказ Януковича – залишатись у казармах. А певні «надійні» частини мали пристати до росіян. Отже, було б розіграно чехословацький сценарій 1968 р.: марш-кидок через кордон до столиці за умови нейтралітету місцевих збройних сил. Додаймо до цього обов'язкові дії росіян з інших стратегічних напрямків, висадку десанту для захоплення мостів, аеропортів, державних установ, стратегічних об'єктів.

Кияни могли б прокинутися зранку 23 лютого (як колись пражани в серпні 1968 р.), а на вулицях – чужі танки. Усе здійснювалося б під потужним пропагандистським прикриттям: росіяни самих себе, без сумніву, мали позиціювати як солдатовизволителів від «нацистської чуми», не менше. Вони розраховували отримати часткову підтримку всередині України (що мало свої підстави). Звичайно ж, мали бути окуповані Крим, Донбас, Одеса. Але після захоплення Києва таке вже нікого б не збуджувало, у громадській думці подальші події сприймалися б, напевно, як новини другого плану, факультативні опера-

ції. Путін мав би абсолютно вільні руки у вирішенні долі України, яку, можливо, планувалося пошматувати на частини під прикриттям місцевих референдумів. Найімовірніше, саму назву країни було б викреслено з політичної мапи світу як найбільш подразливий для Кремля топонім. Можливо, Януковичу було обіцяно трон правителя «Новоросії», чи як би потім назвали області по лівий бік Дніпра, оскільки той старанно збирав своє майно й вивіз його у східному напрямку. А «гауляйтером» Києва, наприклад, призначили б В. Медведчука. Ото була б гросмейстерська партія! Після такого подвигу російському правителю мали б установити в Москві на постаменті не менш як золоту, 999-ї проби, фігуру в лавровому вінку.

Путін мав чудові шанси на успіх. Харків захоплювати не потрібно, він у руках надійних клеветів – «Допи» і «Гепи». В області не було району чи навіть місцевої ради, яких би не очолювали ставленики Партії регіонів. А тих, зі свого боку, контролював Янукович, який на той момент перетворився на абсолютно слухняну, безвідмовну маріонетку Кремля. Привід вторгнення був набагато сильнішим, ніж 1968 р. (якби Київ занурився в морок хаосу).

22 лютого в Харкові готувалася феєрична постанова, долею події чекали в місті бригади російських телевізійників, до Палацу спорту завітала представницька російська делегація (цікаво, коли губернаторів і депутатів Держдуми було попереджено про відрядження до Харкова?), біля входу спорудили велику сцену, як для рок-концерту (вона так і залишилася неза потребою), на майданчик до стін спортивної споруди місцеві очільники нагнали простих харків'ян, бюджетників, навіть лікарів пологового будинку. Окремо трималися бойовики Жиліна з «Оплоту». Самого командира допустили всередину, й він виступив зі сцени: вимагав зброю для своїх бійців. Та всі зусилля розпалися на порох.

Що пішло не так у путінців? Чому В. Янукович не прийшов на зібрання? Що спонукало М. Добкіна й Г. Кернеса до термінової втечі прямо зі сцени Палацу за кордон, до Росії? Посеред дня колабораціоністську виставу було скінчено: «президія» втекла з місця події, «бюджетники» радо розсипалися по місту, а депутатів розсаджували по автобусах і спрямовували за місцем проживання. Але вулиці не спорожніли повністю. Біля Палацу спорту, за міліцейським кордоном, увесь час стояв натовп простих харків'ян, які інтуїтивно відчували момент небезпеки й стеклися звідусіль, аби підтримати єдину Україну й сказати «ні» незрозумілим комбінаціям. Потім у ЗМІ розповідали про

30 тисяч прибічників соборної України, та, можливо, їх було менше – 10 або 20 тисяч, але це були люди з іншою мотивацією, ніж так званий антимайдан. Вони ще довго не розходились і влаштували велику ходу центральними проспектами й вулицями міста: ішли колоною 10 км до центрального майдану Свободи. Очоловала ходу, до речі, молодь – фанати харківського «Металіста» й луганської «Зорі». Здавалося, небезпека пройшла повз місто, але боротьба за Схід ще тільки починалася.

Тиск простих харків'ян відіграв свою роль, його не треба применшувати. Але були й інші обставини. Дуже важливим виявилось те, що вже пізно ввечері 20 лютого в Києві запрацювала Верховна Рада. Критичною була явка депутатів, і коли, нарешті, зібралася проста більшість від 450, то заступник голови Верховної Ради Руслан Кошулинський мав право відкрити надзвичайне за драматургією засідання. Було ухвалено перші важливі заяви й документи, які засвідчили, що владну кризу подолано: центр політичної влади залишився в столиці. Понад 200 депутатів у цей час сиділи по різних «схованках» і уважно стежили за розвитком подій. До Харкова приїхали хіба що прямі агенти Путіна – нардепи О. Царьов і В. Колесніченко. Якби ввечері 20-го, а потім і 21 лютого Рада не запрацювала (не зібрала кворуму), то «ждуни» потяглися б за Януковичем до Харкова. Але серед цієї публіки спрацював владний інстинкт – вони вже зранку 21-го почали приходити до Парламенту, аби не пропустити нічого важливого для себе. І тоді раз у раз почало відбуватися щось чудодійне: голосування не просто більшістю голосів, а конституційною більшістю.

22 лютого, коли наповнювався харківський Палац спорту, Верховна Рада України ухвалоє рішення про «відсторонення В. Януковича з поста Президента України у зв'язку з його самосушенням»; «за» голосують 328 народних депутатів. На 25 травня було призначено позачергові президентські вибори, а тимчасово виконувачем обов'язків Президента України стає Олександр Турчинов. Голосування в Парламенті засвідчило: Партія регіонів зреклася свого лідера. Тепер Януковичу вже не було сенсу з'являтися на харківському «з'їзді», а легітимно запросити російські війська в Україну було неможливо.

План «А» Путіна зазнав краху. Спектакль на харківській сцені провалився. Але кремлівський диктатор тільки-но розпочав велику гру й не збирався гальмувати гібридну війну. Сам Путін зізнався, що він та його близьке оточення не спали всю ніч і розійшлися приблизно о 7:00 23 лютого. З ким міг радитись і спостерігати за розвитком українських подій кремлів-

ський диктатор? Старший науковий співробітник аналітичного центру «Атлантична рада» (англ. *Atlantic Council*) Андерс Ослунд вважає, що разом із Путіним рішення ухвалювали начальник ФСБ Олександр Бортников, секретар Ради Безпеки РФ Микола Патрушев й экс-глава ФСБ Сергій Іванов [18]. Очевидно, з «театру воєнних дій», а саме так у Кремлі вже називали Україну, потоком надходила інформація з різних джерел: від посольства в Києві й консульства в Харкові, політичних спостерігачів, резидентів, агентів ФСБ і ГРУ, телевізійників, нарешті, Януковича та інших інсайдерів. Путін і його компанія мали ухвалити рішення, як діяти наступного дня.

23.02–01.03: дні неслави української влади

«Дня Д» Путін не змінив, але ввів план «Б»: захоплення й анексія Криму, а потім уже повернення до Харкова. Кримський півострів був найбільш «готовим» для початку активної фази: там розташовувалося військове угруповання РФ, було заздалегідь створено осередки п'ятої колони у вигляді різноманітних проросійських організацій. Ось чому саме зранку 23-го (а не 20 лютого) кримчани побачили підозрілий рух військової техніки на дорогах півострова, а в небі – російські гелікоптери.

23 лютого було знаковим днем для Росії, й не тільки тому, що закривалась Олімпіада. Відзначали чергову річницю старого, ще радянського, свята армії і флоту. У Севастополі щодо цього було зібрано великий мітинг (ніби за традицією), і він дав старт новому етапу гібридної війни. Вона переходила на вулиці й площі. На мітингу в Севастополі апробовано певні технології та меми війни: над натовпом розгорнули заготовлені для цієї події російські прапори, залунали прокльони в бік «бандерівців» і «нацистів», натовп закликали скандувати «Росія, Росія!», зверталися до Путіна, нарешті, обрали «народного мера». Такими прийомами московські технологи надалі розколюватимуть українське суспільство й «валитимуть» місцеву владу в інших містах Півдня та Сходу.

В Україні на той момент був лише єдиний повноцінний легітимний орган влади – Парламент, він мав ухвалювати стратегічні рішення щодо захисту країни. Але там панували зовсім інші настрої – ейфорія від перемоги, масове засліплення, запахло розподілом влади й посад. Олександр Владимиров, російський генерал, який написав солідну за обсягом книжку у двох томах з теорії сучасної війни, зазначає: *«Якщо ти живеш мирним*

життям, а проти тебе ведуть війну, і ти про це не здогадуєшся, то ти її вже програв» [19]. Така ситуація «нерозуміння» склалася в українському суспільстві практично на всіх щаблях: країну атаковано, а владні структури й населення перебувають в ілюзії миру.

У динаміці переможних революцій є така фаза – «весна революції», – коли впав ненависний режим, усі перетворилися на «революціонерів», у суспільстві піднесення, панує ейфорія. Такі почуття, вочевидь, охопили переможців серед парламентських фракцій, які почали ділити владу й вести звичайний для української політики торг за посади. То були дні найвищого ступеня кретинізму. Росіяни швидко й цілеспрямовано діють у Криму: перекидають із Кубані ватаги козаків, формують загони «самооборони», висувають військові підрозділи для блокування українських військових частин, на півострів перекидається буквально легіон спецслужбовців – кожний зі своїм завданням. Наприклад, з'являється І. Гіркін, якому доручено формувати парамілітарні структури, так звану самооборону; також він виконає доволі делікатне завдання: знайде депутатів Верховної Ради АРК та доправить обранців народу в зал засідання, аби проголосити «референдум» і змінити українську владу на російську. Довкола Криму розгортається потужна інформаційна кампанія проти Києва під гаслами сепаратизму, «руського мира», за «власний вибір», нагнітаються фобії тощо.

А що в цей час роблять українські парламентарі як представники єдиного повністю легітимного (на той момент) органу влади в країні? Вони нічого не вигадали розумнішого, ніж узяти тайм-аут і піти на кулуарні торги. У країні немає президента, уряду, прем'єра, зруйновано вертикалі силових структур (ворожа спецоперація «обезголовлення» виявилася вдалою). Згаданий вище генерал Владимиров порівнює гібридну війну з радіацією: вона не відчутна, але вона є і вбиває. Такий стан спостерігався в ці драматичні дні. Проте депутати розходяться із сесійної зали, сподіваючись плідно попрацювати за лаштунками головної політичної сцени. Домовляються зустрітися 27 лютого, й Путін бере це до уваги, аби випередити недолугого противника.

Перед тим, як піти на перерву (на кулуарну торгівлю), депутати здійснили доволі ідіотичний крок. Верховна Рада робить В. Путіну подарунок, вочевидь, до Дня Радянської армії і Військово-морського флоту. Саме 23 лютого терміново було представлено на голосування скасування скандального мовного закону Колесніченка-Ківалова. Нічого «розумнішого» в перший

день російської операції щодо захоплення Криму та наступу на Схід і Південь вигадати просто неможливо. Ніякого практичного значення скасування закону не мало, це був символічний крок, який потрібно було робити зважено та в зручний час. Тим більше, що закону про скасування згодом не підписав ані О. Турчинов, ані П. Порошенко. Але саме на це голосування в стінах Верховної Ради очікувано в Москві, його підхопила російська пропаганда й почала будувати різноманітні інсинуації на мовну тему. Факт «скасування» перетворився на наріжний камінь залякування кримчан і мешканців Донбасу. Вочевидь, прийоми рефлексивного управління використані й у цій ситуації. Або українські законодавці дійшли своїм розумом, що в «День Д» невідкладним питанням мусить бути мовний закон? Як завжди, цікаво, хто напоумив терміново перемикнути на мовне питання в момент, коли «брат біля воріт»? Формально пропозицію вніс В'ячеслав Кириленко. Проте не зайве, хоча б для історичної науки, з'ясувати, як у той фатальний день народжувалась ініціатива: хто «радив», «наполягав», «підштовхував» тощо.

Період з 23.02 до 01.03 є найбільшим провалом у сучасній українській політиці й державному урядуванні. Дорогою була кожна година й кожна хвилинка. Депутатам не можна було розходитися, натомість, можливо, їм варто було навіть заpastися розкладачками й ночувати в стінах Парламенту. Що можна було зробити за три дні? Для початку – затвердити прем'єра й ключових міністрів (на це вистачило б кількох годин), аби вони почали термінову роботу з відсічі агресії. Також не завадило б утворити дві надзвичайні інституції: по-перше, інтегральний міжвідомчий орган на кшталт Державного комітету оборони, враховуючи досвід колишнього СРСР, по-друге, інформаційний центр, який у цілодобовому режимі мав би поширювати новини про інвазію Росії. Не зашкодив би неформальний майданчик для експертів, які раніше очолювали МО, Генштаб, СБУ, МЗС і були відраховані Януковичем. Вони принаймні знали театр воєнних дій, технічні деталі тощо. Потрібно було шукати нестандартні ідеї й асиметричні відповіді. І на весь світ – буквально кричати про агресію, а не замовчувати за принципом, що, може, воно якось саме «розсмокчеться»... Гібридна зброя не любить світла й розголосу. І не треба було утворювати мем «зелені чоловічки», бо від першого дня було відомо, що то діють російські військовослужбовці. Але була й така «цінна» думка: Путін «з'їсть» Крим і заспокоїться. Бездіяльність ще нікому не приносила дивідендів.

Українські політики справдили «найкращі» очікування Путіна. З огляду на імпотентність Києва, він вирішує підняти ставки й не розтягувати процесу анексії півострова. До певної міри Путін діяв ситуативно, гнучко реагуючи на ситуацію в регіонах України та світі. Це добре видно з того, як окупанти наближали дату референдуму й радикалізували його зміст. Зрештою, на захоплення й анексію Путін відвів 20 діб. «Офіційний» процес мали розпочати депутати ВР АРК, а для цього принаймні потрібно було провести засідання. Першими отямилися кримські татари. 26 лютого провід кримськотатарського народу збирає численний мітинг у Сімферополі біля стін кримського Парламенту, аби перешкодити засіданню, на якому, за інсайдерською інформацією, розглядатимуться сепаратистські питання. Київ мав сильного союзника на півострові, але не скористався його поміччю. Із Севастополя й інших точок до столиці півострова окупанти підтягували «цивільні» загони, аби розблокувати Раду; на площі сталася штовханина, внаслідок якої від серцевого нападу загинув літній чоловік. Кримські татари й українські громадські активісти мали численну перевагу, й тоді ворог удався до хитрощів, бо сказано: «Війна – шлях обману». С. Аксьонов, який керував колабораціоністами, запропонував Р. Чубарову спокійно розійтися: не ризикувати миром на півострові, не створювати непотрібного напруження тощо. Кримські татари погодилися на пропозицію за умови, що зборів депутатів не буде. С. Аксьонов нібито дав гарантії (?!). Але ситуацією керував В. Путін, а не місцевий кримінальний ділок.

На світанку будівлю Парламенту захопила рота (приблизно 100 бійців) добре озброєних російських десантників. Агресор поспішав, бо за кілька годин мала відкрити засідання Верховна Рада України. На деблокування кримського Парламенту українська влада мала кілька годин, бо зранку, за технологією таких операцій, будинок мав оточити натовп «цивільних». Але відповідальної влади в Україні ще не було. А місцеві начальники й командири, як завжди, у таких ситуаціях вагаються, хочуть «узгодити», отримати прямий наказ. Іншого й не варто було очікувати. Отже, 27 лютого о 10:00 парламентарі зручно вмощуються в кріслах, а ВР АРК уже захоплено й триває полювання за місцевими депутатами, які мають під дулами автоматів ухвалити доленосні рішення. Росіяни від цього часу активізуються: переходять до захоплення аеропортів, установлюють контроль над Перекопським перешийком, оточують українські частини. Крим де-факто програно.

І аж 28 лютого (!) (коли, як після тої бійки, пізно махати кулаками), збирається засідання РНБО. Стенограму цієї історичної події оприлюднено. Вона створює гнітюче враження від неінформованості, некомпетентності, розгубленості, боягузтва політичного керівництва. Фактично нічого не вирішили, тобто зробили те, що вимагав від української влади Путін: «сидіти тихо й не рипатися».

Росіяни поводитися нахабно й упевнено. Вони контролювали ситуацію, добре знали від своєї агентури, що відбувається у владних кабінетах «на пагорбах». Посеред засідання був дзвінок О. Турчинову від С. Нарішкіна – спікера Держдуми РФ, що відображено в стенограмі. Російський політик, за словами Т. Березовця, у неприпустимій манері погрожував: *«Само, якщо ви будете щось робити в Криму протягом двох днів, ми висадимо повітряний десант в урядовому трикутнику: Адміністрація Президента, Верховна Рада, Кабінет Міністрів»* [20]. Путін усе ще побоювався, що в Києві прокинуться й почнуть діяти. Йому було незручно з політичних міркувань починати в Криму битву, бо версія Кремля полягала в тому, що то лише кримчани вирішують свою подальшу долю на тлі деградації Києва. Росіяни були готові застосувати зброю, але це б повністю дезавувало їхню версію подій. А так вони завжди триматимуться свого пропагандистського прикриття.

Тиждень від початку активної фази гібридної війни закінчувався тим, що Путін удався до масштабного військового шантажу, добре розуміючи стан українських збройних сил. Спочатку, 27 лютого, він починає масштабні військові навчання на кордоні з Україною. 1 березня президент РФ звертається до верхньої палати Держдуми, Ради Федерації, з проханням надати дозвіл на використання російських військ на території України. Ця дата назавжди увійде в історію російсько-української війни, бо паралельно гібридних ударів зазнали міста на Сході та Півдні України. Війна набирала обертів.

Хронологія подій від початку активної частини гібридної війни

Візьмемо за основу офіційно прийняту дату початку активної фази війни – 20 лютого 2014 р. Відштовхуючись від цієї дати, ми пропонуємо таку періодизацію війни з урахуванням поділу етапів за ознакою переважного застосування проти України «гібридної» і «звичайної» зброї:

Перша хвиля гібридних ударів: 20–28 лютого.

Друга хвиля гібридних ударів: 1 березня – 5 квітня. Відбулися захоплення й анексія Криму, почалось активне «розхитування» восьми областей Сходу й Півдня. Використовувалися здебільшого військово-цивільні операції, пропагандистські атаки, політичний шантаж, тактика «зелених чоловічків».

Третя хвиля гібридних ударів: 6 квітня – 2 травня. Агресор захоплює більшість міст у Луганській і Донецькій областях у межах військово-цивільних операцій. У Харкові та Одесі в результаті гострих вуличних сутичок, мобілізації проукраїнського активу й поступового відродження державних інституцій відбувся злам на користь єдиної України. Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон, Миколаїв також залишилися на боці України. Спецоперація «Русская весна», здійснювана шляхом застосування гібридної зброї, зайшла в глухий кут. Кремль змінює «холодну» зброю на «гарячу».

Перехід до збройного протистояння: 12 квітня – 30 червня. 12 квітня – збройний загін І. Гірка за участю «зелених чоловічків» захоплює Слов'янськ, 13 квітня – О. Турчинов оголошує про початок АТО. Цього дня проливається перша кров: на околиці Слов'янська від руки російського бойовика загинув капітан СБУ з підрозділу «Альфа», поранені керівник антитерористичного центру СБУ й ще четверо осіб. Формуються добровольчі батальйони. Боротьба за Маріуполь і його визволення (13 червня) були позначені застосуванням зброї. 14 червня – перша масова загибель українських солдатів через збитий російськими найманцями Іл-76, який сідав у Луганському аеропорту. Певна надія на мирне вирішення конфлікту на Донбасі з'явилася завдяки політичним процесам: 1) зустріч 17 квітня 2014 р. політиків у Женеві за форматом «Україна–ЄС–США–Росія», де було досягнуто низки домовленостей щодо мирного врегулювання ситуації в Україні; 2) вибори Президента України – 25 травня; 3) проголошення 20 червня П. Порошенком мораторію на застосування зброї, спроба перейти до переговорного процесу. Мирні ініціативи систематично зривалися російською стороною, бо вони не давали змоги повністю реалізувати стратегічні цілі стосовно України.

Маневрена війна: 1 липня – 5 вересня. Наступ українських збройних формувань із метою звільнення захоплених територій. «Армія вторгнення» здає свої позиції, звільнено низку великих міст та інших населених пунктів. Контрнаступ російських регулярних формувань у середині серпня, Іловайський

котел і повторна втрата деяких населених пунктів. Перемир'я в Мінську («Мінськ-1»).

Перехід до оборонної позиційної війни поміж «Мінськом-1» і «Мінськом-2». Бої за Донецький аеропорт і Дебальцеве. Розгортання російською стороною терористичної й диверсійної війни на комунікаціях і в містах Сходу та Півдня.

Активна оборона: від лютого 2015 р. Найбільший інцидент – спроба штурму Мар'їнки 3 червня 2015 р., яка довела противнику: наступальні операції проти ЗСУ будуть пов'язані зі значними втратами. Війна тепер ведеться і у військовому, і в гібридному форматах. Противник намагається активізувати військово-цивільні операції, але без значного успіху, використовує тактику терору, але найбільші надії покладає на втручання в політичний процес, прагне отримати дивіденди від чергових виборів. Гібридна зброя знову виходить на перше місце.

Зовнішній контур війни. Від початку весни 2014 р. російсько-українська війна перетворюється на світову подію, інтерес до неї в певні періоди посилюється, а в інші – слабшає. П. Порошенко намагається створити антиросійську коаліцію на переговорах із Німеччиною, Францією та іншими європейськими країнами. Україна відкрила юридичний фронт, звертаючись до міжнародних судів. Росія потерпає від міжнародних санкцій з боку США та Євросоюзу. Але Кремль розширив простір війни: почав воєнні дії в Сирії, атакував Європу та США за допомогою інформаційних технологій і методів втручання в політичні процеси. Саме глобалізація гібридної війни не дає забути про Україну, яка виступає природним союзником західних країн у протистоянні з путінською Росією.

Аналіз хронології російсько-української гібридної війни приводить до таких висновків:

- Новітні війни можуть мати перебіг у кількох фазах: 1) латентній, коли не використовуються звичайні воєнні засоби, а воєнні цілі маскуються під завісою мирного життя; 2) активній, коли агресор переходить умовну межу і його наміри стають очевидними, проте деякий час він може використовувати гібридні засоби; 3) воєнній, коли починають «розмовляти» гармати й проводяться звичайні воєнні операції; 4) комбінованій, коли воєнні операції не основні, а знову активно використовуються гібридні інструменти ведення війни.
- Війна може розгортатися непомітно й за висхідною лінією ескалації, гібридні загрози та удари тривалий час можуть

не ідентифікуватися як такі, якщо відсутня відповідна методологія моніторингу стану національної безпеки країни та немає розуміння можливого характеру новітніх воєн.

- Війна нового покоління може будуватися на застосуванні різних типів зброї, можливості для ураження противника значно розширилися, кожний етап війни можна характеризувати за співвідношенням «гібридної» і «звичайної» зброї.
- Україна перетворилася на полігон випробування гібридної зброї та проведення гібридних спецоперацій з боку Російської Федерації. Загальна хронологія війни відповідає накресленій теоретичній схемі, яку демонстрував у січні 2013 р. В. Герасимов. Україна ціною великих людських і матеріальних утрат, врешті-решт, зламала послідовність, яка мусила дарувати Росії перемогу. Але питання миру зависає в повітрі, бо залишається незрозумілим, як можна припинити неоголошену війну, тим більше якщо агресор не схильний ставити крапку над «і».
- Великою небезпекою для країни – жертви агресії є потенційні внутрішні громадянські конфлікти, що їх агресор може активно експлуатувати у власних інтересах: подовжувати, розширювати їхню географію, загострювати й робити антагоністичними.
- Ефективність гібридних ударів з боку Росії була значною в тих ситуаціях, коли вони не ідентифікувалися як воєнні дії. Після 2014 р. українське суспільство набуло певного імунітету до відповідних загроз і дій, спроби Росії перезапустити підривні соціальні, політичні, інформаційні технології не мають такого успіху, як це спостерігалось на початку активної фази війни.
- Гібридна війна – лише форма сучасних міжнародних конфліктів, а її сутність потрібно шукати у внутрішній природі конфлікту, що призвів до війни.

1. Андрей Парубий: На Майдане и по нам, и по «Беркуту» «работал» российский спецназ. URL: <https://daily.rbc.ua/rus/show/andrey-parubiy-na-maydane-i-po-nam-i-po-berkutu-rabotal--17022015132900>.
2. «Титушки» и правоохранители координировали свои действия на Майдане, – ГПУ. ВИДЕО (обновлено). URL: https://censor.net.ua/news/370616/titushki_i_pravoohraniteli_koordinirovali_svoi_deyistviya_na_maydane_gpu_video_obnovleno.

3. Лучник Майдану Орест Каракевич: «У день розстрілу Небесної сотні мені виповнилося 22 роки». URL: <https://live-in-schastie.jimdofree.com/суспільство-1/лютий-2017/лучник-майдану-орест-каракевич-у-день-розстрілу-небесної-сотні-мені-виповнилося-22-роки/>.
4. Адвокат Виталий Титич: Расследование убийств правоохранителей 20 февраля – ключ к раскрытию преступлений против майдановцев. URL: <http://asn.in.ua/ru/news/interview/34251-advokat-vitalij-titich-rassledovanie-ubijstv-pra.html>.
5. Шурхало Дм. Українська якбитологія: Нариси альтернативної історії. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 400 с.
6. Захарченко В. «Кровавий евромайдан – преступление века». Электронная версия. URL: <http://fond-uv.ru/zacharchenko/kniga-vitaliya-zaharchenko>. Не варто розглядати опус экс-міністра як самостійний твір. На 90 % це творчість Сергія Хелемендика (1957–2016), який нібито бере низку інтерв'ю в колишнього міліціонера. Сама собою книжка цікава тим, що передає найбільш крайні, навіть екстремістські погляди росіян на Україну, геополітику, гібридну війну, вона охоплює спектр тем, ідей, термінів, абсолютно недоступних доволі примітивному служаці й «податківцю». Але є певні фактичні деталі, що їх Хелемендик витяг із Захарченка, й вони досить цікаві.
7. Кошкина С. СБУ. Рукописи не горят. URL: https://lb.ua/news/2015/04/02/300696_sbu_rukopisi_goryat.html.
8. Підрозділ ГРУшника Чепіги міг бути причетним до загострення на Майдані, – ЗМІ. URL: https://24tv.ua/pidrozdil_grushnika_chepigi_mig_buti_prichetnim_do_zagostrennya_na_maydani_zmi_n1043249.
9. Янукович ступив на борт гелікоптера о 22:40, а сотник зранку погрожував їти на штурм Межигір'я приблизно о 21:00. Парасюк виступив зі сцени напрочуд вдало з погляду пропагандистського супроводу втечі Януковича з країни. На цьому й донині будують захист адвокати колишнього президента: стало дуже лячно, ще й по дорозі нібито хтось стріляв, як тут не втекти світ за очі...
10. В Мексике продолжает усиливаться общественное недовольство, вызванное значительным повышением цен на бензин. URL: http://russian.news.cn/2017-01/06/c_135961123.htm.
11. Млечин Л. Черный октябрь. *Новая газета*. 2011. № 114. 12 октября.
12. Майдан. 20–21 февраля. URL: <http://graniru.org/Politics/World/Europe/Ukraine/m.224872.html>.
13. Інтерв'ю кореспондента «Цензор-НЕТ» з Олександром Турчиновим. URL: <http://glavnoe.ua/news/n299811>.
14. Джо Байден: «Я зателефонував Януковичу і сказав: “Все, це кінець”». URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/crime/dzho-bajden-ya-zatelefonuvav-yanukovichu-i-skazav-vse-tse-kinets.htm>.
15. Хто давав наказ стріляти на Майдані? Екс-командувач внутрішніх військ Шуляк зробив сенсаційні заяви. URL: <http://pravda.if.ua/khto-davav-nakaz-strilyati-na-maydani-ek/?print=20974>.
16. Сценарий Кремля по агрессии РФ в Украине (сокращенный текст). URL: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/416-scenarij-kremlya-po-agressii-rf-v-ukraine-sokrashhennyj-tekst.

17. Пятрас Вайтекунас: «Кровь на Майдане – начало агрессии президента Путина. Крым без крови – успех для Украины». URL: <https://censor.net.ua/resonance/3051846/>.
18. Кто принял решение оккупировать Крым: названы четыре фамилии. URL: http://kriminal.tv/news/kto_prinjal_reshenie_okkupirovat_krym_nazvany_chetyre_familii_video.html.
19. Владимир А. «Гибридные войны» в общей теории войны. Конференция «Гибридные войны XXI века» / Военный университет МО РФ, 28 января 2015 г. URL: <https://informnapalm.org/wp-content/uploads/2017/12/Gibridnie-Voini.pdf>.
20. «Без цензуры» от NewsNetwork: Звонок Нарышкина. URL: <https://newsnetwork.tv/movie/3526/>.

Частина 3

ВІЙНА І РОЗЛОМ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

*Цивілізаційна межа сучасної Європи проходить
уздовж північно-східного кордону України.*

З виступу Президента України П. Порошенка
на урочистому параді військ «Марш нової армії»
з нагоди 27-ї річниці незалежності України

Розділ 14

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ РОЗЛОМ: ТЕОРІЯ І РЕАЛЬНІСТЬ

Ми стали свідками доволі унікальної події, коли в результаті нав'язаної Україні війни визначився східний кордон Європи. Він є межею поміж європейською й московсько-ординською цивілізаціями. І поділ суходолу на українській ділянці аж ніяк не влаштовує Москву й теоретиків «русского мира». Не там вони бачили власний цивілізаційний кордон, розраховуючи на реколонізацію України.

Українці останніми роками були втягнуті в процес, який частково знайшов висвітлення в працях С. Гантінгтона, але теорія американського вченого, як це часто буває, виявилась обмеженою, аби описати всі події, що відбулися на сході європейського континенту. Є потреба переосмислити й поняттєвий апарат, і базові ідеї, що лежать в основі розуміння феномену «розлому цивілізацій».

Термінологічні уточнення

С. Гантінгтон увів у науковий обіг кілька понять, що є базовими в його теорії «зіткнення цивілізацій». «Розлом цивілізацій» і «лінії розлому» (англ. *Fault lines*) у концепції американського політолога є фундаментальними поняттями, що їх він трактує як межу, що розділяє на географічній мапі різні культурні світи. Учений не дає точної дефініції, але за контекстом виглядає так, що йдеться про статичні поняття, які фіксують певну даність – лінію кордону, що склалась історично й існує об'єктивно внаслідок тих чи тих обставин у минулому. «Лінія розлому» може, по-перше, збігатися з географічними бар'єрами й природними розподільними лініями у вигляді водних об'єктів або гір, по-друге, мати юридичний статус у формі визнаних і закріплених правом міждержавних кордонів, по-третє, існувати як умовні, інтуїтивні кордони в гетерогенних суспільствах,

де на доволі широких просторах існує суміш двох або навіть трьох цивілізацій. На прикладі України можна побачити ще й четвертий тимчасовий варіант кордону – лінію фронту або лінію розмежування військових сил, що не мають визначеного політико-юридичного статусу.

Третій варіант, який історично притаманний українському суспільству, залишається найбільш складним і проблематичним, бо передбачає поділ країни «по живому». І такі країни, у яких «розлом» пробігає по суверенній території, С. Гантінгтон називає «розколотими країнами». Ще один важливий термін – «розірвана країна» – стосується випадків, коли місцеві еліти намагаються приєднати країну до певної (можливо, більш розвинутої) цивілізації, а народні маси тяжіють до іншого культурного світу (Туреччина).

Свою критику теорії автора книжки «Зіткнення цивілізацій» («The Clash of Civilizations») ми викладемо трохи нижче. А зараз звернемо увагу на те, що базові поняття потребують певного розвитку й доповнення іншими термінами, без яких важко описати нашу реальність. «Розлом» можна трактувати не тільки як статичний кордон, але й у значенні гострого соціального процесу, результатом якого є виявлення фактичних меж цивілізацій, що конкурують. Саме такий складний процес переживає сучасна Україна. Отже, термін «розлом цивілізацій» залежно від контексту можна вживати як у статичному, так і в динамічному значенні.

Ми пропонуємо також увести термін «міжцивілізаційний пояс», яким хочемо позначати неоднорідні в соціальному сенсі території, де стикаються різні культурні світи. Такі географічні зони мають певну конфігурацію, принаймні в кількох вимірах: а) співвідношення культурних елементів у різних сегментах цивілізацій, що конкурують, яке визначає «силу» або «слабкість» певних цивілізаційних позицій на тій чи тій території; б) внутрішня динаміка (у просторі й часі) процесів окультурення та вектор руху «розлому» в той чи той бік; в) рівень і характер конфліктності в аспекті зіткнення цивілізацій; г) структурні елементи лінії або процесу «розлому».

Щодо останнього, то на досвіді українсько-російського протистояння можна вказати на такі кластери цивілізаційної боротьби: 1) використання мов; 2) належність до релігійних конфесій; 3) позиціонування в соціальних зв'язках і мережах (хто з ким спілкується й товаришує); 4) вибір джерел інформації та довіра до цих джерел; 5) дотримання певних культурних традицій; 6) цивілізаційна самоідентифікація тощо. У «цивіліза-

ційному поясі» можуть відбуватися флуктуації, тобто коливання, в один або інший бік залежно від внутрішніх і зовнішніх культурних та політичних процесів. Отже, поняття виходить доволі «живим», дотичним до апарату соціології соціальних змін.

Саме тут, у «тілі міжцивілізаційного поясу», й перетинає територію умовна «лінія розлому». Але її координати не визначені доти, доки ситуацію не буде збурено й внутрішній конфлікт не досягне найвищої стадії. Саме боротьба між сторонами, які уособлюють цивілізації, що конкурують, визначить «розлом» і де-факто, і, можливо, де-юре. Так відбувалося за часів деколонізації, коли формально встановлені кордони не збігалися з цивілізаційними, й це стимулювало гостру боротьбу за встановлення фактичної межі.

Саме за такої умови почався тривалий, затяжний Індопакистанський конфлікт. Він спалахнув у серпні 1947 р. на тлі припинення колоніального статусу Британської Індії та заснування двох сучасних держав – Пакистану й Індії. Збройний конфлікт виник у гірському князівстві Джамму і Кашмір, де 77 % населення становили мусульмани, які тяжіли до Пакистану. З цивілізаційного погляду мова йде про «міжцивілізаційний пояс» на межі двох цивілізацій – індійської та ісламської. Такі зони характеризуються гетерогенним населенням, історичною пам'яттю й міфологією, які з різних боків нібито закріплюють території за відповідною цивілізацією. Індійська цивілізація найстаріша у світі, вона здебільшого збереглася до сьогодні й охоплює десятки різних народів і етнічних груп. Ісламська цивілізація має набагато менший термін існування, вона перебуває у фазі формування, Пакистан належить до ісламоарабського світу, де кордони країн установлювалися переважно у ХХ ст. До 1947 р. у межах британського колоніального панування відкритих міжцивілізаційних війн не було, хоча відповідні латентні конфлікти, безперечно, існували.

Із серпня 1947 р. і до сьогодні конфлікт на стику двох цивілізацій не вичерпано, принаймні 2016 р. на лінії розмежування, яка перетворилася на державний кордон Індії й Пакистану, спостерігалися локальні бойові дії. За 60 років у Кашмірі відбулося кілька війн: у 1947–1949 рр., 1965 р., 1971 р., 1999 р. З 1984-го до 2003 р. – збройний конфлікт малої інтенсивності на льодовику Сіачен. Для припинення конфлікту на спірну територію вводилися війська ООН, відбувалися різні міжнародні переговори за участю посередників, але жодна зі сторін конфлікту не бажає поступатися своїми принципами й інтересами. Як

і попереджав С. Гантінгтон, міжцивілізаційні війни довго тривають і важко припиняються. Війни «на розломі» вздовж індопакистанського державного кордону набувають ознак гібридності, оскільки використовуються іррегулярні формування, партизанські структури, тактика терору. Наприклад, щодо так званої Каргільської війни (1999) уряд Пакистану заперечує свою участь у воєнних діях.

Отже, не можна зрозуміти «розлом», особливо у стані динаміки, якщо ігнорувати поняття конфлікту. За нашими уявленнями, конфлікт є рушійною силою змін і флуктуацій у «цивілізаційному поясі», що може нагадувати киплячий казан. Звичайно, С. Гантінгтон пише про конфлікти цивілізацій, але ми уточнюємо, що йдеться про внутрішні локальні громадянські конфлікти між представниками різних культурних ідентичностей. Вони не зводяться до більш знайомих теоретикам соціальних конфліктів – класових, етнічних, регіональних тощо. Тут ми маємо соціокультурний конфлікт особливого типу, який обговоримо нижче.

«Розлом» у динамічній фазі ми можемо представити як соціальну дезінтеграцію, або «розкол» суспільства. Сучасна соціологія практично не містить теорій, які б описували закономірності руйнації соціуму або соціальної дезінтеграції. Від свого заснування наука про суспільство була орієнтована на обґрунтування соціального порядку та пошук конструктивних практик. Реальність змушує частково «переспрямувати» соціологічне знання й соціологічну уяву на процеси, які відбуваються в процесі розлому цивілізацій, зокрема внаслідок міжцивілізаційної війни.

У чому помилився Самуель Гантінгтон

На початку 1990-х рр., коли тільки-но скінчилася «холодна війна», С. Гантінгтон передбачив новий драматичний поворот світової історії та міжнародних відносин. На місце військово-політичних союзів «за інтересами» та «ідеологіями», на думку вченого, приходить епоха міжцивілізаційних зіткнень на основі культурної самоідентифікації суб'єктів. Цьому передують процес гуртування народів, націй, політичних суб'єктів за цивілізаційною ознакою, бо цивілізація – *«це велика сім'я, і стрижневі держави підтримують своїх родичів і забезпечують лад»* [1, с. 240]. Зазначений процес має дві сторони: тяжіння різних суб'єктів до умовного цивілізаційного центру (політичного чи культурного)

і встановлення зовнішніх кордонів, які розмежовують цивілізації. «Зараз повним ходом триває процес встановлення меж, – зазначає С. Гантінгтон, – частиною якого є визначення членів західних міжнародних цивілізацій» [1, с. 242]. Україна, здається, перетворилася на камінь спотикання в цьому неабиякому складному процесі. Отже, головним завданням, яке визначає низку інших речей, є встановлення цивілізаційного кордону щодо українських теренів.

Американський політолог зазначає, що після колапсу комунізму постало питання «Що таке Європа?». Кордони Європи на півночі, заході та півдні обмежені водними просторами. Але де проходить східний кордон Європи? І відповідно: «Про кого слід думати як про європейців і, отже, вважати потенційними членами Європейського Союзу, НАТО й подібних організацій?» [1, с. 243]. С. Гантінгтон виробив власну методологію визначення лінії кордонів цивілізацій, яка, на його думку, виходить із домінування на певній території тої чи тої релігії у свідомості людей: кордони великих релігій і визначають розлом цивілізацій. У теорії все зрозуміло, але події, зокрема на українських теренах, спростували головну тезу про самодостатність критерію релігійного поділу світу. А цінність теорії визначається тим, наскільки вона може пояснити емпіричні факти.

Роль релігії як фактора соціальної солідарності та інтеграції соціумів велика, але не вичерпна. По-перше, у другій половині ХХ ст. виникли атеїстичні країни, до яких нещодавно належала Україна (у багатьох регіонах рівень релігійності громадян залишається й сьогодні доволі низьким, аби «поглинути» індивідуальну й колективну свідомість). По-друге, між конфесіями й деномінаціями в межах одного базового релігійного вчення можуть бути не тільки теологічні відмінності, а й конкуренція, що переростає у виснажливі війни (ситуація на Близькому Сході, де воюють між собою суніти, шійїти, алавіти; або можна пригадати Тридцятилітню війну у Європі; а в Україні існують паралельно п'ять «класичних» християнських конфесій і низка протестантських деномінацій). По-третє, релігійний чинник не є еквівалентом або заміником інших об'єднувальних культурних чинників, передусім етнічності й національної належності (громадянство). Отже, культурна ідентичність і релігійна ідентичність не збігаються повністю, бо перша сфера значно ширша й може містити критерії цивілізаційного розмежування поза або поруч із релігійними критеріями.

С. Гантінгтон не випадково приділив значну увагу сходу Європи, бо бачив у цьому регіоні велику невизначеність

і потенційні конфлікти, що можуть спровокувати війну цивілізацій. Тим більше, на його очах спалахнула війна на Балканах біля територіальних кордонів колишньої СФРЮ, яку він оцінив як міжцивілізаційний конфлікт. Дослідження американського вченого зовсім не спрямоване на розпалювання ворожнечі, він, навпаки, намагався намацати архітектуру більш-менш урівноваженого світу, заснованого на новому цивілізаційному принципі поділу планети. Запобігти новій глобальній військовій катастрофі, на думку С. Гантінгтона, можна, якщо поважати цивілізаційні кордони, не провокувати стрижневих країн, покінчити з філософією імперіалізму та, зокрема, його країні не втручатись у справи далеких регіонів, а якоюсь мірою дотримуватися політики самоізоляції (саме з такої риторики почав своє президентство Д. Трамп). Хоча теза вченого про те, що стрижневі держави мусять опікуватися всіма членами великої сім'ї, викликає великі заперечення. Ця утопічна схема сягає масштабу цивілізаційного імперіалізму.

Американський політолог не уникнув теми визначення кордонів на сході Європи, але з незрозумілих причин фактично узяв «на озброєння» архаїчну теорію М. Данилевського щодо «православної цивілізації» та її «історичних кордонів». Такий підхід простежується вже в першій публікації, де С. Гантінгтон, щоправда, з посиланням на В. Воллеса, малює таку лінію: *«Вона пролягає вздовж нинішніх кордонів між Росією та Фінляндією, між прибалтійськими країнами та Росією, розтинає Білорусь й Україну, звертає на захід, відокремлюючи Трансильванію від іншої частини Румунії, а потім, проходячи по Югославії, майже точно збігається з лінією, яка нині відокремлює Хорватію й Словенію від решти Югославії. На Балканах ця лінія, звичайно ж, збігається з історичною межею між Габсбурзькою та Османською імперіями»* [2]. І автор статті згоден із думкою В. Воллеса, що це східна лінія західного християнства, яка пролягла ще до 1500 р.

У відомій книжці вчений розширив свої міркування щодо східного кордону європейської цивілізації та обрисів «православної цивілізації». Він вважав за потрібне визнати право Росії, по-перше, бути стрижневою державою, по-друге, опікуватися тими, хто, на думку дослідника, потрапляє до грона «православної цивілізації». До неї нібито належать у певній послідовності:

- 1) Росія як стрижнева держава;
- 2) Білорусь, Молдова, Казахстан, Вірменія;
- 3) Грузія, Україна;
- 4) Болгарія, Греція, Сербія, Кіпр;
- 5) Румунія.

Перед тим як будувати схожі схеми, чи не варто було б запитати безпосередньо в народів та їхніх референтних представників: а чи хочуть вони перебувати під опікою Москви? Така країна-цивілізація, як Росія, не може «опікуватися» в добродушному значенні цього слова, з її боку «опіка» – це завжди свавільне насильство й поглинання. Принцип «моноблоку» не дає змоги Москві думати й діяти по-іншому.

Схема С. Гантінгтона механічна, вона виходить з умоглядного релігійного критерію. І як доказ об'єктивності критики, життя спростовує припущення американського вченого. Погляньмо, що відбулося 20 років потому. Болгарія, Румунія, Греція – уже члени ЄС і НАТО, а це закріплює за ними європейський цивілізаційний вибір. Кіпр за цивілізаційним принципом залишається розділеним; грецькі й турецькі громади на острові тяжіють до відповідних країн, а не до Росії. Сербія висловила бажання бути членом ЄС. Україна перебуває у стані війни з Росією, Грузія вже мала «свою війну» з Росією, й обидві країни – жертви агресії з боку «стрижневої держави» – настирливо стукають у двері НАТО. Молдова стала асоційованим членом ЄС, офіційно перейшла на румунську мову. Не все так просто і з Білоруссю, Казахстаном та Вірменією.

Теорія американського політолога в цьому аспекті зазнала поразки, бо не витримала емпіричної верифікації. Росія залишається (мовою оригіналу) «одиноким полукровком», як образно висловився щодо власної країни В. Сурков, помічник В. Путіна [3]; а за нашими спостереженнями, вона являє собою цивілізацію-«моноблок», яка в принципі не може мати постійних союзників, окрім «армії, флоту та повітряно-космічних сил».

На наш погляд, американський політолог переоцінює значення релігійного фактора, а також не розуміє природи православ'я. Автор «Зіткнення цивілізацій» ставить знак рівності між московським православ'ям і православною гілкою християнства загалом. А це, як кажуть в Одесі, «дві великі різниці». Православ'я, або грецька віра, – одна з багатьох модифікацій християнства в Європі. Вона не є ворожою до католицизму або протестантських деномінацій більше, ніж це передбачає звичайна конкуренція релігій у спробі наловити у свій «кошик» якомога більше душ вірян.

Проте наше твердження не стосується московської ортодоксії, яка від самого початку свого існування справді була спрямована проти латинства та європейськості. І річ тут не в догматичності, а в політичності, бо московська церква завжди була й залишається

сьогодні знаряддям східної імперії, що підтримує Кремль і спрямоване проти інших народів.

С. Гантінгтон глибоко не вивчав історії релігій та подій в Україні, які дотичні до сучасності. Він механічно й віртуально (у своїй свідомості) ділить Україну за формальною ознакою, помилково вважаючи, що православ'я – завжди форма московського світогляду. І згідно з хибною методологією виникає такий висновок: *«Україна – це розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, що відділяють Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть»* [1, с. 255]. Ми абсолютно впевнені в тому, що, готуючи війну проти України, московські планувальники уважно читали «Зіткнення цивілізацій», і це для них був додатковий аргумент на користь реальності «Новоросії». Як завжди, соціальні вчені не думають про те, що їхніми незрілими теоріями можуть скористатися недобросовісні політики.

С. Гантінгтон передбачив три можливі варіанти розвитку українсько-російських відносин:

- 1) війна, але автор вважає (хибно) цю версію майбутнього малоімовірною через культурну та етнічну близькість і відсутність реальних сутичок (на момент до 1995 р.);
- 2) розкол по лінії розлому на дві частини (а хіба це можливо без війни?), коли східна частина увійде до складу Росії, що автор вважав найбільш імовірним сценарієм;
- 3) Україна й надалі залишиться єдиною, але внутрішньо розколотою країною – незалежною, але щільно пов'язаною з Росією.

Отже, 20 років після виходу книжки С. Гантінгтона дають нам право зробити такі два висновки щодо справедливості її змісту в аспекті Східної Європи та України. По-перше, автор неправильно визначив принцип цивілізаційного розмежування й кордони так званої православної московської цивілізації, яка насправді не поглинає різноманітного православного світу, що нараховує півтора десятка країн, а обмежена державними кордонами РФ. Фактично С. Гантінгтон «підіграв» російським імперіалістам, які б воліли бачити себе лідерами православного світу й мати особливу зону політичної відповідальності, яка поширюється на багато країн і яку б визнавали США та інші держави. По-друге, інтуїція не підвела автора в тому розумінні, що на сході Європи є проблема в аспекті зіткнення цивілізацій, зокрема з перспективою тривалої війни. І Україна – центральна ланка цієї проблеми.

Україна перебуває в умовному трикутнику між московсько-ордінською цивілізацією на сході, європейською цивіліза-

цією – на заході та ісламською – на півдні. Таке становище буде залишатися витоком нестабільності й неврівноваженості доти, доки Україна остаточно інтегрується до Європи. І після цього східні кордони України стануть межею Європи на сході. Тут має пройти оборонний вал, який захищатиме Європу від агресії зі сходу.

Соціологія «розлому»

С. Гантінгтон не був соціологом, він уявляв соціальні процеси дуже схематично й механістично, науковець зізнається, що потребував «універсальної лінзи» для розглядання міжнародних процесів [1, с. 8]. Але, як ми пересвідчилися, неврахування в геополітичних формулах реальних соціальних умов та історичних обставин кожного регіону веде до грубих помилок і небезпеки надання агресору додаткових аргументів та псевдонаукових виправдань своєї експансії. Американський політолог майже не послуговується соціологічною термінологією. Аби не втратити лінії політологічного дискурсу, він застосовує як базове поняття термін «країна». Але країна як сукупність території та народонаселення не виникає сама собою й не здатна «розколюватися» поза межами дії соціальних сил у вигляді спільнот і корпоративних суб'єктів.

Спробуємо змодельовати процес у соціологічних термінах. Ми будемо обговорювати головний дискусійний момент: наскільки в процес «розлому» можуть утратитися цілісності на кшталт «корінний етнос» або «політична нація»? Чому американський учений вважав, що тяжіння сусідньої цивілізації може видатися сильнішим фактором, аніж об'єднання людей довкола спільних етнічних і національних цінностей?

Питання, із яких причин або мотивів люди утворюють «замирені кола», залишається фундаментальним у сучасній соціології. Людині властиве почуття недовіри й ворожого ставлення до інших, але водночас виникають солідарність і доцентрові тенденції. Коріння цих різноспрямованих процесів простегає із глибин соціальної еволюції, від початку існування *Homo sapiens*. Агресивна й схильна до конкуренції людина приречена жити в колективах, ба більше, соціальність повинна мати ступені захисту, запобіжники руйнації. Тут виникає колізія: свавілля й агресивність проти соціальності та необхідності жити в колективах. Людські спільноти нагадують багатошарові конструкції, де кожний прошарок серед інших притаман-

них функцій виконує інтегративну роль. Це як корабель, що має подвійне дно та внутрішні перебірки, аби не потонути в штормовому морі.

У межах предмета нашого дослідження обмежимося трьома конфігураціями, що уособлюють як функцію боротьби та конкуренції, так і завдання слугувати основою солідарності людей і зміцнення соціальних зв'язків: 1) етнічні групи, 2) нації, 3) цивілізації. Кожна з цих конфігурацій є спільнотою, що поєднує людей об'єктивними й суб'єктивними чинниками, утворює центри системотворення та доцентрових устремлінь індивідів. За певних обставин спільноти набувають рис корпоративних суб'єктів, коли з'являються лідери, групи провідників, політичні партії та об'єднання, що можуть виступати від імені групи. Якщо хтось планує розколоти суспільство по умовній (віртуальній) міжцивілізаційній лінії, то потрібно зважати на те, чи готові до розпаду етнічні групи й політична нація, які консолідують суспільство.

Суб'єктність великих соціальних груп в аспекті «розлому» означає, що ці спільноти можуть активно захищати свою єдність та своїх членів. Етноси – найбільш давні утворення. Україна від кінця 1980-х рр. переживає етап етнічного відродження, й хоча цей процес не є однозначним і лінійним, не зважати на українськість громадян по обидва боки так званого розлому буде неправильно. Політична нація – більш дієва й активна спільнота, бо оперує державою. Патріотична свідомість без поділу на етнічні групи була також фактором інтеграції та гальмом у намаганні розтягти Україну на шматки. Європейська ідентичність поширилася теренами України, незважаючи на релігійні поділи, тут, радше, факторами «за» і «проти» є освіченість населення, розмір населеного пункту, вік людини. Найбільше проєвропейськи налаштованих індивідів ми знайдемо серед освіченої, соціально активної молоді, яка мешкає у великих містах. Саме ці молоді люди дали бій сепаратистам і колабораціоністам у Харкові, Одесі, Дніпрі й інших містах тієї території, яку С. Гантінгтон помилково віддавав на поталу Москві.

У якихось аспектах життєдіяльності або місцевостях усі три ідентичності можуть органічно доповнювати й розвивати одна одну, а в інших вони утворюють конкурентні й конфліктні реальності. Так, етнічний поляк, що проживає в Польщі, є громадянином цієї країни (членом політичної нації), який також органічно усвідомлює себе європейцем. Тут одна ідентичність органічно доповнює іншу або входить до більш розлогої як частина-складник. У «міжцивілізаційному поясі» ситуація ви-

глядає по-іншому. Чи всі етнічні українці усвідомлюють себе громадянами держави й пишаються цим фактом? А чи етнічні українці однозначно розуміють свою належність до європейської цивілізації? А як вирішується питання вибору ідентичності в колах діаспори, передусім серед етнічних росіян? Нас, зрозуміло, цікавить співвідношення соціальних груп й ідентичностей з погляду можливого колапсу та «розлому»: то за якими лініями відбудеться поділ людей у разі зовнішнього втручання та соціального струсу? На наш погляд, лінії будуть визначені не релігійністю людей, а передусім згуртованістю етносів і нації. Війна з Росією доводить це припущення.

З 1991 р. починається формування сучасної української політичної нації. Вона мала охопити громадянством і патріотичними почуттями не тільки етнічних українців, але й усі етнічні групи, для яких Україна є Батьківщиною. З першим (громадянство) було простіше, ніж із таким тонким питанням, як патріотизм і відчуття єдиної родини. Політична нація є модерною спільнотою, здатною поєднати всі прошарки та етнічні групи довкола корінного народу, даючи водночас усім рівні громадянські права. Політична нація має свою суб'єктність у вигляді держави, що захищає її інтереси й артикулює національні пріоритети та цілі. Отож, нація формується як організм, як цілісність з ознаками суб'єктності. Цивілізаційний розлом не може механічно роз'єднати політичну націю без відповідної боротьби та спротиву. Ось чому він має відбуватися по кордонах не релігійних груп, а національних утворень. Ми це бачимо на прикладі насамперед Балтійських країн – Естонії, Латвії, Литви, кордони яких є одночасно й цивілізаційною межею, що розділяє принципово різні світи.

Якби політична нація сформувалась остаточно, то 2014 р. Путін не мав би жодного шансу на розхитування ситуації в Криму та інших областях України. Слабкі ланки нації, або так звані хиткі сегменти [4, с. 29–45], агресор використав для розгортання гібридних операцій з метою знищення України. Проте під тиском іззовні відбулися різноспрямовані процеси. Путін у відповідь отримав не дефрагментацію, а консолідацію політичної нації. І не за конфесійним поділом, і навіть не за етнічними групами пробігла лінія розмежування: політична нація виявилася спроможною до гуртування й самозахисту. Там, де захисна національна функція виявилася дієвою, плани Путіна зламалися. Ось чому на карті України залишилися і Харків, і Одеса, чого, за схемою Гантінгтона, бути не повинно.

Щодо впливу РПЦ, який у схемі Гантінгтона мав би бути вирішальним фактором, то він виявився вельми обмеженим. РПЦ була монополістом у найбільш атеїстичних областях України. Вплив батюшок тут незначний і через їхній соціальний образ як вузьких ремісників, які здебільшого збагачуються на духовних потребах, нещастях і злиднях простих людей. РПЦ, її клір точно не є референтною групою для абсолютної більшості населення, бо церква не висловлюється відкрито з гострих суспільних питань (як це роблять католицькі священники в Польщі чи в країнах Латинської Америки); попи ведуть свою політику в храмах, до яких активно залучені лише кілька відсотків населення. До речі, належність до православної конфесії, зокрема Московського патріархату, не заважає багатьом вірянам бути прихильниками європейського вибору України й іти на війну з російським агресором. Тут національне стоїть вище за релігійне.

Отже, розлом цивілізацій у світі відбувається не тільки по лініях релігій, а й по лініях консолідованих політичних націй. Саме останнє мало відіграти вирішальну роль у географії розлому на теренах України. В українському випадку спрацювала відома модель «Виклик – Відповідь»: Путін і його технологи вважали, що українське суспільство буквально «розсиплеться» під тиском енергійної навали зі сходу, але відбулася доволі стихійна консолідація політичної нації в тих кордонах, які на той момент був здатний підтримати не тільки титульний етнос, але й громадянське суспільство завдяки своїм найкращим і активним представникам.

Зародження конфлікту в «міжцивілізаційному поясі»

На публічному обговоренні проекту закінчення війни на Донбасі, що відбулося 2018 р. у Харкові, я мав знаковий діалог (уже після закінчення заходу) з українським політиком, який входив до складу Кабінету Міністрів після Революції гідності. Він рішучим тоном «виправляв» мою помилку, нібито припущену під час обговорення: «Україна й Донбас не мають суперечностей і стану конфлікту». А тим більше, що й сам мій опонент був із Донбасу й чомусь вважав цей факт аргументом на свою користь. То чи є конфлікт, а якщо «так», то кого з ким? І «розлом» є наслідком, формою чи причиною конфлікту?

Чому взагалі постало питання розлому цивілізацій на сході Європи? Основна причина, на наш погляд, криється в цивілізаційній експансії Росії, яка просувала свої кордони, не зважаючи

на культурні, етнічні, національні чинники. Москва мала свою цивілізаційну стратегію. Вона зводилася до штучного накидання на мешканців відвойованих територій власної цивілізаційної матриці й примусу щодо перекодування свідомості автохтонів. До речі, цієї історичної обставини – штучного просування на захід цивілізаційних кордонів Московії – не бачив С. Гантінгтон, який вважав *Fault lines* (лінії розлому) на сході Європи чимось зрозумілим, що має під собою об'єктивну основу.

У різних регіонах успіх цивілізаційного «гвалтування» з боку московсько-ординської цивілізації був неоднаковим. Критичним фактором виявився час перебування під тиском чужої цивілізаційної матриці: 300 (Лівий берег) або 50 (Галичина, Буковина, Волинь, Закарпаття) років є дуже різними історичними періодами, якщо спроектувати на них генерації людей, тяглість історичної пам'яті, можливості народу зберігати власну традицію. Потужним фактором просування на колонізованих землях східної цивілізаційної рамки була цілеспрямована демографічна ротація: переселення українців за межі Батьківщини й перекидання людності з російських губерній до міст і сіл України. Це розбавляло етнічний склад населення й створювало додаткові перешкоди на шляху політичної мобілізації до нації.

Як завжди, в авангарді цивілізаційної боротьби перебувала РПЦ – бойовий ідеологічний загін Кремля. В Україні послідовно було знищено, репресовано священиків українських конфесій (Української автокефальної церкви та Української греко-католицької церкви), аби відкрити браму експансії РПЦ на захід. Комуністична ідеологія, партійна освіта, системи пропаганди й агітації, у які вкладалися величезні ресурси у ХХ ст., мали на меті остаточно зламати цивілізаційний код українців, який не збігався з московськими цінностями й світоглядними настановами. Частково Кремль досягнув поставлених цілей, але залишився й культурний потенціал для спротиву та повернення на Захід.

Якби автохтони щиро чи байдуже сприймали факт накидання чужої матриці (мова, церква, свята й традиції, чужа історія та постаті «великих людей», цінності та світогляд, засади державного устрою тощо), то конфлікту, зрозуміло, не виникало б. Зародження ж громадянського конфлікту означало неприйняття соціальних новацій та збереження автохтонної культури. Тихий саботаж культури ординства виявився наймасовішою формою спротиву. Відкриті й політичні вияви протесту жорстоко каралися.

Русь, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Запорізька Січ кілька століть виснажливо боролись проти агресії зі сходу. Тут були й перемоги, й поразки. Події середини XVII ст. виявилися для України-Русі фатальними, бо починається поглинання східною цивілізацією народу й території, що належать сучасній Україні. Остаточо цей процес Москва завершила у XX ст. На відміну від політики щодо країн і народів Східної Європи (Фінляндія, Польща, а згодом – країни Варшавського блоку), тобто на захід від кордонів України, московські уряди проводили в самій Україні жорстку політику нав'язування цивілізаційної ординської матриці. Ставили завдання не допустити двох речей: 1) прокидання від сплячки українського етносу й перетворення його на «народ для себе»; 2) жодних політичних форм, автономій, які б засвідчували, що існує соціокультурний простір, відмінний від загальноросійського.

Московські стратеги тверезо оцінювали ситуацію, вони розуміли, що українці – природні опоненти ординського світоустрою, а отже, треба було не допустити їхнього «розмноження» та гуртування. Саме цим ми пояснюємо довжелезний ланцюг усіляких утисків, заборон, репресій проти українства від епохи царів Олексія Михайловича й Петра I до часів кремлівських старців – Л. Брежнєва, Ю. Андропова, К. Черненко. Історія тиску й репресій з боку Росії добре висвітлена багатьма українськими авторами, ми нічого не додаватимемо до довжелезного списку розвідок на цю тему.

Де шукати витоки, першоджерело спротиву українців? У Москві роздратовано скажуть: ніяких українців ніколи не було, а це все вигадали вороги Росії – австрійці, поляки, німці, американці. Насправді етнос не можна «вигадати» в кабінеті Генштабу, він зароджується й еволюціонує впродовж сотень (а можливо, й тисяч) років. Гени, інстинкти, менталітет, традиції передаються від батьків дітям, від покоління до покоління. Наша теорія, яку ми запропонували в першій частині книжки, полягає в тому, що принципи цивілізаційні відмінності на євразійському континенті закладені ще від часів пізнього неоліту й залізного віку як результат великого поділу праці на осілих аграріїв та степових номадів. Український етнос від початку формувався як європейський народ. Наслідки цих вікопомних подій виявляються й нині. Вибір українців на користь Європи не ситуативний, він впливає з того факту, що українці з діда-прадіда були осілими землеробами, орачами. Ворогом землероба був агресивний кочовик, схильний до грабунку та нав'язування своїх принципів усім довкола. Межа, історичний

кордон між степовою й українською цивілізаціями наближаються до сучасних політичних кордонів України.

Отже, у «міжцивілізаційному поясі», де теоретично перебуває «лінія розлому», виникає особливий тип соціального конфлікту. Його сторони, – з одного боку, місцеве населення як носій автохтонної культури та європейських цивілізаційних ознак, а з іншого – переселенці, зайди, церковники, бюрократичний апарат, культурні колабораціоністи, які є носіями цивілізаційної матриці агресора. Конфлікт може бути на початку неявним, прихованим, опір набуває форм етнічної традиції, але він містить зерна цивілізаційного розлому як динамічного процесу в разі, якщо обставини чи зла воля збурять ситуацію.

Динаміка конфлікту

Як і кожен конфлікт, міжцивілізаційний проходить певні стадії (фази) на шляху ескалації, а потім затухання: зародження, ескалація, вища фаза відкритої боротьби, припинення (вирішення) конфлікту чи перехід у хронічну форму.

На теренах від Карпат до Донецького кряжу (а фактично ще ширше) упродовж століть точилася міжцивілізаційна боротьба, яка набувала кількох форм: 1) латентне культурне й політичне протиборство на окупованих Московією землях; 2) гострі збурення, повстання та відкриті конфліктні акти; 3) суперечки й гострі політичні відносини між Києвом та Московією в ті періоди, коли виникали українські держави; 4) воєнні конфлікти та війни.

Внутрішній конфлікт жеврів завжди, бо дія народжує протидію. Він вирвався назовні хіба що за часів Української революції (1917–1921). Українська Народна Республіка стала на шлях політичного й культурного розриву з московсько-ординською цивілізацією, яка прийняла на той момент форму більшовизму, та робила кроки для повернення в сім'ю європейських народів. Поразки в революції та російсько-українських війнах цього періоду дорого коштували українцям, частина яких була винищена фізично під час боїв, репресій та Голодомору, а інша, зрештою, мусила повертатися до звичного становища в межах імперії та соціокультурного поля російської культурної матриці. Кожен обирав собі стратегію існування в умовах неволі всередині «міжцивілізаційного поясу»: або пристосування та очікування, або відкрита боротьба, або повна асиміляція та прийняття соціокультурної матриці окупантів, або, врешті-решт, еміграція.

Блискуче модель пристосування до радянської дійсності демонстрували українські більшовики й комуністи: вони взяли на свої плечі завдання імперського адміністрування в обмін на статус, владу та сите життя. Комуністи всіляко доводили свою лояльність і намагалися знівелювати національні особливості свого краю, бо таким було «цивілізаційне завдання» їхніх кураторів. Чого тільки вартує постанова Верховної Ради УРСР про обов'язковість вивчення української мови в школах на території України, яка дублювала відповідне рішення Москви [5]. Абсолютно унікальний документ, який мав неоднозначний ефект. З одного боку, у шкільних класах Харкова під час відповідних уроків, за моїми дитячими спогадами, залишалося по 5–7 дітей, батьки яких дали згоду на вивчення «контрреволюційної» мови (і то був очевидний успіх московської політики в Україні); але з іншого – обурення української інтелігенції та світового українства. Місцеві комуністи, як кажуть, передали куті меду й відтак увімкнули «задню передачу». Вони, за вказівками з Москви, взяли на озброєння філософію «м'якої сили»: поширення освіти російською мовою, російсько-комуністичну топоніміку, відповідні культурні заходи, наближення українського правопису до російського, фільми й книжки російською мовою, вплив московського радіо й телебачення, постійне цькування буржуазного націоналізму, маргіналізацію всього українського тощо.

Вожді особисто демонстрували «правильну» модель поведінки. В. Щербиський (1918–1990), етнічний українець із сільської родини, не тільки повністю перейшов на російську мову й проводив «общепонятным» усі офіційні і неофіційні заходи, боровся з українським дисидентським рухом, але й наприкінці життя почав писати в офіційних документах, що він «русский». У 1970-х рр. у Харкові всі, кому належить, знали ім'я М. Сіроштаня – секретаря обкому партії, який відповідав за ідеологію й самовіддано провадив політику Кремля. Одного разу «добрі люди» доповіли йому, що готується масштабна націоналістична провокація, пов'язана з будівництвом у місті першої черги метрополітену. Якраз закінчувалося спорудження станції Левада, а це історична назва місцевості біля річки Харків, назву «Левада» має залізничний вокзал поруч із цією станцією метрополітену. Головний ідеолог Харківщини особисто прибув на місце «провокації» й побачив, що інтер'єр оздоблюється українськими орнаментами, на стінах – соняшники тощо. Секретар обкому дуже розхвилювався, припинив будівництво й наказав усе змінити. Теперішня назва станції – Проспект Гагаріна, й ні-

чого українського в оздобленні немає. Сам Микола Сіроштан, який фанатично боровся з так званим українським буржуазним націоналізмом, походив із полтавського села Андріївка й був природним українцем, але перейшов на «общепонятну» мову й виконував роль московського цензора. За часів незалежності він ще обіймав посаду ректора (до 1999 р.) одного з харківських вишів, і що цікаво – знову, як і замолоду, заговорив українською. Думаю, В. Щербицький, якби Бог дав йому триваліше життя, також згадав би своє етнічне коріння.

Щоб не повертатися до теми комуністів та України, пригадаймо, що позитивне голосування у Верховній Раді за незалежність пам'ятного 24 серпня 1991 р. унеможливилось б, якби не долучилися парламентарі-комуністи із групи «237». Здається, розлом цивілізацій відбувся і як внутрішній конфлікт у душах мільйонів тогочасних комуністів, коли в кишені піджака зберігався партбилет червоного кольору із зображенням Леніна на обкладинці, а десь там, усередині, в душі чи в генах, віддунював інший світ.

Чому назва «Проспект Гагаріна» – це добре, а «Левада» – ні? Перша цілком відповідала московсько-ординській матриці, а друга збивала свідомість харків'ян на манівці. Але кожна адміністративна дія зі стирання української матриці мала й зворотний ефект: у свідомості по інший бік розлому формувалися почуття образи та раціональне розуміння того, чого бояться в Кремлі. Культурна боротьба тривала в дуже нерівних умовах, але ідея того, що українці не росіяни й становлять окремий культурний тип, ніколи не зникла. Антисовєтизм – і ідейний, і побутовий – був на той час формою протистояння московсько-ординській матриці.

Українська мова, історія, навіть побутові традиції й артефакти були небезпечними для Москви, й тому їх послідовно витруювали з масової свідомості та вжитку. Школярі, наприклад, не вивчали української історії, навіть у комуністичній та московській інтерпретації. Були постаті, імена, дати, яких, із погляду Москви, не можна було згадувати, аби не зароджувати в юних головах природної цікавості. От і вивчали історію СРСР, а насправді – варіант історії Московії. Звідки, наприклад, українські хлопці й дівчата мали б дізнатися про персоналії періоду Української революції? У школі про них ніколи не говорили, це було табу, та й молоді вчителі, які закінчили радянські заклади, про таких постатей самі нічого не знали. Але можна було прочитати, наприклад, російською мовою історичний роман Ю. Смолича «Мир хижинам, війна дворцям» (в оригіналі –

«Мир хатам, війна палацам»), де зображено сатиричні постаті М. Грушевського та В. Винниченка. Хоч би якими були Смолич та його роль у письменницьких колах [6], але, можливо, саме його близькість до різних «органів» давала більшу свободу творчості, і через його роман юна душа могла зробити для себе епохальне відкриття, що була Центральна Рада, існував український уряд, який не корився Москві. Якимись незбагненними шляхами інформація щодо минулого, історичних персоналій доходила до тих, хто нею цікавився. Така була латентна фаза конфлікту, який живив потенційний цивілізаційний розлом, і якби не вона, то не набули б свого розвитку й наступні події.

Конфлікт цивілізацій цілком трансформувався після здобуття Україною незалежності. З одного боку, він перетворився на міждержавний, бо Москва не змирилася з появою на політичній мапі світу України та намагалася шкодити кожному самостійному кроку в бік Європи, а з іншого – конфлікт активувався всередині українського суспільства. У 1990-ті рр. тривала доволі потужна дискусія щодо соціокультурних чинників, на яких має бути засноване новітнє українське суспільство. Можливо, апогею вона сягнула під час обговорення й ухвалення проекту Конституції в стінах Верховної Ради у червні 1996 р. Які питання були найбільш гострими? Форма правління? Повноваження СБУ, міліції, прокуратури? Характер соціально-економічного устрою? Ні, суто культурні, тобто цивілізаційні питання: державна мова, герб країни, кольори прапора. Окремо міркували над формулюванням: «народ України» чи «український народ»? Три години в ніч ухвалення Конституції було витрачено саме на цю дискусію. Від її підсумків залежало ухвалення всього історичного документа загалом. І депутати його ухвалили як компроміс, разом з ознаками державності АР Крим. Це був виразно цивілізаційний дискурс конфліктного змісту. І хто переміг? З одного боку, Україна відбулася як самостійна держава, що юридично стоїть на двох китах: по-перше, власні історичні традиції, по-друге, європейські цінності – демократія, права людини, свободи громадян тощо. З іншого боку, автономія півострова – прихований шлях до сепаратизму й об'єкт для підривної діяльності в межах гібридної війни.

Цивілізаційного конфлікту не було знято ані через Конституцію, ані через фактор часу й подальший політичний процес усередині України. Абсолютна більшість українців нібито прийняла незалежність, національні традиції, символіку тощо.

Проте в цивілізаційному конфлікті всередині українського суспільства тепер був зацікавлений зовнішній гравець. Його інтерес полягав у розпалюванні конфлікту.

Путін готував контрїсторичний реванш, він планував повернути колесо історії назад, а для цього потрібно було стати на шлях ескалації міжцивілізаційних суперечностей, посилити ту сторону конфлікту, якій відповідає роль колабораціоністів. Його слабкою позицією була відсутність ідеології (подібної до комуністичної), яка б мала об'єднати Росію з Україною (а також з іншими країнами по периметру Росії). У Москві починають шукати заміник. Чогось грандіозного й універсального не вигадали, але запропонували кілька інструментів: 1) РПЦ і проповідання традиційних російських цінностей; 2) концепт «русского мира», що його мали просувати і церква, й культурні діячі; 3) аргумент спільної історичної пам'яті, передусім «Велика Перемога».

До мобілізації церковних сил залучили патріарха Кирила, який кілька разів приїжджав в Україну, зустрічався з ієрархами й проводив публічні заходи. Звернімо увагу на тему конференції, на яку було запрошено В. Путіна в липні 2013 р. (і з цього моменту війна стає невідвратною подією) (мовою оригіналу): «Православно-славянские ценности – основа цивилизационного выбора Украины». А це і є гасло російсько-української війни з боку агресора. Бо з позиції України вищезазначену тему потрібно переписати так: «Європейські цінності – основа цивілізаційного вибору України». Ціннісна війна – це інша назва міжцивілізаційної війни, коли на кону стоїть питання утвердження тої чи тої соціокультурної матриці.

Від початку XXI ст., коли Путін твердо стає на шлях імперських війн, Москва починає ескалацію міжцивілізаційного конфлікту, зокрема намагаючись загострити ситуацію всередині українського суспільства. Активно використовується «м'яка сила»: підтримка проросійських сил, телевізійна пропаганда, діяльність фонду «Русский мир», спільні церковні та світські свята тощо. Пропутінські політичні партії й мери міст, які керували органами самоуправління на Сході та Півдні України, долучалися до цієї небезпечної гри. Чого тільки були варті масштабні святкування «Великої Перемоги» з масовим роздаванням на вулицях міст імперської георгіївської стрічки. Згодом вона стає символом гібридної війни проти України [7]. Усе це не могло не викликати зворотної реакції: на Сході, наприклад, різко виріс електорат партії ВО «Свобода», бо українці шукали тих, хто може захистити їхній історичний вибір. Внутрішній кон-

флікт мав рано чи пізно вирватися на поверхню, тим більше що був зовнішній фактор, який стимулював ескалацію.

Зусилля Росії щодо наступу на Україну з використанням «м'якої сили» мали лише частковий ефект, але чітко вказували п'ятій колоні, яка очікувала «Дня Д», що «свято наближається». Після «облому» Путіна 2004 р. з виборами на пост президента Януковича Москва переходить до систематичної облоги України, на підривному діяльність спрямовуються великі кошти для підтримки створених мереж. Відомий діяч «русской весны» П. Губарев, який устиг написати мемуари в стилі «Майн кампф», свідчить, що до 2006 р. вони боролися в Донецьку з «українським режимом» на власні кошти, а потім ситуація змінилася [8]. Десять років української історії (2004–2014) замість європейського поступу пішло на перетягування каната між Донецьком і Януковичем, за якими стояла Російська Федерація, та умовно Києвом, який уособлював європейський вибір. В основу другого Майдану було покладено геополітичний вибір на користь Європи, який викликав неймовірний спротив Росії та проросійських сил усередині України. Хіба всі попередні події й те, що відбулося на Майдані та після його перемоги, не вияв цивілізаційного конфлікту?

Фактично ми тривалий час мали прихований громадянський конфлікт цивілізаційного типу, який узимку та навесні 2014 р. було штучно роздмухано до рівня розколу в межах кампанії «русская весна». Ескалація конфлікту запустила механізм процесу міжцивілізаційного розлому та «демаркації» меж цивілізацій на місцевості. Європейський кордон на сході отримав більш-менш зрозумілу географічну лінію. Тепер він частково збігається з державним кордоном, а в окремих місцях – із лінією розмежування підконтрольних територій і тимчасово окупованих земель. За ескалацією конфлікту, що має вагомі геополітичні наслідки, криється особисто Путін. Технологічно його дії збігаються з тактикою Гітлера, яку той застосував свого часу проти Австрії та Чехословаччини. Сподіваємося на аналогічний за змістом кінець авантюри Кремля.

Гібридні стратегії Гітлера й Путіна: спільні та відмінні риси

Ми неодноразово приходили до висновку про спільність ідеології й тактики Гітлера та Путіна. На наше переконання, до 1 вересня 1939 р. Гітлер успішно розгортав у Європі гібридну

війну. Її жертвами стали Австрія та Чехословаччина, державність яких було знищено навіть без пострілів гармат. Навесні 2014 р. пряму аналогію з подіями напередодні Другої світової війни відзначали багато експертів. Подивимося на це порівняння з конфліктологічного погляду. Історичний приклад допоможе краще усвідомити поточну ситуацію.

Чехословаччину було проголошено 28 жовтня 1918 р., а 4 червня 1920 р. «великі держави» уклали у Версалі так званий Тріанонський договір, яким визначено зовнішні кордони нової країни. До складу держави, зокрема, входили прикордонні райони, що їх населяли етнічні німці, яких за сім століть до того запросили на неосвоєні території чеські королі, й вони осіли на незайнятих землях по периметру Чесько-Моравської височини. Конфлікту етнічних німців і чехів на початку існування нової держави в самому центрі Європи не було. На наш погляд, німці й зараз були б сумлінними громадянами Чеської Республіки, якби їх не спровокував на конфлікт Адольф Гітлер. Він був творцем технології гібридного стратегічного удару, де невід'ємною частиною сценарію мав бути «внутрішній конфлікт» у країні-жертві.

Ситуація в Чехословаччині почала змінюватися на гірше з 1933 р., коли в Судетській області (так у Німеччині називали прикордонні чеські райони) виник фашистський рух. Зрозуміло, що історичний момент, від якого стартувала ескалація етнічного конфлікту, не був випадковим, бо в Німеччині до влади прийшли нацисти на чолі з Гітлером. Формально підґрунтя для конфлікту існувало, бо чехи й німці жили поруч, але впродовж віків ворожнечі не було. Потрібно було зовнішнє втручання, аби конфлікт запалав яскравим полум'ям.

Потому було створено партію судетських німців на чолі з Конрадом Генляйном. Берлін щедрою рукою фінансував діяльність чехословацьких однодумців. Завдяки зовнішній допомозі їхні поведінка та вимоги ставали дедалі радикальнішими. Ближче до 1938 р. активно запрацювала пропаганда з такими тезами: 1) під чехами «квітучий край» занепав; 2) етнічні німці потерпають від утисків і геноциду; 3) треба рятувати співвітчизників. Пропаганда паралельно розгорталась і в Німеччині, й на теренах Чехословаччини. У самих Судетах нацистська агентура почала створювати незаконні збройні формування, й туди із Німеччини перекидали зброю. На початку 1938 р. Гітлер починає рішучі дії стосовно Австрії й Чехословаччини. У лютому він звертається до Рейхстагу із закликом «звернути увагу на страшні умови життя німецьких братів у Чехословач-

чині». Генляйн висуває вимоги до празького уряду: надання автономії, проведення референдуму щодо долі Судетів. Паралельно Гітлер затверджує проект операції «Грюн», де, зокрема, мовиться: «Моїм незворотним рішенням є розчленування Чехословаччини найближчим часом шляхом проведення воєнної кампанії».

Етнічних німців у Судетах штучно збурюють, Генляйн проводить різні публічні акції, нарешті, у вересні, за вказівкою з Берліна, починається збройне повстання й захоплення населених пунктів. Прага відповідає військовою мобілізацією й уведенням у Судети бойових частин. Гітлер шантажує західні країни великою війною – наприкінці вересня у Європі починається мілітаристська істерія. Берлінський диктатор блискуче грає роль: активно шантажує й блефує, і «великі держави» йдуть йому на поступки. Підписано ганебну Мюнхенську угоду (30 вересня 1938 р.): державі, чий кордон був гарантований міжнародними угодами, пред'явлено ультиматум, тому президент Бенеш був змушений погодитися на передачу Судетської області Німеччині. 1 жовтня війська Вермахту без бою увійшли до Судетів.

Висновок: штучно збурений громадянський конфлікт був потрібний країні-агресору, аби створити привід для окупації та виправдати свої дії на міжнародній арені. Чи не за такою самою схемою діяв Путін стосовно України? Технологічно майже все збігається.

Як відомо, Гітлер на цьому не заспокоївся, й повне «розчленування» Чехословаччини відбулося в березні наступного року. Але цьому передував цікавий момент: фюрер наполіг, аби Прага пішла на поступки й погодилася на автономію Словаччини та Карпатської Русі. Автономія регіонів, а ми це знаємо із власного досвіду, полегшує завдання «розчленування». Саме з такою перспективою Україні в момент її заснування, а потім і в «конституційну ніч» було нав'язано тему територіальної автономії Кримської області. Автономія півострова відіграла певну роль у процедурі анексії, яку здійснив Путін у березні 2014 р. Надалі росіяни намагатимуться протягти ідею автономії Донбасу як умову припинення «конфлікту». А це потрібно Москві для подальшого «розчленування» України.

Ми бачимо багато спільного не тільки в загальній ситуації 1938-го й 2014 рр., але також у технології проведення безкровних операцій. За покроковим алгоритмом це виглядає приблизно так:

- Пошук агресором соціального конфлікту, що є латентним, «сплячим» або потенційним, який можна роздмухати й збурити ситуацію в країні-жертві чи окремому її регіоні.

- Однією стороною конфлікту мають бути потенційні колабораціоністи, тобто соціальна група, яку можна уявити як лояльну до країни-агресора. Так звані співвітчизники, етнічні діаспори є чудовим матеріалом, із якого можна «ліпити» конфлікт. Такі групи – «хиткі соціальні сегменти», не закріплені в тілі політичної нації. Вони від цього моменту стають заручниками великої й цинічної політичної гри, потім саме такі групи несуть відплату і за власні гріхи, і за підступ політиків [9].
- Конфлікт розпалюється різними чинниками й технологічними прийомами. Розгортається відповідна пропагандистська робота, плануються й здійснюються провокації, заснуються політичні партії та громадські організації, які працюють на загострення конфлікту. Усі підривні заходи фінансуються з-за кордону.
- Конфлікт має «розкручуватися» за висхідною лінією, ескаляція досягається через інтенсифікацію публічних акцій, залякування пересічних мешканців, нагромадження брехні пропагандистами й агітаторами. Нарешті в масовій поведінці з'являються елементи соціальної істерії та соціального безумства.
- Використовуються слабкі місця демократії: зокрема інструментом сепаратизму стають плебісцити та референдуми, й цю технологію, як ми бачимо з історії, вигадав не Путін: він наслідував методи Гітлера стосовно Австрії й Чехословаччини.
- Для всього світу пропаганда країни-агресора подає події як геноцид співвітчизників, загрозу їхньому існуванню, заявляє право підтримати в критичну хвилину та врятувати життя «своїх». Це додатково паралізує доволі апатичну міжнародну громадськість, коли йдеться про інші країни. Малі держави мають небагато шансів бути захищеними на основі різних попередніх договорів із «великими державами», бо «Навіщо вмирати за Данциг?» [10].
- Інспірований громадянський конфлікт вичерпується, коли агресор переходить до захоплення території та її анексії. Мавр зробив свою справу: «співвітчизники», або «наші», більше не цікавлять диктаторів, хіба що вони стають гарматним м'ясом для наступних завоювань [11].

Штучна ескалація конфлікту

Проте не все збігається в історіях Чехословаччини та України. Роздмухати міжетнічний конфлікт для Гітлера було доволі

простою справою, бо він був адресований безпосередньо німцям і висунув зрозумілу простим людям ідею «великої Німеччини», яка б об'єднала всіх етнічних німців на європейському континенті. Путін висунув схожу концепцію «русского мира», але розкол за етнічним принципом не відбувся. Розмежування, яке й досі переживає Україна, замішане на іншому культурному ґрунті. Ми свідки безпрецедентного розлому цивілізацій у «чистому» вигляді, який спровокував Путін своєю війною та намаганням знищити українське суспільство, здійснити «розчленування» країни, як це зробив Гітлер із Чехословаччиною в гібридний період своєї агресії.

Московсько-ординська цивілізація в «найкращі» роки своїми «щупальцями» утримувала Берлін, Прагу, Будапешт, Бухарест, Софію. «Міжцивілізаційний пояс» сягав Ельби, Влтави, Дунаю. Після Другої світової війни було вироблено й застосовано універсальний цивілізаційний код у формі комуністичної матриці та прихованої русифікації. Проте слабкість позиції Москви за межами СРСР виявилася в тому, що була збережена національно-громадянська ідентичність, а отже, поляки усвідомлювали себе не «русскими», а саме поляками, румуни – румунами тощо.

Крах комунізму наприкінці 1980-х рр. означав дуже важливу річ: кінець цивілізаційного панування Росії над народами сходу Європи. Як наслідок, німці (східні), чехи та словаки, поляки, угорці, румуни, болгари повертаються обличчям до Європи й швидко інтегруються до формальних європейських інституцій. І роблять це згуртовано, тобто етноси й політичні нації швидко набули європейської ідентичності, яка ніколи й не зникала в прихованій громадській думці. «Неофітів» у Європі не забули, їх завжди вважали європейцями. Фактично відбувся цивілізаційний розлом, який минув у мирний спосіб, бо на той час Москва не мала сил і бажання вести війну на околицях (як вважають росіяни) власної цивілізації.

Але період поблажливості Москви швидко минув, агресивна функція цивілізації взяла реванш. Путін став на шлях цивілізаційних війн. На чому була заснована самовпевненість Путіна 2014 р.? Його придворні теоретики й технологи нібито розраховували все правильно: має спрацювати попередня трьохсотлітня праця і династії Романових, і періоду більшовицької окупації, та й зусилля команди Путіна не слід відкидати. На Сході та Півдні України 300 років відбувався процес запровадження цивілізаційної матриці сусідньої цивілізації та відповідної зміни свідомості людей. А це не тільки витіснення укра-

їнської мови мовою окупанта, а цілий комплекс соціокультурних елементів, носіями яких були РПЦ, система освіти, інформаційні джерела, російський уклад життя із власними традиціями, святами, героями, сконструйованою історичною пам'яттю тощо. В результаті пересічна людина в Харкові, Одесі чи Ізюмі твердо засвоїла, що найвидатнішим поетом є Пушкін, ученим – Ломоносов, полководцем – Кутузов (або Жуков), футболістом – Яшин тощо. Полтавська битва – це торжество російської зброї, Мазепа – зрадник, а Донський – визволитель Русі від татарського іга. І багато-багато схожого мотлоху й відвертої брехні наповнювало шкільні програми, сторінки книжок, сценарії фільмів.

Ми вважаємо, що Москва штучно збудила загалом «сплячий» конфлікт, буквально копіюючи дії Гітлера. До початку гострих подій ніщо не вказувало на можливість швидкого цивілізаційного розриву у формі міжцивілізаційної війни. Міждержавного конфлікту між Україною та Росією формально не існувало, бо всі питання були врегульовані десятками угод, в основі яких був Договір про дружбу, співробітництво і партнерство, укладений 1997 р. і підписаний Борисом Єльциним та Леонідом Кучмою. Путін також публічно підтверджував відсутність територіальних претензій до України, зокрема український статус Кримського півострова.

Вочевидь, у Москві на певному етапі відчули, що зволікати з вирішенням «українського питання» не можна, бо з кожним роком дуже поволі, але відбувається процес витіснення з українських теренів московсько-ординської цивілізаційної матриці: населення в Україні звикає до існування в межах власної держави, зростає індекс патріотизму, люди усвідомлюють належність до Європи. Соціологи фіксували це в загальнонаціональних дослідженнях, цей факт підтверджували дані виборчих кампаній. Якщо 1991 р. проукраїнський і проєвропейський кандидат у Президенти України (В. Чорновіл) переміг у трьох областях західної частини країни, то перед вторгненням Росії така перемога більш-менш гарантовано припадала мінімум на 15 областей. Від початку Москва була готова до нетолерантної позиції західного регіону, який був під культурним і політичним ярмом лише 50 років. Але коли відповідні тенденції поширилися спочатку на центральні області, а потім стали переходити й на українсько-російське прикордоння, у «білокам'яній» забили на сполох. Війна стала на порядок денний саме як міжцивілізаційна війна з метою відновлення панівних соціокультурних позицій на теренах України.

Євроінтеграція України перетворилася на зачіпку, за допомогою якої можна було штучно занурити країну в хаос. Частково так і відбулося через систему зовнішнього управління Майданом. Але, знову ж таки, якщо зовнішній і непоінформований спостерігач уявить, що підписання асоціації з ЄС викликало розкол у суспільстві, то абсолютно не матиме рації. От що стосовно цього пише Павло Губарев: *«Загалом серйозного руху на Україні проти євроінтеграції не було, й народ Донбасу мовчки погодився б, якби Янукович підписав угоду. Потім почалася б депресія, і ми повільно-повільно, але померли б»* [8]. Перечитуючи цитату, не відразу можна збагнути сенс другої частини: хто й чому «повільно помер би»? Але потім розумієш геніальний хід думки «народного губернатора»: скінчився би проект «Новоросія», який Павло (за його твердженням) народжував ще в стінах Донецького університету, й Росія перестала б фінансувати його групу.

Зробімо проміжні висновки. Російсько-українська війна є міжцивілізаційною по суті й гібридною за формою. Війна через культурний конфлікт у «поясі цивілізаційного зіткнення» не є об'єктивною закономірністю. Народи можуть спокійно існувати й у стані міжкордонного співробітництва, й у ситуації гетерогенного соціуму, де є люди, які по-різному позиціюють себе в цивілізаційному аспекті. Але передумови конфлікту справді є, бо культурна різниця може перетворитися на порох. Її можна використати для зародження й посилення ворожнечі, а потім перевести у відкриту форму громадянського конфлікту – збройного чи незбройного. Парадокс української ситуації полягав у тому, що в ескалації конфлікту та його актуалізації виявилися зацікавлені не українські націоналісти, а саме Кремль, коли почав гібридну атаку з наміром знищити Україну.

В. Путін став на шлях ескалації внутрішнього конфлікту в «міжцивілізаційному поясі», що охоплює певні території України, розраховуючи посунути свої кордони на захід. Як наслідок провокативних дій з боку Росії, відбувся ефект національної консолідації. Згуртована українська політична нація зупинила бліцкриг Путіна на тих рубежах, які була спроможна захистити у 2014–2015 рр. Цивілізаційний розлом із латентного стану перейшов у фазу гострого конфлікту, де, з одного боку, проти України виступила Російська Федерація з певною частиною українських громадян, перевтілених у колабораціоністів, а з іншого – Україна й громадянське українське суспільство, що зробили європейський цивілізаційний вибір. Тепер цивіліза-

ційний розлом від розмитого й дискусійного стану почав набувати різних і локалізованих форм.

Процес «розлому» між Україною, яка репрезентує Східну Європу, та Росією, що становить окрему неєвропейську цивілізацію, перебуває в активній фазі, і що не день стає помітнішою культурна різниця поміж сторонами конфлікту, посилюється вакуум відносин, збільшується умовна відстань між Києвом та Москвою. Для України виникає вікно можливостей для повноцінного входження до складу європейської цивілізації та приєднання до формальних європейських інституцій. Для Росії «розлом» є негативним наслідком агресивних дій проти України, оскільки Москва зацікавлена у збереженні власної цивілізаційної матриці на українських теренах. Отже, Росія намагатиметься й надалі утримати позиції впливу через пряме втручання в політику України, діяльність РПЦ, культурну дифузію, політичну корупцію тощо. «Гаряча» війна цілком можлива, і вона відновиться, якщо росіяни відчують слабкість і незгуртованість українців.

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
2. Столкновение цивилизаций? – стаття Сэмюэля Хантингтона. URL: <https://ecocrisis.wordpress.com/miscellanea/clash-civilization/>.
3. Сурков В. Одиночество полукровки. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Odinochestvo-polukrovki-14-19477>.
4. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
5. 1958 р. – постанова Пленуму ЦК КПРС про перехід українських шкіл на російську мову викладання. 17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила відповідну постанову. Сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Вивчення української мови в школах оголошено необов'язковим. На «вимогу батьків і дітей» зменшено кількість шкіл з українською мовою викладання, ігноровано вивчення української мови і літератури в російських школах, скорочено кількість годин викладання української мови і літератури в середніх спеціальних навчальних закладах.
6. Ідеться про поширену в Україні інформацію, що Ю. Смолич писав доноси у КДБ на інших письменників, передусім про висловлювання й поведінку О. Довженка.
7. 12 червня 2017 року Президент України підписав відповідний Закон України про офіційну заборону використання на території України георгіївської стрічки. Закон набув чинності 15 червня 2017 року.

8. Губарев П. Факел Новороссии. URL: <https://www.litres.ru/pavel-gubarev/fakel-novorossii/>.
9. 3 млн судетських німців було примусово виселено за межі Чехословаччини після закінчення Другої світової війни, їм заборонили повертатися на батьківщину.
10. Мем, гасло, що набуло популярності після статті соціаліста Марселя Деа «Mourir pour Dantzig?» («Навіщо вмирати за Данциг?»), яка побачила світ у паризькій газеті «L'Œuvre» 4 травня 1939 р. На той час вислів розглядали як антивоєнне гасло проти участі Франції у Другій світовій війні.
11. Судетські німці були використані Гітлером на фронтах Другої світової війни, а кримських хлопців після анексії півострова почали призивати до лав ЗС РФ.

Розділ 15

«РОЗЛОМ» КРИЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Розлом цивілізації як масштабне динамічне соціальне явище має бути вивчене в різних вимірах, зокрема можна розглядати культурно-історичний, територіально-географічний, економіко-технологічний і психолого-соціологічний аспекти. Останній вимір є «людським», бо стосується обставин і закономірностей поділу населення за типом ідентичності.

Процес «розлому» пробіг по душах окремих людей, утратився в сімейні стосунки, зачепив коло спілкування майже кожного індивіда, особливо в «поясі зіткнення». Він змусив сотні тисяч простих мешканців, не військових і не політиків, залишити свої домівки й перетворитися на «переміщених осіб», або взяти в руки зброю чи іншим шляхом відстоювати свою ідентичність і свободу. Оскільки «розлом» на теренах «міжцивілізаційного поясу» передбачає виразний конфлікт, то індивіди так чи так мусили зайняти соціальні позиції чи диспозиції по різні боки «барикад». Відбулося доволі жорстке розмежування, яке раніше, можливо, було прихованим чи потенційним, існувало в м'якій формі, наприклад, під час електорального процесу, а в умовах війни набуло імперативного значення. То на які соціальні групи війна поділила українське суспільство, принаймні в так званому міжцивілізаційному поясі? І чому люди робили той або той вибір?

Хто з ким воює

Випадковому спостерігачеві ситуація на Сході та Півдні України може здатися фантазмагоричною, бо на лінії фронту по обидва боки можна почути російську мову, етнічні росіяни й етнічні українці зі зброєю в руках запекло та безкомпромісно воюють між собою. На такий нібито парадокс звернули увагу найдодитливіші експерти й спостерігачі. Надамо їм слово:

«Чому багато луганських знайомих, розумних, освічених, які багато бачили на світі, так легко дали себе вкусити Кисельову, – пише блогер Олена Воронянська, – а інших та сама атмосфера, навпаки, змусила зрозуміти, як багато означає для них Україна? **Я не могла знайти критерії, за якими можна розділити людей** (виділення наше. – Авт.). Серед прихильників “русского мира” виявилися й українці. А серед патріотів – вихідці з Росії. Освіта нічого не вирішувала – подивіться на професуру донецьких і луганських ВНЗ, яка із задоволенням прийняла окупацію. Можна вважати, що прості, бідні люди, які ніколи не подорожували, повально купилися на російські обіцянки. Але ні – в мене безліч абсолютно протилежних прикладів» [1].

І ще одна розлога цитата, яка належить відомому журналістові Віталію Портникову: «В останні десятиліття ми бачили чимало конфліктів між державами й народами, конфліктів етнічних і політичних. Але навряд чи можна уявити собі офіцера-хорвата, який командує сербською артилерією й видає наказ обстрілювати населені сербами житлові квартали ворога. Неможливо уявити офіцера-грузина, який командує абхазькою артилерією й видає наказ обстрілювати населене абхазами селище. Навіть офіцера-суніта, який командує артилерією в сирійській армії й наказує обстріляти алавітські квартали, уявити дуже складно. А офіцера-українця, який командує російською артилерією й керує обстрілом житлових кварталів наполовину населеного росіянами – і майже повністю російськомовними – міста, уявити легко. Легко навіть уявити, що в перервах між боями він наспівує собі під ніс якусь народну українську пісню часів свого дитинства. Ну не російську ж народну пісню йому наспівувати? Він же може просто не знати російських пісень. Зате їх знають ті, на кого спрямовані його ракетні установки – установки “русского мира”. Дивно, правда?» [2]. Після цього В. Портников робить певною мірою поетичний і метафоричний висновок: «Це просто конфлікт мертвого з живим».

Є тільки одне рішення проблеми, що розв’язує складну головомку щодо критерію поділу: активний процес цивілізаційного розлому, спровокований війною, змусив активізуватись у свідомості людей раніше доволі приховану цивілізаційну ідентичність. Вона на рівні інтуїції й раціонального мислення поділяє людей за соціокультурним принципом, який лежить в основі цивілізаційного розлому: ти або «європеєць», або «ординець». Паралельно з цим безліч людей не виражає осмисленого ставлення до «розлому», продовжуючи жити своїм звичайним побутом, але вона буде вимушена, принаймні зовні, прийняти соціокультурну матрицю кожної з цих двох цивілізацій, яка в результаті війни набула імперативного змісту.

Не вільно сьогодні «ватнику» в Дніпрі, Одесі чи Харкові прилюдно почепити на груди «колорадську стрічку». Не можна, і все. «Розлом» відбувся, і його зафіксували цивілізаційні маркери по різні боки прірви.

«Розлом» як громадянський конфлікт зумовлений двома обставинами: 1) всередині «міжцивілізаційного поясу» поруч мешкають індивіди, які генетично, ментально, світоглядно тяжіють до різних цивілізацій, тобто відбувається зіткнення цивілізаційних матриць, що конкурують, і носіями яких є індивіди з різними ідентичностями; 2) існують потужні зовнішні центри тяжіння, до яких так чи так подумки звертаються представники культурних типів, що співіснують. І якщо один із центрів починає руйнівну роботу з дестабілізації ситуації, то конфлікт виходить із прихованого стану й стає наріжним каменем соціально-політичної ситуації.

У людському вимірі цивілізаційний розлом має три доступні для спостереження «простори»: 1) всередині українського суспільства, передусім у зоні «поясу зіткнення цивілізацій» уздовж українсько-російського кордону, де спостерігалось найбільше прихильників Путіна й були міцні позиції «русского мира» та московсько-ординської цивілізації загалом; 2) «розлом» по лінії зіткнення, яка поділила українських громадян на тих, хто живе на підконтрольній та окупованій території; 3) між українцями та росіянами, які мешкають кожні у своїх країнах, але час від часу спілкуються та вдаються до певних дискусій.

«Розлом» на рівні індивідів, сімей і малих груп має внутрішню структуру за багатьма лініями: 1) вибір мови спілкування; 2) диспозиція в соціальних мережах, вибір контрагентів та манери спілкування; 3) різні світоглядні й ціннісні орієнтири; 4) обрання джерел і каналів інформації; 5) дотримання певних культурних традицій; 6) обрання релігійної конфесії; 7) визначення цивілізаційної ідентичності. Важливо зрозуміти принципи відмінності кожної зі сторін у людському вимірі: і з погляду психології, і з погляду соціальних дій та обрання референтних груп.

Зовнішнє спостереження

Соціолог, на відміну від пересічних громадян, має дещо специфічне, що дозволяє більш прицільно й розлого робити соціальні спостереження: це досвід та наукова інтуїція, які

накопичуються впродовж років професійної роботи, та формалізованіші дослідницькі методи. Деякими результатами спостереження за соціальним складником «розлому» ми готові поділитися з читачами книжки.

Почнімо із ситуації в прикордонні та взаємин між пересічними громадянами України та Росії, що мешкають по різні боки державного кордону. Якщо хтось, хто не має особистого досвіду життя в Україні, уявить собі картину ескалації напруги в прикордонних із Росією регіонах у «довоєнний період», то він не матиме рації. До 2014 р. ситуація в прикордонні була доволі мирною, між громадянами Росії та України сварок як таких не було. Навпаки, спостерігався стан симбіозу, коли кожна зі сторін намагалася знайти щось вигідне від взаємного розташування. Мешканці російських регіонів залюбки подорожували Україною, відпочивали на українських курортах, суцільним потоком – і на автомобілях, і потягами – прямували до Криму. Перед тим, як перетнути кордон у зворотний бік і в'їхати на територію Росії, туристи обов'язково закупували геть усе, що траплялося в українських супермаркетах, бо українські продукти – сири, ковбаси тощо – були й дешевшими, й кращої якості. Останніми роками прямо на трасі будували вже гіпермаркети, власники яких, вочевидь, спрямовувались і на потоки росіян. Із Белгорода до Харкова автобусами на екскурсії приїжджали діти, аби побачити велике місто, побувати в зоопарку, дельфінарії, посидіти в «МакДональдзі» тощо. Зі свого боку деякі харків'яни вдавалися до дрібної контрабанди: возили до Росії цигарки, а поверталися з каністрами пального. Була й масштабна контрабанда, зокрема через поля та степ на Донбасі, які не охоронялись (або з прикордонниками укладались угоди). Уся «малозаконна» діяльність відбувалась у тиші, скандалів і конфліктів не спостерігалось.

Отже, кожна нація й кожна країна розвивалися по-своєму, що не заважало ані економічному співробітництву, ані людським взаєминам. У Харкові до війни по вулицях міста пересувалося чимало автівок із російськими номерами, а український транспорт можна було щодня побачити в Белгороді, й нікого це не хвилювало; люди вели бізнес, були взаємні інвестиції, українські фірми щось будували в сусідніх областях Росії, а росіяни мали свій бізнес в Україні. І кому це заважало? Простим людям – ні, але Кремль не був би самим собою, якби втратив смак до експансії.

Така була диспозиція на рівні людських взаємин по лінії міжкордонного спілкування. Вона не віщувала війни, з погляду

звичайних людей не було предмета суперечки. Антиукраїнські настрої в Криму, на Донбасі та в інших регіонах існували, їх активно підживлювала російська пропаганда. Але п'ята колона займала абсолютно маргінальні позиції, жодних передумов громадянської війни не існувало. Потрібні були спеціальні зусилля, аби збурити загалом «сплячий» міжцивілізаційний конфлікт і поділити українських громадян, принаймні їх частину, на ворожі табори. Як це виглядало зовні?

Почнімо з «соціальної оптики» – візуального сприйняття картини протистояння, яке розгорнулося на вулицях і майданах різних міст країни. Що відразу впадало в очі навесні 2014 р.? Суттєва соціокультурна різниця між сторонами конфлікту: «євромайданівцями», патріотами України, з одного боку, та «антимайданівцями», колабораціоністами, з іншого боку. Створювалося враження, що це не представники однієї нації, а різні соціальні та культурні світи.

Перше, що фіксувалося, – геть відмінні символіка та гасла. Зауважмо, саме з теми прапорів та символіки починає свій теоретичний дискурс автор «Зіткнення цивілізацій»: *«У світі після "холодної війни" прапори мають значення... тому що має значення культура, а для більшості людей культурна ідентичність – найважливіша річ»* [3, с. 14]. Прапори й кольори були першорядними складниками сценарію «русской весны». На протигагу прапору об'єднаної Європи й національним стягам, що ними послуговувалися «євромайданівці», було використано не очікувані всіма кольори комуністів та регіоналів, а російський триколор. 23 лютого в Севастополі, а з 1 березня по всіх містах Півдня та Сходу невідомі люди почали впевнено й нахабно публічно розгортати російські державні символи. Такого в історії України від моменту здобуття незалежності 1991 р. не спостерігалось (хіба що на російські свята в Севастополі). Триколори не просто підіймали над натовпами – саме стягами РФ активісти «русского мира» намагалися замінити українські прапори на флагштоках і дахах офіційних будівель. Українські національні прапори паплюжили, їх шматували агресивні натовпи, об них витирали ноги тощо. Це аж ніяк не «тягнуло» на внутрішні «розбірки», до яких було не звикати пересічним громадянам. Українськими патріотами такі дії сприймалися як образа, загроза, свідчення того, що ситуація критична: українські міста перетворилися на об'єкти спецоперацій, вимальовувалася перспектива їх захоплення Росією. Ті, хто вішав російські символи в місцях, призначених для державної символіки, виконували певне завдання, сенс якого полягав у тому, аби вселити енергію

в однодумців і спровокувати антиукраїнське повстання. Символ країни-цивілізації виконував роль тесту: наскільки глибоко місцеве населення просякнуте ідеями «русского мира»?

Відбувалася, хоч і недовго, справжня війна символів, перенесена засобами графіті на стіни будинків, паркани, електричні стовпи, ліфти, у внутрішні приміщення багатоквартирних будівель та на все, що могло слугувати відповідним цілям. Потім уже стало відомо, що куратори «русской весны» платили гроші групам молоді, підліткам, аби ті, використовуючи балончики з фарбою, замальовували українські символи й наносили натомість триколірний малюнок. Проукраїнська молодь самостійно й доволі масово долучилася до боротьби засобами графіті. У деяких містах це було небезпечно: в Луганську таких хлопців і дівчат називали згодом «партизанами», бо місто взяли під свій контроль російські ставленики. Бізнесмени фінансували закупівлю великих партій прапорів, аби встановлювати вздовж проспектів, центральних вулиць українських міст. Ніколи в Харкові, навіть на державні свята, не можна було побачити (на відміну від Львова) великої кількості національних прапорів, але з весни 2014 р. уже сотні й тисячі жовто-блакитних полотнищ прикрасили місто, й це стало традицією. Міська влада, яку складно запідозрити в українському патріотизмі, змушена підтримувати цю ініціативу громадян.

Отож, через зовнішній вигляд міського ландшафту, домінування тих чи тих «цивілізаційних кольорів» можна було розуміти, по який бік опинилася громада. Цивілізаційний розлом було, образно кажучи, «розфарбовано», й це, мабуть, перше, що впадало в очі зовнішньому спостерігачеві. Після початку бойових дій відбулось остаточне символічне маркування території: кольори й символи противника нещадно знищувалися з обох боків, а свої підкріплювалися сотнями тисяч зображень. Тепер не потрібно було запитувати у випадкових перехожих, хто контролює місто. Одного погляду на вулиці й майдани було досить, аби зрозуміти, по який бік цивілізаційного розлому опинився населений пункт.

Аудіосупровід зібрань, мітингів чи хода містами також діагностично відрізнялися. У таборі проросійських сил лунала суто російська мова, тут постійно вигукували «Росія, Росія!», закликали Путіна прийти, увести війська, забрати до Росії. Якщо був музичний супровід акцій, то звучали радянські пісні, нагадування про Другу світову війну або так званий російський шансон. Музика виконувала символічну роль і задовольняла невибагливі смаки колабораціоністів. У таборі проукраїнських

активістів на виступах із трибун лунала переважно українська мова, але російської також не ігнорували. Заклики й скандування виражали геть інше – підтримку єдиної України та рішучість боротися з ворогами нації. На майдани по містах України приходили священики з українських церков, щоб чинити молебень, але ніколи – із парафій РПЦ. Московський патріархат був у змові проти України, РПЦ виконувала завдання кураторів із Кремля. Московська церква, крім духовного опікування своєю паствою, виконувала й суто військові завдання: попи на місцях давали прихисток терористам, яких перекидали з Росії. Так відбулося, наприклад, у Слов'янську, коли загін Гірка після маршу 12 квітня від державного кордону відразу зупинився в приміщенні, що належало місцевій церковній громаді.

Спостереження за обома таборами на вулицях міст справляло дивне враження – нібито по обидва боки барикад переважають різні антропологічні типи. Обличчя були несхожими, й це ставало особливо помітним у масі, коли випадала нагода спостерігати натовпи загалом. Я ділився своїми враженнями з різними людьми, й вони підтримували цей висновок: за зовнішнім виглядом, очима та обличчями можна було сказати: це «наш» чи «не наш». Перша розгадка ребуса полягала в тому, що тут дається взнаки класова різниця: «майданівці» – представники переважно середнього класу, інтелігенції, студентства, фахівців, вільних професій, люди з вищою освітою; «антимайданівці» – рекрутовані з нижчих прошарків, це типові креатури комуністів, вихідці з робітництва та міського андеграунду, які шукають заробітку на політичних акціях.

Можливо, так воно частково й було, але у світлі цивілізаційного підходу є й інше пояснення різниці. «Європейці» та «ординці» – різні антропологічні типи: перші генетично пересічно належать до нащадків аграріїв української ойкумени та споріднених західних світів, другі – вихідці з Великого Степу, Залісся, вони часто-густо мають або тюркське, або угрофінське коріння. Це накладає на зовнішність неповторний відбиток. Така соціальна оптика стає можливою за умови, що гетерогенне (різнорідне, змішане) суспільство перестає бути когерентним і розпадається на два чітко окреслених табори, які асиметрично вбирають у себе різні антропологічні типи. У змішаному стані антропологічні типи не були так помітні. Такий оптичний ефект виникає, коли спостерігаєш за хресною ходою в Києві представників різних православних конфесій: обличчя прихильників РПЦ здебільшого помітно відрізняються від вигляду вірян українських церков. Також різниться одяг і манери поведінки.

Антропологічна різниця стане особливо відчутною на фронті, по різні боки окопів. І на те були особливі причини з огляду на прихід в Україну безлічі «ординців» із просторів Росії. Але наші антропологічні спостереження не варто сприймати як фізичний закон: це, радше, певна тенденція, простежувана на великих кількостях. Серед прибічників єдиної України було чимало тих, хто вважав і вважає себе етнічним росіянином чи росіяркою. Запам'яталася жінка середнього віку, яка виходила до пам'ятника Шевченка в Харкові з невеликою картонкою в руках, на якій від руки було написано: «Путин, я – русская, пошел вон!». Автор і виконавець антипутінських пісень Борис Севастьянов позиціює себе етнічним росіянином; чимало військових і політиків, які боронять Україну, також звикли вважати себе «росіянами». Ці люди зробили свій цивілізаційний вибір на користь Європи та України як європейської нації-держави.

Соціокультурна різниця виявилась і через особливості дій кожної зі сторін. Колабораціоністи на початку «русской весны» трималися більш упевнено й загадково, ніби їх утаємничено в якусь сакральну інформацію, яку повідомляють обраним (скоро «прийде Росія», й Україна назавжди зникне). Вони вели наступальні дії, намагалися тримати ініціативу, бо відчували за своїми плечима Росію й Путіна, виконували певні тактичні плани своїх московських кураторів. Але навіть не це становило головну відмінність. Зі сходу в Україну перенесено культуру брутального насильства. Політична культура українців із моменту здобуття незалежності відкидала криваве насильство й фізичне приниження опонентів. У цьому компоненті українці є суперєвропейцями. Під час Помаранчевої революції не було фізичного насильства, загиблих або скалічених. Але 2004 р. «русский мир» ще не прийшов до України у своїй повній красі, не заглибився в царину вуличного протистояння. Щойно це відбулося, як методи політичного «дискурсу» докорінно змінилися.

Розворот до ординських методів поводження на масових акціях відбувся вже 1 березня. У цей пам'ятний день до Харкова було завезено приблизно 2000 чоловіків із Росії, й вони продемонстрували свій фірмовий стиль «спілкування» із противником [4]. Епоха ненасильства Помаранчевої революції відійшла в історію, тепер уже проливалася кров, противників принижували морально й катували: ставили на коліна, змушували повзти через «коридор ганьби», добивали на землі ногами, шельмували так, як того просить темна російська душа. Місцеві «ординці» швидко підхопили цей стиль, бо мали духовну спо-

рідненість із тими, хто приїжджав із Московії «у відрядження» на час акції.

Доволі швидко відбувся інформаційний розрив: різні групи прагнули мати власні джерела інформації, яким вони довіряють. Український уряд удався до виправданого заходу: було заборонено трансляцію російських телеканалів, і це частково оздоровило ситуацію на територіях, контрольованих Києвом. Проте ті, хто бажав дивитися російський телевізійний продукт, мали змогу перемикнути на супутниковий прийом програм. Залишався Інтернет як відкритий простір отримання будь-якої інформації, хоча й у цьому секторі українська влада була змушена піти на обмеження [5]. З іншого боку, утвердився принцип: кожний отримує ту інформацію, яку хоче чути. Велика кількість потужних джерел інформації технічно може дати таку можливість. Цивілізаційний розлом – це до певної міри свідомий вибір кожної людини, яка остаточно вирішує: що й кого слухати, які телевізійні канали дивитися відповідно до власного смаку та світогляду.

Від початку війни позначився різноспрямований дрейф у громадській думці українців і росіян по різні боки державного кордону. Як наслідок – майже абсолютне непорозуміння між громадянами України й Росії, бо фактично не залишилося спільних тем, цінностей, точок опори, із яких починається продуктивний діалог. У віддаленій перспективі, після завершення війни, діалог має відновитися, але він не нагадуватиме старі дискусії, бо, вочевидь, обговорюватимуться сухі інтереси, меркантильні речі, а питань історії, цінностей сторони не торкатимуться через абсолютний цивілізаційний розрив масової свідомості.

Трансформація соціальних мереж

Кожна людина залучена до павутини соціальних мереж. Тут ідеться про реальний, а не віртуальний світ, хоч інтернет-мережі є доповненням і розвитком традиційного «павутиння». За нашими спостереженнями, зі змісту інтерв'ю та бесід, розлом цивілізацій суттєво позначився на виборі контрагентів і манерах спілкування. Соціальні контакти в «міжцивілізаційному поясі» складаються із «внутрішнього» і «зовнішнього» кластерів. На територіях українсько-російського прикордоння зовнішній вектор спілкування спрямований переважно в бік Росії. Кожний другий-третій індивід або сім'я мали на початку війни сталі

зв'язки з респондентами в цій країні: це родичі, друзі, ділові партнери. Як вплинула війна на стан соціальних мереж?

За нашими спостереженнями, у процесі «розлому» виявлялися такі тенденції: 1) повне припинення спілкування та ізоляція від контрагента; 2) вихід із певних мереж і долучення до інших; 3) скорочення інтенсивності контактів через ідеологічні розбіжності; 4) зміна тематики, стилю, манери спілкування.

У багатьох випадках розрив через припинення спілкування відбувся в найбільш емоційно насичених групах, між родичами, які проживають відповідно в Україні та Росії. Діалоги (телефоном, смартфоном, через *Skype*, *Viber* тощо) швидко перетворювалися на розмови німих із глухими, бо кожна сторона мала власну «правду». Цьому передували заяви росіян на зразок: «ми стежимо за вашими подіями», «ми знаємо про все, що у вас відбувається», «ми знаємо, що вам забороняють розмовляти російською» тощо. Намагання щось розповісти й довести іншу інформацію ні до чого не приводили, бо це суперечило картині, яка вже склалась у свідомості після перегляду російських новин і політичних ток-шоу. Оскільки в діалозі близьких людей немає місця партикуляризму, то дискусії дуже швидко сповзали на взаємні звинувачення та образи. Внаслідок цього або ставався повний розрив і припинялося спілкування, або через якийсь час перемовини відновлювалися, але змінювався тематичний формат. Політичних тем не торкалися, обмежуючи себе суто сімейними теревами.

Іноді контакти слабшали й рвалися через міркування безпеки, бо, як відомо, всі електронні засоби спілкування перебувають під контролем спецслужб. Росія – поліцейська держава, й це передусім усвідомлюють службовці, військові, бо з їхнього боку контакти з українською стороною є непатріотичним дійством, тим паче не вільно говорити про те, що думаєш або знаєш. Фактор особистої безпеки також долучився до суми причин, які трансформували соціальні мережі. Це, безумовно, стосується і «внутрішнього» кластера, бо проросійська позиція на форумах, чатах тих, хто проживає в Україні, стає небезпечною; ще більша небезпека чатує на проукраїнських кореспондентів на окупованій території.

У момент, коли розгорнулися гострі події в містах Сходу та Півдня, спілкування стає напруженим, якщо індивід не знає позиції контрагента. Отже, політичні теми зникають із повсякденного дискурсу, вони залишаються для свого, «перевіреного», кола. З незнайомцем ліпше не торкатися «гарячих» тем і триматися нейтральних питань. Як зізнався один співрозмовник:

«Ніколи не знаєш напевно, хто перед тобою – свій чи чужий». Якщо на самому початку подій у трудових колективах виникали гарячі дискусії й спостерігалось намагання в чомусь перекопати опонента, то згодом на «політику» накладалося табу. Це дозволило в умовах «розлому» зберегти соціальні осередки, трудові колективи й не припуститися соціального колапсу.

У результаті війни на лінії цивілізаційного розлому відбулося переформатування соціальних мереж у сегменті політично активної та свідомої частини населення. Щодо основної маси – байдужої та інертної – складно стверджувати про бодай якісь зміни.

На пізніх етапах сторона конфлікту, яка програла й була на «чужій території», «завмерла». Проукраїнські патріоти з окупованої зони або виїхали на підконтрольну територію, або причаїлися, сподіваючись на визволення. Проросійські елементи з підконтрольної Україні території практично нікуди не виїхали, вони залишилися, але назовні свої позиції не демонстрували. Намагання українців на захоплених територіях влаштувати публічні акції не тільки автоматично робили їх ізгоями, але й перетворювали на бранців Кремля. Найпоказовіший приклад – випадок з українцем, колишнім колгоспним інженером, Володимиром Балухом у Криму. Він публічно відмовився приймати російське громадянство й не зняв із будинку українського прапора. Проти чоловіка у 2015–2016 рр. було порушено низку кримінальних справ, і, врешті-решт, окупаційна влада перетворила його на ув'язненого.

Статистика «розлому»

«Розлом» має ще один дуже важливий бік: вимушені переселенці. Чому люди тікають із так званих ДНР і ЛНР і чому прибічники Путіна в Харкові та Одесі не думають про виїзд на історичну батьківщину або до милого серцю «руського мира»? Перше пояснення – втеча від війни та її жахів. Тут людей можна зрозуміти. Окрема мотивація у співвітчизників, які виїхали з окупованого Криму, а це 30–40 тис. осіб, і влаштували своє життя в Києві чи Львові. Серед таких багато кримських татар, які психологічно не можуть перебувати під російським чоботом.

Україна, особливо області, які межують із зоною бойових дій, пережила кілька хвиль біженців. Вони синхронізуються з піками війни на Сході. Але потім сім'ї частково поверталися до своїх осель у міста й села Донбасу, а згодом багато хто з

«перших утікачів» знову збирався в дорогу. Чому й куди виїжджали мешканці Донбасу повторно? Знайомство з «руським миром» зблизька виявилось для багатьох великою неприємністю. Росія у свідомості багатьох кримчан і донеччан була такою, як її змальовувало московське телебачення. Вони не були готові до агресивного, нелюдяного ставлення, репресій, совкового реверсу. Ті, хто ходив на сепаратистський референдум, тепер роблять круглі очі й кажуть: «Ми не думали, що так воно обернеться», або «Ми не за це голосували». Найбільш гостро відчули дисонанс молодь, бізнесмени, спеціалісти, вже не кажучи про українських патріотів, яким морально важко дивитися на російську символіку й відчувати на собі ворожий пресинг. На окупованих територіях Донбасу дуже швидко поширилася давня радянська звичка сталінських часів: писати на сусідів і колег доноси, за якими людей забирали «на підвал». Отже, вже не від пострілів, а за раціональним вибором території ОРДЛО покинули приблизно 2 млн осіб. Багато з них уже осіли в Україні й інших країнах та не збираються повертатися до своїх рідних міст і сіл.

Статистика така: станом на червень 2018 р. в Україні зареєстровано понад 1,5 млн вимушених внутрішніх переселенців. В інших країнах попросили притулку (за даними ООН): у Росії – 427 тис., у європейських країнах – до 40 тис. осіб. Отже, загалом приблизно 2 млн за офіційними підрахунками. І меншість воліє жити в РФ. Про що свідчать сухі цифри? «Розлом» зруйнував насамперед соціум Донбасу. Він «вимив» економічно й соціально активну частину суспільства та зменшив загальну чисельність населення. Не інакше як «соціальна катастрофа» такий від'ємний і швидкий процес назвати складно.

Нещасливий фінал має казка для дорослих про «вугільну Швейцарію». Там узимку 2014–2015 рр. сталася гуманітарна катастрофа: люди голодували. Урятувала їх харчова допомога з різних країн світу. «Республіки» націоналізували великі підприємства, перестали переказувати кошти в Київ, але ситуація в економіці вкрай погана, і якби не прямі вливання у місцеві бюджети ОРДЛО коштів із Росії (70–80 % витрат бюджетів), то населення перетворилося б на старців. За даними ООН, на окупованій території безробіття сягає 50 % працездатного населення (в Україні – 10 %). А багато років поспіль місцеві та російські пропагандисти привчали населення до думки, що Донбас «годує Україну». До війни регіон славився високими зарплатами, а тепер вони вдвічі нижчі, ніж на вільній території. Висновок можна зробити такий: на окупованій території Донбасу ми ма-

ємо деформований соціум у стані депопуляції, де переважають пенсіонери й безробітні. У політичному аспекті це військовий репресивний маріонетковий режим.

Одночасно прихильники «руського мира» на підконтрольній території не поспішають із репатріацією. Як цього вони не роблять в Естонії, Латвії, Литві. Істинний «ординець» хоче: 1) жити в добрих умовах якнайдалі від малої батьківщини, яка вже потонула у бруді, бездоріжжі та свавіллі начальства; 2) почуватися не європейцем і не американцем, а частиною великої Росії, яка не має, згідно із заявою Путіна, кордонів. Діаспори росіян не тільки в Україні, але й у Німеччині та інших західних країнах є мінами сповільненої дії, здатними вибухнути в скрутну для країни годину. Україна це відчула на собі 2014 р.

Ми не здивуємося, якщо через кілька років спочатку невеликими струмочками, а потім дедалі потужнішими потоками в обидва боки пойдуть добровільні переселенці. Розлом цивілізацій – це вільний вибір для людей прийняти ті чи ті культурні й політичні умови існування. Із 2014 р., за неповні три роки, в Україні отримали громадянство понад 6 тис. росіян. Сьогодні серед заможних росіян простежується тренд: купити, наприклад, собі квартиру в новобудовах Харкова, аби мати «запасний аеродром», бо найбільш розвинена частина російського суспільства не впевнена в майбутньому своєї країни.

«Розлом» має багато вимірів, ми не зачіпатимемо сфер енергетики, транспорту, трубопроводів, кооперації у військово-промисловому секторі, яка існувала на початку активної фази гібридної війни, сфер культури й шоу-бізнесу, спорту тощо. Скрізь спостерігається розрив відносин, які були раніше. Кожна війна призводить до схожих явищ. Тільки тут маємо окремий випадок, коли війна стає чудовою нагодою для України знищити в різних галузях залежність від Росії й переорієнтуватися на Європу та інші регіони світу. А це не просто «новий бізнес», а перетворення цивілізаційного розлому на факт початку нової епохи історії країни.

Опитування в «зоні АТО»

На початку 2015 р. з'явилася можливість провести соціологічні дослідження шляхом масового опитування мешканців міських агломерацій Донецької й Луганської областей. Опитування на тему «Трансформація соціально-політичних уявлень та осі конфліктів в зоні АТО» [6] остаточно підтвердили гіпотезу,

що в Україні відбувся цивілізаційний розлом, а не міжетнічний конфлікт, як це трапилося, наприклад, на Балканах у 1990-ті рр. І дослідження підтвердили: конфлікт проходить не по лінії етнічних взаємин.

Для нас важливо було пересвідчитися: чи є принципи відмінності в політичних настроях та орієнтаціях між етнічними українцями та етнічними росіянами? У таблиці 12 наведено порівняльні дані відповідей представників двох етнічних груп. Ми констатуємо, що і перша, і друга спільноти демонструють принципово схожий розподіл відповідей, хоча простежується очевидне збільшення тяжіння до Росії з боку «руських». Інакше кажучи, тотального етнічного протистояння немає (відсутня ворожа етнічна мобілізація й гуртування довкола однієї спільної думки), проте кореляція етнічності з основною суперечністю, яка збурила міжцивілізаційний розлом, також простежується.

Таблиця 12

Думки етнічних українців та етнічних росіян щодо бажаного пріоритету зовнішньої політики України, %

Основні зовнішньополітичні вектори	Українці	Росіяни
Євроінтеграція	36,9	23,6
Рівне віддалення і від Росії, і від Європи	24,2	20,6
Зближення з Росією	8,4	28,3
Важко відповісти	30,0	27,6

Продовжмо аналіз у площині ідентичностей. У таблиці 13 наведено індекси ідентичностей, що демонструють різні соціальні групи: етнічні, вікові, соціально-економічні. Індекси ідентичності розраховувалися на основі чотирибальної шкали вимірювання з числовими доповненнями 3, 2, 1, 0; отже, діапазон варіювання – від 0 до 3 за збільшенням вияву ідентичності. Щодо етнічних груп, то картина фактично повторює ситуацію з питанням щодо зовнішньополітичної орієнтації. Найбільший розрив – стосовно українського патріотизму. Тільки за двома уявними об'єктами самоідентифікації є трохи вищими ідентичності групи росіян: мова йде про інше громадянство та ностальгічний зв'язок з СРСР.

Молодь порівняно з людьми пенсійного віку в більшій пропорції є патріотами України й прихильниками Європи, а старше покоління демонструє переважно регіональну ідентичність.

Показовим результатом є те, що «бідні» значно більше орієнтовані на СРСР і не демонструють того рівня патріотизму, що є в «заможних». Наразі вибірка анкет робилася за шкалою

матеріального стану родини, враховувалися полярні позиції. Виходить так, що більшість захисників України належать до середнього прошарку, а біднота активно сприйняла обіцянки іншої країни створити «земний рай», бо не наділена патріотичними почуттями.

Таблиця 13

Індекси ідентичності за різними групами опитаних

Якою мірою Ви себе відчуваєте...	Етнічність		Вік		Матеріальний стан	
	українці	росіяни	16–29 років	60 років і більше	заможні	бідні
Громадянином України	2,483	1,939	2,463	2,407	2,711	1,909
Громадянином іншої країни	0,202	0,310	0,265	0,173	0,259	0,303
Патріотом України	1,817	1,051	1,921	1,582	2,109	0,972
Мешканцем регіону	2,276	2,192	1,391	1,515	2,3	2,065
Патріотом регіону	1,808	1,724	1,145	1,255	1,957	1,587
Патріотом міста	1,707	1,648	1,545	1,788	1,818	1,578
Європейцем	0,750	0,569	1,12	0,494	0,925	0,361
Громадянином СРСР	0,343	0,637	0,158	0,756	0,144	0,581

Джерело: [7].

У сучасного німецького соціолога Ральфа Дарендорфа є цікаві спостереження щодо ролі соціальних низів і декласованих елементів у соціальних конфліктах. Загалом диспозиція цих прошарків, на думку відомого соціолога, не є активно-конфліктною, маргінали перебувають ніби «поза суспільством». Він пише: «Визначальним фактом існування декласованих елементів і хронічних безробітних є їхня незацікавленість у суспільстві. Якщо замислитися серйозно, то й суспільство їх не потребує» [8]. Але 2014 р. саме ці прошарки відіграли помітну роль у подіях на Сході, їх «помітили» в Москві й використали для розкитування ситуації та повалення законної влади. Раптово спрацював «соціальний ліфт», і «зайві» перетворилися на суб'єктів історії. Спостерігачі в Луганську й Донецьку навіть порівнювали побачену сюрреалістичну картину на вулицях і майданах міст із філософською повістю «Котлован» А. Платонова. Вочевидь, мав рацію К. Маркс, стверджуючи, що пролетарі не мають батьківщини. Для збіднілого українського суспільства це небезпечний стан. Історична перспектива суспільства переважно пов'язана з більш соціально активною й молодшою частиною

соціуму. Проте не зіткнення «низів» і «верхів» визначає протистояння на Сході країни.

Основний конфлікт у термінах соціальної структури виглядає так: найбільший відсоток патріотів України та прихильників європейського вибору спостерігається у групі молодих етнічних українців, які твердо стоять на ногах у матеріальному аспекті, а найменший – відповідно в етнічних росіян пенсійного віку, у яких незадовільне матеріальне становище. Проте ця соціальна картина умовна й схематична, бо чіткого розподілу на групи, які утворюють сторони цивілізаційного розлому, соціальна структура у знайомому нам вимірі не дає. Ми ще не звикли в соціальній структурі виокремлювати групи «європейців» і «ординців», а саме за цим принципом відбувся цивілізаційний розлом на індивідуальному рівні.

У людському вимірі «розлом», що сягнув стадії воєнного конфлікту, ставить перед індивідами та сім'ями іноді дуже складне й неоднозначне питання: яка сторона конфлікту є ближчою, спорідненою із власною інтуїцією або раціональним вибором. Цивілізаційна ідентичність із потенційної можливості перетворюється на фактичну соціальну реальність, у цьому сенсі українці стають більшими європейцями, ніж «старі» й «визнані» представники континенту. І для українців «ціна питання» не є комерційним розрахунком, як, наприклад, для сучасних греків, а екзистенційним вибором, умовою виживання на тлі чергового загострення агресивного синдрому східної цивілізації.

Отже, «розлом» – багатогранний процес, коли одночасно виникають ненависть і відчуження через воєнні дії та втрату/ захоплення територій; втрачаються людські зв'язки й переформатовуються соціальні мережі; виникає взаємне нерозуміння одне одного, підозра й недовіра, які не можуть стати основою нормального спілкування. І це вже не кажучи про економічні зв'язки, промислову кооперацію, спільні проекти тощо, які руйнуються й не мають шансів на відновлення через блок перших факторів. Якби не війна, нав'язана зі сходу, «міжцивілізаційний пояс» потроху б звужувався, і «лінія розлому» притискала б до державного кордону з Росією. На це пішли б десятиліття природного розвитку політичної української нації. Але сталося так, як пророче писав Т. Шевченко: Україну й українців збудили у вогні. Зробив це одвічний ворог, але він не розраховував наступних реакцій та наслідків. «Розлом» набув імперативної сили, пришвидшив у десятки разів внутрішні цивілізаційні процеси в українському суспільстві.

Імперія завжди тримала українців за «залізною завісою», навіть у ті часи, коли цього терміна ще не вживали. То був такий значний період культурного й політичного полону, що багато українців уже не розуміли своєї природної європейської ідентичності. І європейці втратили уявлення про Україну як частину континенту й західного світу. Лише деякі політичні й культурні діячі світу розуміли принципову відмінність між Києвом і Москвою. Проблему загострювала й та обставина, що в колонізованих містах українська культура не розвивалася (або розвивалася дуже слабо), залишаючись культурою переважно сільського типу. Але «розлом» як вибуховий процес на тлі Революції гідності та війни поставив Україну знову поміж європейських країн. Саме усвідомлення цього факту є найважливішим процесом для пересічних українців і пересічних європейців. Від кінцевих підсумків ідентифікації України в широкому розумінні залежить її майбутнє.

1. Воронянская Е. Печальный пример Луганды и Домбавбе ничему не научил? URL: <https://www.obozrevatel.com/society/pochemu-pechalnyij-primer-lugadyi-i-dombabve-nichemu-ne-nauchil.htm>.
2. Портников В. Не очень важно, украинец ты или русский, Путин или Жириновский. URL: <https://www.obozrevatel.com/society/ne-ochen-vazhno-ukrainets-tyi-ili-russkij-putin-ili-zhirinovskij.htm>.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
4. 1 березня 2014 р. унаслідок штурму будівлі Харківської ОДА 107 проукраїнських активістів зазнали травм і потребували медичної допомоги.
5. 17 травня 2017 р. набув чинності Указ Президента України про введення санкцій щодо низки російських інформаційних продуктів, зокрема на території України було заборонено мережі *ВКонтакте*, *Однокласники*, *Яндекс*.
6. Руценко І. П., Дубровський І. М. Трансформація соціально-політичних уявлень та осі конфліктів в зоні АТО. *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні* : збірка аналітичних матеріалів / упоряд. Н. Зубар, О. Мірошніченко. Львів : Галицька видавнича спілка, 2015. С. 136–167.
7. Руценко І. П. Конфлікти в зоні АТО: зміст і методика виміру. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Вип. 37. Харків, 2016. С. 108–114.
8. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. *Человек и общество* : хрестоматия / под ред. С. А. Макеева. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. С. 130.

Розділ 16

БИТВИ НА ЛІНІЇ РОЗЛОМУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Розлом у «міжцивілізаційному поясі» після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності як процес приєднання України до європейської цивілізації відбувався неквапливо, навіть приховано, за схемою «два кроки вперед, один – у зворотному напрямку», аж доки війна не пришвидшила у стократ усі складники процесу. Війна поставила питання руба: вона в примусовому порядку мала визначити, де саме пройде фізичний кордон цивілізацій. Плани Путіна щодо України більш-менш зрозуміли: отримати максимальне просування на захід і відновити на окупованих територіях російську цивілізаційну матрицю, як це спостерігається в Криму та на території ОРДЛО. Україна мала захистити і свої території, і цивілізаційний вибір. Битва була неминучою.

Центральною подією кожної війни, як справедливо визначав фон Клаузевіц, є битва. Це неймовірна локальна концентрація військових сил, мистецтва, мужності, хитрості для отримання перемоги, придушення або знищення ворога. «Розлом» із маркуванням межі на мапі 2014 р. став результатом низки битв, де сторонами були проросійські та проукраїнські сили. Відразу від переходу війни до активної гібридної фази (кінець лютого – весна 2014 р.) битви точились у великих містах, мали характер «вуличної війни» в тих ключових точках Півдня й Сходу, що їх Москва визначила як пріоритетні цілі на першому етапі. Надалі зміст битв набув більш традиційного характеру з використанням зброї й класичних принципів ведення воєнних дій та знищення противника.

Битва за місто

Битви за великі українські міста зовнішнім спостерігачем сприймалися як «вуличні війни». Ми визначили сутність подій

як «заколот-повстання» з боку агресора та громадянський опір – з боку українського громадянського суспільства. «Заколот-повстання» є інструментом гібридної війни, військово-цивільною операцією, що, за планом агресора, спрямовується на захоплення міста та формування зручних умов для дій сил спеціальних операцій і, врешті-решт, наступу звичайних військових підрозділів.

З кінця лютого 2014 р. РФ розгортає військово-цивільні операції на великій частині українських земель: у Криму, на Лівобережжі, в Одесі. В АР Крим військово-цивільні операції від самого початку були посилені військовим спецназом та іншими підрозділами ЗС РФ, які діяли без знаків розрізнення. Можна припустити, що активність «цивільних» була, радше, політичним і пропагандистським прикриттям дій військових. Півострів, за волею Путіна, мав бути захоплений у стилі «бліцкриг». Місцевий ресурс для антиукраїнських виступів у Криму був слабким, ось чому через Керченську протоку масово перекидалися ватаги донських і кубанських козаків, яких відразу розміщували в церковних спорудах РПЦ. Вони мали імітувати місцевих «повстанців» проти «київської хунти».

У великих містах Півдня та Сходу заздалегідь було закладено активну мережу п'ятої колони та бойових формувань проросійських сил, яку агресор активізував відразу після харківського з'їзду (22 лютого), й ця маса готувалася до публічних виступів, що, за планами агресора, мали розпочатися з 1 березня 2014 р. Усі нитки й ключі від спецоперацій у форматі «заколот-повстання» були у Москві, яка тиражувала винайдені підривні соціальні технології по регіонах України. Ось чому події в різних містах дуже схожі між собою. Відмінність полягала не в методах захоплення міст, а радше, в спроможності проукраїнських сил дати заїздам бій. Дія породжує протидію, і скрізь в умовах, коли держава виявилася неспроможною підтримувати функцію національної безпеки, виникає стихійний опір небайдужого до долі країни населення. Упродовж кількох тижнів зіткнення відбувалися переважно без застосування вогнепальної зброї, вони нагадували відкриті публічні акції або масові заворушення, у які втягується цивільне населення.

Перші тижні дали таку картину: з боку агресора – чітке розуміння цілей і характеру воєнних дій у гібридному форматі, з боку України – дезорієнтованість, розгубленість, нерозуміння того, що країну занурено у війну. Останнє тягнуло за собою складні для України наслідки, бо посилювалися ризики втрати території через загальне, скажімо так, глупство та фатальне

неусвідомлення принципів і методів гібридної війни. Слабкий сукупний національний інтелект плюс забобон щодо визнання ситуації як воєнної (з боку України) давали ворогові значні переваги. Він міг і надалі діяти гібридними методами, віддаляючи момент застосування традиційної зброї, що було цілком бажаним для РФ з огляду на міжнародну ситуацію та намагання залишитися країною, яка не воює і може втрутитися відкрито хіба що у ролі посередника й «миротворця».

Ступінь дезорієнтації в перші тижні ескалації гібридної війни тих, хто мав за професією та посадою захищати Україну, можна розглянути на красномовному прикладі, пов'язаному з «битвою за Харків». 6 квітня почалася нова (за нашою класифікацією – третя) хвиля наступу РФ: Москва дала наказ рішуче захоплювати владу у восьми областях України та в кожному регіоні проголошувати окрему «республіку». У Харкові 7 квітня захопили ОДА; у фойє будівлі було зачитано стандартні відозви щодо заснування «ХНР», вивішено відповідні прапори; у приміщеннях адміністративної споруди на ніч залишилися кілька десятків бойовиків. Ситуація була критичною, бо за цим очікувалася поява «зелених чоловічків» зі штатною зброєю, й мав би бути запущений кримський сценарій. До Харкова з Києва терміново відряджено міністра внутрішніх справ Арсена Авакова, до речі, як місцевого мешканця, бо його квартира – якраз навпроти будівлі ОДА. Він намагається знайти в місті бодай якісь підрозділи силовиків, здатних відновити порядок, і натрапляє серед різних командирів та начальників приблизно на такі настрої: а) бажання дотримуватися нейтралітету; б) розгубленість і страх; в) відверта зрада. О 4:00 8 квітня в пункт збору частин для звільнення ОДА жоден місцевий підрозділ не прибув.

Арсен Аваков згодом в інтерв'ю розповідав кореспондентові про наступний епізод згаданої ночі: *«Нас послали полком армійського спецназу з Хмельницького – але виконувати команди щодо захисту Конституції України в місті командир відмовився. Потім начебто умовили, роз'яснили – триває неоголошена війна, треба діяти, потім буде пізно. Командир спочатку погодився, однак на точку збору бійців не спрямував – передумав... Міністр оборони Коваль перестав брати слухавку. Я прошу військових: гаразд, не штурбуйте, але після штурму можете заступити на патрулювання будівлі й периметра на випадок нападу диверсантів, змінити "Ягуар", дати хлопцям відпочити? Теж ні! В принципі заходити до міста й брати участь у будь-яких операціях військові відмовилися»* [1].

Нескладно з ресурсів Інтернету встановити, хто саме був «командиром». У цей вирішальний момент битви за Харків

армійське командування перекидало з Хмельницького через Харків до Ізюма 8-й полк спеціального призначення, підпорядкований Головному управлінню розвідки МО України. Його очолював полковник Олег Нечаєв. Формально командир міг не виконувати прохання «чужого» міністра, але епізод концентровано передає дух того часу, коли війни не оголошено, суспільство не розуміє, що вже де-факто втягнуте у війну й звичного фронту немає: він проходить по кожному з обласних центрів, які Москва обрала для штурму в нетрадиційний спосіб. «Заколот-повстання» банально маскувалося під псевдодемократичні форми громадянської активності й ховалося за машкарою «антимайдану».

Особливістю тих тижнів був частковий розпад держави, параліч інституцій, особливо це відчувалось у містах, де розгорталися битви гібридної війни. Закінчимо «харківський епізод», надавши слово генерал-лейтенантові Юрію Аллерову: *«Розробили план спецоперації. Визначили, що необхідно близько 400–500 осіб. Під час обговорення всі були готові брати участь: і спецназ ЗСУ, і СБУ, і “Беркут”, і “Сокіл”, і міліція. Але о 4 ранку на початкове положення для штурму вийшов тільки “Ягуар”, що лише за 2 години до того прибув до Харкова. Степан Полторак сказав мені, що нікого немає і не буде. О 5 ранку – доповідь така ж – нікого немає»* [2]. З вінницьким «Ягуаром» теж було не все просто: його з великими складнощами буквально «витяг» із місця постійного розташування особисто Ю. Аллеров (майбутній командувач Національної гвардії). Там, у Вінниці, жінки блокували КПП, а серед бійців не було, м'яко кажучи, піднесення, бо частина стояла в Києві проти Майдану і кількох бійців уже встигли притягти до кримінальної відповідальності.

На якийсь момент держава втратила монополію на організоване насильство, використання зброї та підтримку громадського порядку. Міліція, прокуратура, СБУ зайняли позиції сторонніх спостерігачів, а в Луганську та Донецьку – відверто співпрацювали з колабораціоністами й поширювали чутки приблизно такого змісту: «скоро прийдуть “русские” і наведуть лад».

Що означає «дефіцит держави», добре ілюструють події в Харкові 15 березня 2014 р. У цей день у самому центрі, на вулиці Римарській, відбувся вогневий бій між українськими радикалами, яких очолив А. Білецький, та озброєною групою колабораціоністів на чолі із так званим Топазом (Ігнатом Кромським), яка штурмувала двоповерховий будинок, де розташований офіс «Просвіти» [3]. Бій тривав багато годин аж до ранку. Максимум, на що була здатна міліція, то це виставити охорону, аби

до місця події не підходили випадкові перехожі. «Швидкі» підбирали загиблих і поранених (серед захисників утрат не було), і все це транслювали засоби інформації.

Москва частково досягла своєї мети: місто поринало в хаос, який, за технологіями Кремля, мав скінчитися захопленням території. Але, з іншого боку, епізод свідчив, що в Харкові зародився спротив агресору, бо битва має дві супротивні сторони. Швидкої капітуляції міста, на яку, безперечно, розраховував противник, не відбулося. Аналогічні процеси розгорталися в Одесі. Можливо, у Дніпрі, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні ситуація не сягала критичної межі, бо держава, умовно кажучи, там «не випарувалася» й була певна координація громадянського сектору з представниками влади. Важливу позитивну роль відіграло призначення на посаду голови Дніпропетровської державної адміністрації І. Коломойського, який разом зі своєю бізнес-командою у власній манері, використовуючи всі підручні засоби, зумів дати відсіч колабораціоністському наступу.

Чому Донецьк і Луганськ потрапили під чобіт російських окупантів, а інші міста залишились у складі України? Битва за місто, безперечно, охоплювала одночасну дію різноманітних сил і факторів. Не всі вони були помітні «неозброєним оком» і не всі події відбувалися безпосередньо на вулицях і майданах. Пропонуємо певну загальну формулу битви за місто, яка передбачає три кластери змінних:

$$P = [F_{\text{пат.}} - F_{\text{кол.}}] + [F_{\text{сил.}} - F_{\text{зр.}}] + [F_{\text{нац. еліта}} - F_{\text{п'ята кол.}}],$$

де P – показник імовірності захоплення міста противником; суттєво зростає, якщо загальна сума стає від'ємною;

$F_{\text{пат.}}$ – сили громадянського патріотичного активу, здатні вести «вуличну війну»;

$F_{\text{кол.}}$ – сили колабораціоністів, сконцентровані для захоплення міста;

$F_{\text{сил.}}$ – силовики, вірні присязі;

$F_{\text{зр.}}$ – силовики-зрадники;

$F_{\text{нац. еліта}}$ – місцева «національна» еліта на боці держави;

$F_{\text{п'ята кол.}}$ – представники місцевої еліти на боці агресора.

Перший кластер – це співвідношення сил безпосередньо на вулицях, майданах, де точиться і символічна, і фізична боротьба за домінування над міським простором. У Донецьку та Луганську перевага була на боці колабораціоністів, які використали, по-перше, адміністративний ресурс, мобілізували шахтарів і робітників для проведення антиукраїнських пуб-

лічних заходів, по-друге, залучили місцевий криміналітет для силового придушення спротиву українських патріотів з використанням «холодної» зброї. В інших містах вуличне протистояння, кінець кінцем, завершилося перемогою українського громадянського активу.

Другий кластер – співвідношення в поліцейських і військових структурах. У Криму поліція, прокуратура, частково військові масово переходили на бік колабораціоністів й окупантів. Такі самі тенденції, але в менших масштабах, спостерігалися в Луганській і Донецькій областях. Центральна подія в історії захоплення Луганська відбулася 6 квітня, коли силовики (і міліція, і співробітники СБУ) «не змогли» або «не схотіли» захистити будівлю від натовпу колабораціоністів, яким, щоправда, командували офіцери ФСБ. У Харкові та Одесі ситуація виглядала трохи краще, бо основна маса силовиків відразу обрала для себе позицію вичікування, а потім поволі поверталася до функції захисту держави. У Харкові до новопризначеного голови ОДА Ігоря Балуті 3 березня в кабінет прийшли, як він пригадує, 16 офіцерів СБУ, які запропонували себе для боротьби за місто [4].

Управління налічувало на той час приблизно 1000 службовців, здебільшого дезорієнтованих і ненадійних. Вони не вірили у можливість виграти битву за Харків, бо в критичний момент, коли Путін почав третю хвилю наступу, попалили службові документи, розмагнітили носії інформації (втративши доказову базу за фактами заколоту), відправили зброю до іншого міста. А потім начальник управління звернувся до А. Авакова, аби той забезпечив охорону будівлі СБУ. Військові частини сповідували на той момент філософію командира Хмельницького полку спецпризначення: ми люди військові, наше завдання – охорона зовнішніх кордонів, ми маємо статuti тощо.

Третій кластер – співвідношення між місцевими елітами, що виступають умовно *pro* і *contra*. До них треба зарахувати депутатів місцевих органів самоврядування, а також впливових бізнесменів. Депутатам обласної ланки з боку ворога приділялася особлива увага, бо вони на своїх сесіях мали проголосувати за певні пакети рішень на користь агресора: не визнати влади у Києві, проголосити, що вони беруть на себе всю відповідальність за стан справ у регіоні, призначити референдуми щодо заснування «республік» тощо. В АР Крим за таким сценарієм відбулась анексія півострова: з метою імітації законності в ніч на 27 лютого було захоплено будівлю Верховної Ради, аби завести туди депутатів і домогтися потрібного голосування.

У Донецьку й Луганську депутати міських та обласних рад (складалися з представників Партії регіонів і комуністів) уміло підігравали окупантам: вони збиралися на якісь там чергові чи позачергові сесії, а потім їх благополучно захоплювали натовпи з вулиць, і під тиском «народу» обранці голосували за потрібний пакет рішень. У Харкові та Одесі – вже інші сценарії. Депутати якомога далі від гріха ховалися по своїх маєтках або тікали з міста. Ось чому, коли не дуже великий натовп колабораціоністів (до 1000 осіб) зранку 7 квітня оточив вхід до Харківської ОДА, до вечора тяглася незрозуміла пауза. Захоплювати можна було хіба що порожні зали засідань і кабінети. У Дніпрі, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні новопризначені голови адміністрацій діяли ефективніше на користь єдиної України.

У зазначених кластерах відбувалося те, що ми визначили як процес цивілізаційного розлому, коли кожен індивід робить свій вирішальний вибір. Незважаючи на те, що в процесах розколу було чимало ситуативного й випадкового, загалом вимальовувалися центральні тенденції, згодом ставало зрозуміло, які території Україна може зберегти, а які тимчасово втратить.

«Вулична війна»

З українського боку по всіх містах доволі стихійно вирости армії спротиву різної чисельності. Ті, хто долучався до протидії загарбникам, мали вельми прозору мотивацію: бажання зберегти країну, не дати пошматувати її на клапті, не допустити на територію «русский мир». Можна сказати й так: ці люди були передовими загонами європейської спільноти, бо обстоювали саме західні цінності й створювали бар'єр на шляху ординської навали. У цьому їх надихали священники українських християнських церков, але ніколи – з осередків РПЦ. Цю церкву, як і завжди в попередній історії, Кремль використовував для досягнення власних агресивних цілей.

Щодо мотивації колабораціоністів, то тут, на наш погляд, домінували кілька мотивів: 1) ненависть до всього українського, європейського, західного як виразний ірраціональний цивілізаційний мотив; 2) корисливий мотив, бо табори колабораціоністів фінансувалися, й ці факти задокументовано; 3) авантюрна мотивація, особливо в сегменті лідерів та вождів антиукраїнського руху, потяг до заколоту та фантазії на тему швидких змін у власній біографії; 4) старі, як світ, люмпенські настрої, коли мова йде про зграї, організоване насильство,

мародерство; 5) службова мотивація в тих, хто виконував спеціальні завдання на українській території. У формуванні супротивних «вуличних армій» яскраво виявився цивілізаційний розлом, хоч учасники подій про такі «високі» речі під час масових заворушень, вочевидь, не думали. Імовірніше, спрацьовував громадянський інстинкт й інтуїтивна ідентифікація: «наші» – «не наші».

Міський простір багатьох населених пунктів перетворився на арену битви гібридної війни. Топографії битви в усіх містах були притаманні схожі ознаки, власне, вона обмежувалася кількома аренами, маючи точковий характер. Можна було перебувати в якомусь спальному районі великого міста – нічого не чути й не бачити, чи стежити за подіями через Інтернет або телебачення. Топографія «вуличної війни» мала такий вигляд:

Відкриті простори як арени самопрезентації. Обмежена кількість центральних вулиць (проспектів) і майданів міста, де відбувалися маніфестації, публічні акції. У «вуличній війні» велике значення мали символи й символічні місця, які уособлюють владу над містом. Захопити головний майдан або окупувати центральну вулицю, хоча б тимчасово, на час проведення акції – одна з цілей кожної супротивної сторони.

Місця зборів, постійні табори. Використовувалися кожною зі сторін і були самоочевидними, бо обиралися знакові місця: до пам'ятників Т. Шевченку стікались українські активісти, а до пам'ятників Леніну (на той час вони височіли в усіх без винятку містах) – проросійські сили. Також колабораціоністи намагалися використати тактику постійних таборів із наметами як бази для чергових акцій та інформаційні центри для прихильників. У Харкові такий табір було розбито безпосередньо за статуєю Леніна на центральному майдані, в Одесі – на Куликовому полі.

Штаб-квартири. Будинки й приміщення, де розташовувалися центральні офіси політичних сил, які брали участь у «вуличній війні». Були об'єктами атак і погромів.

Будівлі адміністративних органів. Розглядалися як важливі об'єкти війни за місто: будівля обласної державної адміністрації, будівля, де засідала міська рада. Біля будівель і всередині них розгорталися найдраматичніші події. Вочевидь, для агресора була важливою символічна аура адміністративних будівель в очах пересічних мешканців як уособлення влади. Хто оволодів адміністративним центром, той і ставав владою в регіоні. Так само будівлі мали особливе значення для телетрансляцій, бо у глядачів мало створитися переконання: якщо вже

будівлю захоплено, то й влада автоматично перейшла в нові руки.

Управління силовиків, місця розташування військових частин, прикордонників. Наступними цілями після адміністративних будівель були приміщення, де розташовувались управління міліції (також районні та міські відділення й відділки); обласні та районні управління СБУ; обласна, міська, районні прокуратури. Захоплення цих будівель, окрім того, що мало символічне значення, відкривало ще й доступ до зброї. Військові частини також блокували, аби змусити силовиків чи нацгвардійців скласти зброю. Проти українських силовиків використовували тактику активного «живого щита», метод схиляння до зради за гроші й різні блага, шантаж, залякування, озброєні штурми. Одна з найрезонансніших подій у цій низці – штурм 2 червня в Луганську управління прикордонного загону [5].

Структура, управління, форми боротьби «вуличних армій»

На перший погляд, «вуличні армії» нагадували одна одну, бо сприймалися нетренованим оком як безформні натовпи. Але це не зовсім відповідало дійсності: обидві «армії» мали свою внутрішню структуру, сформовану, щоправда, по-різному.

Почнімо з того, що долю міст вирішували активні меншості. Приблизно 90–95 % міського населення в події не втручалися, були й такі люди, які зовсім не цікавилися тим, що відбувається в країні, інші – «вболівали» за «своїх», сидючи на дивані перед телевизором. Але байдужість нікого не врятувала від війни, бо якщо ти не цікавишся війною, то вона зацікавиться тобою. Якби всі мешканці окупованих територій побачили своє майбутнє в чарівному люстерку, то мільйони людей – чоловіки і жінки, старі і малі – без сумніву, масово вийшли б на вулиці своїх міст і вигнали якнайдалі геть усю гоп-компанію, зокрема варягів, прибулих із-за кордону, які тоді збиткувалися з людей на вулицях. Але цього масово не сталося, й «пасивні мільйони» дуже швидко перетворюються на біженців, утратять житло, роботу, бізнес, майно, гроші, а дехто – власне життя або життя близьких. А цього могло б не статися, якби в людей були розвинені громадянське почуття та здатність мислити раціонально. А так «байдужі» сподівалися, що якимось воно владається саме собою, або хтось усе вирішить за них. Не обійшлося. І якщо кількох тисяч активних громадян в інших містах вистачило, аби відвер-

нути війну й окупацію в умовах, коли держава не була здатна захистити громади, то в Донецьку та Луганську – ні.

У ворожих «вуличних арміях» були непомітні, на перший погляд, пірамідальні структури й системи управління. Проукраїнська армія будувалася приблизно за такою схемою:

Регіональні або місцеві лідери – люди, більш-менш відомі з довоєнного періоду та часів Майдану, що очолювали якісь громадські або бізнес-структури, займалися політичною діяльністю, належали до творчої еліти, в окремих випадках мали здібності харизматиків, здатних притягувати до себе інших. Їх у кожному великому місті загалом було не більше кількох десятків. Вони відігравали роль центрів або «зірок» соціальних мереж.

Активісти – кістяк «армії», ті, хто завжди йде за лідерами, не ухиляється від боротьби, бере участь у всіх заходах, виконує різні доручення, поширює потрібну інформацію тощо.

Небайдужі – громадяни, які підтримували ідею спротиву, але участь в акціях брали не завжди, самостійно обираючи для себе спосіб підтримки руху й манеру участі.

Симпатичні – здебільшого «диванна армія», люди, які співчували спротиву, але надавали хіба що моральну й, в окремих випадках, фінансову допомогу.

Піраміда будувалася приблизно так: кожен прошарок збільшувався щодо верхівки у певній пропорції. За деякими спостереженнями й підрахунками, у Харкові та, вочевидь, в інших містах можна було прийняти коефіцієнт збільшення як 1:20. Тобто, якщо відштовхнутися від кількості лідерів у 30 осіб, то активістів – 600, небайдужих – 12 тис., а симпатиків – 240 тис. осіб. Це можна підтвердити емпіричними спостереженнями щодо кількості осіб, які брали участь у публічних акціях. У Харкові чисельність коливалася від 1 до 10 тис. у різні дні вуличних подій. Власне, це й був змінний склад «армії», яка врятувала місто від неволі.

Піраміда «армії» колабораціоністів будувалася за іншим принципом, бо вона була результатом не стихійного процесу, а умовою здійснення військово-цивільної операції, а отже, планувалася й формувалася штучно. Верхівка – це управління з Москви (ті, хто відповідав у спецслужбах і серед політичного керівництва за місто), а також місцеві куратори «народного повстання». Наприклад, генерал Олександр Петрулевич, який очолював управління СБУ в Луганській області, в інтерв'ю розповідав, що після захоплення будівлі 6 квітня його особисто допитував у власному кабінеті офіцер ФСБ, який показав своє службове посвідчення [6]. Куратори на місцях діяли професійно й воліли не залишати слідів своєї присутності. За кілька хвилин до звільнення Харківської

ОДА на ранок 8 квітня з адміністративного будинку вискочили кілька чоловіків і на автомобілі змогли втекти від погоні. Рядові бойовики, до речі, залишилися всередині, і їх заарештували. Певні керівні функції, вочевидь, виконували й російські консульства, розташовані у великих містах. Зокрема саме до них вирушали під час мирних акцій колони колабораціоністів, аби вручити лист Путіну з проханням увести війська в Україну. Це було важливе планове дійство, яке оперативно фільмувалося й трансливалося по московських каналах на весь світ.

Наступною ланкою були місцеві активісти п'ятої колони, яка формувалася заздалегідь. Їхні прізвища, контакти тримала у своїх руках Москва, їх готував агресор до своєї місії на «День Д». Лідери могли очолювати офіційно зареєстровані громадські структури, отримували певні кошти. Періодично виїжджали до РФ, де з ними «працювали». Після розгрому колабораціоністського руху верхівка п'ятої колони втекла до Росії, а деякі суб'єкти стали «державними діячами» в «республіках». На ділі регіональні лідери «русской весны» виявилися доволі жалюгідними особами. У Харкові актив п'ятої колони пересварився через гроші, які надходили з Москви. Врешті-решт, у сварку втрутився сам І. Гіркін, який звинуватив такого собі К. Долгова у привласненні сум, відпущених «на боротьбу». Терорист І. Гіркін свідчив, що в аеропорту Ростова-на-Дону особисто передав з рук у руки велику суму на розвиток «руху» в Харкові, а вони безслідно зникли [7].

Особливим прошарком були групи бойовиків. Як ударну силу запрошували місцевий криміналітет, комбатантів різних війн, представників охоронних структур, спортсменів, що їх готували на екстремальний випадок місцеві боси, як це було, наприклад, у Харкові з бійцівським клубом «Оплот». Окреме й малопомітне силове угруповання – бійці спецназу ГРУ Генштабу РФ, які мали безпосередньо захоплювати адміністративні будівлі. Вони «не світилися» без потреби, діяли мобільно, з'являлись у певних місцях і зникали за наказами своїх командирів. Саме ці бійці «вуличної війни» мали відіграти вирішальну роль у захопленні влади. «Народні маси» були потрібні, радше, для телеканалів і для того, щоб надати заколоту вигляду цивільного руху.

Переважаюча більшість «армії» колабораціоністів – різноманітні за мотивацією та покликанням місцеві мешканці плюс ті, кого перекидали з інших регіонів для посилення або проведення певних акцій. Окремо слід згадати про громадян Росії, яких організовано через кордон доправляли в українські міста провідники

військово-цивільної операції. На Сході та Півдні адміністративний ресурс зосереджувався в руках колишніх регіоналів, і вони в деяких містах використовували його на догоду Москві.

У Харкові востаннє це трапилося 1 березня, коли до міста після консультацій у РФ повернулися «Міша» і «Геша». Вони отримали від кураторів «русской весны» чітку вказівку: зібрати 1 березня на центральній площі якомога більше людей, налаштованих проти Києва. Саме на цю дату Москва спланувала початок другої хвилі інвазії. Завдання було виконано за старими (ще радянськими) «лекалами» організованих владою заходів. У результаті відбулося перше захоплення й розгромлення будівлі ОДА. На момент початку штурму й масових кривавих заворушень обидва лідери, розуміючи кримінальні наслідки своїх дій, утекли з мітингу. У Донецьку та Луганську директори шахт і заводів відряджали своїх працівників на проросійські акції й у більш пізній період.

До антиукраїнських акцій нерідко долучалися з власної ініціативи ті, які доти вважали себе «радянськими людьми», бо противник зумів вибудувати пропаганду в такий спосіб, що створювалась ілюзія повернення до «старих часів». Коли деякі пенсіонери чули про Росію, то відразу починали підраховувати свої пенсії в рублях, і виходило так багато, що в них паморочилося в голові. До того ж у цих натовпах роздавали гроші прямо із сумок, які приносили організатори. Великої загрози одурманені пропагандою звичайні мешканці не становили, але вони також були потрібні агресору для телевізійної картинки й морального посилення своєї «вуличної армії». Незважаючи на гроші, адміністративний ресурс, пропаганду, ніякого антиукраїнського повстання в містах не відбулося, усе здійснювалося в межах військово-цивільних операцій, які забезпечувалися людськими ресурсами.

Якщо уважно придивитися до цілей і форм боротьби, то ми знайдемо очевидну різницю. Зрозуміло, що цілі сторін у кожній битві протилежні. Загони колабораціоністів мали зруйнувати соціальний порядок, занурити громади в хаос, а потім їхнім лідерам приписувалося запропонувати єдине «правильне» рішення – відділитися від України, піти, як колись, під високу руку московського царя. Паралельно вирішувалося питання захбду на території сил спеціальних операцій, спецназу ГРУ, які мали координувати свої дії з колабораціоністським рухом. Саме так сталось у Криму та на Донбасі.

Українські патріоти стихійно й інтуїтивно почали чинити спротив намірам Кремля, але їм ніхто не формулював цілі, вони

виникали ситуативно як протест проти дій колабораціоністів, які розгорнули прапори іншої держави. Відмінності простежуються не тільки в структурі «вуличних армій» та цілях – різнилися форми боротьби, хоча зовні все виглядало так, ніби обидві сторони діяли у схожій манері. Наші спостереження за формами боротьби двох «армій» зібрано в таблиці 14. Принципова відмінність полягала в тому, що рух колабораціоністів на Сході та Півдні не був спонтанним і хаотичним, він укладався в схему військово-цивільної операції, хоча й тут було місце імпровізаціям та несподіванкам.

Таблиця 14

Форми «вуличної війни» і дії громадського активу

Прукраїнські активісти	Колабораціоністи (тактика спецоперацій)
Пасивна демонстрація незгоди з виявами та гаслами сепаратизму	Демонстрація на телекамери руху опору «київській хунті», присутності в місті прихильників РФ і Путіна
Охорона адміністративних будівель	Координація діяльності з кураторами та керівництвом спецоперацій у Москві, зокрема управління грошовими потоками
Бойові зіткнення з використанням «холодної» зброї	Силове придушення акцій українського активу
Інформаційна й контрпропагандистська діяльність на захист єдиної України	Пропагандистська діяльність через Інтернет, доступні (російські або місцеві) телеканали, друкування листівок і газет, розповсюдження символіки
Інформування правоохоронних органів щодо планів і діяльності колабораціоністів	Проголошення незаконних органів влади, «народних» губернаторів і мерів, що мало посилити загальний хаос
Волонтерство	Захоплення адміністративних будівель, тиск на місцевих депутатів для ухвалення незаконних рішень сепаратистського змісту
Зрив провокацій	Проголошення «народних республік», організація референдумів
Організація добровольчих підрозділів	Захоплення зброї та організація бойових груп
Рух територіальної самооборони	Формування мобілізаційного ресурсу під час бойових дій

Українські активісти не полишили боротьби й пізніше, коли почалися воєнні дії: 1) виник волонтерський рух (у Харкові нараховували 15 тис. волонтерів); 2) активісти у 2016–2017 рр. припиняли «в корені» спроби агентури противника перезапус-

тити ті чи ті форми публічної колабораціоністської діяльності; 3) виник рух територіальної оборони, до якого долучилися чоловіки, згодні у вільний час проходити військову підготовку й перебувати в активному резерві.

Склад «вуличних армій» почав трансформуватися з моменту посилення насильства та виникнення кривавих бійок. Тепер на акції приходили переважно юнаки, чоловіки з обладунками для вуличних баталій: одягали на голови каски будівельників або спортсменів, брали в руки кийки й пластикові щити. Зіткнення ставали більш жорсткими й безкомпромисними. Розв'язка у битвах за міста відбулася наприкінці квітня – на початку травня. Перемога проукраїнських сил у Харкові та Одесі уможливилася, коли на вулицях з'явилась енергійна молодь, так звані футбольні «ультрас». На час війни футбольні фанати в Україні уклали між собою перемир'я й разом відстоювали єдину країну. 27 квітня під час сумісної ходи «ультрас» харківського «Металіста» й дніпропетровського «Дніпра» на вулиці Плеханівській сталися сутички з бойовиками, які з камінням у руках очікували на демонстрантів. Перемогу здобули «ультрас», і це був переломний пункт.

Харків уже оголтувався від першого «нокдауну», в місті формувалися добровольчі батальйони, а колабораціоністи, не маючи масової підтримки містян, утрачали ґрунт під ногами. В Одесі аналогічні події відбулися 2 травня, але скінчилися трагічніше. Чомусь під час аналізу ситуації, яка призвела до загибелі півсотні осіб, аналітики не порівнюють того, що відбувалося, з харківськими подіями. А очевидним є те, що вони мали спільний сценарій: колабораціоністи втрачали вплив у найважливіших регіонах, кампанія «русская весна», а отже, «заколот-повстання», явно видихалися. Московські куратори ставили своїм підшефним завдання активізуватися, дати бій проукраїнським силам. Важливу роль агресор відводив інформаційній війні, й кожне загострення давало інформаційні приводи для нагнітання ситуації довкола України, зокрема з орієнтацією на міжнародні кола через трансляцію відповідного контенту каналами RT (*Russia Today*) і *Супутник*. Це було важливим мотивом для вчинення кривавих провокацій у Харкові й Одесі.

Саме в ці дні закінчився громадянський спротив у Луганську й Донецьку: 28 квітня востаннє на вулиці східних міст виїшла вже невелика кількість патріотів, які зазнали жорстокого нападу з боку колабораціоністів.

На підсумки битви за міста вплинула взаємодія патріотичного руху й органів влади, які почали відновлюватися після

шоку кінця лютого й початку березня. Про трансформацію силових структур у Харкові свідчить епізод, коли вдалося швидко прибрати табір колабораціоністів на центральному майдані. Ось що пригадує тодішній голова Харківської облдержадміністрації І. Балута: *«У ніч з 20 на 21 квітня біля пам'ятника Леніну, немов з-під землі, вирости кілька десятків наметів, і почалось активне будівництво барикад. До того ж усе було зроблено дуже швидко й чітко. Я тоді викликав керівників МВС і СБУ області й сказав, що якщо ми їх сьогодні не зробимо, вони завтра зроблять нас. І ось ми зібрали приблизно 900 вірних нам правоохоронців і розібрали це містечко. Понад 50 людей було затримано й 13 із них заарештовано. Їх обміняли»* [8].

Битва за міста Півдня й Сходу на цьому етапі гібридної війни остаточно завершено у травні. Підсумок був неоднозначний: Луганськ і Донецьк, а також низка міст обласного підпорядкування на території Луганської й Донецької областей потрапили під окупаційний режим і були на певний час утрачені. Але шість із восьми областей, які готувалися під «республіки» та «Новоросію», встояли: колабораціоністи отримали відсіч, а їхній актив був змушений тікати в Росію або ховатися на окупованих територіях. Тепер розпочиналася «гаряча» фаза гібридної війни, збройний етап мав продемонструвати дещо інше – готовність українців зі зброєю в руках відстояти свій цивілізаційний вибір.

Воєнні дії: цивілізаційний аспект

Лінія розлому врешті-решт визначилась у найбільш давній спосіб – через військові зіткнення та стабілізацію лінії фронту. За концепцією гібридної війни Путіна – Герасимова, класичні бойові дії та застосування військового насильства мають місце на піку війни з метою примусити країну-жертву до миру на умовах агресора. На початку бойових дій Москва робила ставку на місцеві формування колабораціоністів та широке використання добровольців із території Росії, яких активно залучали до незаконних збройних формувань (НЗФ), та території України. У серпні 2014 р. у зв'язку з провалом збройного заколоту проти цілісності України та поразкою НЗФ кордони України перетнули цілісні формування регулярних збройних сил РФ, що означало реванш російських сил і поразку українських. Згодом лінія фронту стабілізувалася, і почалася війна, що нагадувала тип G2 – окопна позиційна війна у форматі фронтів Першої

світової. За містичним збігом (імовірно, тут є своя логіка й пояснення) так звана лінія розмежування пролягла по річках Сіверський Донець і Кальміус, які тисячу років тому відділяли землі русичів-аграріїв від Великого Степу та кочових номадів. Військовий бік подій уже висвітлено в публікаціях багатьох авторів, він є предметом військово-історичних досліджень. Нас цікавить цивілізаційний аспект битви, зокрема цивілізаційний розлом, з погляду стратегії й тактики, філософії війни, які сповідаються сторонами збройного протистояння.

Бої весни й літа 2014 р. велися між загонами й збройними формуваннями, які в багатьох аспектах були ще схожими, бо мали спільне коріння – радянську військову традицію. Хіба що від перших сутичок помітною була відмінність символів, якими маркували себе підрозділи й особовий склад. Проте в руках бійців була та сама зброя, вони розмовляли однією або близькою (зрозумілою) мовами, використовували однакові військові терміни, команди, й багато ще чого було спільного, що накопичувалося впродовж десятків років військової служби та воєн за часів СРСР. На полі бою з обох боків стикалися покоління генералів і офіцерів, які вчилися разом у військових закладах, починали спільно служити у військових частинах, вивчали ті самі тактичні прийоми бою, статuti, послуговувались однаковою документацією, військовими абрєвіатурами й жаргоном тощо. Але вже перші місяці війни довели, що цивілізаційний розлом торкнувся і збройних сил, і самої філософії війни та використання зброї. Спробуємо визначити ті моменти, із яких складається цивілізаційна відмінність між російськими збройними силами та українським військом, російською філософією війни та українською ідеєю опору агресії.

Сучасна Росія, як це й притаманно московсько-ординській цивілізації, органічно не визнає міжнародного права, попередніх договорів і домовленостей. Росія ще на етапі захоплення й анексії Криму порушила всю сукупність міжнародних норм, які стосуються міждержавних відносин, відносин суверенних країн, зокрема знехтувала великим договором між Україною та Росією 1997 р. і розтоптала низку інших угод, зокрема положення Будапештського меморандуму 1994 р. Юристи підрахували, що Росія загалом порушила приблизно 300 міжнародних угод [9]. Тобто вона діяла в притаманний ординцям спосіб, які визнають право сильного, а з папірців глумляться, якщо їхній зміст не вигідний або змушує до порядної поведінки. Путін тим самим ніби повернув світ у давнину, коли не було регуляторної міжнародної системи, а кордони імперій визначалися воєнними

діями й свавіллям імператорів. Це стало гірким уроком для України: не можна цілком покладатися на міжнародне право, світові інституції, а тим більше на двосторонні домовленості з країною, яка не поділяє загальноєвропейських цінностей та є агресивною за своєю цивілізаційною природою. Треба завжди тримати порох сухим.

Перше й найбільш brutальне порушення міжнародного права – сам факт агресивної неспровокованої війни, спрямованої на розширення власної території. Дії РФ повністю підпадають під визначення агресії, затверджене резолюцією 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 р. Зокрема в документі ООН як ознака агресії міститься пункт щодо засилання озброєних банд, груп, іррегулярних формувань, які здійснюють акти застосування збройної сили супроти держави. Ба більше: у ст. 5 записано, що агресивна війна є злочином проти міжнародного миру. З моменту міжнародного суду (трибуналу) над нацистською верхівкою Третього Рейху в Нюрнберзі (1945–1946) підготовка та розв'язування агресивних війн перетворилися на склад злочину. Але «неоординці» вважають, що вони невразливі, доки мають ядерну зброю, а факт сили звільняє їх від зобов'язань із підтримання міжнародного миру, які колись узяла на себе Москва. Проте острах з їхнього боку також існує, бо вони чимдуж імітують невтручання в українські справи. Але як можна по-іншому пояснити анексію Криму? До речі, відсутність факту спротиву не скасовує акту агресії, що впливає зі ст. 2 Женевських конвенцій 1949 р. А факт участі російських військових у спеціальній операції з повернення Криму визнав навіть Путін через рік після подій 2014 р.

Росія порушила закони та звичаї війни, які чітко зафіксовані Гаазькими конвенціями. III Гаазька конвенція присвячена відкриттю війни; вона вимагає, аби країна, що планує війну, не починала воєнних дій без попереднього недвозначного попередження у формі мотивованого оголошення війни чи ультиматуму. Грубим порушенням є використання регулярних частин і військовослужбовців на полі бою без знаків розрізнення. Отже, Москва не взяла на себе відповідальності за долю полонених, поранених противників, збереження життя місцевого населення, використання заборонених видів зброї, тортур стосовно полонених тощо. Війна з боку Росії ведеться від імені самопроголошених «республік», які не є суб'єктами міжнародного права й не несуть формальної відповідальності за виконання міжнародних конвенцій. От чому росіяни можуть убивати українських полонених, брати їх на тортури, чинити фізичне й

психологічне насильство, й усе це роблять нібито інші суб'єкти, а насправді це частина військово-терористичної тактики, яку використовує агресор.

Російські військовослужбовці зневажили писані й неписані закони війни та військової честі, коли, по-перше, в середині липня 2014 р. завдали ракетного й артилерійського обстрілів із власної території українським частинам, які прикривали кордон з українського боку; по-друге, розстріляли українські військові колони, які 29 серпня виходили з оточеного Іловайська. У першому випадку російські військовики назавжди зганьбили себе тим, що розстрілювали українців поза сценарієм бою, бо інша сторона заздалегідь не мала права (й наказу) відповідати на бомбардування. Це нагадувало стрільбу в тирі або на навчаннях, проте ані в першому, ані в другому випадку стрільба не ведеться по живих мішенях. Ганебний факт назавжди залишиться на совісті росіян, хоча їхня ординська мораль дозволяє все, що веде до перемоги. І саме тому вони не європейці й ніколи ними не будуть.

У разі «зеленого коридору» також спрацювала цивілізаційна різниця: дати слово, а потім розстріляти серед білого дня колону – у душі росіян. Оперативну комбінацію з розстрілом українських добровольців, які становили ядро сил в Іловайську, запустив особисто Путін. Він, ніби посередник, звернувся до «ополченців», аби ті забезпечили коридор для виходу українців. Звернення кремлівського диктатора було облудним, бо українців оточили регулярні частини ЗС РФ, які чітко виконували команди своїх начальників. Але публічне воно відіграло свою роль у тому розумінні, що посилило довіру на переговорах, які велися на рівні польових командирів. Українські воєначальники на слово повірили росіянам, чого, звичайно, не можна робити взагалі. У полоні в українців була певна кількість російських солдатів, присутність яких нібито гарантувала безперешкодний вихід колони. І це також помилка, яка впливає з нерозуміння принципів, згідно з якими воюють росіяни. Життя власних воїнів для них – невелика цінність. Начальник Генштабу ЗС України Віктор Муженко був проти плану виходити через «коридор», але, вочевидь, керованість військами було втрачено, бо командири на місцях довірилися обіцянкам росіян пропустити колону неушкодженою.

Московити вчинили так, як колись їх навчили монголи: пообіцяти противникові мир або збереження життя, а потім усіх убити... Саме так учинили монголи щодо руських князів після поразки на Калці. Все повторюється буквально по колу історичних

подій та в тій самій місцевості, що майже 800 років тому. І тут бачимо не випадковий збіг обставин, а вияв цивілізаційної різниці, якої не передбачили українські військові, що трагічно повірили підсумкам перемовин, бо їх завчасно не навчили, як поводитися зі східним противником. Росіянам ніколи і ні в чому не можна довіряти – таке правило має бути закарбоване в пам'яті українських воїнів ще під час курсу молодого бійця.

Гібридна війна є підлою за визначенням, бо вона, за російською версією, припускає будь-які позаконвенційні методи. Одна з найяскравіших підлот путінських військ – це активні і пасивні «живі щити», коли людей, бажано жінок і дітей, використовують для досягнення військових цілей. В одних випадках народну масу мобілізували, щоб блокувати просування колон техніки, а в інших артилерійський вогонь вівся від житлових кварталів або ж позиції облаштувалися безпосередньо в цивільному багатоквартирному будинку. Українці цього точно ніколи не робили, й такої тактики немає в арсеналі жодної західної армії. Але для росіян схожа азійська філософія війни – звична справа, оскільки її центральний пункт звучить так: мета виправдовує будь-які засоби. А людей не шкода апріорі. Не менш брудною справою є навмисний обстріл житлових кварталів на території, яку контролюють українські сили, та удари по містах, що їх контролюють «республіки». Симптоматичним для східної цивілізації є те, що майже всі російські інтелектуали, юристи, письменники, академіки мовчать щодо таких методів ведення війни. Вочевидь, потім, після війни, вони висловлюватимуться так, як німецькі обивателі щодо гітлерівських концтаборів: «Ми нічого не знали...».

Путін обрав як шлях війни брехню й обман. Так учив Суньцзи, на цьому заснована військова культура московсько-ординської цивілізації. Російський керманіч натхненно брехав і бреше від самого початку російсько-української війни. Його викривають, ловлять на брехні, але він знову й знову повторює: «нас там немає», «це не ми збили "боїнг" рейсу МН17», «Росія в Україні не воює», «ми не втручалися у вибори в США», «ми поцікавилися, Петров і Боширов – звичайні туристи й бізнесмени» тощо.

Брехня, як ми з'ясували раніше, є питомою рисою російської ментальності, й Путін залишається в цьому вірним сином своєї цивілізаційної коліски. Брехня маркує абсолютний ментальний розлом, бо європейці свідому неправду вважають за тяжкий гріх. Українці, хоча й можуть хитрувати, але загалом дотримуються європейської традиції. І їм нема чого приховува-

ти в цій війні: вони воюють на своїй землі із зовнішнім ворогом за те, аби не бути частиною «руського мира». І в цьому їхня правда.

Те, що Московія буквально заснована на брехні, розуміють не тільки в Україні. Наведемо думку грузинського професора О. Панфілова: *«Брехня – це живильне середовище, без якого така Росія загине, а якою вона має бути іншою – ніхто не знає. Абхазія і Цхінвалі, Карабах і Придністров'я, Крим і Донбас – результат брехливої російської політики, яка переконує, що когось треба рятувати, але потім кидає напризволяще. Російська брехня замінює всі почуття: нюху уже не дратує пальмова олія, зір не помічає вілл, яхт, літаків й автомобілів російських політиків, слух нестить брехню вождя, смак не помічає аромату денатурату. Гарне наближається свято»* [10].

Антропологічна відмінність на фронті є більш виразною й незаперечною, ніж під час «вуличних війн». «Неоординці» якісно, в генетичному сенсі, мало чим відрізняються від фізичного складу осіб, які атакували Русь зі Степу й у часи Чингізидів, й у більш ранні періоди. Ті самі обличчя, расові й етнічні групи, що народжуються впродовж сотень і тисяч років на просторах від Тихого океану до Волги та Дону, від Північного океану до Кавказу й країн Середньої Азії. Відмінність між українськими громадянами та зайдами схоплювали прості мешканці. За першим враженням мешканці Донбасу поділили прибульців на чотири групи: «козаки», «чеченці», «буряти», «псковитяни». Але потім, як зазначає блогер Олена Степова, з'ясувалося таке: *«“Чеченці” виявилися дагестанцями, абхазами, осетинцями, кабардинами, “буряти” – ненцями, хантами, “козаки” – вмістили в себе як російських мешканців Ставропілля, Кубані, Ростовської області, так і придністровців, і ту саму мордву, мешканців Твері, Пскова, Санкт-Петербурга, Москви й Новгороду. Як, утім, і “псковитяни” та “кантемирівіці” виявилися просто російськомовними громадянами РФ, які мають різні національні ознаки і входять до складу регулярних частин РА»* [11].

Авторка робить для себе висновок: спостерігаючи «руський мир», вона почала сумніватися в тому, що існує окремий народ – «русские»: *«Після побаченого на війні я дедалі більше схильюся до думки, що “руський” народ, “русская нація” – такий самий фейк, як і вся Росія. Російська Федерація така багатонаціональна, що навряд чи ми знайдемо в ній носіїв чистого російського гена»*. Такі свідчення спостерігачів ми розглядаємо як додаткове емпіричне підтвердження теорії, що «русские» є відкритим до вступу етнополітичним об'єднанням, а ті, хто формально не ввійшов до

його складу, як правило, суттєво відрізняються ще й у расовому сенсі. Орда є орда. Така сама, як і в часи Батия.

Цивілізаційна різниця помітна й у методах установавання нового соціального устрою на окупованих територіях. Перше, що робили скрізь по великих і малих містах, – запроваджували інститут «ями» або «підвалу». Без «в'язниць-підвалів» не можна уявити «русский мир», який прийшов на Донбас, бо це є основою «русского порядка». Росіяни використовують звичну для їхньої ментальності тактику залякування й тероризування населення. Практика прямого насильства в дусі диктатури пролетаріату або оприччини знайшла відлуння в серцях певної частини населення, й це ще один маркер цивілізаційного розлому. Що має бути вищою силою – мораль і право чи людина з АКМ? В окупованих зонах – останнє.

Терорист № 1 І. Гіркін продемонстрував цю фундаментальну цивілізаційну рису, коли захопив Слов'янськ. Він свідомо, як зразок і тренд нового порядку, виявляв жорстокість стосовно певних містян. Залишилися для історії його особисті смертні вироки, які він підписував на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р. Тобто він, як справжній реконструктор, вирішив, що доречно увести сталінські закони в мирному українському місті. Дисонанс відчули не всі мешканці. Український генерал, який побував у Слов'янську одразу після звільнення міста й за специфікою своєї діяльності мав дослухатися до розмов обивателів, розповідав у приватній бесіді таке: стара жінка, мешканка міста, зазначала, що *«Ігор Іванович був гарною людиною»*, і мотивувала думку прикладом: *«Тут один невдаха крав білизну у дворах, так той узяв злодія й розстріляв»*. Отже, зерна терору сіялися у сподіванні на те, що вони знайдуть благодатний ґрунт у головах тих мешканців, які поділяють цінності Московії. Але не всі були у захваті від практики доносів, свавільних арештів, катувань у підвалах, бо сотні тисяч перетворилися на біженців. Внутрішній терор – це цивілізаційний тест: людина або приймає умови існування без християнської моралі та державного права, або відкидає їх і шукає собі іншого життя.

Терор і жорстокість високо цінуються в східній цивілізації за їхні функціональні властивості щодо досягнення поставлених цілей. До Інтернету потрапили усні вказівки офіцерам ГРУ на службовій оперативці, які мали організувати захоплення адміністративних будівель на Півдні та Сході України. Один із пунктів торкався застосування надмірної сили, аби залякати й паралізувати волю. Звучить настанова так.

Запитання до інструктора: *«Що робити в разі опору міліції?»*

– Стріляти на ураження. Якщо вдалося зайти всередину приміщення – виокремити одного з тих, хто чинить опір, неважливо, кого саме, й знищити з особливою жорстокістю, на очах в інших – для залякування. А місцевих силовиків змусити заховати труп. Це їх повністю деморалізує, хтось переїде до вас» [12].

У цьому інструктажі йдеться також про застосування активного «живого щита»: *«Окрему увагу – жінкам, а особливо тим, хто прийшов з дітьми, – вони ваш добровільний живий щит. Повторюю: ті, хто придуть за вами, не стрілятимуть у жінок і дітей. Знаю, психологічно в це важко повірити, але повторюю: непокоїтися нема про що, всі жінки й діти підуть живі та здорові, але якщо їх відпустити – вас почнуть знищувати, спершу вб'ють вас, а потім знайдуть усіх цих жінок і їх уб'ють також, щоб усе звалити на вас. Запам'ятайте: ви протистоїте нацистській владі, ви протистоїте нелюдам. Утримуючи жінок і дітей із собою, ви насправді захищаєте їх від жорстокої розправи цієї мерзоти, яка зве себе місцевою владою. Ви повинні вистояти приблизно тиждень, до того моменту, коли ми почнемо третю фазу зі звільнення братської країни». Тут немає що коментувати.*

Цивілізаційна різниця рельєфно позначилась у ставленні до живих і мертвих. Це взагалі центральний пункт цивілізаційної відмінності між військовою культурою ординців і європейців. Упродовж сотень років Росія використовує людей як головний ресурс та цивілізаційну перевагу, бо їхня загибель нічого не означає для імперії та громадської думки. До великих утрат звикли, а сьогодні їх і не оголошують. Ставлення до мертвих дуже специфічне: загиблих найманців намагаються якнайшвидше позбутися, дуже часто в непристойний спосіб [13], загиблих бійців ПВК «Вагнер», за умовами контракту, можуть піддавати кремації відразу після бою, аби не морочитися з трупами. Тіла солдатів-контрактників доправляють на батьківщину, проте факт загибелі та похоронів намагаються втаємничити. Лише в окремих випадках на загибелі військового (як було з льотчиком Романом Філіповим, який загинув у Сирії 3 лютого 2018 р. і посмертно нагороджений Зіркою Героя), починають спекулювати пропагандисти, й тоді ритуал військового поховання гарантований. Але в абсолютній більшості випадків влада приховує смерть своїх воїнів – добре, що труни можна розпошити по десятках тисяч місцевих кладовищ. Потім, через багато місяців, на такому похованні встановлюється невеликий обеліск, на якому зазначається, що сержант такий-то загинув під час виконання службових обов'язків, наприклад, 20.08.2014.

А де та які саме обов'язки поклали молоду людину в труну у квітучому віці – про це можна лише здогадуватися. Так само колись ховали на радянських кладовищах «афганців». Україна, на відміну від орди, вшановує кожного загиблого воїна, поховання відбуваються з воїнськими почестями, за участю громадськості, відкрито й трактуються як значна суспільна трагічна подія. І в цьому ми вбачаємо велику моральну перевагу над агресором.

Путін власними рішеннями відібрав життя в безлічі росіян, скалічив їх, зламав їхні долі, вже не кажучи про тих, із ким він веде неоголошені війни. За даними ООН, в Україні 4,4 млн осіб постраждали від війни [14]. Про росіян тут не йдеться. Бо вони не визнають своєї причетності до війни. Отже, Росія не подає статистики загиблих на війні, немає поіменних списків полеглих. Але є побіжні відомості, що дають уявлення про масштаби втрат. Цікаву роботу здійснила команда головного російського опозиціонера Олексія Навального: його експерти проаналізували кількість призначень пенсій через загибель годувальника (дані російського Пенсійного фонду виявилися доступними). З'ясувалося, що за період з 2014-го до 2016 р. показник аномально зріс на 70 тис. осіб. І це на тлі постійного зменшення відповідного показника в попередні роки. Пояснення – участь Росії у двох війнах (у Сирії та Україні) [15]. Чи можливо таке бодай в одній країні західної цивілізації, аби тисячами зникали молоді люди, а суспільство не помічало цього й мовчало?

У цій війні морально й ментально Україна вже стала на бік цивілізованого світу, бо вона перекреслила одну з найбільш темних і неприйнятних для сучасного світу традицій ординства – кидати в топку агресивної війни юнаків і замовчувати їхню загибель, як це робив колись СРСР, а нині наслідуює Росія. Українці гинуть на своїй землі й за власну Батьківщину, їхні імена відомі країні. «Братські могили» як соціальний інститут викреслені із військової культури українців. Невпізнані останки ховають, зокрема, у Дніпрі в такий спосіб, аби після генетичної експертизи та розшуків близьких людей можна було ідентифікувати й перепоховати з почестями вже на цивільних кладовищах. На стінах Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві є моторошна інсталяція – фотографії та дані понад чотирьох тисяч українських воїнів, які загинули на Сході. Україна своїх утрат не приховує.

Поволі минає цивілізаційна єдність, успадкована від армії колишнього СРСР. Українське військо стало на шлях опанування натівських стандартів, особовий склад проходить на-

вчання на полігонах за участю іноземних інструкторів або за програмами підготовки солдатів і офіцерів НАТО. Бойові принципи західних країн відрізняються за корінним питанням – ставленням до бійців не як до витратного матеріалу, а як до головної цінності війська. Зароджуються й швидко поширюються нові військові традиції, переглядається військова історія, аби підкреслити власні традиції та героїчні вчинки українців. Не завжди й не усім це подобається. Наприклад, заміна кольору беретів у десантників викликала навіть певний спротив з боку деяких військовослужбовців. Але творення української військової традиції вже перетворилося на невідворотний процес, а розлом цивілізацій стосується навіть такої «дрібниці», як колір берета або форма кашкета. Тут є свої приховані сенси.

Поступово, дрібними кроками вимальовується цивілізаційна різниця на користь України, яка може компенсувати тактики «закидати трупами», «тероризувати й залякувати», що їх сповідували ще радянські маршали. Надамо слово військовому експертові Олексію Арестовичу, який вивчав ситуацію на фронті. Він в інтерв'ю журналістові дає таку порівняльну характеристику двох армій:

«– Українці – кращі солдати, ніж росіяни. От і все. Там дуже чітко видно, що європейська армія воює з азіатською. Ось ми – європейська, а вони – азіатська. У нас планування, акуратність, розрахунок, ставка на збереження життів солдатів, дуже акуратно все це робиться. Загалом ми їх перемагаємо в цій шаховій партії. У них ще там багато нерозсудливості. На моїх очах вони лізли через абсолютно відкрите поле, їх відстрілювали, а вони лізли. Дві години вони лізли, поки не заспокоїлися, розумієте. Я зрозумів “велич” “русского мира” в цьому місці й у цей час, тому що лежать чотири трупи, а вони продовжують туди лізти в повний зріст по абсолютно рівному полю. Снайпери черговий “хлоп”, чекаємо, 40 хвилин минає – нові лізуть. Це “великі” люди.

– То це сміливість чи дурість? – запитує журналіст.

– Це російський стиль ведення війни» [16].

Битва за міста та збройна боротьба за український простір підкреслили культурно-історичну лінію цивілізаційного розлому, на якій кожен рано чи пізно має визначитися: хто на чиему боці; за що, за які цінності точиться боротьба; які методи відповідають цивілізаційним рамкам, а які є чужими й неприпустимими. Пригадую зустріч на одному публічному заході в харківському виші: у центрі уваги були двоє юнаків, яким не виповнилося й 20 років, – освічені, розумні, вони добровільно проходили військовий вишкіл і воювали проти агресора. Один

із них коротко пояснив: «2014 р. наша сім'я стала на бік України». Родина зробила свій нелегкий, мабуть, вибір. Батько був (і залишається) міським головою одного з донбаських міст. 2014 р. це місто було захоплено, й батько-мер зазнав тортур «на підвалі». За роки війни син підріс і взяв у руки зброю, його не потрібно агітувати, розказувати, хто ворог і за що воюють українці. Він усе знає, розуміє й не хоче справи звільнення Донбасу перекидати на плечі інших.

Чому їхня сім'я зробила такий вибір? Тому що етнічні українці? Але навіть в окупованій частині Донбасу понад 50 % населення становлять українці, й багато етнічних українців воюють по інший бік. Усі ці «Симоненки-Вітренки-Захарченки» є вірними й найбільш осатанілими підручними Москви. І конфлікт, як ми з'ясували, не етнічний, хоча на великих вибірках ми бачимо, що етнічний фактор має певну вагу, але не більше. Громадянство й вірність державі? Так, і це спрацьовує, але обмежено. Освіта, інтелігентність, належність до середнього класу – можна покласти на ваги вибору, але все ж таки залишається фактор «X». Є наднаціональна реальність, культурне неприйняття системи ординства.

Цивілізаційний вибір, очевидно, кореспондується і з раціональним мисленням, і з підсвідомістю, коли на рівні архетипів та інстинктів людина вирішує: може вона прийняти ординство як систему мислення та спосіб дій чи ні. Європейський вибір українців не є механічним геополітичним визначенням зовнішнього вектора, він співвідноситься з негативною емоцією – із тим, що європейці по духу ніколи не приймуть ординства як соціокультурної матриці свого існування. «Ми – не орда, орда – не ми» – можемо перефразувати відомий рядок із букваря далеких уже часів.

1. Как «Ягуар» остановил создание «ХНР» в Харькове. URL: <https://112.ua/mnenie/kak-yaguar-ostanovil-sozdanie-hnr-v-harkove-308587.html>.
2. Звільнення Харківської ОДА. Як Нацгвардія запобігла існуванню так званої «ХНР». URL: <http://ngu.gov.ua/en/node/13581>.
3. 14 березня 2014 – Україна відстояла Харків. URL: https://censor.net.ua/resonance/3055537/14_bereznya_2014_ukrana_vdstoyala_harkv.
4. Кернес сепаратистським мітингом і штурмом показував Києву, хто в Харкові лідер – Балуга. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27589884.html>.
5. Кононов И. Ф. Бой за Луганский погранотряд: реконструкция события его участниками. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2016. № 5 (310). С. 40–70.
6. *Бульвар Гордона*. 2014. № 27 (479).

7. Стрелков: Константин Долгов – вор и предатель. URL: https://kompromat1.net/articles/7491-strelkov_konstantin_dolgov_-_vor_i_predatelj.
8. Балута. Интервью февраль 2015. URL: http://kh.vgorode.ua/news/luidy_horoda/252692-baluta-odno-nevernoe-dvyzhenye-y-u-nas-mohlo-by-byt-tozhe-что-сейчас-v-donetskoj-y-luhanskoj-oblastiakh.
9. Роговик О. Російська агресія проти України та міжнародне право: 25 ключових тез. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/rosiyska-agresiya-proti-ukrayini-ta-mizhnarodne-pravo-25-klyuchovih-tez.html>.
10. Олег Панфилов: Столетие лживого государства. URL: <https://ru.krymr.com/a/28390529.html>.
11. Степова О. «Русские» дагестанцы на защите «новороссии». URL: <https://www.obozrevatel.com/society/89264-russkie-dagestantsyi-na-zaschite-novorossii.htm>.
12. «Инструкция по захвату Украины», или Как проводится агрессия. URL: <http://www.forumdaily.com/instrukciya-po-zaxvatu-ukrainy-ili-kak-provoditsya-agressiya/>.
13. Убитих на Донбасі росіян бойовики ховають на скотомогильниках – розвідка. URL: <https://glavcom.ua/news/ubitih-na-donbasi-rosiyan-boyoviki-hovayut-na-skotomogilnikah-rozvidka-499129.html>.
14. ООН: В Украине 4,4 миллиона человек являются пострадавшими от войны на Донбассе. URL: <https://glavnoe.ua/news/n335317-oon-v-ukraine-44-milliona-chelovek-javlajutsja-postradavshimi-ot-vojny-na-donbasse>.
15. Бигдан И. Ихтамнеты заблудились в Украине. Навсегда. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/ihtamnetyi-zabludilis-v-ukraine-navsegda.htm>.
16. Украинцы воюют лучше россиян. URL: <http://geo-politica.info/ukraintsy-vouyut-luchshe-rossiyan.html>.

ПІДСУМКИ

Цивілізаційний підхід виявився плідним. Він дає найповніше пояснення причин і конфігурації російсько-української війни як війни міжцивілізаційного типу, здійснюваної агресором у гібридному форматі. Обрана методологія дає змогу розглядати історичні процеси в більш розлогому часовому вимірі, ніж зазвичай. Цивілізаційний кут зору виявляє великі історико-культурні типи, життя яких триває сотні років. Історія сучасної Росії не почалася з моменту приходу до влади Путіна, розпаду СРСР, революції 1917 р., реформи 1861 р. чи навіть з моменту заснування Санкт-Петербурга та перейменування Московської держави на Росію. Ми дійшли висновку, що підвалини соціального організму агресора фактично не змінювались останні 700 років. Східна цивілізація буквально «вилупилася» зі шкаралупи Монголосфери й упродовж століть несе в собі специфічні риси, головна з яких – агресивна функція. Ця країна-цивілізація не може існувати в мирний спосіб, війна для неї – як хліб і вода для спраглого. Росія не має визначених кордонів і не прагне їх отримати для власного спокою та мирних рівноправних відносин із навколишніми державами. Вона, підкорюючись інстинкту Танатоса, воліє розповзтись, наче ракова пухлина, на всі боки.

Соціокультурний код московсько-ординської цивілізації становить тріада, що передбачає тип ординця, принципи організації ординського соціуму та відповідну систему цінностей, які разом транслюються через віки й торують собі дорогу в новітній епосі. Путін – не випадкова постать, бо він концентровано виразив те, що внутрішньо притаманне російському суспільству у вигляді особливої цивілізаційної матриці. Отож, цивілізаційний підхід пояснив феномен масової підтримки агресивного курсу Кремля в Росії.

Російська експансія має свою специфіку. Нацисти часів Гітлера ділили інші народи за расовою ознакою, вважаючи, що расове змішування має фатальні наслідки для європейської цивілізації. Рашисти обрали іншу візію: послідовно перемолоти на євразійському континенті народи в борошно під назвою «русский мир». Вони накидають завойованим територіям власну цивіліза-

ційну матрицю, яка культурно поневолює чи, краще сказати, перероджує населення, прилаштовуючи його до шаблонів «руського мира», аж доки всі не перетворяться на «русских» з усім комплексом ментальних і світоглядних ознак. Така політика й практика на окупованих територіях викликає опір у тих місцях, де вкорінена інша цивілізаційна традиція.

Принципи геополітики та воєнної інвазії залишаються незмінними від зародження московсько-ординської цивілізації, але сучасні інструменти ведення гібридної війни значно піднімають шанси в боротьбі неконвенційними методами, зберігаючи обличчя для світу. Вироблений і озвучений концепт гібридної війни по-російськи якнайкраще пасує внутрішній сутності агресивної цивілізації, бо притаманні москвитам стратегії й тактики завжди були засновані на обмані, приховуванні правди, схильності діяти в підступний спосіб, ігноруючи норми міжнародного права, закони та звичаї війни, моральні настанови. Не випадково сучасне військово-політичне керівництво РФ буквально зубами вчепилося за власну доктрину гібридної війни, яку Москва подає як загальні принципи сучасних війн.

Україна є природною перепоною на шляху зовнішньої експансії Росії, війна з нею була неминучим вибором кремлівської верхівки. Де-факто в гібридному форматі вона почалася ще від початку XXI ст. По Україні завдавали гібридних ударів, аби послабити її політично, економічно, не дати нації консолідуватися. І якщо активна фаза й відтерміновувалася, то тільки для того, щоби обрати найзручніший момент, коли Україна буде максимально ослабленою. Революція гідності, фактично спровокована Москвою через маріонетковий режим Януковича, дала Путіну шанс занурити Україну в суспільно-політичний хаос. Тактика гібридної війни принесла Москві на початку активної фази певний успіх. Фактично без застосування звичайної зброї було анексовано Крим, але спроби в такому самому дусі підім'яти під себе Південь і Схід викликали цивільний і військовий спротив українців. Війна перейшла в летальну та позиційну стадію.

Російсько-українська війна є міжцивілізаційною, вона ведеться за цінності та домінування на певних територіях тих чи тих соціокультурних матриць. З одного боку, Київ як центр східноєвропейської української цивілізаційної гілки, а з іншого – Москва, що уособлює ворожу для західного світу цивілізацію. Війна перетворила Україну на вартового Європи, яка завдяки опору українців отримала перепочинок і має час зрозуміти всі ризики й небезпеки походу Путіна на Захід.

Війна викликала неочікуваний Кремлем ефект «розлому цивілізацій». Він відбувся в межах «міжцивілізаційного поясу», який накриває собою більшу частину України. Тут за часів колоніального панування Москви зберігався, жеврів, накопичувався прихований конфлікт цивілізаційних матриць (зіткнення московсько-ординської та східноєвропейської культур й ідентичностей). Провокація війною обернулася гострим протистоянням прибічників різних цивілізаційних проєктів. По обидва боки «лінії розлому» ми спостерігаємо й етнічних українців, й етнічних росіян. Боротьба ведеться за право мати на певній території ту цивілізаційну ідентичність, яка є вибором народних мас.

Географічна конфігурація цивілізаційного розлому стала результатом спроможності патріотичного активу та військових сил зупинити агресора в певних межах. Станом на 2014 р. і в наступні роки війни лінія фронтиру не виглядає випадковою, бо вона концентровано показує розташування сил у міжцивілізаційному зіткненні. Агресор залучив на свій бік в особі колабораціоністських рухів і комбатантів ту частину населення ОРДЛО, яка не має української ідентичності й ментально орієнтована на «русский мир».

Спостерігаються численні соціокультурні ознаки міжцивілізаційного розлому, які з кожним місяцем і роком відкритого протистояння України з Росією стають дедалі більш помітними й самоочевидними. Це стосується й укладу цивільного життя, і військової культури. Росія в боротьбі з Україною та західною цивілізацією загалом намагається використати власні цивілізаційні переваги: людський матеріал як витратний ресурс; побудову інформаційної політики, дипломатії, спілкування зі світом на принципах брехні, неправди, найгірших зразках радянської пропаганди; правовий нігілізм та цинічне ставлення до угод, міжнародного ладу й світових інституцій; свободу дій спецслужб для проведення підривної діяльності, тероризму; підкуп, політичну корупцію, втручання у внутрішні справи, що спрямовані на розкол країн і міждержавних союзів. Зняття моральних обмежень у питаннях війни й територіальних завоювань, концепція «мета виправдовує будь-які засоби» – наскрізні лінії, що перетинають усю товщу російської історії.

Україна приречена демонструвати власні цивілізаційні переваги, які нагадують секрет сили стародавніх греків у війні проти персів: це боротьба вільних громадян проти рабства та імперії, побудованої на тиранічних засадах. Україна, попри війну, не мусить сходити з демократичного шляху розвитку,

має поважати права людей і культивувати патріотизм, заснований на власних цінностях, які в основі збігаються із загальноєвропейськими. На цьому шляху, спираючись на здорові сили західної цивілізації, вона здобуде свою історичну перемогу.

Розуміння природи московсько-ординської цивілізації дає змогу передбачити певні кроки Росії та допомагає визначити основні принципи воєнної і невоєнної боротьби зі східним агресором. Ось наші висновки:

- I. Росія не піде з українських теренів, не полишить ідеї підкорення українців, доки не зникне московсько-ординська цивілізація як вічне джерело агресивної політики та монгольського світогляду підкорення світу. Чи може відбутися переформатування Росії на інших культурних принципах? Так, перспектива існує, й вона, вочевидь, стане реальністю як наступний крок після розвалу імперії або напіврозпаду з відділенням окремих шматків. У нинішньому стані Росія залишається головною небезпекою для Європи й українців насамперед.
- II. Орда тимчасово відкочується в кількох випадках: 1) внутрішні чвари, боротьба за владу, криза в Кремлі; 2) ситуативно вичерпуються ресурси, закінчуються гроші на війну, й імперія потребує певного часу на відновлення військової потуги; 3) до влади на нетривалий час приходять реформатори, які намагаються втілити в життя утопічний проект докорінної зміни суспільства. Але не треба заспокоюватися, «пауза» завжди закінчується тим самим: нові агресивні плани й загарбницькі війни. Отже, орда й ординці є агресивними за своєю природою, вони несуть «незламний код» московсько-ординської цивілізації від епохи монголів і перших московських князів до сьогодення. Кожний український політик і державний діяч мусить усвідомити цю очевидну істину.
- III. Ординці ніколи не виконували угод і не будуть дотримуватися їх у майбутньому, якщо ситуація складається на їхню користь і, за їхньою логікою, доцільно нехтувати договорами й діяти свавільно. Висновок: укладаючи угоду з московськими представниками, потрібно чітко усвідомлювати всі ризики й небезпеки, які приховує одностороннє розірвання угоди російською стороною. Покладатися на документи абсолютно нерозумно, бо правовий нігілізм і обман – базові ментальні риси сусідів. Чи означає це неможливість вести переговори або підписувати військові чи політичні документи з Росією? Ні, укладати угоди можна, але не потрапляти

в ситуацію заручників і тих, хто сліпо вірить, що папір має магічну владу над росіянами. І в жодному разі не можна йти на поступки, мотивовані збереженням миру чи добросусідських відносин. Ані першого, ані другого власними поступками Росії досягти неможливо. Навпаки, це збільшить спокую агресії.

- IV. Орда завжди була схильною до азійської тактики дій на війні, вона не атакує «в лоб», якщо є можливість обдурити, розколоти союзи й сили противника. Ставка на декомпозицію, розхитування конфліктів залишається на озброєнні і військових, і спецслужб, і дипломатів РФ. Для України саме такий підхід противника в умовах гібридної війни становить найбільшу небезпеку. Російські військові й спецслужбісти постійно працюють над тим, аби знайти лінії конфліктів, які можна перетворити на вогнище. Вони використовуватимуть слабкі місця та вразливі точки демократії, аби через електоральні процеси, багатопартійність, політичні свободи втрутитись у внутрішні справи та зіштовхнути українців між собою. Для України це означає, що фактором безпеки є внутрішньонаціональний консенсус і непорушність громадської та політичної думки в кількох ключових питаннях: європейський вибір, базові цінності, патріотизм, антиординство.
- V. Головний ресурс московсько-ординської цивілізації – люди, яких не шкода і яких раніше без ліку «народжували ще й ще баби». Сьогодні демографічна ситуація в Росії кепська, безмежного людського ресурсу вже немає. Але, як показує досвід війн в Україні та Сирії, давня традиція існує й нині, і в цьому небезпека ворога. Європейцям потрібно мати зброю стримування, здатну винищувати численну живу силу ворога на фронті. Інше завдання – навчитися стримувати п'яту колону в містах, де є загроза проведення військово-цивільних операцій, як ми тому були свідками під час кампанії «русская весна».
- VI. Орда застосовуватиме свою улюблену тактику – терор, залякування, шантаж. Війна на Сході перетворилася на масштабну терористичну акцію, яка має пригнічувати психологічний стан українців, породжувати ілюзію, що мир можна купити в агресора шляхом зради національних інтересів і поступок. Останнє ніколи не спрацює у відносинах з РФ, бо щойно агресор відчуває слабкість противника, відразу піднімає ставки, й у нього зростає апетит. Потрібно культивувати ідеологію перемоги та стійкості. Українці мають звик-

нути до думки, що на сучасному етапі історії їхня місія полягає в ізоляції агресора в межах цивілізаційного розлому.

VII. Цивілізаційна теорія дає українцям прямі відповіді на складні ідеологічні питання: «Хто ми?», «За що боремося?», «Чому Росія – інший ворожий світ?», «Де нам шукати союзників?» тощо. Такий підхід є запорукою перемоги в когнітивній війні.

У міжцивілізаційній війні, яка розгорнулася на сході європейського континенту, Україна має використати ту зброю, яка кується з цивілізаційної різниці. По-перше, опора на Захід, використання підтримки європейської цивілізації. Українці можуть довести свою належність до великої сім'ї християнських народів, а росіяни – ні. Україну рано чи пізно визнають повноправним членом західного співтовариства. Росію – ніколи. Можливо, це основна цивілізаційна перевага, що надасть Україні місце в загальному строю як вартового, який узяв на себе велику місію – зупинити російську агресію на власних кордонах. І, відповідно, цю місію як загальноцивілізаційну функцію мають належно оцінювати інші західні народи. По-друге, треба використати потенційну можливість об'єднання держави й громадянського суспільства у справі національної безпеки. Цивілізаційні підвалини українського суспільства дають змогу це робити, але для цього потрібна подальша трансформація системи відносин у державі на шляху відходу від бюрократичної моделі, яку заклала Росія на наших теренах. В Україні не може бути деспотів, сатрапів, осяяних сонцем чиновників, апріорі відірваних від народу. Національна безпека, війна з Росією – загальна справа всього суспільства. У такій єдності Україна стане непереборною. По-третє, варто навчитися використовувати такі природні особливості українців, як висока організованість, ініціативність, вищий щодо ординців культурний рівень. По-четверте, розвивати територіальний націоналізм, притаманний менталітету аграрія, зміцнювати тверде бажання позбутись орди, притаманне українцям сотні років.

Чи варто на майбутнє намагатися відновити «добрі» ділові, економічні, культурні відносини з Росією в її поточному форматі як неоімперії? Життя вже дало очевидну відповідь – ні! У роки української незалежності між двома країнами існували максимально широкі контакти будь-якого гатунку. І вони не врятували від війни. Ба більше, згідно з концепцією гібридної війни, лінії контактів використовуються для завдання гібридних ударів. Агресор розглядає їх як слабкі місця противника, незахищені зони, де можна завдати підступного удару. Вкрай

небезпечними, як виявилось, були безвізовий режим і незахищений «дружній кордон», закупівля газу в Росії, широкі людські й культурні зв'язки, «спільний» інформаційний простір, економічна й технологічна кооперація тощо. Усе це кремлівські стратеги примудряються перетворити на лінії нападу. Отже, щодо Росії діє зворотна логіка: більше зв'язків – більше небезпеки, а не навпаки. Національна безпека вимагає скорочення постійних зв'язків до мінімуму, якщо їх не можна відкинути повністю.

Війна з Росією буде тривалою. Перемир'я або пауза у воєнних діях не закінчать війни, яка для обох сторін має екзистенційний характер, бо йдеться про виживання й вирішення суперечки: чия модель існування є більш продуктивною й витривалою – ординська чи європейська, російська чи українська?

Науково-популярне видання

Ігор Рущенко

ВІЙНА ЦИВІЛІЗАЦІЙ
анатомія російсько-українського конфлікту

Головний редактор *Ю. М. Суховець*

Редагування *С. П. Залозної, Ю. В. Данилюк*

Художнє оформлення *П. В. Гальченка*

Макетування й верстання *М. С. Кулікової*

Підписано до друку 07.05.2020 р. Формат 60×90¹/₁₆
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Book Antiqua
Ум. друк. арк. 27,5. Зам. № 19-06

Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 6795 від 10.06.2019 р.

Адреса видавництва:
04070, м. Київ, Контрактова пл., 4
Тел./факс: (044) 425-60-92
E-mail: realization.ukma@gmail.com
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Надруковано в типографії «7БЦ»
м. Київ, вул. Виборзька, 84

Рущенко Ігор

Р92 Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 436 с.

ISBN 978-966-518-766-0

Монографія є другою книжкою автора, що присвячена поточній російсько-українській гібридній війні. Проте її зміст – більш широкий, ніж події самої війни. Автор намагається дати відповіді на фундаментальні запитання: з ким, чому і за що ведеться війна? Що штовхає Московію 500 років поспіль незмінно спрямовувати зброю проти України? Якими принципами, методами, технологіями керується агресор? Теоретичною базою відповідей на поставлені питання є цивілізаційний підхід. Він дозволяє стверджувати, що поточна війна має міжцивілізаційний характер. Україна залишається форпостом європейської (західної) цивілізації і веде війну за існування та власну ідентичність із московсько-ординською цивілізацією, що не змінює власного соціокультурного коду сотні років від моменту свого виникнення на руїнах монгольської імперії.

Книжка розрахована на широке коло читачів, які цікавляться історією й сучасним станом українсько-російських відносин, військовополітичними питаннями, вона може бути корисною військовим, експертам у галузі національної безпеки, політологам, історикам, соціологам, представникам академічного середовища, які працюють зі студентами, тощо.

УДК 327.8((470+571):477)(02)